

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI CONTRIBUTIONS

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI CONTRIBUTIONS

54

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK/EDITOR-IN-CHIEF

Dr. Muhamed Nametak
muhamed.nametak@iis.unsa.ba

SEKRETAR/SECRETARY

Anida Ibričić, MA
anida.ibricic@iis.unsa.ba

REDAKCIJA/EDITORIAL BOARD

Safet Bandžović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)
safet.bandzovic@iis.unsa.ba

Hana Younis, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)
hana.younis@iis.unsa.ba

Enes Dedić, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)
enes.dedic@iis.unsa.ba

Sanja Gladanac-Petrović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina) sanja.gladanac@iis.unsa.ba

Dženita Sarač-Rujanac, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina) dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Jasmin Medić, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)
jasmin.medic@iis.unsa.ba

Adnan Busuladžić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet (Bosna i Hercegovina)
adnan.busuladzic@hotmail.com

Adis Zilić, Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru – Filozofski fakultet (Bosna i Hercegovina) adis.zilic@unmo.ba

Adnan Jahić, Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet (Bosna i Hercegovina)
adnan.jahic67@gmail.com

Ali Erken, Marmara Üniversitesi (Türkiye) ali.erken@marmara.edu.tr

Iva Lučić, Stockholm University (Sweden) iva.lucic@hist.uu.se

Carl Bethke, Universität Leipzig (Deutschland) carlbethke@hotmail.com
carl.bethke@uni-leipzig.de

Giorgio Ennas, Franklin University (Switzerland) gennas@fus.edu

Vera Constantini, Università Ca' Foscari Venezia (Italia) vera@unive.it

Danijel Vojak, Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar” Zagreb (Hrvatska)
danijel.vojak@pilar.hr

Sevba Abdula, Balkan Studies Fondation (Severna Makedonija) sevba@gmail.com

Naučna gledišta u časopisu *Prilozi* odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

SADRŽAJ

Urednički predgovor.....	11

ČLANCI I RASPRAVE

Amra Šaćić-Beća	
Hronologija nestanka: devastacija rimskih epigrafskih spomenika na prostoru današnje Hercegovine	17
Esad Kurtović	
Kreditna zaduženja trgovaca iz Foče u Dubrovniku u periodu 1358–1449.	63
Tarik Silajdžić	
Neki problemi terenske obrade i konzervacije stećaka na primjeru nekropola s područja Visokog.....	113
Aladin Husić	
Hercegovačke utvrde (od sredine 15. do kraja 17. stoljeća)	143
Milo Jukić	
Jedan kmetsko-majstorski ugovor Franjevačkog samostana Kreševo iz 1781. godine	169
Alma Omanović-Veladžić	
Sudski slučaj jednog prezaduženog sarajevskog kožara (tabaka) s početka 19. stoljeća.....	191
Muhamed Nametak	
Politička karijera Ali-bega Firdusa za vrijeme mandata načelnika u Livnu 1895–1900.	223

Sonja M. Dujmović

Austro-Ugarska Monarhija i “konjunktura stomaka” – krompir kao indikator
politike prehrane prema pisanju *Sarajevskog lista* (1914–1918) 241

Sarina Bakić, Selma Alispahić, Osman Sušić

Safet Krupić u novohistorijskom čitanju: prilog kulturi sjećanja Bosne
i Hercegovine 285

Sead Vrana

Kampanja Mediteranskih savezničkih vazdušnih snaga protiv njemačke
operacije Rösselsprung – Konjićev skok od 25. maja do 6. juna 1944. godine.....321

Nikola Perković

Jugoslavenski vanjskotrgovinski odnosi sa zemljama Europske zajednice.
Primjer Italije i Savezne Republike Njemačke (1967.–1968.) 363

Mesud Šadinlija

Korelacije organizacije odbrane i stradanja stanovništva Foče 1992. godine..... 419

Hikmet Karčić

Geografija zločina: prirodne jame u službi masovnih zločina u Bosni i Hercego-
vini 1992–1995..... 453

HISTORIJSKA GRAĐA

Almir Peco, Esad Kurtović

Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: *Debita notariae pro comuni I-IV*,
1449-1573 (drugi dio) 491

PRIKAZI

Enes Dedić, *Izvori za historiju Bosne i Hercegovine. Ispisi arhivske građe iz serije
Acta Consilii Maioris Državnog arhiva u Dubrovniku (1415–1497)*, Sarajevo: Uni-
verzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Dokumenti, Knjiga 5, 2023,
468 str.(Esad Kurtović) 525

Danijel Džino, <i>Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450–1200: Beyond Myths</i> , London – New York: Routledge, 2023, 284 str. (Faris Filipović).....	529
Amer Maslo, <i>Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)</i> , Sarajevo: JU Historijski arhiv Sarajevo; Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2024, 188 str. (Lamija Ljuša)	534
Esad Kurtović, <i>Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1525)</i> , Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2025, 1798 str. (Enes Dedić)	536
<i>Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko</i> , knjiga I, broj 3, Visoko: JU Zavičajni muzej – Visoko, 2024, 252 str. (Habiba Efendira-Čehić).....	540
<i>Zbornik radova “Historija Roma u Bosni i Hercegovini”</i> , Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu; Zagreb: Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar”, 2024, 309 str. (Alma Leka)	545
Fahd Kasumović (ur.), <i>Nasilje nad ženama: Diskursi, perspektive i lekcije iz bh. povijesti</i> , Sarajevo – Berlin: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet i Fondacija “Heinrich Böll” Sarajevo, 2024, 475 str. (Emina Mostić)	550
<i>ISTINA o “događajima o Srebrenici od 10. do 19. jula 1995.”</i> (Rezultati istraživanja Vlade Republike Srpske 2004.–2005. godine), Sarajevo: Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti, 2022, 191 str. (Adnan Hadžiabdić).....	555
<i>Славяне и Россия. Россия: взгляд на Балканы. XVIII–XXI вв. К 100-летию со дня рождения И. С. Достяна</i> , Москва: Институт славяноведения Российской академии наук, 2021, 670 str. (Safet Bandžović)	561
<i>Славяне и Россия: Балканы и российский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв.</i> , Москва: Институт славяноведения Российской академии наук, 2024, 348 str. (Safet Bandžović).....	566

Almir Grabovica, *Tragovi genocida Grapska 1992–1995*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2025, 365 str.(Hadžija Hadžiabdić) 571

OSVRT

Esad Kurtović

Jelača nije bila majka Milivoja Mihočevića niti baka Mustafa-bega Milivojevića (Povodom neispravne postavke u radu Adisa Zilića, “Mustafa-beg Milivojević na funkciji hercegovačkog sandžak-bega”, *Prilozi*, br. 52, (2023): 41–86) 579

INDEKS AUTORA 595

UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA 597

CONTENTS

Editor's Foreword	11

ARTICLES AND TREATISES

Amra Šaćić-Beća

The Chronology of Disappearance: the Devastation of Roman Epigraphic Monuments in Present-Day Herzegovina.....	17

Esad Kurtović

Credit Indebtedness of Merchants from Foča in Ragusa in the Period 1358–1449	63

Tarik Silajdžić

Some Problems of Field Processing and Conservation of Stećak Tombstones on the Example of Necropolises in the Visoko Area	113

Aladin Husić

Herzegovinian Fortresses (from the mid-15th to the late-17th century)	143

Milo Jukić

A Serf–master Contract of the Franciscan Monastery in Kreševo from 1781 ...	169

Alma Omanović-Veladžić

A Legal Case of an Overindebted Tanner (Tabak) from Sarajevo in the Early 19th century	191

Muhamed Nametak

The Political Career of Ali-Bey Firdus During his Term as Mayor of Livno, 1895–1900	223

Sonja M. Dujmović

The Austro-Hungarian Monarchy and the “Stomach Conjuncture”: Potatoes as an Indicator of Food Policy According to the *Sarajevo Newspaper* (1914–1918) 241

Sarina Bakić, Selma Alispahić, Osman Sušić

Safet Krupić in a New-Historiographical Reading: A Contribution to the Culture of Memory in Bosnia and Herzegovina 285

Sead Vrana

The Campaign of the Mediterranean Allied Air Forces against the German Operation Rösselsprung – “Knight’s Move,” from 25 May to 6 June 1944 321

Nikola Perković

Yugoslavia’s Foreign Trade Relations with the Countries of the European Community: The Example of Italy and The Federal Republic of Germany (1967–1968) 363

Mesud Šadinlija

Correlations Between the Organization of Defence and the Suffering of the Population of Foča in 1992..... 419

Hikmet Karčić

Geography of Crime: Natural Pits used for Mass Atrocities in Bosnia and Herzegovina 1992–1995..... 453

HISTORICAL SOURCES

Almir Peco, Esad Kurtović

Sources for the history of medieval Bosnia: Debita notariae pro comuni I-IV, 1449-1573 (part two) 491

BOOK REVIEWS

- Enes Dedić, *Izvori za historiju Bosne i Hercegovine. Ispisi arhivske građe iz serije Acta Consilii Maioris Državnog arhiva u Dubrovniku (1415–1497)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Dokumenti, Knjiga 5, 2023, 468 p. (Esad Kurtović) 525
- Danijel Džino, *Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450–1200: Beyond Myths*, London – New York: Routledge, 2023, 284 p. (Faris Filipović)..... 529
- Amer Maslo, *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, Sarajevo: JU Historijski arhiv Sarajevo; Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2024, 188 p. (Lamija Ljuša) 534
- Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1525)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2025, 1798 p. (Enes Dedić) 536
- Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, knjiga I, broj 3, Visoko: JU Zavičajni muzej – Visoko, 2024, 252 p. (Habiba Efendira-Čehić)..... 540
- Zbornik radova “Historija Roma u Bosni i Hercegovini”*, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu; Zagreb: Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar”, 2024, 309 p. (Alma Leka)..... 545
- Fahd Kasumović (ur.), *Nasilje nad ženama: Diskursi, perspektive i lekcije iz bh. povijesti*, Sarajevo – Berlin: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet i Fondacija “Heinrich Böll” Sarajevo, 2024, 475 p. (Emina Mostić) 550
- ISTINA o “događajima o Srebrenici od 10. do 19. jula 1995.”* (Rezultati istraživanja Vlade Republike Srpske 2004.–2005. godine), Sarajevo: Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti, 2022, 191 p. (Adnan Hadžiabdić)..... 555

Славяне и Россия. Россия: взгляд на Балканы. XVIII–XXI вв. К 100-летию со дня рождения И. С. Достян, Москва: Институт славяноведения Российской академии наук, 2021, 670 p. (Safet Bandžović)..... 561

Славяне и Россия: Балканы и российский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв., Москва: Институт славяноведения Российской академии наук, 2024, 348 p. (Safet Bandžović)..... 566

Almir Grabovica, *Tragovi genocida Grapska 1992–1995*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2025, 365 p.(Hadžija Hadžiabdić) 571

REVIEW

Esad Kurtović

Jelača was neither the Mother of Milivoj Mihočević nor the Grandmother of Mustafa-Bey Milivojević 579

LIST OF CONTRIBUTORS..... 595

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS 597

Urednički predgovor

Poštovani čitaoci, pred vama se nalazi 54. broj časopisa Prilozi. Nakon četiri izuzetno kvalitetna broja dosadašnji urednik dr. Sedad Bešlija prepustio je uredničku palicu novom uredniku s nadom da će Prilozi nastaviti tamo gdje su stali, na poziciji najprestižnijeg historiografskog časopisa u Bosni i Hercegovini. Uloženi trud i rad koji je učinjen u procesu indeksiranja i digitalizovanja našeg časopisa učinio je Priloge platformom za objavljivanje najnovijih istraživanja u svim oblastima historijske nauke.

U ovom broju Priloga nalazi se ukupno 13 naučnih radova te jedan osvrt. Pored toga ovaj broj sadrži i jedan rad u rubrici Historijska građa i 11 prikaza najnovijih publikacija. Prvi rad koji vam predstavljamo je rad *Hronologija nestanka: devastacija rimskih epigrafskih spomenika na prostoru današnje Hercegovine* dr. Amre Šaćić-Beća, vanredne profesorice s Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Članak se prvenstveno bavi devastacijom kulturnog naslijeđa, naročito u posljednje dvije decenije, kada su spomenici iz antike bili meta kako neodgovornih pojedinaaca tako i amaterskih istraživača, ali, nažalost, i nebrige državnih organa za zaštitu kulturne baštine. Sljedeći je rad *Kreditna zaduženja trgovaca iz Foče u Dubrovniku u periodu 1358-1449.* dr. Esada Kurtovića, redovnog profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Rad je nastao kao autorov doprinos istraživanju srednjovjekovne Bosne te je afirmirao važnost grada Foče u trgovini, što je dokazano činjenicom da je Foča poslije Drijeve i Srebrenice bila treće po značaju trgovačko mjesto u Bosni. Treći rad pod naslovom *Neki problemi terenske obrade i konzervacije stećaka na primjeru nekropola s područja Visokog* autora Tarika Silajdžića, uposlenika Zavičajnog muzeja u Visokom, bavi se problematikom zaštite nekropola stećaka u okolini grada Visoko. Istraživačka podloga za autorov rad su aktivnosti učinjene na popisu nekropola stećaka u periodu 2016–2024. godine. Iz osmanskog perioda naše

historije u ovom broju donosimo vam tri izvorna naučna rada. Prvi je pod naslovom *Hercegovačke utvrde od sredine 15. do kraja 17. stoljeća* dr. Aladina Husića, naučnog savjetnika iz Orijentalnog instituta u Sarajevu. U ovom radu autor se bavi uspostavom fortifikacionog sistema na novoosvojenim područjima Osmanske Države i njegove postepene evolucije uvjetovane ratovima i promjenom granica, naročito za vrijeme Kandijskog i Velikog bečkog rata 1645–1699. godine. Sljedeći je rad *Jedan kmetsko-majstorski ugovor Franjevačkog samostana Kreševo iz 1781. godine* autora Mile Jukića. U radu autor donosi ugovor između samostana Kreševo i kmeta Bona Kmetovića iz 1781. te vrši analizu svih osam članova ovog ugovora. Naposljetku, treći rad iz osmanskog perioda je *Sudski slučaj jednog prezaduženog sarajevskog kožara (tabaka) s početka 19. stoljeća* autorice dr. Amine Omanović-Veladžić, više naučne saradnice Orijentalnog instituta u Sarajevu. U radu autorica istražuje ostavinske rasprave imovine jednog sarajevskog zanatlije, koji je tokom života nagomilao velika dugovanja. Pored pokušaja povjerenika da prodajom namire svoja potraživanja, autorica istražuje i odraz ovog procesa na egzistenciju preminulog te predstavlja vrijedan doprinos istraživanju imovinsko-pravnih odnosa na početku 19. stoljeća. Članak *Politička karijera Ali-bega Firdusa za vrijeme mandata načelnika u Livnu 1895–1900.* autora dr. Muhameda Nametka, višeg naučnog saradnika s Instituta za historiju u Sarajevu. Rad predstavlja autorov doprinos istraživanju lika i djela Ali-bega Firdusa u periodu od preuzimanja načelničke funkcije 1895. do njegove ostavke 1900, koja je bila uzrokovana dešavanjima vezanim za početak pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Sljedeći je rad dr. Sonje Dujmović, više naučne saradnice s Instituta za historiju u Sarajevu, pod naslovom *Austro-Ugarska Monarhija i “konjuktura stomaka” – krompir kao indikator politike prehrane prema pisanju Sarajevskog lista (1914–1918).* Rad predstavlja vrijedan doprinos istraživanju ratne svakodnevnice i problema s kojima se suočavalo stanovništvo u ratnim prilikama. Glad uvjetovana ratnom neimaštinom i rekvizicijama za potrebe vojske doprinijela je i promjenama

prehrambenih navika stanovništva, koje se borilo za goli opstanak. Rad *Safet Krupić u novohistorijskom čitanju: prilog kulturi sjećanja Bosne i Hercegovine* djelo je troje autora s Fakulteta političkih nauka u Sarajevu: prof. dr. Sarine Bakić, višeg asistenta mr. Osmana Sušića i aistentice Selme Alispahić. Primarni cilj ovog rada je reevaluacija intelektualnog rada Safeta Krupića, bošnjačkog filozofa, koji je pogubljen u Jasenovcu 1942. godine. Cilj autora je da ožive uspomenu na Krupića, koji zaslužuje da bude upamćen kao jedan od najznačajnijih intelektualaca u periodu između dva svjetska rata. Drugi svjetski rat predstavljen je kroz rad Seada Vrane *Kampanja Mediteranskih savezničkih vazdušnih snaga protiv njemačke operacije Rösselsprung – Konjićev skok od 25. maja do 6. juna 1944. godine*. Autor u ovom radu istražuje efekat bombardovanja savezničkih snaga protiv njemačke vojske za vrijeme desanta na Drvar. Zahvaljujući zračnoj kampanji savezničkih zračnih snaga Nijemci su bili oslabljeni, te je ova vojna akcija doprinijela njihovom neuspjehu, tj. neostvarivanju primarnih ciljeva zadatih na početku operacije. Privrednim kretanjima u socijalističkoj Jugoslaviji bavi se rad *Jugoslavenski vanjskotrgovinski odnosi sa zemljama Europske zajednice. Primjer Italije i Savezne Republike Njemačke (1967.-1968.)* autora Nikole Perkovića iz Karlovca. Na osnovu arhivske građe Državnog arhiva u Karlovcu i dosadašnjih istraživanja o ovoj temi autor analizira trgovinsku razmjenu između Jugoslavije i njezinih najznačajnijih trgovinskih partnera. Perković zaključuje da je na kraju posmatranog perioda trgovinska razmjena doživjela značajan rast, ali da je Jugoslavija ostvarivala deficit te da nije u potpunosti uspjela promijeniti strukturu svog izvoza u korist robe veće vrijednosti u odnosu na proizvode primarne proizvodnje. Dr. Mesud Šadinlija, viši naučni saradnik na Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, autor je rada *Korelacije organizacije odbrane i stradanja stanovništva Foče 1992. godine*. U ovom članku Šadinlija pokušava na osnovu istraživanja odnosa između mjesta gdje je pružen otpor i tamo gdje nije na području općine Foča ponuditi odgovor kakva je sudbina čekala one koji su se predali bez otpora agresorskoj

vojsci nadajući se njezinoj milosti. Rad pored svog historijskog značaja ima i moralnu pouku te predstavlja vrijedan doprinos istraživanju zločina nad Bošnjacima, ali i borbi tog naroda za opstanak. Hikmet Karčić u članku *Geografija zločina: prirodne jame u službi masovnih zločina u Bosni i Hercegovini 1992–1995*. daje vrijedan doprinos razumijevanju politike etničkog čišćenja i genocida koji je počinjen u Bosni i Hercegovini u posljednjem ratu nad Bošnjacima. Autor u ovom radu izdvaja jame iz kategorije masovnih grobnica po tome što su zločinci koristili prirodna udubljenja u pokušaju prikrivanja masovnih zločina i uništavanju tragova istih. U rubrici *Osvrti* nalazi se još jedan rad prof. dr. Esada Kurtovića *Jelača nije bila majka Milivoja Mihočevića niti baka Mustafa-bega Milivojevića*. Autor je spomenuti rad napisao kako bi iznio vlastiti stav potkrijepljen argumentima na tvrdnje dr. Adisa Zilića iznesene u njegovom članku *Mustafa-beg Milivojević na funkciji hercegovačkog sandžak-bega* u *Prilozima* br. 52.

U rubrici *Historijska građa* predstavljen je rad pod nazivom *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: Debita Notariae pro Comuni I–IV, 1449–1573. (drugi dio)* autora prof. dr. Esada Kurtovića i višeg asistenta s Filozofskog fakulteta u Sarajevu mr. Almira Pece. U radu je predložena arhivska građa (72 dokumenta za vremenski period 1449–1573) iz Državnog arhiva u Dubrovniku koja se odnosi na historiju srednjovjekovne Bosne iz serije *Debita Notariae pro Comuni*. Po običaju, i ovaj broj zaključujemo rubrikom *Prikazi*, gdje se nalazi ukupno 11 prikaza knjiga koje predstavljaju plodove najnovijih istraživanja.

Vjerujemo da će vrijedni rad naših saradnika, ali i cjelokupne redakcije časopisa *Prilozi* dati značajan doprinos mozaiku bosanskohercegovačke, ali i regionalne historije, te da će ovaj broj *Priloga* naći svoj put do čitalaca.

U Sarajevu, 20. novembra 2025.

Glavni i odgovorni urednik
dr. Muhamed Nametak

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 930.27 (497.6 Hercegovina) “ -00/+03 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.17

Primljen: 28. 7. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Izvorni naučni rad

Amra Šaćić Beća

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

amra.sacic@ff.unsa.ba

Hronologija nestanka: devastacija rimskih epigrafskih spomenika na prostoru današnje Hercegovine*

Apstrakt: Epigrafski spomenici predstavljaju važan izvor za izučavanje političke, kulturne i socijalne prošlosti unutrašnjosti rimske Dalmacije, odnosno prostora kome je u antičko doba pripadala teritorija današnje Hercegovine. U ovu vrstu spomenika ubrajaju se grčki i latinski natpisi uklesani na tvrdi materijal i ovisno o svrsi njihovog nastanka različito se klasificiraju. Do sada je na prostoru Hercegovine otkriveno blizu 300 spomenika koji se datiraju u razdoblje od 1. stoljeća stare ere do 4. stoljeća nove ere. Većina do sada nađenih spomenika s prostora Hercegovine su sepulkralnog i votivnog karaktera, ali prisutni su nalazi drugačijeg karaktera poput miljokaza i natpisa na građevinama. Najveći broj spomenika pohranjen je u lapidarijima Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i lokalnih muzeja u Hercegovini. Određeni broj je, nažalost, stradao usljed nedostatka brige šire zajednice. Nova istraživanja pokazuju da se već u kasnoj antici neki od ovih spomenika uništavaju korištenjem u svrhu gradnje. Taj negativan trend nastavio se i kroz ostala historijska razdoblja. U radu će se posebna pažnja posvetiti

* Ovaj rad se odnosi na rezultate istraživanja dobijene u okviru naučnoistraživačkog projekta “Žene i djeca u najstarijim razdobljima prošlosti Bosne i Hercegovine”, koji finansiraju Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke u okviru programa finansiranja naučnoistraživačkih i istraživačko-razvojnih projekata u Federaciji Bosne i Hercegovine u 2024. godini.

devastaciji ove vrste baštine u posljednje dvije decenije. Spomenici koji su izloženi javnosti često su išarani grafitima i uništeni usljed meteoroloških prilika. Također, ova vrsta spomenika je na meti amaterskih istraživača, pa su neki od njih postali meta ilegalne trgovine.

Ključne riječi: Hercegovina, arheologija, epigrafija, historija, stari Rim, devastacija, spomenici, baština

Abstract: Epigraphic monuments represent a significant source for the study of the political, cultural, and social history of the interior regions of Roman Dalmatia, encompassing the territory that, in antiquity, corresponded to present-day Herzegovina. This category includes Greek and Latin inscriptions carved into durable materials, which are classified according to their function and purpose at the time of creation. To date, approximately 300 such monuments have been discovered in the region of Herzegovina, dating from the 1st century BCE to the 4th century CE. The majority of these inscriptions are of a sepulchral (funerary) and votive (dedicatory) nature, although examples of other types, such as milestones and building inscriptions, are also present. Most of the monuments are preserved in the lapidaria of the National Museum of Bosnia and Herzegovina and in local museums across Herzegovina. Unfortunately, a number of them have been lost due to the lack of care and protection by the broader community. Recent research indicates that already in Late Antiquity, some monuments were repurposed as construction material, leading to their destruction, a trend that continued in subsequent historical periods. This paper will pay particular attention to the destruction of this type of heritage over the past two decades. Monuments that are publicly displayed are often defaced with graffiti and deteriorate due to exposure to weather conditions. Additionally, this type of cultural property is increasingly targeted by amateur explorers, and some inscriptions have become objects of illegal trade.

Keywords: Herzegovina, archaeology, epigraphy, history, ancient Rome, devastation, monuments, heritage

Kratki teoretski osvrt

Da bi se razumjela problematika devastacije ove vrste naslijeđa, najprije je potrebno objasniti pojam epigrafija, epigrafski spomenici te epigrafski natpisi. Epigrafski spomenici su izvor od neprocjenjive važnosti za izučavanje prošlosti ovih prostora u periodu od 1. stoljeća stare ere do 5. stoljeća naše ere. Tekst uklesan na površini epigrafskih spomenika dio je puno veće i kompleksnije cjeline koja ima jasno definiran oblik i reljefne ukrase. Budući da je riječ o materijalnim ostacima, rimski i grčki epigrafski spomenici ubrajaju se u arheološke nalaze. S druge strane, zbog teksta koji je uklesan na njihovoj površini spomenici su također i predmet izučavanja klasične historije. Shodno tome, epigrafija kao nauka koja se bavi izučavanjem ovih spomenika svrstava se u pomoćne nauke klasične historije i arheologije. Ipak, danas je u epigrafiji sve zastupljeniji multidisciplinarni pristup analizi. Takav pristup nadilazi humanističke nauke jer, da bismo nekad dobili historiografske podatke koji proizlaze iz analize spomenika, potrebno je koristiti se istraživanjima iz oblasti geologije, hemije, informacijskih nauka, računarskih nauka, statistike i slično.

Proučavanje antičkih epigrafskih spomenika počelo je u periodu humanizma i renesanse kada su se tadašnji učenjaci zainteresovali za klasične tekstove uklesane na tvrdim materijalima, najprije na kamenu, ali i metalu, glini, staklu, zidnim freskama i mozaicima.¹ Izučavanjem tekstova uklesanih na natpisima je u domenu nauke koja se zove epigrafija, a riječ potječe od grčke složenice *epi* + *grafein*, što znači napisati.² Postoji više vrsta antičkih epigrafskih spomenika. U literaturi se može

¹ Trenutno najstariji poznati kodeks koji sadrži zbirku natpisa iz Rima čuva se u Biblioteci benediktinskog samostana Einsiedeln u Švicarskoj. Kodeks potječe iz 9. stoljeća (Marco Buonocore, "Epigraphic Research from Its Inception: The Contribution of Manuscripts" u: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson (Oxford: Oxford University press, 2014), 23.

² Lawrence Keppie, *Understanding Roman Inscriptions* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1991), 9; Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju* (Pula: Filozofski fakultet u Puli, 2002), 11.

naći različita klasifikacija natpisa ovisno o sadržaju uklesanog teksta. Neki autori spomenike klasificiraju prema funkciji (sepulkralni, počasni, religijski), vrsti spomenika (nadgrobni spomenik, baza statue, oltar), vrsti teksta (epitafi, dekreti, zavjetni), vrsti materijala (kamen, metal, glina, zid, mozaik) ili metodi navođenja teksta (klesanje, slikanje, pečačenje, urezivanje).³ Ipak, Beltrán Lloris donosi najjednostavniju sistematizaciju, odnosno dijeli spomenike na javne (*tituli publici*) i privatne (*tituli privati et domestici*). U kategoriju javnih natpisa ubrajaju se počasni, nadgrobni, religijski i zvanični natpisi koje izdaju državne ili lokalne vlasti, te javna obavještenja. U privatne natpise mogu se ubrojati natpisi na kućnim mozaicima i freskama, grafiti, natpisi na predmetima za svakodnevnu upotrebu, table za pisanje i tablice za uroke.⁴ Svaka od ovih kategorija može se još preciznije podijeliti po različitim kriterijima. Zbog kulturno-historijske važnosti antičkih epigrafskih spomenika vodeći akademski centri specijalizirani za klasične studije uključeni su u različite projekte digitalizacije spomenika. Najvredniji projekat te vrste svakako je EAGLE (The Europeana network of Ancient Greek and Latin Epigraphy / Elektronska arhiva grčke i latinske epigrafike), koji je dio digitalne platforme Europeana, tj. višejezične online zbirke miliona digitaliziranih predmeta koju finansira Evropska unija.⁵ EAGLE ima za cilj da izgradi višejezičnu online kolekciju miliona digitaliziranih predmeta iz evropskih muzeja, biblioteka, arhiva i multimedijalne zbirke, koji se bave natpisima na grčkom i latinskom jeziku.⁶ U okviru projekta

³ Alison E. Cooley, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 127.

⁴ Francisco Beltrán Lloris, "Latin Epigraphy: The Main Types of Inscriptions", u: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson (Oxford: Oxford University press, 2014), 90–105.

⁵ Europeana: Discover Europe's digital cultural heritage <https://pro.europeana.eu/projects?page=29> (28. 3. 2024, 13:56).

⁶ Claudio Prandoni, "The EAGLE portal", u: *Digital and Traditional Epigraphy in Context. Proceedings of the EAGLE 2016 International Conference*, ur. Silvia Orlandi, Rafaella Santucci Francesco Mambrini, Pietro Maria Liuzzo (Rome: Università degli Studi La Sapienza, 2017), 184.

EAGLE do sada je iz Bosne i Hercegovine digitalizirano 855 spomenika.⁷ Ako govorimo o pojedinačnim lokalitetima, najviše spomenika potječe iz okoline rimskog logora na Humcu kod Ljubuškog.⁸ U pitanju je 85 spomenika uglavnom sepulkralnog i votivnog karaktera.

Značaj antičkih epigrafskih spomenika za izučavanje tekovina klasične civilizacije na prostoru Hercegovine

Najstariji antički epigrafski spomenik nađen na prostoru savremene Bosne i Hercegovine pronađen je u Tasovčićima kod Čapljine (rimski *Ad Turres*) i datira se u 36/35. godinu stare ere.⁹ Spomenik su podigla braća Papiji (*Papius*) u čast pobjede Oktavijana nad Sekst Pompejem na Siciliji. Ovaj natpis svjedoči da je Oktavijanova pobjeda s oduševljenjem dočekana kod njegovih pristalica u Iliriku.¹⁰ Također, u Hercegovini je pronađen i najstariji miljokaz u našoj zemlji. Na lokalitetu Han Vitek u Podorašcu kod Konjica otkriven je miljokaz iz vremena Tiberijeve vladavine (14–37). Datirati se može u razdoblje nakon Augustove smrti, u period kada je namjesnik provincije Dalmacije bio Publije Kornelije Dolabela (14–20. godine).¹¹ Ovaj spomenik ima poseban značaj jer je jedno od najstarijih

⁷ Amra Šačić Beća, "Digitalizacija baštine na primjeru rimskih provincijalnih epigrafskih spomenika", *Limes Plus: Journal of Social Sciences and Humanities* br. 2, (2023): 47.

⁸ Epigraphic Database Heidelberg https://edh.ub.uni-heidelberg.de/inschrift/suche?hd_nr=&tm_nr=&fo_antik=&fo_modern=Ljubu%C5%A1ki (28. 3. 2024, 14:10).

⁹ *Imp(eratori) Caesari Divi f(ilio) / Sicilia recepta C(aius) Papius Celsu[s] / M(arcus) Papius Kanus fratres* (CIL 03, 14625 = EHD 044645 = EDCS-25002168 = lupa 23374).

¹⁰ Inače, *nomen Papius* je italčkog porijekla. Smatra se da su dedikanti ovog spomenika pronađenog u okolini Čapljine bili bogati italški zemljoposjednici iz rimske kolonije Narone, koji su imali svoje posjede na prostoru agera Narone, kojem je pripadala današnja Čapljina i njena okolina (Ivo Bojanovski, "BiH u antičko doba" (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988), 98; Danijel Džino i Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ* (Zagreb: Školska knjiga, 2013), 149; Gligor Samardžić, "Bilješke o antičkom stanovništvu sa područja Dilunto (nekoliko primjera sa juga provincije Dalmacije)", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, br. 52, sv. 1 (2022): 163.

¹¹ Neke digitalne baze nude dataciju ovog spomenika u razdoblje 171–300. ili 14–299. godine (EDH 014448 = TM 181897). Međutim, ako poredimo natpis sačuvan na ovom spomeniku s natpisima iz provincije Dalmacije, čini se opravdanim da se prihvati datacija

epigrafskih svjedočanstava o građenju rimskih cesti u provinciji Dalmaciji.¹² On dokazuje da je istočni dio provincije Dalmacije bio povezan s priobaljem rimskom komunikacijom još u prvim godinama Tiberijeve vladavine.¹³ Bez sumnje se i ovaj, kao i ostali miljokazi s područja istočne Hercegovine nalazio na cesti Naron – Nevesinjsko polje – Konjic – Sarajevsko polje – Romanija – Argentarija, koja nije zabilježena na rimskim itinerarima. Otkriveni epigrafski i anepigrafski miljokazi s ove trase

koju su ponudili raniji istraživači. Naime, na prostoru nekadašnje rimske Dalmacije pronađeno je samo sedam natpisa koji sadrže formulaciju *Divus Agustus* (dva spomenika u Vidu kod Metkovića i po jedan u Konjicu, Ljubuškom, Metkoviću, otoku Pagu i Trogiru). Jedino spomenik iz Skradina (Trogir) datira se u vrijeme vladavine Tita, Vespazijanovog nasljednika (79–81). Međutim, formulacija *Divo Augustus* i na tom spomeniku se odnosi na cara Augusta jer je spomenik posvećen carskom kultu u Dalmaciji (*Divo Aug(usto) e[t] / divo Vespasian[o] / ex auctoritat[e] / [Imp(eratoris)] T(iti) Caesaris divi Ve[sp(asiani)] f(ili) Vesp(asiani)] / [Augu]sti conventus L[iburnor(um)]5/ Scardonis c[onsecravit?]*) (AE 2015, 1082 = EDH 072483 = EDCS-73900199).

¹² Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974), 15.

¹³ Drugi epigrafski spomenik koji svjedoči o gradnji rimskih cesta u unutrašnjosti Ilirika u razdoblju Tiberijeve vladavine jeste *tabulae Dolabellae* (CIL 03, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156b = CIL 17 / 4 (p. 130–122), Tab. III–IV (= III 3201, 10159 cf. p. 232819) = *ILJug I*, 263 = AE 2006, 1004. EDCS – 54900235 = EDH 018013 = lupa 24429). Spomenik se sastoji od četiri ploče (*tabulae*) na kojima su uklesani nazivi puteva, njihovih odredišta i dužine u miljama (više od 550 milja). Na dvije ploče su zabilježene trase tri rimske ceste koje su išle kroz prostor današnje Bosne i Hercegovine. Trasa koja je povezivala Dicione iz Grahovskog polja s primorjem *mons Ulcirus (ad imum montem Ulcirum Ditionum)*, zatim cesta koja je povezivala prijestolnicu provincije Salonu sa *Hedum castellum Daesitiatium* (današnja Breza) i cesta Salona – *Ad fines provinciae Illyrici* (sjeverna Bosna gdje je bila granica Panonije i Dalmacije) (više o ovom natpisu Manfred Schmidt, “Regional development” under Tiberius and the *tabulae Dolabellae*” u: *Misurare il tempo, misurare lo spazio. Atti del Colloquio AIEGL-Borghesi* (Bertinoro, 20–23 ottobre 2005) (Epigrafia e antichità), Stabilimento Grafico Lega, ur. Maria Gabriella Angeli Bertinelli i Angela Donati. (Roma: Stabilimento Grafico Lega, 2006), 423–440; Dino Demicheli, “Tiberius and his family on the epigraphic monuments from Dalmatia”, u: *Tiberius in Illyricum – Contributions to the history of the Danubian provinces under Tiberius’ reign (14–37 AD)*, ur. Peter Kovács (Debrecen: University of Debrecen. Department of Classical Philology and Ancient History, 2017), 10–11; Amra Šaćić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije = Northern Bosnia within the bounds of Roman Pannonia* (Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BAT-HINVS”, 2022), 175–188. Međutim, niti jedna od navedenih trasa nije prolazila istočnim dijelom Ilirika, odnosno Dalmacijom.

dokazali su da je Nevesinjsko polje u rimsko doba bilo važna raskrsnica puteva.¹⁴ To je samo jedan od segmenata antičke prošlosti Hercegovine koji bi bio zauvijek zaboravljen da nemamo epigrafske spomenike.

Važno je napomenuti da, dok su arheologija i historija nauke koje se, htjeli mi to priznati ili ne, primarno bave elitama, epigrafija nam omogućava da sagledamo okolnosti u kojima su živjeli i stvarali i ljudi iz nižih slojeva društva poput stočara, trgovaca, zanatlija, rudara i slično. Neki od zanimljivih primjera iz istočne Hercegovine jesu oni spomenici koji svjedoče o bračnim vezama domaćeg, ilirskog stanovništva s Keltima ili brakovima između pripadnika različitih indigenih zajednica. Tako se na prostoru Konjica pojavljuju spomenici na kojima članovi iste porodice imaju ilirska i keltska imena.¹⁵ Također, jedan nalaz s Gatačkog polja pokazuje nam da su se npr. Naresi ženili i udavali pripadnicima zajednice koju izvori prepoznaju pod imenom Melkumani.¹⁶ Na osnovu vanjske i unutarnje kritike sačuvanih tekstova grčko-rimskih pisaca Apijana, Plinija Starijeg i Ptolemeja Klaudija znamo da su Naresi naseljavali gornji tok rijeke Neretve, a Melkumani Gatačko polje.¹⁷ Ovo je

¹⁴ Dimitrije Sergejevski, "Rimska cesta na Nevesinjskom polju", Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova sveska br. 3 (1948): 43–62.

¹⁵ *D(is) M(anibus) // Aur(elius) Maximus / et Mandeta / vivi fecerun[t] 5/ sibi et Aur(eliae) / Macae def(unctae) an(norum) [---] / et Maxim[i]no / def(uncto) an(norum) II[---] / ca(rissimis?)* (CIL 03, 14617, 4 = EDH 056633 = EDCS-32500111 = TM 185018 = lupa 30377). Spomenik su za života podigli supružnici *Maximus* i *Mandeta* za svoju preminulu djecu koji su se zvali *Maca* i *Maximinus*. Ime kćerke *Maca* može se povezati s keltskom onomastikom (OPEL III, 44). Ime majke *Mandeta* je izuzetno rijetko i do sada je potvrđeno samo na ovom natpisu iz naselja Homolje kod Konjica (Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 236; OPEL III, 50). Muška imena koja se pojavljuju na natpisu su dosta rasprostranjena bila u carstvu i ne mogu se dovesti u vezu s nekom etničkom skupinom ili regijom (OPEL III, 69–70). Naravno, to ne znači da je riječ o strancima. Vjerovatno je otac bio pripadnik lokalne zajednice čiji su preci dobili rimsko građanstvo, pa stoga ima latinsko ime. Sinovo ime je zapravo izvedeno iz očevog imena.

¹⁶ *[Tattaris] / [Veneti fil(ius)? et] / Temus B[a]/tonis fil(ia) / Narensai(!)5 / Annaei ann(orurum) / XXV hic sita / est* (AE 1994, 1342. (B) = AE 2003, 1327 = EHD039987 = EDCS-00380793 = TM 183998).

¹⁷ App. Ill. 16.47; Plin. HN 3.143; Ptol. Geog. 2. 16.5; Bojanovski, Bosna i Hercegovina, 108–109; 133–135; Amra Šačić, "Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas

samo jedan od primjera gdje na osnovu sačuvanog natpisa saznajemo dosta zanimljivih podataka iz kulturne antropologije hercegovačkog područja u rimsko doba.

Religija je bila značajan faktor u duhovnoj kulturi antičkog stanovništva na prostoru današnje Hercegovine. Danas o tome gotovo da ništa ne bismo znali bez votivnih spomenika koji su izrađivani u čast određenih božanstva. Za razliku od drugih dijelova savremene Bosne i Hercegovine, na jugu, nažalost, nemamo sačuvane spomenike posvećene autohtonim kultovima.¹⁸ Međutim, to ne znači da nemamo pojavu određenih specifičnosti i u religijskom kontekstu. Na natpisima posvećenim kultu Mitre iz Konjica i Potoka kod Mostara pojavljuje se specifičan oblik imena tog božanstva – *Meteri*.¹⁹ To pokazuje da je lokalna zajednica koja se razvijala u geografski izolovanom prostoru imala izražen lokalni identitet.²⁰ Zanimljivo je i to što se na natpisu iz Potoka pojavljuju i grafiti.²¹

Narensium)”, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja br. 41, (2012): 98–102; Gligor Samardžić, Istočna Hercegovina u rimsko doba (Kosovska Mitrovica: Filozofski u Prištini 2015), 147, 151.

¹⁸ Između Ljubuškog i Čitluka na lokalitetu Čerin pronađen je spomenik posvećen Dijani i Silvanu (CIL 03, 08483 = EDH 052161 = EDCS-31900303 = TM 184255). U starijoj literaturi ovaj spomenik se povezuje s autohtonim ilirskim kultovima, odnosno smatralo se da se iza rimskih imena božanstva kriju neka božanstva predrimskog stanovništva (Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša 1977), 65. Novije analize pokazuju da se spomenici na kojima se pojavljuje uz Silvanovo ime riječ *Augustus*, kao što je i ovdje slučaj, dovode u vezu s rimskom vojskom (Ljubica Perinić, *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia* (Oxford: Archaeopress Archaeology 2017), 12). Imajući u vidu da je spomenik iz Čerina pronađen u širem arealu rimskog logora *Bigeste*, može se zaključiti da u ovom slučaju ipak nije riječ o domaćem kultu.

¹⁹ *Deo Soli Inv[ict]o Met(h)e[rae]* (CIL 03, 14617 = CIMRM 1896 = EDH 052641 = EDCS-53500001 = lupa 22318 = TM 184318);

Deo S/oli Invicto // Met(h)ri(!) // Aur(elius) Maximinus / Flavi(us) Marcellinus / Flavi(us) Marcellus // Rumanus(!) / Marcianus [---] IV / [--- p?]in[us?] II ficus X (AE 1906, 0184 = ILJug 0112. (B)= CIMRM 1892 = EDH 022124 = EDCS-30200394 = TM 182023).

²⁰ Nirvana Silnović, “Invicto Mithrae spelaeum fecit: Typology and Topography of Mithraic Temples in the Roman Province of Dalmatia” (doktorska disertacija. Central European University 2022), 135.

²¹ Željko Miletić, “Mitrazam u rimskoj provinciji Dalmaciji” (doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 1997), 176.

Taj oblik izražavanja na spomenicima nije bio rasprostranjen drugdje u unutrašnjosti rimske Dalmacije, te je to jedan od vidova specifičnosti antičkog naslijeđa Hercegovine.

Pored religijskog značenja votivni spomenici sadrže tekst koji omogućava da sagledamo problematiku prisustva konzularnih beneficijara na prostoru današnje Hercegovine. Do sada su pronađena samo četiri votivne are čiji su dedikanti bili konzularni beneficijari iz legija XIV legije *Gemina*, I legije *Italica* i I legije *Adiutrix*.²² Spomenik konzularnog beneficijara legije *Adiutrix* nedavno je pronađen u Drenoviku na Nevesinjskom polju, a tri spomenika pronađena su u Stocu, što bi išlo u prilog tezi da je u Stocu bila stanica konzularnih beneficijara. Budući da su stanice konzularnih beneficijara bile u neposrednoj blizini urbanih središta, ovi epigrafski nalazi mogu biti još jedan dokaz da je središte municipija *Diluntum* bilo u današnjem Stocu.²³ Inače, *municipium Diluntum* je jedini rimski *municipium* do sada potvrđen na prostoru cijele Hercegovine.²⁴ Zbog blizine Salone, Narone i Epidaura značajni dio

²² Marti Aug(usto) / T(itus) Ael(ius) Firmi-/nus b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) XIII g(eminae) 5/ v(otum) s(olvit) m(erito) l(ibens) (CIL 03, 08431. (B) = CIL 03, 12789. (B) = EDH 002463 = EDCS-31900268 = TM 181747);

[-----] / Sextus / Caese[r?]-/nius Romanus / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIII g(eminae) 5/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) (CIL 03, 08435. (B) = CIL 03, 12789 = EDH 052720 = EDCS-30800077 = TM 184323);

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iul(ius) Hercu-/lanus / be(ne)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) / I Ital(icae) (CIL 03, 14631 = EDH 052293 = EDCS-32500128 = TM 18428); I(ovi) O(optimo) M(aximo) / [+1]Lolliv[s]/ [C]oncess[u](s)/ [m]i(les) Leg(ionis) I Ad(iutricis)/ b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) v(otum) s(olvit) + l(ibens) m(erito) (Miroslav Vujović, "New beneficiary inscription from Nevesinje", u: *Illyricvm Romanvm: studiola in honorem Miloje Vasić*, ur. Ivana Popović i Sofija Petković (Beograd: Institut za arheologiju – Alta nova, 2020), 65.

²³ Ivo Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji* (Zagreb: Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 2016), 28.

²⁴ *Municipium Diluntum* se spominje na dva dva rimska itinerarija, tj. *Itinerarium Antonini* i *Tabula Peutingeriana* (Itin. Ant. 338, 4-339, 5; Tab. Peut. 5. 5.). *Diluntum* se spominje i u *Aktama solinskih sabora* iz 533. godine (Ivica Puljić i Ante Škegro, "Sarsenterska biskupija", *Povijesni prilozi* br. 30, (2006): 7). Pored natpisa konzularnih beneficijara postoji još nekoliko epigrafskih potvrda o lokaciji spomenutog municipija u Stocu. Može se izdvojiti pronađeni fragment epigrafskog spomenika na kojem je sačuvan važan dio teksta *d(ecreto) d(ecurionum)*, što znači da spomenik podignut odlukom vijeća dekuriona, odnosno

Hercegovine pripadao je ageru tih rimskih kolonija, što se neposredno može zaključiti i na osnovu analize tekstova uklesanih na epigrafskim spomenicima.

Jedini sačuvani tragovi jezika ljudi koji su živjeli na jugu Bosne i Hercegovine u rimsko doba su, zapravo, imena domaćeg stanovništva sačuvana na nadgrobnim spomenicima. Neka od autohtonih imena (*cognōmina*) su: *Batonus*²⁵, *Blodius*²⁶, *Dazas*²⁷, *Epicadus*²⁸, *Laedio*²⁹, *Laiscus*³⁰, *Mandeta*³¹, *Pinnes*³², *Pinnius*³³, *Plarens*³⁴, *Tattaris*³⁵, *Tattuia*³⁶, *Temus*³⁷, *Zanata*³⁸, *Zanatis*³⁹, *Zorada*⁴⁰. Na nekim imenima (*Posaullonis*, *Boio*, *Dazas*) koja su prisutna na natpisima s njihove teritorije javljaju se posebni znakovi kojih nema u latinskoj abecedi ili grčkom alfabetu.⁴¹ To ukazuje na određenu leksičku anomaliju nastalu usljed postojanja određenih fonema koje nisu imale odgovarajući grafem u latinskom jeziku. Ovo odstupanje od latinske abecede moglo bi se u nekom najprimitivnijem obliku smatrati tragom lokalnog pisma.

Hercegovina se može pohvaliti da se na njenom tlu nalazio jedan od najvažnijih rimskih logora u Dalmaciji. Prema Teodoru Momsenu lokalnog municipalnog senata (CIL 03, 13874 = EDH 052721 = EDCS-31900016 = TM 184324 = lupa 23924).

²⁵ OPEL II, 278–279.

²⁶ OPEL II, 304.

²⁷ OPEL II, 93.

²⁸ OPEL II, 119.

²⁹ OPEL III, 16.

³⁰ OPEL III, 18.

³¹ OPEL III, 50.

³² OPEL III, 142.

³³ OPEL III, 142.

³⁴ OPEL III, 145.

³⁵ OPEL IV, 109.

³⁶ OPEL IV, 109.

³⁷ OPEL IV, 111.

³⁸ OPEL IV, 190.

³⁹ OPEL IV, 190.

⁴⁰ OPEL IV, 191.

⁴¹ Bojanovski, Bosna i Hercegovina, 137.

(Theodor Mommsen), logor na Humcu kod Ljubuškog zvao se Bigeste, ali taj podatak treba uzeti s rezervom jer za to ime nemamo potvrda u pisanim i epigrafskim vrelima.⁴² S druge strane, postojanje ovog logora arheološki je potvrđeno ne samo u kontekstu arhitekture i sitnog arheološkog materijala već i kroz obiman korpus epigrafskih spomenika koji su omogućili da se utvrdi koje legije i auxilijarne jedinice su bile stacionirane u tom logoru.⁴³ Uz to, analiza tekstova uklesanih na epigrafskim spomenicima omogućila je da se uradi prosopografska analiza, što je rezultiralo time da znamo da su vojni rok ovdje služili pripadnici različitih naroda iz više rimskih provincija. Dobar primjer je *cohors III Alpinorum equitata*, čiji su pripadnici, stacionirani u logoru na Humcu, bili keltskog porijekla i regrutirani su u ovu kohortu iz zapadnih alpskih oblasti (*Tres Alpes*). Prosopografske analize su pokazale da je većina auxilijara u ovom logoru bila porijeklom iz zapadnih rimskih provincija i Panonije.⁴⁴ U vezi s izučavanjem autohtonog stanovništva koje je u rimsko doba naseljavalo prostor današnje Bosne i Hercegovine izdvaja se jedan spomenik na kojem se spominje signifer u Prvoj kohorti Belgâ Dasije Bastarnov sin iz pregrinske *civitas* Mezeja.⁴⁵ Djela antičkih pisaca i epigrafski nalazi impliciraju da su Mezeji naseljavali doline Sane, Japre

⁴² Almir Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu = Roman Auxiliary Cohorts in Humac* (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke / znanosti, 2019), 22.

⁴³ U skorije vrijeme objavljene su dvije monografije koje tematiziraju prisustvo legija i auxilijarnih kohorti na Humcu. Nešto starije izdanje je knjiga hrvatskog arheologa Domagoja Tončinića *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije / Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmati* (Split: Arheološki muzej u Splitu, 2011). Druga knjiga koja daje pregled auxilijarnih kohorti na Humcu je monografija historičara Almira Marića naslovljena *Rimske pomoćne kohorte na Humcu/Roman Auxiliary Cohorts in Humac* (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2019). U obje knjige autori se, pored prospografske analize i drugih aspekata epigrafskih analiza, osvrću i na trenutno stanje spomenika, kao i na pojedinačne primjere devastacije.

⁴⁴ Marić, *Rimske pomoćne kohorte*, 138–147.

⁴⁵ [Das]sius Bastarni / [f(ilius) do]mo Maezaeus / [mile]s coh(ortis) I Belgarum |(centuria) 5/ [Rest]ituti sig(nifer) annor(um) / [---] stip(endiorum) XV t(estamento) f(ieri) i(ussit) cura/[vit] Valerius Maxi/[min]us heres. (AE 1913, 0138 = *ILJug III*, 1927 = EDH 027216 = EDCS-10100871 = TM 182130 = lupa 23301).

i Vrbasa.⁴⁶ Analogno podacima s drugih spomenika s Humca datirana je regrutacija autohtonog stanovništva iz sjeverozapadne Bosne u vrijeme Hadrijanove vladavine (117–138).⁴⁷ Dasije je bio signifier zadužen za insignije centurije koje su korištene u ceremonijalne svrhe u toku proslave pobjede, a njegov imenski obrazac tipičan je za indigenu panonsko-dalmatinsku onomastiku.⁴⁸ Može se zaključiti da spomenik dokazuje postojanja mezejske *civitas* u drugom stoljeću. Navedeni primjeri pokazatelj su da tekstovi na spomenicima koji su pronađeni na prostoru Hercegovine predstavljaju izvor ne samo za ovu regiju već su važni za izučavanje općenito rimske provincijalne historije i arheologije.

Devastacija antičkih epigrafskih spomenika u kasnoj antici i srednjem vijeku

Kako bi se bolje mogla sagledati šteta koja nastaje zbog višestoljetne devastacije antičkih epigrafskih spomenika, bilo je neophodno osvrnuti se na kulturno-historijsku važnost ovih arheoloških nalaza. Razlog je to što je tek u drugom dijelu teksta urađen osvrt na problematiku uništavanja tog dijela antičke baštine Hercegovine.

Devastacija antičkih epigrafskih spomenika počela je još u rimsko doba. Toga su često bili svjesni i sami naručioci spomenika, pa su klesarima nalogali da se u tekstu spomenika naglasi zabrana sekundarne upotrebe spomenika.⁴⁹ Razlozi tako rane devastacije su praktične prirode.

⁴⁶ Dragana Grbić, Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek) (Beograd: Balkanološki institut SANU, 2014): 120–121; Šačić Beća, Sjeverna Bosna, 236–246.

⁴⁷ Marić, *Rimske pomoćne kohorte*, 104.

⁴⁸ OPEL I, 277.

⁴⁹ Kao analogno tome može se navesti primjer spomenika iz Rima *D(is) m(anibus) A(ulus) Larcus / Adiutor fecit / monumentum / sibi et suis libe-/rtis libertabus5/que posterisque / eorum hoc m(onumentum) / veto veniri veto / donari* (CIL 06, 21096). Iz teksta ovog spomenika saznajemo da je *Aulus Larcus*, zamjenik (čega – ne znamo), podigao spomenik sebi i svojim oslobođencima i oslobođenicama i njihovim potomcima. Zabranjuje da se spomenik proda ili pokloni. Ključ ovog prilično tužnog natpisa možda leži u riječi VETO,

Naime, zbog svog oblika spomenici su korišteni u različite svrhe. Znamo da su već u kasnoj antici korišteni kao spolije u kasnoantičkim bazilikama. Nekoliko takvih primjera imamo i u Hercegovini. U Potocima kod Mostara na lokalitetu Grčine pronađena su dva epigrafska spomenika votivnog karaktera. Jedan od njih je posvećen Mitri, a drugi Junoni.⁵⁰ Spomenici su korišteni kao spolije u kasnoantičkoj bazilici iz 5–6. stoljeća.⁵¹ Bazilika je, po svemu sudeći, napravljena u blizini ranijeg rimskog naselja.

Sistematsko arheološko istraživanje koje je 1905. godine provedeno u selu Varvara kod Prozora Rame otkrilo je nekoliko vrlo vrijednih nalaza. Pronađeni su fragmenti tri nadgrobna spomenika.⁵² Na osnovu izgleda slova i materijala Patsch je uspio spojiti fragmente i tako rekonstruirati veći dio natpisnog polja za ova tri spomenika.⁵³ Ovi spomenici imaju veliku vrijednost jer se na njima spominju magistrati iz municipija *Bi-stuensium*. U starijoj literaturi ovi spomenici se tretiraju kao potvrda da je u Prozoru Rami bilo središte rimskog municipija *Bistue Vetus*.⁵⁴

koja označava strogu zabranu. Zapravo, ovo je samo naglašena verzija formule koja se često viđa na rimskim nadgrobnim spomenicima: *hoc monumentum heredes non sequitur* — *Ovaj spomenik ne mogu koristiti nasljednici*.

⁵⁰ AE 1906, 0184 = *ILJug* 0112. (B) = CIRM 1892 = EDH 022124 = EDCS-30200394 = TM 182023; AE 1906, 0185 = EHD 022127 = EDCS-10100712 = TM 182024 = lupa 23703.

⁵¹ Bojanovski 1988, 97; Silnović 2022, 97.

⁵² *D(is) M(anibus) / T(ito) Fl(avio) Liciniano / dec(urioni) mun(icipii) / Bis[t(uensium)] Ilvir(o) 5/ defu[ncto] / an(norum) [---] / [-----] (AE 1910, 0212 = *ILJug* III, 1755 = EDH 030036 = EDCS-10100720 = lupa 30329 = TM 182187); *D(is) M(anibus) / Ael(iae) Proc[u]-/[l]ae [mat(ri)?] / T(itus) Fl(avius) [---] 5/ dec(urio) m(un(icipii) Bist(uensium)] / Ilvir[---] / [-----] (*ILJug* III, 1753 = EDH 034026 = EDCS-10100718 = TM 182620); *[T(ito)] Fl(avio) [Li]cinio / de[c(urioni) Il]vir(o) Bist(uensium) / [Fla]vii / [Licin]ianus / [et ---]nianus 5/ [pa]tri (*ILJug* III, 1756 = EDH 034028 = EDCS-10100721 = lupa 23700 = TM 182622).***

⁵³ Carl Patsch, "Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije (VII dio)", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 18, sv. 2, (1906): 153–154.

⁵⁴ Ovu hipotezu je definisao Carl Patsch na osnovu podataka s *Tabula Peutingerianae* i *Cosmographie Anonimnog Ravenjenina* (*Tab. Peut.* 5. 3 – 6. 2; *Rav. Cosm.* 4. 211.15; Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja*, 151–160). U kasnijim razdobljima naučnici će se različito referirati o ovom pitanju (više o tome: Ante Škegro, "Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja", u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, (Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 2008), 111–141).

Međutim, danas je općenito prihvaćeno mišljenje Bojanovskog da se pojam *Bistuensium* odnosi na municipalnu jedinicu, a da se pojam *Bistua Vetus* odnosi na putnu stanicu koja se locira u Duvnu.⁵⁵ Za takav zaključak Bojanovskom je, između ostalog, pomogla grafoanaliza slova uklesanih na pronađenim fragmentima u Varvari.

U istoj kasnoantičkoj građevini u Varvari pronađena je i jedna stela visine 174 cm, širine 83 cm i 115 cm debljine. Stela se čuva u lapidariju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i, nažalost, danas je spomenik samo fragmentarno sačuvan. Naime, sačuvano je samo natpisno polje, dok je niša s pilastrima i zabatom izgubljena. Sudeći po crtežu objavljenom 1906, u niši su bili sačuvani portreti pokojnika (slika 1). Danas u lapidariju Zemaljskog muzeja možemo vidjeti samo natpisno polje (slika 2). Moguće je da je ostatak spomenika također u lapidariju spomenutog muzeja, ali nije pravilno pohranjen. Spomenik je zbog sekundarne upotrebe bio izlomljen i jasno se vidi da je rađena restauracija vjerovatno početkom 20. stoljeća. Takva datacija se može izvesti na osnovu uvida u konzervatorski rad koji nije urađen prema savremenim standardima, ali to ne treba uzimati za zlo, odnosno možemo to posmatrati u kontekstu tog vremena.

⁵⁵ Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 155–168; Edin Veletovac, "Problem ubikacije Bestoenske biskupije (Ecclesia Bestoensis) – prilog poznavanju ranog kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* br. 53 (2023): 129–130.

Slika 1. Crtež stele pronađene 1905.
u kasnoantičkoj bazilici u Varvari
(Patsch 1906, 155)

Slika 2. Natpisno polje stele – lapidarij
Zemaljskog muzeja BiH (snimio
O. Harl)

<https://lupa.at/23699?query=112515943>
(4. 7. 2025, 19:12)

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i
Hercegovine

Zanimljivo je da su i ostali spomenici iz prozorske/ramske regije pronađeni u ruševinama Franjevačkog manastira na Šćitu.⁵⁶ Dva spomenika korištena su kao spolije u župnom dvorištu jer je manastir rušen i obnavljan nekoliko puta od 15. stoljeća, kada je osnovan.⁵⁷ Treći spomenik je pronađen u podu podruma manastira.⁵⁸ Pretpostavlja se da svi natpisi iz manastira Šćit potječu s lokaliteta Proslap kraj Prozora u sjevernoj Hercegovini.

U srednjem vijeku spomenici su također korišteni kao spolije. Najbolje dokumentovani primjeri su nalazi iz okoline Konjica, tačnije s lokaliteta Crkvina (Lisičići). Prilikom istraživanja koja je 1952. i 1953. godine vršila Irma Čremošnik otkriveni su ostaci jednobrodne crkve iz 11–12. stoljeća i srednjovjekovno groblje. Antičke stele su korištene kao ploče kojima su bili pokrivena dva srednjovjekovna groba i na njima nije bio uklesan tekst. Ipak, to ne znači da stele s praznim natpisnim poljem nemaju određenu baštinsku vrijednost. Na jednoj od stela su u reljefnom polju sačuvane figure dvije ženske osobe u autohtonoj nošnji. Takvi prikazi su dosta rijetki i daju određene etnološke podatke iz antičke prošlosti Hercegovine. Pored toga, sačuvan je i prikaz delfina i meduze.⁵⁹ Površina druge pronađene stele bila je podijeljena na tri jednaka, četvrtasta polja. U jednom polju imamo prikaz bračnog para, a u drugom likove dvije mlade žene. Ženska odjeća sadrži određene autohtone karakteristike.⁶⁰ Ikonografija ukazuje

⁵⁶ ----- / *Ulpiae* [---]/*linae* [---] / *caris[simae]* 5/ *defunc[tae]* / *anno[rum LII?]* / *se vivo* [*sibi?*] / *libe[risque]* (AE 1994, 1345 = AE 2003, 1327 = CIL 03, 10049. (B) = CIL 03, 13232. (B) = CIL 03, 13232 add. p. 2328, 11 = EDH 039990 = EDCS-30400557 = TM 184001); ---[NA[---] / [---]TAMV[---] / [---]VE[----- // -----]LIS NOC[---] / [---]NT OCC[----- // -----]III *Idus(?)* [---?] / [---?] *Novemb[---?]* / [---?]N SAL D[-----] (CIL 03, 13869 = EDCS-31900006 = TM 184768); -----? *quamvis corpora* [-----?] (CIL 03, 13870 = EDH 054747 = EDCS-31900007 = TM 184770).

⁵⁷ Brunislav Marijanović, "Podzid.Varvara.Prozor", u: Arheološki leksikon BiH, Tom III, ur. Borivoj Čović (Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988), 222.

⁵⁸ Ante Škegro, "Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* br. 36, (2003): 158–159.

⁵⁹ Irma Čremošnik, "Nešto o antičkim naseljima u okolini Konjica", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija sv. 9 (1954): 219.

⁶⁰ Paškalin kao autohtone motive navodi potpasane haljine dugih rukava. Ženska osoba koja je prikazana uz muškarca na glavi ima maramu koja joj pokriva glavu i pada na

da je ovaj spomenik bio sepulkralni spomenik jedne domaće porodice, odnosno roditelja i dviju kćerki. Natpisna polja na dvije stele su ostala anepigrafska, što bi moglo ukazivati da su spomenici ostali nedovršeni u antici i da su iz klesarske radionice preneseni u svrhu sekundarne upotrebe u srednjem vijeku. Treba podvući da se ove tri stele u ikonografskom smislu ne razlikuju puno od drugih stela iz konjičke regije, što je potvrda postojanja lokalne klesarske radionice.

Treći spomenik koji je pronađen kao spolija u srednjovjekovnoj crkvi jeste *cippus*. Na spomeniku je očuvan tekst iz perioda principata (2. ili 3. stoljeće).⁶¹ U kontekstu onomastike uočava se pojava relativno rijetkog *nomen gentile Petronius* u kontekstu unutrašnjosti provincije Dalmacije. Spomenik je bio ukrašen motivom delfina, što ovdje predstavlja akroterijalnu dekoraciju koja se povezuje s kultom Dionisa. Sudeći prema onomastici i izgledu spomenika, riječ je o doseljenicima u dolinu Neretve.

Primjeri devastacije spomenika s prostora Hercegovine u osmanskom i austrougarskom periodu

Na prostoru Hercegovine imamo zabilježeno i nekoliko primjera sekundarne upotrebe spomenika u osmanskom periodu. Prilikom renoviranja osmanske ceste u selu Radešine (Konjic) Patsch je otkrio jednu stelu koja je korištena kao spolija u potpornom zidu.⁶² Stela se sastoji od dva dijela. U niši se vidi reljefni prikaz tri osobe od kojih jedna ima pokrivenu glavu i tekst, koji uz ikonografiju ukazuje da je riječ o majci.

ramena i leđa. Haljinu drži lanac koji je kopčama pričvršćen na nju. Od nakita nosi naušnice, dok muškarac na lijevoj strani ima fibulu. Slične haljine nose i druge dvije ženske osobe koje, za razliku od prve opisane ženske figure, ne nose maramu, već imaju dugu, raspuštenu kosu. Na steli se pojavljuju još motivi Atisa i lavova (Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2012), 144.

⁶¹ *D(is) M(anibus) / L(ucius) Petroni-/us Maximus / vivo fecit sibi 5/ et suis / et Aeliae Rufinae / uxori / defunctae* (ILJug I, 00087 = EHD 032887 = EDCS-10000197 = TM 182241 = lupa 30567).

⁶² Carl Patsch, "Rimska mjesta u konjičkom kotaru", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 14, sv. 3–4, (1902): 327.

Figura majke je u sredini, dok je s njene lijeve strane prikazana ženska osoba puštene kose, vjerovatno kći. Sa strane se čini da stoji mladić s kapom, koji je vjerovatno sin pokojnice.⁶³ Tekst je uklesan vrlo neuredno i dosta je izlizan.⁶⁴ Propadanje teksta je sigurno uzrokovano meteorološkim faktorima, ali i utjecajem čovjeka.

Dimitrije Sergejevski je 1946. i 1948. godine u svrhu arheoloških istraživanja obišao Nevesinjsko polje, gdje je zabilježio nekoliko primjera devastacije antičkih epigrafskih spomenika. U selu Donja Bijenja u muslimanskom groblju iz osmanskog perioda pronašao je odlomke dva rimska miljokaza koji su korišteni kao noge za mejšaš.⁶⁵ Na jednom od fragmenata miljokaza bio je u prošlom stoljeću vidljiv tekst posvećen caru Maksiminu Tračkom i njegovom sinu Maksimu.⁶⁶ Međutim, novija istraživanja pokazuju da je danas tekst u potpunosti uništen.⁶⁷ Na osnovu ranijih čitanja *cursus honorum* nastanak spomenika se može datirati u 236. godinu. Nažalost, spomenik nikada nije prenesen u muzej niti pravilno konzerviran, tako da je u potpunosti devastiran.

Isti arheolog na dva lokaliteta na Nevesinjskom polju koja nose naziv “Nišani” prepoznao je ostatke rimskih miljokaza koji su korišteni kao mejšaši. Također, antički epigrafski spomenici korišteni su kao spolije u

⁶³ Paškvalin i Lozić navode da je riječ o tri ženske osobe (Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 158; Edisa Lozić, *Proizvodnja nagrobnih spomenikov v notranjosti rimske province Dalmacije* (Ljubljana: Inštitut za arheologijo (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2018, 151). Međutim, krajnja desna osoba ima drugačiju odjeću i ikonografski više podsjeća na muškarca. Također, Paškvalin i Lozić preuzimaju Patschovu rekonstrukciju teksta koja je dosta slobodna i proizvoljno implicira da je prvi *nomen cognomen* ženski. Ne moraju muška imena uvijek biti u formi *tri nomina*.

⁶⁴ *D(is) M(anibus) // Aur(eli--) Ti[t?---] / Bricussa(-?) Ti-/[---]SIA[---]5/t(?)ae matri inf(elicissimae)(?) / def(unctae) [a]n(norum) LXXV* (CIL 03, 13862 = *ILJug III*, 01751 = HD056806 = EDCS-31900237 = TM 185078 = lupa 30325).

⁶⁵ Sergejevski, “Rimska cesta”, 49.

⁶⁶ *Imp(erator) Caes(ar) C(aius) Iul(ius) / Verus Maximinus / Pius Felix p(ontifex) m(aximus) trib(unicia) / p(otestate) II imp(erator) III co(n)s(ul) 5/ p(ater) p(atriciae) et C(aius) Iul(ius) Verus / Maximus nobi-/lissimus Caes(ar) / Augusti* (AE 1980, 0681 = *ILJug III*, 1022 = EDH 005964 = EDCS-08900513 = TM 181781).

⁶⁷ Almir Marić, “Neki primjeri devastacije i sekundarne upotrebe antičke baštine u Hercegovini”, *Hercegovina* br. 23, (2024): 15.

osmanskom mostiću koji je bio napravljen preko Jamnika potoka. Naime, kada je građen most, prelomljen je miljokaz kako bi njegovi dijelovi bili korišteni kao kolobrani. Sergejevski je također zabilježio da je 1895. godine u selu Kruševljani napravljena crkva za čiju su gradnju kao materijal, između ostalog, korišteni i antički ostaci.⁶⁸ Danas se vide reljefi koji su ostaci votivnih i nadgrobnih spomenika.

Slika 3. i Slika 4. Ostaci votivnih i nadgrobnih spomenika uzidanih kao spolija u crkvi u Kruševljanima (snimila J. Radmilović)

Spomenik porodice *Plassus*, koji se smatraju predstavnicima autohtone elite iz prvog stoljeća, u osmanskom periodu korišten je najprije kao kameno korito, tzv. kamenica, a kasnije je uzidan u branu.⁶⁹ Kada je Bregava 1940. srušila branu u Stocu, otkriven je ovaj vrijedni dio baštine. Iako je Zemaljski muzej bio blagovremeno obaviješten, *cippus* nije odmah prenesen u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine jer institucija nije imala dovoljno sredstava za taj poduhvat. U toku Drugog svjetskog rata

⁶⁸ Sergejevski, "Rimska cesta", 50, 53–56.

⁶⁹ *T(ito) Flavio Blodi f(ilio) / Plasso patri / pientissimo an(norum) L / et Flaviae Tattae matri 5/ an(norum) XXXX bene meritae / et T(ito) Flavio Epicado fratri / an(norum) XII et T(ito) Flavio Laedioni / [---] aed(ili) IIIIvir(o) i(ure) d(icundo) Naronae / [---] Laedio f(ilius) vivos(!) sibi et s(uis) f(ecit) (ILJug I, 117 = EDH 032932 = EDCS-10000220 = TM 182263).*

zadnja strana spomenika stradala je od ručnih granata. Na sreću, uprkos izloženosti vodi veći dio teksta spomenika je sačuvan i 1948. spomenik je prenesen u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.⁷⁰ Spomenik ima izuzetno bogatu ikonografiju, gdje su pored vegetativnih motiva sačuvani prikazi ptica i muzičkog instrumenta sistrum, koji se povezuje s kultom egipatske božice Izide.⁷¹ Ujedno je ovo jedan od spomenika na kojem je sačuvan značajan broj ilirskih imena: *Plassus*, *Blodus*, *Tatta*, *Epicadus* i *Laedio*. Historijska i baštinska vrijednost ovog cippusa je nemjerljiva jer možemo zahvaljujući sačuvanom tekstu spoznati odnos rimske vlasti prema domaćim elitama prije gotovo dvije hiljade godina. *Cippus* porodice *Plassus* jedan je od rijetkih pozitivnih primjera spašavanja spomenika i danas se nalazi u stalnoj postavci “Bosna i Hercegovina u antičko doba” u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

Iz Stoca imamo i jedan negativan primjer odnosa austrougarskih vlasti prema antičkom epigrafskom naslijeđu Hercegovine. Ranije je u radu spomenuto da su u Stocu pronađene tri votivne are na kojima se spominju konzularni beneficijari. Nažalost, danas je sačuvana samo jedna na kojoj se spominje konzularni beneficijar iz Prve italske legije.⁷² Druga dva spomenika čiji su dedikanti bili konzularni beneficijari iz XIV legije Gemine (*Legio XIV Gemina*) izgubljeni su.⁷³ Naime, na osnovu svjedočanstva kustosa Zemaljskog muzeja Ćire Truhelke i Karla Patscha znamo da su spomenike našli vojnici prilikom gradnje kasarne u Vidovom polju u Stocu krajem 19. stoljeća.⁷⁴ Spomenici su jedan period čuvani u

⁷⁰ Sergejevski, “Rimska cesta”, 167.

⁷¹ Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 260.

⁷² *CIL* 03, 14631 = EDH 052293 = EDCS-32500128 = TM 184281 = lupa-23302.

⁷³ *CIL* 03, 08431. (B) = *CIL* 03, 12789. (B) = EDH 002463 = EDCS-31900268 = TM 181747; *CIL* 03, 08435. (B) = *CIL* 03, 12789 = EDH 052720 = EDCS-30800077 = TM 184323.

⁷⁴ Patsch čak navodi mogućnost da su dva spomenika na kojima se spominju konzularni beneficijari Legio XIV Gemina stari fragmenti jednog spomenika, odnosno spomenika s dvostrukim natpisom. Patsch je u drugoj fusnoti svog članka “Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine” detaljno zabilježio sekundarnu upotrebu tih spomenika. Carl Patsch, “Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* br.12, sv. 1, (1900): 171, fn. 2.

središtu vojnog okruga (generalatu), nakon čega su poslani u Austriju.⁷⁵ Šta se desilo s tim spomenicima, nikada, nažalost, nije utvrđeno.

Genezu nestanka antičkog spomenika možemo lijepo pratiti na primjeru jednog epitafa iz Čelebića (Konjic). U blizini pravoslavne crkve Patsch je otkrio arheološke nalaze iz antičkog perioda. Sa spomenutog arheološkog lokaliteta u prvim decenijama 19. stoljeća neki lokalni musliman spomenik je odnio i ugradio ga u štalu kao spoliju. Međutim, spomenik je zbog sujevjerja vratio na prvobitnu lokaciju pošto mu se stoka iznenada razboljela. Onda je 1843. godine jedan franjevac pronašao taj spomenik, pa je, vidjevši reljef pokojnika, pomislio da je našao stelu svetog Stjepana. Dvije decenije kasnije pravoslavci su ovaj spomenik uzidali iznad vrata crkve izmijenivši izgled reljefa.⁷⁶ Svakako je najveća šteta učinjena samom tekstu spomenika jer su izvorni latinični natpis preklesali u ćirilični tekst. Sepulkralni spomenik iz Čelebića odličan je primjer na kojem možemo vidjeti kako je zbog neznanja nestajao dio antičke baštine.

U mektebu koji je 1912. ili 1913. godine sagrađen u blizini džamije u Konjicu uzidan je gornji dio nadgrobnog spomenika iz drugog ili trećeg stoljeća. U potpunosti je sačuvana samo gornja polovina reljefa s prikazom dvije muške i jedne ženske osobe. U donjem kvadratu sačuvana je samo ženska glava bez poprsja. Reljef predstavlja djelo dobrog majstora jer na sačuvanim likovima može se uočiti dosta detalja koji nam govore o načinu odijevanja i pravljenja frizura.⁷⁷ Natpisno polje je uništeno, moguće i prije izgradnje džamije.

Nažalost, antički epigrafski spomenici nisu devastirani samo zbog neznanja lokalnog, nedovoljno obrazovanog stanovništva. Ovaj dio baštine uništavan je i zbog nedovoljnog interesa i samih arheologa. U knjizi *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini / Paradoxes of*

⁷⁵ Ćiro Truhelka, "Zenica und Stolac", *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, br. 1 (1893): 284; Carl Patsch, "Nove rimske", 171.

⁷⁶ Carl Patsch, "Rimska mjesta u konjičkom kotaru", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* br. 14, sv. 3–4, (1902): 328.

⁷⁷ Dimitrije Sergejevski, "Iz rimske arheologije", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* br. 46, (1935): 18–19; Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 146.

Early Archaeology in Bosnia and Herzegovina (2023) Adnan Kaljanac na osnovu arhivske građe dostupne u Arhivu Bosne i Hercegovine otkriva nemaran odnos arheologa u austrougarskom periodu prema baštini Bosne i Hercegovine. Važno mjesto u ovoj knjizi zauzima i pitanje odnosa prema epigrafskim spomenicima. Npr. bogati antički lokalitet u mjestu Police kod Trebinja je, sudeći prema arhivskoj građi, istraživao 1889. godine. Između ostalog, tu su pronađeni i rimski miljokazi, od kojih je već 1962. godine ostalo samo postolje i nekoliko fragmenata. Sudeći prema dopisu koji je okružni upravitelj 31. augusta 1889. godine poslao Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, nalazi nisu adekvatno konzervirani niti preneseni u muzej.⁷⁸ Tako su spomenici koji su preživjeli stotine godina u kratkom razdoblju od 1889. do 1962. bili potpuno uništeni.

Arhivska građa ukazala je na to da je i vrlo cijenjeni arheolog Carl Patsch preuzimao nalaze amatera ne vodeći računa o kontekstu nalaska spomenika. Takav primjer je votivni natpis s lokaliteta Cerići kod Konjica.⁷⁹ Spomenik je 1897. dospio u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine tako što ga je donio oružnički stražmeštar S. Tomljenović. Ovo vojno lice je, prema vlastitim navodima, vršilo istraživanja antičkog lokaliteta u Cerićima, a Patsch uopće ne propituje kontekst pronalaska.⁸⁰ Iako je u ovom slučaju spomenik spašen od nestanka, u metodološkom smislu kontekst nalaska je problematičan i ukazuje da su amateri imali podršku sistema za vršenje istraživanja.

Sistematska arhivska istraživanja koja je proveo Kaljanac pokazala su da se u periodu Kraljevine Jugoslavije odnos prema zaštiti baštine popravio. To se može uočiti i na osnovu jednog primjera iz Hercegovine. Naime, 1936. lokalni žandar spriječio je prodaju jednog miljokaza

⁷⁸ Adnan Kaljanac, *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini = Paradoxes of early archaeology in Bosnia and Herzegovina*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2023), 82.

⁷⁹ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / <L=I>(ucii)(?) Petroni(i) / Maximin(us) / et Severus* (CIL 03, 14617, 1= EDH 052294 = EDCS-32500108 = TM 184282= lupa 23698).

⁸⁰ Patsch, "Rimska mjesta", 317–318; Kaljanac, *Stranputice rane arheologije*, 88–89.

s prostora Konjica.⁸¹ Očigledno je postojala tendencija da se prekine s negativnom praksom otkupa spomenika od pronalazača amatera. Spomenuti miljokaz je pokušao otkupiti preparator Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nastavljajući tako praksu koja je bila ustaljena u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Na taj način država je nastojala demoralisati ilegalne istraživače koji su ranije prodavali legalno svoje nalaze jednoj državnoj instituciji kao što je Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Odnos prema antičkim epigrafskim spomenicima u periodu 1945–1992.

U periodu Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini djelovale su samo tri institucije muzejskog karaktera: Muzejska zbirka pri Franjevačkom samostanu Humac kod Ljubuškog (osnovan 1884), Zemaljski muzej u Sarajevu (osnovan 1888. godine) i Etnografski muzej Vrbaske banovine u Banjoj Luci (danas Muzej Republike srpske, osnovan 1930. godine).⁸² U periodu nakon 1945. godine muzejska djelatnost bila je zakonski regulirana, s tim da se akcentira osnivanje zavičajnih muzeja s regionalnom tematikom. Dva ključna centra za istraživanje epigrafskih spomenika u Hercegovini postaju Mostar i Trebinje. Poseban doprinos istraživanju i zaštiti antičkih epigrafskih spomenika u Hercegovini dala je arheologinja Vukosava Atanacković-Salčić, koja je provela cijeli svoj radni vijek u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru. U kontekstu antičke epigrafije mogu se izdvojiti tri najveća doprinosa spomenute arheologinje. Najprije treba spomenuti da je izvršila zaštitno otkopavanje grobnice na lokalitetu Grudine (Trebimlja), gdje je nađen nadgrobni spomenik dekuriona municipija Diluntum, što je jedina epigrafska potvrda tog rimskog municipija čije se sjedište locira

⁸¹ Kaljanac, *Stranputice rane arheologije*, 212.

⁸² Igbal Cogo, *Muzejsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini od 1945. do 2012. godine*, (Zenica: Muzej grada Zenice, 2016), 3.

na području današnjeg Stoca.⁸³ Tim sistematskim istraživanjem utvrdila je da je pored ovog spomenika bio minimalno još jedan sepulkralni spomenik koji je uništen. Dataciju uništenja je danas teško odrediti jer je lokalitet bio opljačkan.

Drugi važan doprinos Atanacković-Salčić bio je taj što je 70-ih godina prošlog stoljeća učestvovala u nastanku nove postavke Arheološke zbirke muzeja na Humcu.⁸⁴ Tada je prvi put pristupljeno sistematskom katalogiziranju i valoriziranju rimskih epigrafskih spomenika u jednoj ustanovi u Hercegovini. Nije ulaženo previše u kontekstualnu analizu spomenika, ali je u baštinskom smislu ova revizija dala izvrsne rezultate. Pored klasičnog popisa i dodjele inventarnog broja, za svaki od 25 epigrafskih spomenika iz zbirke konkretiziran je kontekst nalaska, dat opis, procijenjen stepen očuvanosti, rekonstrukcija i urađen je crtež natpisnog polja kako bi tekst bio vidljiviji.⁸⁵ Ovakav pristup bio bi poželjan u savremenoj bosanskohercegovačkoj muzeologiji jer ova je revizija pokazala da je u lapidariju bilo neobjavljenih natpisa te je utvrđen stepen očuvanosti natpisa i reljefa.

Zašto su revizije u baštinskom smislu važne, najbolje govori primjer nadgrobne stele Tiberija Klaudija Ligmara (*Tiberius Claudius Ligmara*), konjanika Treće lpske kohorte (*cohors III Alpinorum equitata*). Naime, prilikom rada na sistematskom uređenju lapidarija Arheološke zbirke muzeja na Humcu Atanacković-Salčić utvrdila je da zbirka posjeduje donji fragment stele čiji se ostatak čuva u Zemaljskom muzeju Bo-

⁸³ AE 1980, 0677 = AE 1939, 0300. (B) = *ILJug III*, 1740. (B) = EDH 005674 = EDCS-10100710 = TM 181775 = lupa 30609; Vukosava Atanacković-Salčić, "Antički Diluntum u svjetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinje)", *Tribuna* br. 5, (1979): 29–35.

⁸⁴ Almir Marić, "Doprinos Vukosave Atanacković-Salčić u istraživanju antičke historije i arheologije u Hercegovini = Contribution of Vukosava Atanacković-Salčić of ancient history and archeology in Herzegovina", u: Naučni skup *Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini: zbornik radova* = Scientific Gathering Herzegovinian scientists and tradition of research in Herzegovina: proceeding, ur. Šaban Zahirović, (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, 2016), 150.

⁸⁵ Vukosava Atanacković-Salčić, "Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu", *Nashe starine* br. 14–15, (1981): 262–279.

sne i Hercegovine. Oba fragmenta potječu s istog lokaliteta Hardomilje. Veći dio spomenika je 1898. godine Karl Patsch deponovao u lapidarij najveće muzejske ustanove u Bosni i Hercegovini. Manji fragment je gotovo 100 godina kasnije, tačnije 1971, donesen kao slučajni nalaz u zbirku na Humcu.⁸⁶ Spomenik je vrlo važan u prospografskom smislu jer nam govori da je pokojnik bio iz *Salinae* iz primorskih Alpa i da je rimsko građanstvo dobio za vrijeme cara Nerona. Također, natpis uklesan na ovoj steli otkriva da su pripadnici *cohors III Alpinorum equitata* na Humcu bili raspoređeni za vrijeme Flavijevaca (69–96).⁸⁷ Na otkrivenom fragmentu Atanacković-Salčić pročitala je da su mu spomenik podigli njegovi saborci i, sudeći po onomastici, njegovi sunarodnjaci.⁸⁸ U metodološkom smislu problematično je što se u savremenoj literaturi kao i u digitalnim bazama prilikom navođenja teksta spomenika ne koristi oznaka koja stručnjacima koji ne poznaju kontekst nalaska ovog spomenika sugerira da je riječ o dva fragmenta, odnosno da se tekst *Ti(-berius) Claudius Silenu[s] / et Ti(berius) Claudius Abascian(us) / libertu* nalazi na dijelu spomenika koji se ne čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. U trenutku pisanja ovog rada niti jedna epigrafska baza (Epigraphic Database) nema arhiviran tačan podatak, tj. da se spomenik čuva fragmentarno u dvije različite arheološke zbirke. Možemo istaći da je ovo dobar primjer kako stručnjaci iz oblasti baštinskih studija mogu u velikoj mjeri pomoći u restauraciji devastiranog epigrafskog naslijeđa.

⁸⁶ Vukosava Atanacković-Salčić, “Kameni spomenici”, 270–271.

⁸⁷ Almir Marić, “Evidentirani augzilijarni *cohors III Alpinorum equitata* na Humcu = Registered auxiliaries of *cohors III Alpinorum equitata* in Humac”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* br. 54, (2017), 98.

⁸⁸ Tekst stele nakon spajanja dva fragmenta: *Ti(berius) Claudius Ligomarus / Carstimari f(ilius) / Claudia Salinis / eq(ues) coh(ortis) III Alpinae / ann(or)um LVII stipend(iorum) XXX 5/ h(ic) [s(itus)] e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) her(edes) p(osuerunt) // Ti(berius) Claudius Silenu[s] / et Ti(berius) Claudius Abascian(us) / libertu* (CIL 03, 14632 = EDH 056522 = EDCS-31300303 = TM 184988 = lupa 30321).

Slika 5. Gornji fragment stele s lokaliteta Hardomilje – lapidarij Zemaljskog muzeja BiH (snimio O. Harl)

<https://lupa.at/30321?query=1398273344>
(4. 7. 2025, 19:15)

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Slika 6. Rekonstrukcija spomenika Hardomilje (Atanacković-Salčić 1981, 271).

Kao treći važan segment rada Atanacković-Salčić u kontekstu zaštite spomenika može se izdvojiti njena saradnja s lokalnim stanovništvom. Zahvaljujući njenom angažmanu naučno priznatu valorizaciju dobio je spomenik iz Kazanaca kod Gacka na kome se spominje etničko ime Naresa indigene zajednice čije se ime povezuje s rijekom Neretvom, odnosno Naron.⁸⁹ Analiza spomenika objavljena je u časopisu *Hercegovina*, čiji su izdavači tada bili Muzej Hercegovine Mostar, Arhiv Hercegovine

⁸⁹ Vukoslava, Atanacković-Salčić, "Rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca kod Gacka", *Hercegovina*, br. 7–8, (1990): 7–15.

Mostar i Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Mostar. Također, značajan broj antičkih epigrafskih spomenika u ovom razdoblju publikovan je i u časopisu *Tribunia*, koji je izlazio u okviru izdavačke djelatnosti Zavičajnog muzeja Trebinje. Ovaj muzej je u periodu SFRJ imao zanimljivu praksu. Naime, radili su replike spomenika koji su pronađeni u vrijeme Austro-Ugarske, a danas se čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.⁹⁰ Pod uslovom da se ova praksa etički ispravno primjenjuje, odnosno bez cilja da se posjetioci muzeja zavaraju kako je riječ o originalnom nalazu, to može biti dobar način da se baština približi lokalnoj zajednici iz koje potječe.

Savremena devastacija spomenika

Za razliku od drugih vrsta arheološkog materijala, rimski epigrafski spomenici često nisu adekvatno konzervirani, što je vremenom dovelo do fizičkih oštećenja ili nestanka. Djelimično su za to krivi i muzeji koji ovu vrstu arheoloških nalaza koriste kao ukrase u vrtovima. Zbog utjecaja meteoroloških prilika vremenom nestaju slova i reljefi koji su uklesani na spomenicima.⁹¹ Kao primjere takvog odnosa možemo navesti izlaganje spomenika ispred Centra za kulturu u Mostaru i u dvorištu Muzeja Hercegovine u Mostaru. Tako se dio lapidarija Muzeja Hercegovine iz Mostara nalazi u dvorištu Centra za kulturu Mostar. Kao svojevrsni ukrasi izložena su dva fragmenta votivnih ara pronađenih 1964, odnosno 1965. godine na širem prostoru antičkog Delminija (Duvanjsko

⁹⁰ To je slučaj sa spomenicima na kojima imamo primjere autohtone onomastike, a koji su pronađeni u okolini Trebinja, npr. ILJug I, 106 = EDH 032920 = EDCS-10000212 = TM 182255 = lupa 23769.

⁹¹ Stylianos Aspiotis et al, "Crack-enhanced weathering in inscribed marble: a possible application in epigraphy", *European Journal of Mineralogy*, br. 33 (2021): 200–201; Chiara Coletti, "Climate Change Threats to Stone Cultural Heritage: State of the Art of Quantitative Damage Functions and New Challenges for a Sustainable Future", *Heritage, Special Issue: Climate Change Threats to Stone Cultural Heritage: State of the Art of Quantitative Damage Functions and New Challenges for a Sustainable Future*, ur. G. Herrera-Franco and E. Berrezueta, (Atena: Hellenic Society for Archaeometry, 2024), 3281–3286.

polje).⁹² Oba spomenika ispred Centra za kulturu Mostar posvećena su Jupiteru i datiraju u 2. stoljeće. Pored toga, jedan votivni spomenik pronađen u Čapljini 1965. godine izložen je u dvorištu Muzeja Hercegovine u Mostaru bez ikakve zaštite koja bi spriječila utjecaj meteoroloških prilika. Ovaj spomenik krasi figure mitske braće Dioskuri, koji stoje frontalno u ravnom, udubljenom polju slika s pileusima, ogrtačem oko ramena, s podignutim desnim kopljem.⁹³ Danas se vide samo tragovi tri slova iznad reljefa. Treba podvući da će sačuvani tekst i reljefi na spomenuta tri spomenika zauvijek biti izgubljeni za buduće generacije ukoliko se adekvatno ne pohrane u muzejske lapidarije. Danas su jako vidljiva oštećenja koja su nastala usljed vremenskih (ne)prilika.

Slika 7. i Slika 8. Fragmenti votivnih spomenika ispred Centra za kulturu Mostar (snimila A. Šaćić Beća) © Mostar – Muzej Hercegovine

⁹² *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) T(itus) Valer(ius) Sever(ianus?) vet(e)r(anus) [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)* (AE 1987, 00802 = EDH 012578 = EDCS-08500498 = TM181878 = lupa 30577); *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)/ P(ublius)(?) Ael(ius) Quin(tus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (AE 1999, 1226 = ILJug II,784 = EDH 034268 = EDCS-10000796 = TM182861).

⁹³ *C[---] L(ibens) M(erito)* (Edin Mulović, *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar* = Catalogue of the stone archaeological collection of the Museum of Herzegovina Mostar (Mostar: Muzej Hercegovine, 2018, 36).

Slika 9. Votivni spomenik iz Čapljine u dvorištu Muzeja Hercegovine u Mostaru
(snimila A. Šačić Beća) © Mostar – Muzej Hercegovine

Također, zbog neadekvatne konzervacije koja podrazumijeva depoziranje spomenika u lapidarije oni bivaju na meti vandala ili trgovaca antikvitetima. Takav primjer susrećemo u Konjicu. Antički epigrafski spomenici su izloženi i neadekvatno konzervirani u sklopu Parka na Vardi ispod Društvenog doma, gdje su bili išarani grafitima. Danas se na tim spomenicima više ne može pročitati tekst, reljefi na njima su toliko uništeni da se ne prepoznaju katarktične forme poput odjeće ili religijskih motiva. Riječ je o prethodno spominjanim sepulkralnim spomenicima otkrivenim u spolijima kasnoantičke bazilike i džamiji u Lisičićima i Konjicu. Ne smijemo zaboraviti činjenicu da je riječ o spomenicima starim otprilike 17 ili 18 stoljeća, koji predstavljaju, uostalom, i najstarije tragove pismenosti u ovom dijelu države. Također, u selu Vrdolje kod Konjica u nekropoli stećaka nalaze se ostaci stele iz 2. ili 3. stoljeća čiji je tekst uništen i vide se samo ostaci reljefa.

Slika 10. Grafiti na antičkim epigrafskim spomenicima u parku Parka na Vardi u Konjicu

Preuzeto s javne domene: <https://bljesak.info/lifestyle/flash/legende-iz-konjica-mjesto-spomenika-i-faca-iz-stambola/165149> (pristupljeno: 17. 4. 2024).

Najznačajnija muzejska institucija u Bosni i Hercegovini zadržala je negativnu praksu iz austrougarskog perioda koja je nalažala da se dvorište institucije ukrasi antičkim epigrafskim spomenicima. Takva vrsta ukrašavanja dvorišta je faktički jedan vid (ne)namjerne devastacije spomenika. Nakon izgradnje zgrade Muzeja 1913. ispred ulaza u ovu ustanovu formirana su dva vrta. U lijevom vrtu kao ukras postavljene su stećci, a u desnom antički epigrafski spomenici. Od ukupno 11 nadgrobnih i votivnih spomenika u desnom vrtu šest je pronađeno na prostoru današnje Hercegovine, kao i jedan izloženi sarkofag. Riječ je o pet spomenika iz Konjica, Homolja i Lisičića koje je publicirao Carl Patsch početkom 20. stoljeća.⁹⁴ Ista sudbina je zadesila i jedan spomenik

⁹⁴ CIL 03, 14617, 4 = EDH 056633 = EDCS-32500111 = TM 185018 = lupa 30377; CIL 03, 14617,5 = EDH 034022 = EDCS-10100713 = TM 182616 = lupa 30378; ILjug III, 01747 = EDH034024 = EDCS-10100716 = TM 182618 = lupa 30380; Patsch, "Rimska mjesta ; 315, Sl. 10; Paškvalin, Antički sepulkralni spomenici, 62 = lupa 30381.

iz Hardomilja kod Ljubuškog, od kojeg su pronađena dva fragmenta, a veći fragment izložen je u prednjem dvorištu Muzeja.⁹⁵ Za dva fragmenta spomenika iz dvorišta danas se može precizirati porijeklo, te nije isključeno da i ti spomenici potječu iz Hercegovine.

Ako se uporede skice i fotografije spomenika koje je Patsch objavio 1894, 1902. i 1910. godine, očigledno je da su spomenici u posljednjih 111 godina pretrpjeli određena oštećenja. Visok stepen oštećenja najviše je vidljiv na natpisnim poljima, što je dovelo do toga da se danas na nekim natpisima ne može pročitati tekst koji je bio dobro očuvan u trenutku pronalaska spomenika. Budući da nisu bili adekvatno deponovani prilikom granatiranja Zemaljskog muzeja 1992–1995, na spomenicima se mogu vidjeti udubljenja od gelera. Pored očiglednog ljudskog djelovanja postoje i prirodni faktori koji doprinose propadanju neadekvatno deponovanih arheoloških nalaza od kamena. Treba imati u vidu da se lokacija Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi neposredno uz vrlo prometnu gradsku cestu, što se sigurno mora odraziti na izložene spomenike. Izpušni gasovi iz automobila i drugih prijevoznih sredstava utječu na površinu kamena.

Slika 11. Antički epigrafski spomenici u dvorištu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (snimila A. Šaćić Beća)

⁹⁵ AE 1913, 00139 = ILjug III, 01924 = EDH 027219 = EDCS-10100868 = TM 182131 = lupa 24058.

U savremenom dobu, nažalost, evidentna je i pojava kiselih kiša, koje nagrizzaju površinu i slabe strukturu kamena. Ovi spomenici su podložni, također, i biološkom trošenju jer su izloženi mikroorganizmima koji narušavaju izgled i strukturu kamena.

Slika 12. Skica spomenika iz Hardomilja (Patsch 1910, 181)

Slika 13. Današnje stanje spomenika iz Hardomilja (snimio O. Harl)

<https://lupa.at/24058?query=858780588>

(3. 7. 2025, 20:00) © Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Nažalost, često iz medijskih natpisa možemo saznati da su epigrafski spomenici uništeni ispisivanjem grafita ili čak ukradeni s izvornih lokaliteta. Takav je primjer i sa spomenikom koji je važan izvor za izučavanje prošlosti Delmata, odnosno ilirske zajednice koja je naseljavala prostor

zapadne Hercegovine. Naime, Komisija za zaštitu spomenika BiH upoznata je s tim da se u Hrvatskoj pokušalo s ilegalnom kupovinom jednog epigrafskog spomenika iz Duvna/Tomislav-Grada na kojem je zabilježeno ime Delmati/ Delmat.⁹⁶ Na ovu pojavu ukazao je dr. sc. Darko Periša s Katoličkog sveučilišta u Zagrebu. U Bosni i Hercegovini nikada nije provedena niti jedna policijska akcija u vezi s ovim problemom. Naučna zajednica, nažalost, ne zna gdje se danas nalazi spomenik sa spomenom Delmata.

Možda najdrastičniji primjer devastacije antičkih spomenika možemo vidjeti u Muzeju Hercegovine u Mostaru. U pitanju je nadgrobni spomenik iz 2. stoljeća. Kolokvijalno se spomenik naziva Lupa, po imenu djevojke čiji je to nadgrobni spomenik.⁹⁷ Lupa je bila izložena u dvorištu Muzeja Hercegovine u Mostaru. Prilikom agresije i bombardovanja starog grada i Muzeja oštećena je od gelera. Spomenik je najviše stradao između 1993. i 1994. godine.⁹⁸ Vrlo lijepo očuvan reljef pokojnice danas je prelomljen na nekoliko mjesta, a na natpisnom polju vide se ostaci gelera. Treba napomenuti da je ovo bio jedan od najljepših i najbolje očuvanih prikaza ženske osobe iz rimskog perioda do sada pronađen na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Spomenik je preživio gotovo dva milenija, ali je na kraju u savremeno doba bio gotovo uništen.

Na kraju treba podvući da su epigrafski spomenici važan segment antičke baštine Hercegovine. Ta vrsta arheološkog materijala mora se primarno institucionalno zaštititi od propadanja, što iziskuje materijalna ulaganja u proces konzervacije, restauracije, digitalizacije i pohranjivanja u lapidarije. Iako je riječ o arheološkom materijalu napravljenom od kamena, to ne znači da su spomenici neuništivi.

⁹⁶ Preuzeto s javne domene: <https://ljubuski.net/35040-u-devastaciju-arheoloskog-bla-ga-uključen-i-samostan-na-humcu> (pristupljeno: 18. 6. 2024).

⁹⁷ *Maximinus / sculpet(!) // D(is) M(anibus) // Leo et Quartil[la] 5/ parentes miseri po(sue-runt) / Lup(a)e fili(a)e infelicis(s)i/m(a)e annorum XXII / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)* (AE 1967, 00356 = ILJug-02, 00625 = EDH 014827 = EDCS-10000641 = TM 181905 = lupa 30570).

⁹⁸ Mulović, *Katalog kamene arheološke zbirke*, 37.

Slika 14. Devastirani reljef i ostaci od gelera na natpisnom polju nadgrobnog spomenika djevojke Lupe iz Muzeja Hercegovine u Mostaru
<https://lupa.at/30570> (30. 7. 2025, 20:30); © Mostar – Muzej Hercegovine

BIBLIOGRAFIJA

Edicije grčkih i latinskih spomenika

- AE *L'année épigraphique*, Paris
- CIL 03 *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. TH. MOMMSEN), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
- CIL 06 *Corpus Inscriptionum Latinarum VI* (ed. G. HENZEN, I. B. DE ROSSI, E. BORMANN, CHR. HUELSEN, M. BANG), Berlin, 1876–1926.
- CIMRM *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* (ed. M. J. VERMASEREN), Martinus Nijhoff, 1956, 1960.
- ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
- OPEL II *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum II: Cabalicius–Ixus, Ex materia ab* vol 2. (ed. Lőrincz B. et al.), Wien: 1999.
- OPEL III *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, vol. 3: Labareus–Pythea* (ed. Lőrincz B. et al.), Wien: 2000.
- OPEL IV *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, vol. 3: Quadratia–Zures* (ed. Lőrincz B. et al.), Wien: 2002.

Izvori

- Appian, *Appian and Illyricum*, Kos, M. Š. (ed.), Situla 43, 52–81. Ljubljana, 2005.

- Plinius Secundus (C.), *Naturalis historia*, Libri III/IV, Winkler, G. / König, R. (ed.), München – Zürich, 1988.
- Ptolemy's Geography (trans. T. Naggy), in: Fehér B. / Kovács P. (ed.), *Scriptores geographici antiquiores (Aetia occupationes Romanae Usque ad a.D.54): Fontes Pannoniae Antiquae I*, Károli Egyetemi Kiadó, Budapest, 2005.
- Ptolemej Klaudije, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, Berggren, J. L. (ed.), New Jersey, 2010.

Literatura

- Alföldy, Géza. *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- Aspiotis, Stylianos, Schlüter, Jochen, Harter-Uibopuu, Kaja, Mihailova, Boriana "Crack-enhanced weathering in inscribed marble: a possible application in epigraphy", *European Journal of Mineralogy*, br. 33 (2021): 189–202.
- Atanacković-Salčić, Vukosava. "Antički Diluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinje)". *Tribuna*, br. 5 (1979): 7–40.
- Atanacković-Salčić, Vukosava. "Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu". *Naše starine*, br. 14–15 (1981): 257–284.
- Atanacković-Salčić, Vukosava. "Rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca kod Gacka". *Hercegovina*, br. 7–8 (1990): 7–15.
- Beltrán Lloris, Francisco. "Latin Epigraphy: The Main Types of Inscriptions", u: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson. Oxford: Oxford University Press, 2014, 78–88.
- Bojanovski, Ivo. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.
- Bojanovski, Ivo. *BiH u antičko doba*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.

- Buonocore, Marco. "Epigraphic Research from Its Inception: The Contribution of Manuscripts". u: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Coletti, Chiara, "Climate Change Threats to Stone Cultural Heritage: State of the Art of Quantitative Damage Functions and New Challenges for a Sustainable Future", *Heritage, Special Issue: Climate Change Threats to Stone Cultural Heritage: State of the Art of Quantitative Damage Functions and New Challenges for a Sustainable Future*, ur. G. Herrera-Franco and E. Berrezueta. Atena: Hellenic Society for Archaeometry, 2024, 3276–3290.
- Cogo, Igbal. *Muzejsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini od 1945. do 2012. godine*, Zenica: Muzej grada Zenice, 2016.
- Cooley, Alison E., *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Čremošnik, Irma. "Nešto o antičkim naseljima u okolici Konjica". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, sv. 9 (1954): 179–188.
- Demicheli, Dino. "Tiberius and his family on the epigraphic monuments from Dalmatia". u: *Tiberius in Illyricum – Contributions to the history of the Danubian provinces under Tiberius' reign (14–37 AD)*. ur. Peter Kovács. Debrecen: University of Debrecen. Department of Classical Philology and Ancient History, 2017.
- Džino, Danijel i Domić Kunić, Alka. *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*. Zagreb: Školska knjiga, 2013.
- Glavaš, Ivo. *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Zagreb: Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 2016.
- Grbić, Dragana. *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2014.

- Imamović, Enver. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1977.
- Kaljanac, Adnan. *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini = Paradoxes of early archaeology in Bosnia and Hercegovina*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2023.
- Keppie, Lawrence. *Understanding Roman Inscriptions*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1991.
- Lozić, Edisa. *Proizvodnja nagrobnih spomenikov v notranjosti rimske province Dalmacije*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo (Slovenska akademija znanosti in umetnosti), 2018.
- Marić, Almir. "Doprinos Vukosave Atanacković-Salčić u istraživanju antičke historije i arheologije u Hercegovini = Contribution of Vukosava Atanacković-Salčić of ancient history and archeology in Herzegovina". u: Naučni skup *Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini: zbornik radova = Scientific Gathering Herzegovinian scientists and tradition of research in Herzegovina: proceeding*, ur. Šaban Zahirović, Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, 2016, 143–154.
- Marić, Almir. "Evidentirani auxilijarni cohors III Alpinorum equitata na Humcu = Registered auxiliaries of cohors III Alpinorum equitata in Humac". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, br. 54 (2017): 93–107.
- Marić, Almir. *Rimske pomoćne kohorte na Humcu = Roman Auxiliary Cohorts in Humac*, Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke / znanosti, 2019.
- Marić, Almir. "Neki primjeri devastacije i sekundarne upotrebe antičke baštine u Hercegovini", *Hercegovina* br. 23 (2024): 7–26.
- Marijanović, Brunoslav. "Podzid. Varvara. Prozor". u: *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, ur. Borivoj Čović, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988, 222.

- Matijašić, Robert. *Uvod u latinsku epigrafiju*. Pula: Filozofski fakultet u Puli, 2002.
- Miletić, Željko. "Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji". Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru, 1997.
- Mulović, Edin. *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar = Catalogue of the stone archaeological collection of the Museum of Herzegovina Mostar*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2018.
- Prandoni, Claudio. "The EAGLE portal", u: *Digital and Traditional Epigraphy in Context. Proceedings of the EAGLE 2016 International Conference*, ur. Silvia Orlandi, Rafaella Santucci Francesco Mambrini, Pietro Maria Liuzzo. Rome: Università degli Studi La Sapienza, 2017, 173–185.
- Paškvalin, Veljko. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2012.
- Patsch, Carl. "Rimski ostaci iz doline Neretve". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* god. 6, sv. 4 (1894): 711–720.
- Patsch, Carl. "Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* br. 12, sv. 1, (1900): 169–194.
- Patsch, Carl. "Rimska mjesta u konjičkom kotaru". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. 14, sv. 3–4 (1902): 303–333.
- Patsch, Carl. "Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije (VII dio)". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* br. 18, sv. 2 (1906): 151–181.
- Patsch, Carl. "Prilozi našoj rimskoj povijesti". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, god. 12, sv. 1, (1910): 177–208.
- Perinić, Ljubica. *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*. Oxford: Archaeopress Archaeology, 2017.

- Puljić, Ivica i Škegro, Ante. “Sarsenterska biskupija”. *Povijesni prilozi*, br. 30 (2006): 7–50.
- Samardžić, Gligor. *Istočna Hercegovina u rimsko doba*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Prištini, 2015.
- Samardžić, Gligor. ”Bilješke o antičkom stanovništvu sa područja Dilunto (nekoliko primjera sa juga provincije Dalmacije)”. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, br. 52, sv. 1, (2022): 159–169.
- Schmidt, Manfred. “Regional development under Tiberius and the tabulae Dolabellae”. u: *Misurare il tempo, misurare lo spazio. Atti del Colloquio AIEGL-Borghesi* (Bertinoro, 20-23 ottobre 2005) (Epigrafia e antichità), Stabilimento Grafico Lega. ur. Maria Gabriella Angeli Bertinelli i Angela Donati. (Roma: Stabilimento Grafico Lega), 2006, 423–440.
- Sergejevski, Dimitrije. “Iz rimske arheologije”. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, br. 46 (1935): 17–22.
- Sergejevski, Dimitrije. “Rimska cesta na Nevesinjskom polju”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova sveska br. 3, (1948): 43–62.
- Silnović, Nirvana. “Invicto Mithrae spelaeum fecit: Typology and Topography of Mithraic Temples in the Roman. Province of Dalmatia”. Doktorska disertacija. Central European University, 2022.
- Šaćić, Amra. ”Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas Narensium)”. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, br. 41 (2012): 97–112.
- Šaćić Beća, Amra. *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije = Northern Bosnia within the bounds of Roman Pannonia*, Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BATHINVS”, 2022.
- Šaćić Beća, Amra. “Digitalizacija baštine na primjeru rimskih provincijalnih epigrafskih spomenika”, *Limes Plus: Journal of Social Sciences and Humanities*, br. 2 (2023): 33–55.

- Škegro, Ante. “Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine”. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, br. 36, (2003): 135–164.
- Škegro, Ante. “Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja”. u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*. ur. Marko Karamatić. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 2008, 111–141.
- Truhelka, Ćiro. “Zenica und Stolac” *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina.*, br. 1, (1893): 273–302.
- Veletovac, Edin. “Problem ubikacije Bestoenske biskupije (Ecclesia Bestoensis) – prilog poznavanju ranog kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine”. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, br. 53, (2023): 127–138.
- Vujović, Miroslav. “New beneficiary inscription from Nevesinje”, u: *Illyricvm Romanvm: studiola in honorem Miloje Vasić*, ur. Ivana Popović i Sofija Petković. Beograd: Institut za arheologiju – Alta nova, 2020, 64–69.

Digitalne epigrafske baze

- EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2024-5-29].
- EDSC – Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby (Frankfurt). http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].
- Lupa UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortoľ Harl, Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at>. [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].
- TM – Trismegistos Data Services (Linked Open Data framework of DARIAH-BE) <https://www.trismegistos.org/> [zadnji pristup / last checked: 2020-9-23].

Web-stranice

- <https://pro.europeana.eu/projects?page=29> (28. 3. 2024, 13:56)
- https://edh.ub.uniheidelberg.de/inschrift/suche?hd_nr=&tm_nr=&fo_antik=&fo_modern=Ljubu%C5%A1ki (28. 3. 2024, 14:10)
- <https://bljesak.info/lifestyle/flash/legende-iz-konjica-mjesto-spomenika-i-faca-iz-stambola/165149> (17. 4. 2024, 17:15).

Summary

The Chronology of Disappearance: the Devastation of Roman Epigraphic Monuments in Present-Day Herzegovina

In historical studies, epigraphic monuments of classical antiquity are primary sources and constitute an important part of Herzegovinian heritage. One-third of all monuments discovered in Bosnia and Herzegovina originate from Herzegovina. Interestingly, the oldest epigraphic monument of classical antiquity from modern Bosnia and Herzegovina was discovered in Tasovčići near Čapljina. Moreover, the oldest milestone found in the territory of former Roman Dalmatia originates from Podorašac near Konjic. The inscriptions from eastern and northern Herzegovina have preserved many Illyrian names, which are invaluable since they represent the only surviving traces of the Illyrian language. Reliefs on monuments from the Neretva River valley depict clothing and hairstyles that allow us to reconstruct how the indigenous population dressed almost two thousand years ago. Besides providing prosopographic information, these inscriptions are a highly useful source for studying the administrative, cultural, and military history of the Roman period. Due to their shape, monuments were used as a building material during the Late Antiquity for building basilicas. Two votive monuments dedicated to Juno and Mithra used as spolia were discovered in Potoci near Mostar at the site of Grčine. Three tombstones in the village of Varvara near Prozor-Rama mentioning municipium Bistuensium, the largest municipium in the inland of Dalmatia, had the same fate. Remains of stela used as a construction material in another Late Antique building were discovered near a basilica in Varvara. The monuments were broken during their secondary usage in Late Antiquity. The classical heritage of Prozor-Rama was destroyed during the Middle Ages as shown by three epigraphic monuments which were used in a Franciscan monastery in Šćit in the 15th century. Systematic archaeological research of a single-nave church from the 11th – 12th century and a medieval

cemetery at the site of Crkvina in Lisičići near Konjic has revealed the secondary usage of classical epigraphic monuments. Two stelae were used as slabs to cover two medieval tombs. A cipus used as a spolium in a medieval church has also been discovered. During the Ottoman period, several examples of secondary usage and monument devastation were recorded. A stela used as a spolium during the construction of an Ottoman road was discovered in the village of Radešine in Konjic. Numerous Roman milestones were placed in the Nevesinje field since an important road passed through it during the Roman period. During the Ottoman period, these milestones were used as stones for the demarcation of plots and spolia in the bridge across the Jamnik Creek. After the Second World War, Roman milestones broken for secondary usage in Muslim cemeteries were discovered in the Nevesinje field. Here, during the 19th century, monuments of classical antiquity were built as spolia into churches. An example of such usage is visible in the village of Kruševljani near Nevesinje. These spolia in a church in Kruševljani are still visible today. An example of the devastation of monuments in the Ottoman and Austro-Hungarian periods is visible in Stolac as well. A large cipus of the autochthonous elite from the Principate period was used during the Ottoman period as a riverbed, and later it was built into a dam across the Bregava River. The same monument was additionally damaged during World War II when it was hit by a hand grenade. Two votive altars dedicated by *beneficarii consularis* also originate from Stolac. Unfortunately, these monuments are now lost, the Austro-Hungarian army discovered them and transported them to Austria. The monument from Donji Čelebići near Jablanica is the best example of the devastation of monuments in a local community. The monument from Donji Čelebići near Jablanica is the most striking example of devastation within a local community. One Roman tombstone was first reused by a local peasant as building material in a stable, later incorporated into an Orthodox church, where its Latin inscription was “corrected” using Cyrillic letters. During the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes or

Yugoslavia, institutions treated heritage far more responsibly. During this period, two regional museums were founded – the Museum of Herzegovina in Mostar and the Heritage Museum in Trebinje. Apart from the museums, the Institution for the Protection of Cultural and Historic and Natural Heritage in Mostar and the Archaeological Collection of the Museum Humac also contributed to the protection of heritage. Regarding the destruction of monuments in a more recent period, we can observe the common inadequate conservation of the Roman epigraphic monuments. Over time, this led to physical damage or disappearance. Museums that often use this type of archaeological finds as garden decorations are partly to blame. Examples of such negative practices are visible in Mostar and Sarajevo. Monuments are displayed in a park in Konjic so they are covered in graffiti, which has destroyed their inscriptions and reliefs. The most radical example is the destruction of an epigraphic monument dedicated to a girl named Lupa during the shelling of Mostar in 1993 and 1994. The damage was irreversible because it was one of the most beautiful depictions of women in the inland of the province of Dalmatia. The monument has been broken in several places, with visible shrapnel remains in the inscription field. Finally, we can conclude that epigraphic monuments are a valuable part of the classical antiquity heritage and must be protected at an institutional level.

UDK: 339.727 (497.6 Foča + 497.5 Dubrovnik) “ 1358/1449 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.63

Primljen: 9. 6. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Izvorni naučni rad

Esad Kurtović

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

kurtovic.esad@gmail.com

Kreditna zaduženja trgovaca iz Foče u Dubrovniku u periodu 1358–1449.

Apstrakt: Relativno obilje informacija o kreditnoj trgovini u Dubrovniku rezultiralo je s više pristupa sagledavanju mjesta i uloge trgovaca u srednjovjekovnoj Bosni. Pristup Desanke Kovačević-Kojić kao okosnica aktualnog znanja doživio je potvrđivanja, ali i svojevrsna nerazumijevanja. Cilj rada je da se kroz prizmu fočanskih trgovaca izvrši reafirmacija dosadašnjih pristupa i afirmacija ukupnih pokazatelja kroz prizmu stvaranja operativnije baze za daljnja istraživanja. Izvršeno istraživanje pokazuje da je u kreditnoj trgovini Foča najdominantnije središte u istočnoj Bosni te da poslije Drijeva i Srebrenice ima primat nad ostalim naseljima u Bosni (Prača, Goražde, Višegrad, Borač, Visoko, Olovo, Ustikolina, Tjentište, Kreševo, Cernica, Trebinje).

Ključne riječi: kreditna trgovina, Foča, Dubrovnik, fočanski trgovci, dubrovački kreditori

Abstract: The relatively abundant information on credit trade in Ragusa has resulted in multiple approaches to understanding the place and role of merchants in medieval Bosnia. The approach of Desanka Kovačević-Kojić, as the backbone of current knowledge, has been both confirmed and, in some respects, misunderstood. The aim of this paper is to reaffirm existing approaches through the lens of merchants from Foča and to present the overall

findings in a way that creates a more functional basis for further research. The conducted research shows that, within credit trade, Foča was the most dominant center in eastern Bosnia and, after Drijeva and Srebrenica, held primacy over other settlements in Bosnia (Prača, Goražde, Višegrad, Borač, Visoko, Olovo, Ustikolina, Tjentište, Kreševo, Cernica, Trebinje).

Keywords: Credit trade, Foča, Ragusa, Merchants from Foča, Ragusan creditors

Sagledavanje trgovaca domaće bosanske sredine ponajbolje se mjeri kroz pokazatelje iz kreditnog zaduživanja. Kreditna trgovina podrazumijeva kreditorovo davanje robe dužniku koji prema sklopljenom ugovoru u predviđenom terminu vraća kredit u novcu. Ponajviše su predmet kredita tkanine kvalitetnije zanatske izrade, koju trgovci iz Bosne kasnije prodaju u svojoj sredini. Izvršena preprodaja omogućava vraćanje kredita i zaradu, pa su u ovom procesu zadovoljne obje strane. Otuda nisu rijetke situacije o učestalijem prisustvu istih osoba u kreditnoj trgovini kroz više ugovora, različitim iznosima i u dužem vremenskom periodu.¹

Očuvane knjige zaduženja i druge prikupljene informacije Dubrovačkog arhiva određuju našu spoznaju.² Veći je broj fočanskih trgovaca uzimao kredite u periodu 1358–1449. godine. Bez obzira na dosadašnja i pomalo dosadna nabranja koju nudi suhoparna građa na ovome mjestu spominjemo većinu trgovaca jer u ovakvom presjeku oni i treba da se nalaze. Vremenski okviri kreditnog zaduživanja fočanskih trgovaca kreću od prvih spomena Foče do zadnjih informacija iz vremena prije njenog pada pod osmansku vlast 1465, uz naglasak da već od 1449. nema informacija o fočanskim trgovcima u knjigama zaduživanja. Tada

¹ Iscrpno, Ignacij Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, (Sarajevo: ANUBiH, 1976).

² Rad je sastavljen uglavnom na osnovu serija Debita Notariae, Diversa Notariae i Diversa Cancellariae Državnog arhiva u Dubrovniku koja je prezentirana u drugom dijelu rada u: *Prilog: Zaduženja trgovaca iz Foče u periodu 1358-1449*. Građa je najvećim dijelom objavljena u ispisima Esada Kurtovića i Almira Peca, u kojima ima pogrešaka i propusta.

dolazi do prekida učešća trgovaca u kreditnoj trgovini iz čitave istočne Bosne, a u vezi je sa sukobom hercega Stjepana Vukčića Kosače s Dubrovčanima i prisustvom Osmanlija.³ Promet je pao na leđa dubrovačkih trgovaca, među kojima i onih koji su porijeklom bili Fočaci.

U više navrata sagledavana su zaduženja fočanskih trgovaca. Različiti obimi i visina zaduživanja u skladu su s brojem informacija kojima se raspolaže te načinom na koji se zbrajaju samostalna i zajednička zaduživanja. Svi pristupi su na svoj način korisni za buduća istraživanja, ali njihovo poređenje pokazuje prateće devijacije koje se negativno odražavaju na literaturu i koje bi trebalo prečistiti.⁴ Proučavanja bosanskih trgovaca u kreditnoj trgovini rezultirala su mjerilima veličine trgovaca na osnovu isticanja ukupnih zaduživanja u toku njihovog radnog vijeka, odnosno spomena u arhivskim knjigama, dužinom prisustva i s pratećom učestalošću u zaduživanjima. U iscrpnijem pregledu među blizu 150 fočanskih trgovaca⁵ izvjesno je da njih 20-ak zadovoljavaju uvjete najjačih predstavnika koji su kompatibilni s trgovcima najjačih sredina u Bosni, prije svega u Prači, Goraždu, Višegradu, Podvisokom, Fojnici, pa i s trgovcima dva najveća centra u Srebrenici i Drijevimima.⁶

³ Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978), 170, 172.

⁴ Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, (Sarajevo: ND BiH, 1961), 125–126; Ista (D. Kovačević-Kojić), *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 175; Pavo Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, (Tuzla: Univerzal, 1986), 95–143; Bogumil Hrabak, *Foča do kraja XVIII veka*, (Beograd: Autor, 1999), 22–29.

⁵ D. Kovačević-Kojić govori o 82 trgovca u periodu 1401–1449, D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 173. Te pokazatelje preuzimaju svi ostali koji prilaze ovoj problematici, B. Hrabak, *Foča do kraja XVIII veka*, 26; P. Živković, "Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku", *Povijesni zbornik*, br. 4, (2009): 49; Marijan Premović, *The Land of Drina in the Middle Ages*, (Lyon: Livre de Lyon 2024), 169. Naš proračun za taj period je 127 trgovaca.

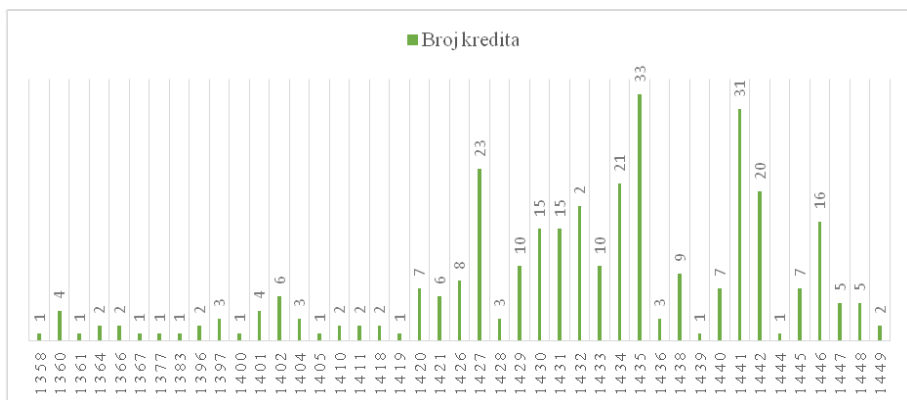
⁶ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 125–127; Ista (D. Kovačević-Kojić), *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 174–176. Prema osvježanim podacima za Drijeva, proizlazi da je Foča imala veći broj domaćih trgovaca, ali i da su krediti drijevskih trgovaca s većim iznosima, Đuro Tošić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 224–225.

Posmatranje fočanskih trgovaca kroz prizmu kreditnog zaduživanja odvija se u dva različita vremenska perioda. Razdvajaju ih prve dvije decenije XV stoljeća u kojima ne samo da izostaju informacije iz arhivskih vrela nego je to ujedno i doba turbulentnijih kretanja u historiji Bosne kada se i podrazumijeva slabija prisutnost trgovaca u općem privrednom prometu. Za razliku od prvog perioda posljednje tri decenije praćenja kreditne trgovine u XV stoljeću na fočanskom području (1420–1449) potvrđuju prisustvo preko 100 domaćih trgovaca.

U 315 ugovora o kreditiranju u periodu 1358–1449.⁷ fočanski trgovci ostvarili su kredite u ukupnom iznosu od 16.728 dukata, 40 libara i 4 unče srebra (13.497,5 dukata, 9.628,5 perpera, 767,5 groša, 68 folara, 37 libara i 40 unča srebra).⁸ U prosjeku to bi bilo oko 183 dukata godišnje tokom navedene 91 godine. Međutim, po godinama su značajna odstupanja s obzirom da ima većih pauza. U prvom razdoblju koji obuhvata 2/3 navedenog vremena (1358–1420) zastupljeno je 39 kredita (ukupno oko 3.700 dukata). Taj period ima dosta praznina i mali broj domaćih trgovaca, njih dvadesetak, sa manjim su kreditima. Slični okviri prate čitavu Bosnu, pa Foča uopće ne zaostaje za drugim sredinama. U drugom periodu u svega 30-ak godina (1420–1449) odvija se preostalih 284 kredita (oko 13.000 dukata). Pored velikog broja kredita karakterizira ga i veliki broj fočanskih trgovaca i dubrovačkih kreditora, znatno više novca u opticaju da se može reći da su navedene karakteristike i statistike odraz vrhunca fočanskog privrednog razvoja u srednjem vijeku. Istina, u drugom periodu nema očuvanih informacija o kreditima fočanskih trgovca 1421–1425, 1437. i 1443. godine, pri čemu pojedina od navedenih razdoblja i nemaju očuvanih dužničkih knjiga. I u ovom razdoblju Foča dijeli privredni prosperitet čitave Bosne.

⁷ Prikupljeno je ustvari 316 ugovora, ali u jednom ugovoru visina kredita nije navedena, pa nije uziman u obračun, (13. 2. 1432), Deb. Not., XV, 168.

⁸ Navedeno je tri puta više nego dosadašnji pregled za period 1396–1453 (5.502 dukata i 2.402 perpera), postavljen u: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 114. Uporedi i prateći materijal u tekstu *Zaduženja fočanskih trgovaca po godinama u periodu 1366-1400; Zaduzenja fočanskih trgovaca po godinama u periodu 1401-1449.* i Prilog: *Zaduženja trgovaca iz Foče u periodu 1358-1449.*

Najviše kredita ima u godinama 1427. (23), 1434. (21), 1435. (33), 1441. (31) i 1442. (20), dok su najveći iznosi kredita zabilježeni 1426. (oko 900 dukata), 1427. (oko 1.700), 1429. (oko 1.100), 1432. (oko 1.370), 1434. (oko 1.104) i 1435. godine (oko 1.180 dukata). Grafikoni slikovito pokazuju uspon do 1426, koji je onda na vrhuncu održavan 1426–1435. Nakon toga uslijedilo je opadanje koje je naglo završeno 1449. godine.

Zaduženja fočanskih trgovaca po godinama u periodu 1366–1400.

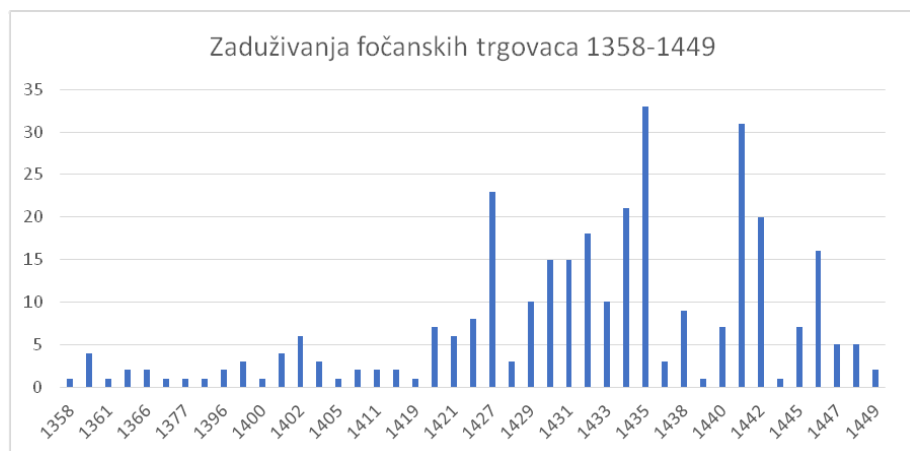
broj zaduženja	srebra	dukata	perpera	groša	približno sve u ducatima	godina
1			150		50	1358.
4		106	681	8	333	1360.
1			230		77	1361.
2		60	216		132	1364.
2	-	160	-	-	160	1366.
1	-	-	68	5	22,5	1367.
1	40 unča	-	-	-	-	1377.
1	-	-	180	-	60	1383.
2	-	164	-	18	164,5	1396.
3	-	156	-	5	156	1397.
1	-	96	20	-	102,5	1400.
Ukupno						
19	40 unča	742	1.545	46		1358–1400.

Zaduženja fočanskih trgovaca po godinama u periodu 1401–1449.

broj zaduženja	srebra	dukata	perpera	groša	približno sve u dukatima	godina
4	-	298	54	44	317	1401.
6	-	642	-	4	642	1402.
3	-	417	-	78	418,5	1404.
1	-	30	-	-	30	1405.
2	-	763	-	29	763,5	1410.
2	-	104	50	-	120,5	1411.
2	-	168	-	-	168	1418.
1	37 libara	-	-	-	-	1419.
7	-	-	1.067	12	356	1420.
6	-	161	814	44	433,5	1421.
8	-	737	507	22	906,5	1426.
23	-	1.193	1.795	32	1.792	1427.
3	-	211	-	-	211	1428.
10	-	886	620	38	1.093,5	1429.
15	-	741	175	27	800	1430.
15	-	425	307	28,5	528	1431.
18	-	1.278	283	35	1.373	1432.
10	-	282	2	26	283,5	1433.
21	-	874,5	529	14	1.104,5	1434.
33	-	987	577	117	1.182,5	1435.
3	-	45,5	58,5	-	65	1436.
9	-	372,5	361	2	491,5	1438.
1	-	14	-	-	14	1439.
7	-	104	407	-	239,5	1440.
31	-	568	331	23	679	1441.
20	-	526	-	116	529	1442.
1	-	13	-	-	45,5	1444.
7	-	293	100	21	327	1445.
16	-	324	-	7	324	1446.
5	-	82	46	-	97	1447.
5	-	111	-	-	111	1448.
2	-	115	-	12	115	1449.
Ukupno						
296/297	37 libara	12.755,5	8.083,5	721,5		1401–1449.

Ukupno 1358–1449.

kredita	srebra	dukata	perpera	groša	period
19	40 unča	742	1.545	46	1358–1400.
296/297	37 libara	12.755,5	8.083,5	721,5	1401–1449.
315/316	37 libara 40 unča	13.497,5	9.628,5	767,5	1358–1449.

Desanka Kovačević Kojić obavila je dva proračuna zaduživanja bosanskih trgovaca u XV stoljeću (1401–1463), pri čemu je drugi izračun bio prečišćeniji i potpuniji. Pozicija Foče u prvom izračunu bila je s nižim ciframa (za razdoblje 1401–1453. iznosio je 5.502 dukata i 2.402 perpera), a u drugom je značajno povećana (za razdoblje 1401–1449. iznosio je 7.201 dukata i 4.058 perpera).⁹ Ono što je autorica unaprijedila nije primijećeno u literaturi, iako se pristupalo njezinim različitim proračunima. Naprotiv, stvorene su konfuzije koje ne omogućavaju daljnje pretrage i usavršavanja pronađenih informacija.¹⁰ Naš proračun

⁹ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 114–115; Ista (D. Kovačević-Kojić), *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 168–172.

¹⁰ Određena dopunjavanja Bogumila Hrabaka poređena su samo s prvim pristupom Desanke Kovačević-Kojić (*Trgovina*), nemaju dopune kroz prizmu sveska iz *Diversa Notariae* za 1446. godinu, kao ni druga dopunjavanja, ali i odbacivanja i prečišćavanja koja je autorica izvršila druge prilike (*Gradska naselja*). Tako Hrabak za zaduživanja 1408, 1450. i 1453. kao izvor informacija ima prvi proračun D. Kovačević-Kojić, ali nije uočio da ih se autorica opravdano odrekla u drugom svom proračunu. Hrabakov proračun za period 1401–1449. je 6.057 dukata, 3.299 perpera i 699 groša i veći je nego prvi proračun

potvrđuje dio ranijih proračuna, na više mjesta daje veće cifre kao rezultat više pronađenih kreditiranja, a djelimično i zbog drugačijeg tretmana fočanskih trgovaca. Novi proračun za period 1401–1449. iznosi 13.497,5 dukata i 9.628,5 perpera i 767,5 groša. Raniji broj kreditnih ugovora za ovaj period bio je 212, a u našem proračunu uvršteno je 296 ugovora. Izneseno pokazuje da Foča ima najveći broj kreditnih ugovora u Bosni (Drijeva 253, Goražde 118, Prača 93).¹¹ Prema visini zaduživanja Foča dolazi poslije Drijeva (15.998 dukata i 8.685 perpera), a prije Prače (13.799 dukata i 1.568 perpera)¹², jer ako dukate i perpere prikažemo u ducatima, onda računica govori da Foča (16.728) ima više ukupnog zaduživanja od Prače (14.321).

Prema obimu zaduživanja u svom najboljem periodu 1420–1449. Foča je mjerljiva s Drijevima. Dok zaostaje u periodu 1400–1420. na razini trećine (1400–1410) i četvrtine (1411–1420) u odnosu na drijevski obim zaduživanja, od 1420. situacija se znatno mijenja. Foča dostiže visinu drijevskog obima zaduživanja u periodu 1421–1430. (na skoro 83%), a onda u naredne dvije decenije 1430–1450. prebacuje ukupna zaduživanja drijevskih trgovaca.¹³ Iako relativna, navedena poredba Foče i

Desanke Kovačević-Kojić, ali je manji od autoricinog drugog proračuna. Šteta što je dio analiza Hrabak izveo miješajući postotke i ukupan obim zaduženja fočanskih trgovaca iz dva autoricina djela jer posmatra prvi proračun, a daje ukupnu cifru drugog proračuna. Dodatno prenosi pogrešan iznos dukata. Uporedi, B. Hrabak, *Foča do kraja XVIII veka*, 23–28, ukupna cifra 26. Kompletanu pogrešnu situaciju u završnom obračunu od B. Hrabaka kopira M. Premović uključujući i Hrabakov pogrešan kritički aparat, gdje pojavno to izgleda kao vlastito korištenje rada D. Kovačević-Kojić, M. Premović, *The Land of Drina in the Middle Ages*, 169. I Pavo Živković ukupna zaduživanja Fočaka prati prema prvom zastarjelom proračunu D. Kovačević-Kojić, P. Živković, “Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku”, 48–49.

¹¹ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 172. Ponekad je jedan dužnik u istom danu sklapao dva i više ugovora s različitim kreditorima i u različitim iznosima, a oni su skupno zavedeni u knjigama zaduženja (putem formule “Et similiter ...”). Pored više pronađenih ugovora, u našem proračunu dijelom je više ugovora i zbog razdvojenog posmatranja svakog ugovora.

¹² D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 172, 177. Novi proračun Đure Tošića za Drijeva urađen za period 1400–1475. podrazumijeva 19.839 dukata 8.429 perpera i 877,5 groša, Đ. Tošić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, 224.

¹³ Pokazatelji za Drijeva u: Đ. Tošić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, 224.

Drijeva pokazuje značajan rast trgovačkog prometa i privrednog razvoja Foče.

	Drijeva	Foča		
1400–1410.	7.164	2.270	-4.894	-31,7%
1411–1420.	2.678	644	-2.034	-24%
1421–1430.	6.744	5.588	-1.156	-82,9%
1431–1440.	2.965	5.224	+2.259	+56,8
1441–1450.	1.500	2.191	+691	+68,46

Inače u svakovrsnom poređenju moramo izuzeti Drijeva i Srebrenicu kao naselja s najjačim dubrovačkim kolonijama, naseljima s boljom geostrateškom i privrednom pozadinom, za Drijeva – otvorenim Jadranom kao tržištem i za Srebrenicu – srebrenom rudom u velikim količinama, te većim kapitalom i kreditiranjem na terenu, a ne samo u Dubrovniku. Bez ova dva najjača naselja po kojima se prepoznaje privreda Bosne na istočnoj jadranskoj obali, po visini zaduženja, dužini trajanja i redovitosti zaduživanja trgovci iz Foče su na prvom mjestu u kreditnoj trgovini u odnosu na sva ostala naselja u Bosni (Prača, Goražde, Višegrad, Borač, Visoko, Olovo, Ustikolina, Tjentište, Kreševo, Cernica, Trebinje). Takvu poziciju Foča nije imala u ranijim proračunima.¹⁴ Ako bismo uzeli u obzir sve aspekte koji utječu na relativne vrijednosti datih statistika i odbacili ih kao takve, uvijek bi preostala konstatacija da kontinuirana pojava fočanskih trgovaca, ali i njihov broj i visina kapitala kojim su poslovali pokazuje izuzetnu razvijenost fočanske sredine u kasnom srednjem vijeku.

¹⁴ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 88. U oba proračuna D. Kovačević-Kojić Prača je imala nekoliko hiljada dukata više iznosa zaduživanja od Foče. D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 112–115; Ista (D. Kovačević-Kojić), *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 168–172. Budućim provjeravanjem i osvježavanjem računica Prače i ostalih gradova u kreditnoj trgovini kontekstualizacija i pregled ukupnog zaduživanja bosanskih trgovaca dobit će veću vrijednost.

Među domaćim fočanskim trgovcima u kreditnoj trgovini drugu polovinu XIV i početak XV stoljeća obilježavaju Nartičići, Zorčići i Peđešići. Hronološki među prvim po imenu poznatim trgovcima u Foči pojavljuje se Mirko Nartica (1358–1366), koji samostalno pravi četiri zaduženja u ukupnom iznosu od oko 230 dukata, a jedno zaduženje sa sinovima u iznosu od 80 dukata. Imao je tri sina: Radoslava (1366), Obrada (1366–1412) i Dabiživa Nartičića (1396).¹⁵ Među članovima ove trgovačke porodice Obrad Nartičić je imao najviše kreditnih zaduženja.¹⁶ Samostalno se pojavljuje u 8 zaduženja (1401–1410) u ukupnom iznosu od 1.320 dukata. S drugim trgovcima pravi četiri zaduženja u iznosu od 257 dukata.¹⁷ Manje učestali su braća Radoslav i Stojša Zorčić.¹⁸ Radoslav Zorčić pojavljuje se samostalno (1397) u tri ugovora s ukupnim iznosom od 156 dukata, a zajedno s bratom Stojšom u jednom ugovoru (1396) na iznos od 54 dukata. U ovdje prezentiranu računicu nije uvedeno jedno ranije zaduženje. Početkom februara 1394. Radoslav Zorčić, označen tada da je iz Ustikoline (*Radoslaus Sorcich de Usticoli-*

¹⁵ Poslije Mirkovih sinova pristup Pava Živkovića djelimično je pomiješao Nartičiće iz Foče i njihove prezimenjake (Nartica/Nartičić) iz Konavala, P. Živković, “Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku”, 67. Uporedi, Srđan Rudić, *Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija*, (Beograd-Banja Luka: Istorijski institut-Univerzitet u Banjaluci-Centar za napredne srednjovekovne studije, 2021), 99–100.

¹⁶ Uporedi, D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 179.

¹⁷ Za Obrada Nartičića se navodi da je poticao iz vlasteoske porodice, jer je u povelji kralja Dabiše iz 1392. naveden kao svjedok izvjesni Vukac Nartičić, D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 235, (17. 7. 1392), Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/1*, (Beograd-Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1929–1934), 174. Nema dokaza da je Vukac povezan uz porodicu Mirka Nartice i njegove nasljednike, a navedena postavka nema opravdanja ni kroz prizmu datih svjedoka.

¹⁸ Pavo Živković zaduženja Obrada Nartičića iz 1401. smješta u 1402. godinu. Naprotiv, nije mu jasno zašto D. Kovačević-Kojić datira ova zaduženja u 1401. godinu. A onda, nastavljajući i misleći na 1402, sam piše da se radi o narednoj godini (!), a u napomeni navodi godinu 1413, pa govori o zaduženjima iz 1414. i na kraju konstatira da se poslije 1404. gubi trag Obradu Nartičiću (?). Dotična folija jasno je datirana 1401. godinom, a isto se može potvrditi na narednim folijama i radi se o periodu 1401–1404, koji je autor nespretno predstavio. Uporedi: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 62; P. Živković, “Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku”, 66–67, napomene 111–113.

gna), izvršio je zaduženje kod Pripka Butkovića na iznos od 250 dukata tri groša i 25 folara.¹⁹ Pored Nartičića i Zorčića do kraja XIV stoljeća kao dužnici pojavljuju se Vratko Bogdanović (1360–1367) sa sinom Pribilom (1367) i rođakom Nenkombom Božihničem (1360–1367), braća Brajčin i Đurak Ozrišić (1360), Radivoj Ilić (1377), Novak i Pribil Miljačić, te Radoslav i Stojša Brajčinić (1383).

Braća Miroslav i Stojislav Pedišić (Pedišić) pojavljuju se zajedno u četiri ugovora (1401–1404) u ukupnom iznosu od oko 207 dukata.²⁰ Početkom XV stoljeća kao dužnici spominju se Ostoja Božidarić (1402) i Pribetko Pribčić (1411).

Pregled značajnijih fočanskih trgovaca čija ukupna zaduženja prelaze 200 dukata

Debitor	samostalno			sa drugima trgovcima			ukupno u duktima
	dukat	per-per	groš	dukat	per-per	groš	
Radić Milovčić Utvičić i sinovi (1400–1434)	2.743	2.360,5	75	609	-	6	4.141
Obrač Nartičić (1366–1410)	1.320	-	106	257	-	5	1.580
Radoje Dubjević (1418–1435)	788,5	1.455	42	116	-	-	1.390
Milj Božićković zvani Nartica (1433–1440)	610,5	408	8	16	-	-	762
Tvrđiša Mirošković (1426–1438)	597,5	273	25,5	17	-	12	706
Radeta Crijepović (1420–1435)	76	893,5	3	280	100	-	687
Radivoj Crijepović (1429–1442)	472	217	35	76	58,5	-	640

¹⁹ (5. 2. 1394), Deb. Not., XI, 61.

²⁰ Navedena braća u pregledu trgovaca kod D. Kovačević-Kojić označena su prezimenom Prodašić. D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 175. Dodatnim pregledom dokumenata potvrđeno je da je u pitanje prezime Pedišić.

Dragobrad Radišić zvani Silković (1427–1435)	99	22	23	182,5	350	2	406
Radič Miomanović (1440–1448)	172,5	57	33	194	-	6	386
Mirko Nartica (1358–1366)	140	270	-	80	-	-	310
Radonja Ljubinović zvani Stublina (1426–1435)	226	243	27	-	-	-	307
Brajan Brateljević (1432–1435)	283,5	-	24	-	-	-	284
Vukosav Novaković zvani Pupelja (1426–1427)	139	430	13	-	-	-	282
Radosav Pribićević Zabolan (1431–1440)	257		11	16	-	-	273
Milut Tvrdisalić (1441–1447)	172	-	-	96,5	-	-	268
Radovac Veselić (1428–1434)	239	-	-	-	-	-	239
Radoslav Sorčić (1396–1397)	156	-	5	54	-	13	210
Miroslav i Stojasav Pedešić (1401–1404)	189	54	14	-	-	-	207
Boždar Radmilović (1441–1442)	137	-	-	68	-	26	205

Preostale tri decenije kreditnog zaduživanja fočanskih trgovaca pripada najjačem privrednom razvoju Foče. Ovo razdoblje sagledavamo kroz četiri nivoa fočanskih trgovaca. Prvi predstavljaju krupniji trgovci koji su imali preko 200 dukata ukupnog zaduživanja i time demonstriali višu platežnu i ekonomsku moć u svojoj sredini i izvan njenih okvira. To su najugledniji predstavnici koje skoro redovno spominju svi pristupi fočanskim trgovcima u srednjem vijeku: Radoje Dubjević²¹, braća

²¹ Na ovom mjestu je popravljena i dopunjena ranija statistika iz: E. Kurtović, “Zaduživanja Radoja Dubjevića”, *Bosna franciscana*, br. XIV/25, (2006): 188; P. Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, 134–135.

Radeta i Radivoj Crijepović²², Tvrdiša Mirošković²³, Vukosav Novaković zvan i Pupelja, Radič Milovčić Utvičić sa sinovima Radojem i Mihočem²⁴, Radovac Veselić, Brajan Brateljević, Dragobrad Radišić zvan i Silković, Radonja Ljubinović zvan i Stublina, Radosav Pribićević Zabolani, Milj Božićković zvan i Nartica, Milut Tvrdisalić²⁵, Boždar Radmilović i Radič Miomanović.²⁶ Zaduživanja ovih trgovaca zahtijevaju pojedinačne elaboracije.²⁷ Zaduživanje Radiča Miomanovića detaljno predstavljamo zbog nejasnoća u postavkama. On se u osam navrata (1440–1448)

²² Najiscrpniji pristup Crijepovićima, P. Živković, "Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku", 50–58. Isti bi trebalo osvježiti. Autor neopravdano povezuje Radienka Crijepovića iz Gluhavice (označavajući ga da je iz Lukavice) uz fočanske Crijepoviće, P. Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, 97–98; Isti, "Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku", 50–51. Preko rada P. Živkovića i M. Premović, *The Land of Drina in the Middle Ages*, 170.

²³ P. Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, 135–136.

²⁴ E. Kurtović, "Utvičići iz Foče (bosansko ili dubrovačko porijeklo?)", *Prilozi*, br. 45, (2016), 13–39.

²⁵ Pavo Živković navodi da su vredniji trgovinski poslovi Miluta Tvrdisalića vezani za suknara iz Venecije Leona Molaia, P. Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, 133; Isti, "Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku", 70. U pitanju je lanar Leon Nikolaj iz Vincence: Miluth Tuerdisalich de Coza ... Leono Nicholai de Vincentia lanifico" (5. 7. 1441), *Deb. Not.*, XX, 180v; "Ego Miluth Tuerdisalich de Coza ... Leono Nicolai de Vincentia lanifico habitanti Ragusi" (12. 10. 1441), *Isto*, XXI, 29; "Leo condam Nicolai de Vincentia lanifex in Ragusio" (17. 3. 1435), *Isto*, XVII, 74. Inače Milut je za kreditora imao i Aniela Čekapeše iz Napulja, s kojim poravnava sva ranija poslovanja oktobra 1441. (10. 5. 1441), *Deb. Not.*, XX, 162v; "Aniel Cechapesse de Neapoli, ciuis et habitator Ragusii" (13. 10. 1441), *Isto*, XXI, 31. Bogumil Hrabak ispravno navodi ovog trgovca, B. Hrabak, *Foča do kraja XVIII veka*, 32.

²⁶ Elaboracija Radiča Miomanovića iz Foče u radu Pava Živkovića nije uspješna. Autor je Dubrovčanina Radata Miomanovića (Radath Miomanouich) poistovjetio s Radičem Miomanovićem i došao do Radičeve buduće supruge Ljubisave i njegovog zaduženja. P. Živković, "Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku", 68. U dokumentu imamo drugačije stanje. Nema spomena Radiča Miomanovića ni Foče, nego izvjesni Radat Miomanović obećava dati određene dragocjenosti i stvari kao miraz za svoju sestru Ljubisavu, koja se treba udati za Branisava Mirosalića: "Radath Miomanouich ... promisit dare Branissauo Mirossalich ... cum pacto quod si Liubissaua soror dicti Radat futura uxor suprascripti Branissau" (8.5. 1435), *Div. Canc.*, XLIX, 35v.

²⁷ D. Kovačević-Kojić među istaknutije fočanske trgovce ubraja Cvjetka Stanisalića, ali u ugovorima nismo pronašli njegovo vezivanje za Foču. Uporedi: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 175.

zadužuje na iznos od 172,5 dukata, a s drugim trgovcima u šest navrata, među kojima i bratom Dobrovukom, na iznos od 194 dukata i 6 groša. U postavci Desanke Kovačević-Kojić iznosi njegovih zaduživanja su znatno veći, a kako nisu dati pokazatelji, nema mogućnosti da se ta postavka provjeri.²⁸ Primjer je dodatna opravdanost za pregledniji pristup za buduća sagledavanja i istraživanja koja prezentiramo u našem prilogu.

Drugu skupinu fočanskih trgovaca čine oni koji se visinom ukupnih zaduživanja nalaze na rubu pregleda jačih trgovaca, ali se visinom i višekratnim zaduživanjima²⁹ ipak izdvajaju od većeg broja preostalih sitnijih trgovaca.³⁰ Treću skupinu trgovaca čine oni koji se u manjem broju navrata zadužuju i čija samostalna zaduživanja ne dostižu iznos od 50 dukata.³¹ Posljednju skupinu predstavljaju trgovci koji se rjeđe spominju

²⁸ Radić se zadužuje sa zemljacima Milutom Tvrdisalićem (1442-2, 1446-1) u tri navrata na iznos od 50 dukata, Radosavom Brajkovićem (1442) na iznos od 78 dukata i 6 groša, s bratom Dobrovukom Miomanovićem (1445) na iznos od 30 dukata i s Božidarom Parlom i Radićem Vukojevićem (1448) na iznos od 36 dukata. Kada se sve skupi na jedno mjesto, Milut Tvrdisalić se u 14 zaduženja vezuje uz iznos od oko 386,5 dukata. Navedena preciznost povezana je s činjenicom da u slučaju Radića Miomanovića iznos zaduženja kod D. Kovačević-Kojić na jednom je mjestu znatno viši, 801 dukat i 57 perpera, ali nije jasno na koji način se došlo do te ipak prevelike cifre u odnosu njena dva računanja. Uporedi: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 125; Ilića (D. Kovačević-Kojić), *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 175. Na ovu preveliku cifru zaduživanja Miluta Tvrdisalića upozorio je i P. Živković, "Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku", 69, napomena 131.

²⁹ Vukosav Kisiljčić (1427–1429), Radonja Bogeljić/Bogetić/ zvaní Gojčić/Gorčić (1446–1447), Radonja Novaković Rogaćić (1430), Radonja Grašac (1430–1442), Plavša Divčić (1431) i Milobrat Gojčić (1441), *Prilog: Zaduzenja trgovaca iz Foče u periodu 1358-1449*.

³⁰ Pored Milobrata/Milorada Gojčića i Radonje Bogeljića/Bogetića zvanog Gojčić/Gorčić Pavo Živković spominje kao fočanske trgovce i Radića, Radića i Radišu Gojčića. P. Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, 96, 141. Izvjesni Radić i Radiša Gojčić se spominju kao dužnici, ali u pronađenim primjerima ne i s odrednicom da su iz Foče, tako da ih nismo uzimali u obzir: "Nos Radissa Goyzich et Ziuan Pripzinouich" (28. 8. 1445), Deb. Not., XXII, 150; "Nos Pripzin Cudilinouich, Radissa Goycich et Giuan Pripzinouich" (16. 11. 1445), Isto, 183; "Nos Radiz Goyzich et Pripzin Codelinouich" (30. 1. 1448), Isto, XXIII, 166; "Nos Radissa Goycich et Giuan Pripzinouich" (9. 12. 1446), Div. Not., XXXI, 164.

³¹ *Prilog: Zaduzenja trgovaca iz Foče u periodu 1358-1449*. Vukota Bogdanović je kod D. Kovačević-Kojić među onima koji imaju preko 100 dukata zaduživanja, mada su njegova zaduživanja zajednička s trgovcem iz Tjentišta. Dodatno jedno zaduživanje Vukca

u kreditnim knjigama, najčešće u jednom zaduživanju, i čija su zaduženja niska.³²

Fočanski trgovci nalaze se kao dužnici i kod Dubrovčana koji su boravili izvan Dubrovnika i kreditirali trgovce u Bosni. Njihove knjige nisu očuvane, ali su očuvani tragovi o dugovima u testamentima ili prilikom razrješavanja ranijih poslovanja ili trgovačkih društava u kojima svi dugovi nisu bili naplaćeni. U testamentu kotorskog vlastelina s dubrovačkim građanstvom Ivana Lamprića (1445), koji je poslovao u Bosni, među dužnicima s iznosima dugovanja spomenuti su Tvrdiša Mirošković (iz Goražda), knez Radeta Crijepović, Radašin Kosičić i Radič Bogčinović iz Foče.³³ Prilikom zatvaranja trgovačkog društva Matije Ilića i pokojnog Bogiše Bogčinovića zvanog Pes (1453) kao njihovi dužnici s iznosima zaostalog duga zavedeni su Pribitko Rataić i izvjesni Hrebeljan iz Podfoče, te Vukosavac Miotosević i Pribisav Vukotić iz Foče.³⁴

U vrijeme osmanske vlasti reanimira se kreditna djelatnost fočanskih trgovaca (od 1469. u knjigama zaduživanja). Među tadašnjim trgovcima daju se uočiti nasljednici onih koje smo pratili do 1449. godine, naročito oni najvažniji iz toga vremena Hrebeljanovići i Balićievići.³⁵

Bogdanovića iz Foče (1442) uračunala je u zaduživanja Vukote Bogdanovića, D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 175.

³² *Prilog: Zaduzenja trgovaca iz Foče u periodu 1358-1449.*

³³ "Testamentum ser Johanis de Lampre de Boliza de Catharo ... [216v] ... videlicet: ... Tuerdixa Miroschouich de Gorasda ... [219v] Conte Radeta Z[r]ipouich et Zuietcho che fo mio fante deno dare chome apar in Notaria ducati 380 anchora deno dare per la sale de chomun per mogia 1300 et de piu lo achressimento dela qual raxon de sal ago resto yperperi 800, zoe, de Tripon de Bonda yperperi 318 e lo resto io ho resto. ... Radaxin Chosizich de Chozia die dar per peze et de panno de 60 ducati 44 et per salme X de sale a yperperi 6 per salma yperperi 60 ... Radiz Bochzinouich de Choza die dar per resto de pano peza 3 resta a dar ducati 15 ... [220]" (18.-19.5. 1445), Test. Not., XIII, 216v, 219v-220.

³⁴ "... Crebeglian de Soto Choç duc. 0 gr. 6, ... Bribitcho Rataich de Soto Choç duc. 1, gr. 12, ... [76v] Vuchosauaç Miotoseuich de Coza duc. 7, gr. 4, ... Radiç Schorouozeuich de Soto Vratar duc. 1, gr. 0, ... Pribissau Vuchotich de Coza duc. 19, gr. 23, ... [77]" (7. 6. 1453), Div. Not., XXXVII, 76v-77.

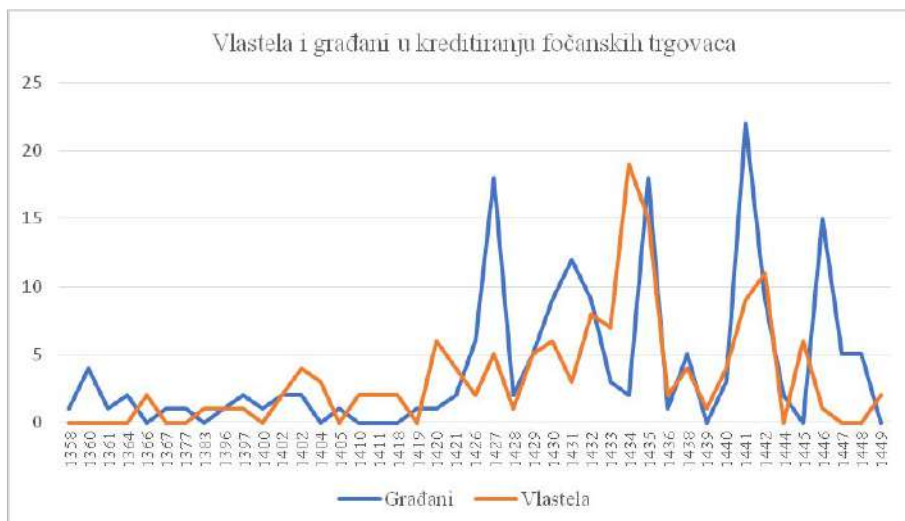
³⁵ U osmansko doba prve informacije o fočanskim trgovcima ponovo kreću od novembra 1466, (7. 11. 1466), Deb. Not., XXXVII, 134v. Za fočanske trgovce iz toga vremena

Kreditori fočanskih trgovaca u Dubrovniku pretežno su predstavnici vlastele i građana, pri čemu su građani slojevitijih zanimanja i porijekla. Prikupljena građa u općem pristupu pokazuje očekivano, prije svega da su predstavnici vlastele, shodno svome statusu, izdašniji u kreditiranju. Prisustvo drugih društvenih slojeva u kreditiranju fočanskih trgovaca značajno je po broju i permanentnosti prisustva u kreditiranju.³⁶ Od 315 ugovora o kreditiranju prisustvo fočanskih trgovaca manje je u periodu do 1420. (40), dok se u drugom periodu (1420–1449), uprkos izostanku knjiga zaduživanja, u građi nalazi sklapanje skoro 87% (275) kredita.

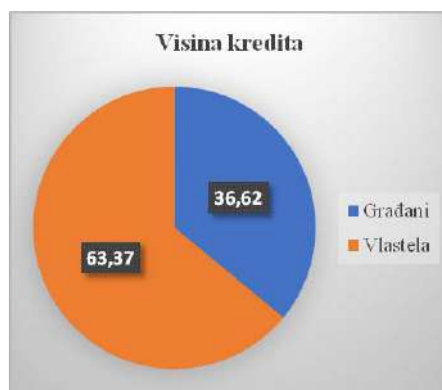
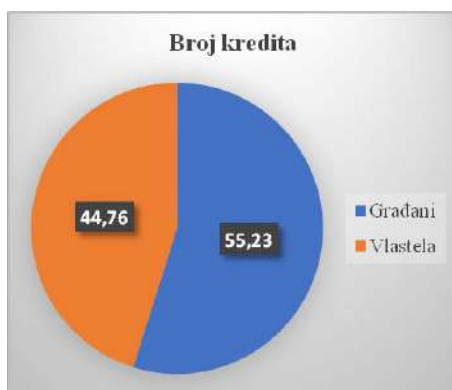
Prisustvo vlastele i građana kao kreditora relativno je ujednačeno, ali ne u svim razdobljima. Od 315 ugovora o kreditiranju 141 (44,76%) odnosi se na kredite vlastele, a 174 (55,23%) na kredite građana, tj. onih koji nisu ulazili u krug dubrovačke vlastele (trgovaca, zanatlija od kojih su učestali lanari, stranih trgovaca s dubrovačkim građanstvom i drugih).

uporedi, B. Hrabak, *Foča do kraja XVIII veka*, 77–85; E. Kurtović, *Hrebeljanovići, Bašlićevići i ostali fočanski trgovci u periodu 1469-1524. godine*, "Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којућ", (Бања Лука: АНУ РС, 2015), 327–372.

³⁶ O dubrovačkoj vlasteli i građanima polazišta u: Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika 1-3*, Zagreb – (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 2011–2012); Zrinka Pešorda-Vardić, *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, (Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU –Hrvatski institut za povijest, 2012).

Vlastela je učestalija u kreditiranju 1420–1421, 1433–1434. i 1449. godine, dok građani s kreditima dominiraju 1426–1427, 1430–1431. i 1441, te u potpunosti 1446–1448. Broj kredita i visina kredita nije u istom srazmjeru. Prema broju kredita veće učešće imaju građani, ali po visini kredita vlastela ima značajnije učešće. Od ukupne visine kredita oko 16.728 dukata, 40 libara i 4 unče srebra (13.497,5 dukata, 9.628,5 perpera, 767,5 groša, 68 folara, 37 libara i 40 unča srebra) visina kredita vlastele iznosi oko 10.601 dukata (8.737 dukata, 5.554,5 perpera 482 groša i 42 folara) ili 63,37%, a građana oko 6.127 dukata 40 libara i 4 unče srebra (4.960 dukata, 3.478 perpera, 281,5 groša i 26 folara 37 libara i 40 unča srebra) ili 36,62%.

Među vlastelom najbrojniji su pripadnici roda Sorkočevići s 30 kredita u iznosu od oko 1.213 dukata, Gučetići sa 13 kredita u iznosu od oko 1.255 dukata i Lukarevići sa 11 kredita u iznosu od oko 1.299 dukata. Kao i u slučaju dužnika, veća i dugotrajnija učestalost u kreditiranju može značiti i prateće veće sume, ali nije pravilo i ne određuje ukupnu visinu kredita.

Statistika pokazuje da ponajviše učešća u kreditiranju ostvaruje Nikola Saraka, koji u periodu 1432–1440 daje 22 kredita fočanskim trgovcima u iznosu od oko 848 dukata. Međutim, Junije Mateja Gradić u nešto dužem periodu (1420–1432), a u manjem broju (12) kredita daje ponajviše iznose među vlastelom (1.713 dukata). Značajna izdvajanja daju u zajedničkom aranžmanu Benedikt Gundulić i Urso Zamanjić (15 kredita u iznosu od 785 dukata), Toma Bunić (668 dukata), Stjepan Lukarević (643) i Alojz Gučetić (617).

Istaknutiji kreditori među vlastelom

	krediti	dukata
Junija Mateja Gradić (1420–1432)	12	1.713
Nikola Saraka (1432–1440)	22	848
Benedikt Marina Gundulić i		
Urso Martola Zamanjić (1433–1435)	15	785
Toma Bunić (1427–1429)	2	668
Stjepan Lukarević (1396–1402)	4	643
Alojz Gučetić (1410)	1	617
Nikola Lukarević (1401–1404)	6	596
Damjan Sorkočević (1430–1431)	5	424
Teodor Prodanelić (1397–1420)	4	306
Laurencije Gučetić (1426–1435)	4	254
Mihail Sorkočević (1418–1420)	4	240
Benedikt Gundulić (1440–1445)	4	216
Vladislav Gučetić (1431–1449)	4	203
Sigismund Đorđić (1441–1442)	4	200

Među građanima istaknutu poziciju u kreditiranju fočanskih trgovaca ima ugledni dubrovački trgovac tkaninama Petar Pantela.³⁷ Kroz 20 kredita u periodu 1427–1438. dao je fočanskim trgovcima robu u vrijednosti od 1.800 dukata. Kreditirao je više fočanskih trgovaca, a najviše 1427. (10) i 1428. (6). Njegovi najvažniji dužnici su istaknuti fočanski trgovci, među kojima dominantno Radič Milović Utvičić sa sinovima, koji su u tri navrata ostvarili kredit u iznosu od 1.031 dukata. Takvu poziciju kod njega nisu imali drugi fočanski trgovci i njihova zaduživanja nisu bila tako visoka. Tako kod Petra u dva navrata Vukosav Novaković ostvaruje kredite u ukupnom iznosu od 117 dukata, Tvrdiša Mirošković (2 kredita) 101 dukat, Vukoslav Kisiljić (3 kredita) 99 dukata, a ostali još manje.

Istaknutiji kreditori među građanima

Građani	krediti	dukata
Petar Pantela (1427–1438)	20	1.800
Antonije Butković (1400–1435)	13	377
Simko Glavić (1429–1430)	2	330
Galeaco Brunjolis iz Mantove (1440–1447)	16	273
Stefan Kaselić (1431–1435)	4	250
Ivan Marković (1426–1438)	6	245
Nikola Brajković (1438–1445)	2	206
Anieli Cechapessa de Neapoli (1441–1446)	5	122
Radič Ostojić Zubac (1426–1438)	11	115,5
Petko Dobrosalić lanar (1435)	1	105
Mileta Radišić lanar (1441–1448)	4	105
Sriedan Brajanović lanar (1446–1448)	4	104
Miltin Pribojević (1400)	1	99
Marko Veselković, podstrigač sukna (1441)	3	87,5
Matej Bižić (1401–1402)	3	76
Radosav Turčinović (1427)	1	66

³⁷ Detaljnije, Dušanka Dinić-Knežević, "Petar Pantela – trgovac i sukнар u Dubrovniku", *Godišnjak FF Novi Sad*, br. XIII/1, (1970): 87–144; Paola Pinelli, *Tra argento, grano e panni (Piero Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento)*, (Firenze: University Press, 2013). Kroz prizmu Foče uporedi drugačiji stav o ulozi Petra Pantele u: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 123.

Drugi dubrovački građani koji kreditiraju fočanske trgovce u ukupnom kreditiranju najvećim dijelom dostižu sume koje idu do nekoliko desetina dukata. Ima kurioziteta u odnosu broja i visine kredita. Ističe se Antonije Butković, koji u 13 kredita daje dužnicima 377 dukata, dok Simko Glavić kroz 2 kredita daje sumu od 330 dukata. Na sličan način Galeaco Brunjolis iz Mantove daje 15 kredita s ukupnim iznosom od 273 dukata³⁸, dok Stefan Kaselić kroz 4 kredita daje dužnicima 250 dukata. Vrijedni isticanja su Ivan Marković, Nikola Brajković, Anieli Čekapeše (Cechapesse) iz Napulja, Radič Ostojić Zubac, Petko Dobrosalić, Mileta Radišić, Sriedan Brajanović, Miltin Pribojević i Marko Veselković. Veliki broj ostalih su kreditori čiji je broj kredita nizak, a visina ne dostiže razinu od 80 dukata.

PRILOG

Zaduženja trgovaca iz Foče u periodu 19. 11. 1358–14. 5. 1449.

Radi lakšeg sagledavanja ukupno zaduživanje je ujednačeno i predstavljeno u dukatima po odnosu kursa 1 dukat = 3 perpera = 36 groša. Dva kredita u srebru nisu uzimana u obzir (37 libara i 40 unča), iako nisu bez značaja jer je njihova ukupna vrijednost, po cijeni od 7,5 dukata po libri, preko 300 dukata, kao ni iznosi folara, najniže i rijetko spominjane jedinice (ukupno u zaduživanjima 68 folara).

³⁸ Navod P. Živkovića “o prekomorskim vezama fočanskog trgovca Radiča Miomanovića” zbog zaduživanja s trgovcem koji je iz Mantove je naivna elaboracija. P. Živković, “Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku”, 69. On jeste iz Mantove, ali živi i djeluje u Dubrovniku, Radmilo B. Pekić, “Dubrovački antunin Galeaco Brunjoli iz Mantove”, *Zbornik radova FF Kosovska Mitrovica*, br. XV/1, (2015): 45–67.

Debitor	Kreditor	Iznos	Signatura
Mirchus Nartiça de Drina	eidem Mileç [Mileç de Domagna de Pouersio]	yperperos CL	19. 11. 1358, Deb. Not., IV, 50
Braycinus Osdrich	predictis Georgio et Posnano [de Vladimiro]	ducatos LVI de auro et grossos IIII	13. 3. 1360, Deb. Not., IV, 104v
Vratcus Bogodanouich de Drina	Georgio et Posnano de Vladimiro	ducatos de auro L	13. 3. 1360, Deb. Not., IV, 104v
Braycinus Osdrissich et Jurech eius frater de Coça de Drina	Georgio de Vladimiro	yperperos III-CVIII	8. 12. 1360, Deb. Not., IV, 138v
Vratcus Bogdanouich et Nencus Bosichnich de predicto logo [de Coça de Drina]	eidem Georgio [de Vladimiro]	yperperos IIIC-LXXII grossos IIII	8. 12. 1360, Deb. Not., IV, 138v
Mircus Nartiça de Drina	Vlacote de Bratico	yperperos II-CXXX	4. 2. 1361, Deb. Not., V, 5v
Vratcho Bochdanouich de Drina ... et Nencum, eius cognatum	Georgius de Vladimiro	yperperos IICXVI pro parte solutionis unius instrumenti notaris	24. 11. 1364, Div. Canc., XLIX, 96v
Marcus Nacrtiça [tako]	Cheme [de Çamagno]	ducatos de auro LX	2. 12. 1364, Deb. Not., V, 117v
Mircus Nartiça, Radoslauus et Obrad filii dicti Mirci de Choçe	Luce de Bona	ducatos auri octuaginta	8. 2. 1366, Deb. Not., VII, 28
Mircus Nartiça de Coça	Paulo de Baraba	ducatos auri LXXX	12–16. 5. 1366, VII, 41v
Bratcus Bochdanouich et Pribillus eius filius et Nencus Bosichnich de Scoça de Drina	Georgio de Vladimiro	yperperos LXVIII et grossos V	18. 5. 1367, Deb. Not., VII, 86
Radiuoy Hiliich de Coza	Bogaueç Cobillich ... et Tuertcho fratri suo	uncias quatragenta argenti	20. 7. 1377, Deb. Not., VIII, 67v
Nouach Miglaçich, Pribil Milaçich, Radoslau Brayçinich et Stoyša Brayçinich de de [tako] Choça	ser Micaeli de Luchari	yperperos centum et octuaginta	9. 6. 1383, Deb. Not., IX, 198v

Obbrad et Dabisiuus Nartiçich} fratres Nartiçich de Choçça	ser Stephano de Lucharis	ducatos auri centum decem et grossos quinque	15. 1. 1396, Deb. Not., XI, 179
Radoslaus et Stoysa} Sorçich fratres de Choça	Pripcho Graciano-uich	ducatos auri quinquaginta quatuor et grossos XIII	15. 1. 1396, Deb. Not., XI, 179
Radoslaus Sorzich de Choça	ser Teodoro de Prodanello de Ragusio	ducatos auri sexaginta sex et grossis quinque	29. 5. 1397, (27.8. 1398), Div. Canc., XXXII, 175v
Radoslaus Sorzich de Choçe	Miltino de Priboe de Ragusio	ducatos decem septem	30. 5. 1397, (27.8. 1398), Div. Canc., XXXII, 176
Radoslaus Sorzich de Choçe	Pripcho Budchouich de Ragusio	ducatos septuaginta tres	1. 6. 1397, (27.8. 1398), Div. Canc., XXXII, 176
Radiç Millovçich	Miltino de Priboe et Anthoe de Budcho	ducatis nonagintasex auri, item yperperos viginti grossorum	13. 2. 1400, Miscellanea saeculi XV, 5, Varia II
Hobrad Nartiçich de Choçe	ser Stephano de Lucharis	ducatos auri centum sexaginta nouem et grossos XXVI	26. 11. 1401, Debita Notariae, XII, 50
Et similiter [ego Hobrad Nartiçich de Choçe]	ser Nicolao de Lucharis	ducatos auri octuaginta quatuor et grossos XVIII	26. 11. 1401, Deb. Not., XII, 50
Et similiter [ego Hobrad Nartiçich de Choçe]	Matheo de Bigia	ducatos auri quadraginta quinque	26. 11. 1401, Deb. Not., XII, 50
Miroslaus et Stoysaus Pedessich fratres de Goçe	Matheo de Bigia	yperperos quinquaginta quatuor	26. 11. 1401, Deb. Not., XII, 50
Miroslauus Pedisich et eius frater Stoislauus merchatores de Coza	Matheo de Bizia	ducatos quadraginta auri	3. 6. 1402, Deb. Not., XII, 91
Ostioiam Bosidarich	Matheo de Bizia	de ducatos treginta quatuor auri	3. 6. 1402, Deb. Not., XII, 91

Obrad Nartiçich de Coze	ser Stephano de Lucaris	ducatos auri trecentos viginti tres	23. 12. 1402, Deb. Not., XII, 117v
Hostoya Bosidarich et Hobrad Nartiçich} ambo de Coza	ser Stephano de Lucaris	quadraginta unum ducatum auri	23. 12. 1402, Deb. Not., XII, 117v
Obrad Nartiçich de Coza	ser Nicholao de Lucaris	ducatos centum duodecim auri et grossos quatuor	24. 12. 1402, Deb. Not., XII, 117v
Mirolaus et Stoislaus} fratres Pedesich de Choza	ser Nicholao de Lucaris	ducatos nonaginta duos auri	24. 12. 1402, Deb. Not., XII, 117v
Obrad Nartiçich de Coza	ser Nicholao de Lucaris	ducatos auri ducentos decem et nouem et grossos quindécim et paruulos decem et ducatos centum quinque et grossos viginti quatuor	16. 10. 1404, Deb. Not., XII, 203v
Mirolaus et Stoislaus} Pedesichi de Coze fratres	ser Nicolao de Lucaris	ducatos auri quinquaginta septem et grossos quatuordecim	16. 10. 1404, Deb. Not., XII, 203v
Nos Pripcho Hostoych et Raicho Radinouich et Obrad Nartich [tako] predictus	ser Nicolao de Lucaris	ducatos auri triginta sex et grossos viginti duos	16. 10. 1404, Deb. Not., XII, 203v
Sotchus Nicholich et Radiç Milloçich socii	Helie Batchouich et Dabisiuo Priboyeyich	ducatos treginta auri	27. 6. 1405, Deb. Not., XII, 257
Obrad Nartich de Choza	ser Andreas Laurencii de Sorgo	ducatos auri centum quadraginta septem et grossos octo	26. 7. 1410, (19.12. 1411), Div. Canc., XXXIX, 9
Obradus Nartich de Coza	ser Alouisio de Goze	ducatos auri sexcentos sedecim et grossos viginti unum	2. 8. 1410, (15.2. 1412), Div. Canc., XXXIX, 33v

Pribetcho Pribcich de Coza et Radoslau Pribilouich	Vita de Aluise de Goze	ducatorum zenta quatro val ducatorum 104	8. 11. 1411, (3.12. 1412), Div. Canc., XXXIX, 186v
Radyuoy Miloucich, frar de Radiç	Vita de Aluyse de Goze	perperos zinquanta val perperos 50	17. 12. 1411, (3.12. 1412), Div. Canc., XXXIX, 186v
Radoe Dubieuich et Veselcus Racich de Tintiste	ser Michaeli de Sorgo et fratribus	ducatos auri centum sexdecim	15. 2. 1418, Debita Notariae, XIII, 14v
Radoe Dubieuich	ser Michaeli de Sorgo et fratribus	ducatos auri quinquaginta duos	15. 12. 1418, Deb. Not., XIII, 70v
Juray Voychouich de Choççe	Dobrichio de Nale	libras argenti triginta septem	11. 1. 1419, Deb. Not., XIII, 75
Radoye Dubieuich de Coza	ser Michaeli de Sorgo	yperperos centum triginta septem et grossos octo grossorum Ragusii	11. 5. 1420, Deb. Not., XIII, 192v
Et similiter [ego Radoye Dubieuich de Coza]	ser Junio Mathei de Gradi	yperperos centum quadraginta quinque grossorum Ragusii	11. 5. 1420, Deb. Not., XIII, 192v
Et similiter [ego Radoye Dubieuich de Coza]	Nixe Lonis de Dersa	yperperos centum quinquaginta grossos quatuor, grossorum Ragusii	11. 5. 1420, Deb. Not., XIII, 192v
Radetta Zripouich de Choççe	ser Theodoro de Prodnello	yperperos ducentos triginta quatuor	28. 6. 1420, Deb. Not., XIII, 208v
Radeta Çripouich de Chozze	ser Theodoro de Prodnello	yperperos quinquaginta grossorum de Ragusio	6. 7. 1420, Deb. Not., XIII, 209
Radoe Dublieuich de Choze	ser Micaeli Andree de Sorgho et fratribus	yperperos octuaginta grossorum de Ragusio	28. 11. 1420, Deb. Not., XIII, 247

Et similiter [ego Radoe Dublieuich de Choze]	ser Junio Matchi de Gradi	yperperos ducentos et septuaginta atque unum grossorum de Ragusio	28. 11. 1420, Deb. Not., XIII, 247
Radiç Miloucich dicto Uticich	ser Junio de Gradi	ducatos auri nonaginta duos grossos viginti septem	7. 2. 1421, Deb. Not., XIII, 260v
Radiç Miloucich dicto Uticich	Jurach Branchouich	yperperos triginta duos et dimidium	7. 2. 1421, Deb. Not., XIII, 261
Radeta Zriepouich	ser Theodoro de Prodanello	yperperos quadringentos triginta octo et dimidium	7. 2. 1421, Deb. Not., XIII, 261
Et similiter [ego Radeta Zriepouich]	Jurach Branchouich	yperperos quadraginta unum grossos tres	7. 2. 1421, Deb. Not., XIII, 261
Radoe Dubieuich de Choz	ser Matheo de Gradi	yperperos ducentos quinquaginta sex et undecim grossos de Ragusio	2. 12. 1421, Deb. Not., XIII, 341
Et similiter [ego Radoe Dubieuich de Choz]	ser Paulo Andree de Sorgho	ducatos auri sexaginta nouem et yperperos quatráginta sex et grossos tres	2. 12. 1421, Deb. Not., XIII, 341
Tuerdissa Miruscouich de Chozze	Radaçio Ostoich	yperperos octuaginta nouem	15. 4. 1426, Deb. Not., XIV, 14
Radoe Veselcouich	Radaçio Ostoich	yperperos quatráginta quatuor	15. 4. 1426, Deb. Not., XIV, 14
Radogna Gliubinouih de Choça	Laurentio Martoli de Goze	ducatos auri viginti octo	25. 4. 1426, Deb. Not., XIV, 16v
Et similiter [ego Radogna Gliubinouih de Choça]	Radaç Ostoich	yperperos sedecim grossos sex	25. 4. 1426, Deb. Not., XIV, 16v
Et similiter [ego Radogna Gliubinouih de Choça]	Johanni Marci de Ragusio	yperperos viginti duos et grossos undecim	25. 4. 1426, Deb. Not., XIV, 16v

Vochossauus Nouac-houich dictus Tupegli de Choza	Johanni Marci de Ragusio mercatori	yperperos centum nouem grossos quinque et ducatos auri viginti duos [tako]	25. 4. 1426, Deb. Not., XIV, 16v
Radiç Milouçich dictus Utuizich et Michoç filius ipsius Radiç	ser Junio Matei de Gradi	ducatos auri sexcentos octuaginta septem	3. 9. 1426, Deb. Not., XIV, 52
Et similiter [nos Radiç Milouçich dictus Utuizich et Michoç filius ipsius Radiç]	Antonio de Butcho	yperperos ducentos viginti septem grossos de Ragusio	3. 9. 1426, Deb. Not., XIV, 52
Volchota Veselchouich, Radossauus et Radoe omnes fratres} Veselchouich} de Coze	Petro Pantelle	ducatos auri sexaginta et yperperos duos et grossos quinque et follaros undecim	10. 2. 1427, Deb. Not., XIV, 93v
Tuerdissa Miroschouich de Coze	Petro Pantella	ducatos auri sexaginta	10. 2. 1427, Deb. Not., XIV, 93v
Volchossauus Nouacouich de Coza	Petro Pantella	ducatos auri sexaginta	10. 2. 1427, Deb. Not., XIV, 93v
Milosauus Pribisaglich de Coza	Petro Pantella	yperperos septuaginta octo et grossos quatuor	10. 2. 1427, Deb. Not., XIV, 93v
Boghcinus Godaçich de Coze	Petro Pantella	ducatos auri viginti et grossos septem et follaros quindecim	10. 2. 1427, Deb. Not., XIV, 94
Tuerdissauus Stoianoich de Coça	Petro Pantella	ducatos auri triginta yperperos duos et grossos tres	10. 2. 1427, Deb. Not., XIV, 94
Volchosslauus Nouac-houich dictus Pupegla	Johanni de Marco	yperperos centum viginti tres	11. 2. 1427, Deb. Not., XIV, 95
Volchosslauus Nouac-houich dictus Pupegla	Johanni de Marco	yperperos nonaginta unum et grossos quatuor	11. 2. 1427, Deb. Not., XIV, 95v
Radogna Gliubinouich de Choza	Petro Pantelle	ducatos auri viginti nouem	26. 2. 1427, Deb. Not., XIV, 98

Dragobrat Radisich	Marco Georgii textori pannorum	ducatos auri viginti quinque	18. 6. 1427, Deb. Not., XIV, 123v
Radoe Dubieuich de Choza	ser Junio Mathi de Gradi	yperperos ducentos et viginti octo et ducatos auri decem et octo	20. 6. 1427, Deb. Not., XIV, 124
Radoe Dubieuich de Choza	ser Paulo de Sorgo	yperperos centum quatragesima tres et grossos sex	22. 6. 1427, Deb. Not., XIV, 124v
Radiç Uthuiçich et Michoç eius filius	Radossauo Turcino- uich	yperperos ducentos et quatuor grossorum Ragusii	27. 8. 1427, Deb. Not., XIV, 139
Radiç Utuiçich dictus Milouizich	ser Johanni Teo. de Prodanello	ducatos auri centum nonagesima quinque	29. 8. 1427, Deb. Not., XIV, 139
Radiç Utuiçich	ser Marino de Prodanello et ser Stephano de Zamagno salinariis comunis Ragusii	yperperos septingentos quinquagesima quinque grossorum de Ragusio et grossos tres pro modiis salis predicti noningentis quinquagesima	30. 8. 1427, Deb. Not., XIV, 139v
Radiç Milouizich dictus Utuizich et Michoç eius Radiç filius	ser Tome de Bona	ducatos auri trecentos decem et octo	1. 9. 1427, Deb. Not., XIV, 140v
Et similiter [nos Radiç Milouizich dictus Utuizich et Michoç eius Radiç filius]	Petro Pantelle mercatori in Ragusii	ducatos auri ducentos quadraginta	1. 9. 1427, Deb. Not., XIV, 140v
Et similiter [nos Radiç Milouizich dictus Utuizich et Michoç eius Radiç filius]	Johanni Marci de Ragusio	yperperos centum et quadraginta grossorum de Ragusio	1. 9. 1427, Deb. Not., XIV, 140v
Radogna Gliubienouich de Choça	Petro Pantelle mercatori in Ragusio	ducatos auri quinquagesima septem	17. 10. 1427, Deb. Not., XIV, 148

Goich Pribignich de Coza	Iurcho Radosaglich dicto Marghich	yperperos sexdecim	12. 12. 1427, Deb. Not., XIV, 160
Vochossaus Nouachouich de Choza	Petro Pantelle	ducatos auri quinquaginta septem	12. 12. 1427, Deb. Not., XIV, 160
Et similiter [ego Vochossaus Nouachouich de Choza]	Radaç Ostoich	yperperos tredecim grossorum	12. 12. 1427, Deb. Not., XIV, 160
Vochossauus Chisilzich de Coza	Petro Pantelle	ducatos auri viginti quatuor	12. 12. 1427, Deb. Not., XIV, 160v
Radoe Dubieuich de Choça	ser Junio Matei de Gradi	ducatos auri centum triginta octo	28. 6. 1428, Deb. Not., XIV, 198v
Volchossauus Chisillich de Choza	Petro Pantella	ducatos auri triginta quinque	7. 12. 1428, Deb. Not., XIV, 242
Radouaç Veselich de Choza	Petro Pantella	ducatos auri triginta octo	7. 12. 1428, Deb. Not., XIV, 242v
Radoe Pribisaglich de Ragusio et Volchassinus Brategleuich de Choza	Antoe de Butcho	yperperos triginta septem et grossos sex	11. 1. 1429, Deb. Not., XIV, 249v
Radiuoi Cripouich	Simcho Glauich	ducatos auri quadraginta	26. 2. 1429, Deb. Not., XIV, 270
Radoe Dublyeuich de Coza	ser Iunio Mat. de Gradi	ducatos auri centum triginta duos	24. 5. 1429, Deb. Not., XIV, 297
Radiç Utuizich	ser Nicole Matei de Georgio et ser Nicole Io. de Caboga salinariis comunis Ragusii	yperperos quadringentos quinque grossos quinque et paruulis duodecim pro modiis quingentis decem salis	18. 9. 1429, Deb. Not., XIV, 334v-335
Radiç Utuiçich et Radoe et Michoç filii dicti Radiç et Maroe Paluscouich	Petro Pantelle	ducatos auri ducentos et quinquaginta nouem et grossos sex	30. 9. 1429, Deb. Not., XIV, 338v

Radiç Miloucich Utuïich et nos Radoe et Michoç filii dicti Radiç et Maroe Palus- couich	ser Tome de Bona	ducatos auri tre- centos et quinqu- aginta	1. 10. 1429, Deb. Not., XIV, 339
Et similiter [ego Radiç Miloucich Utuïich et nos Radoe et Michoç filii dicti Radiç et Ma- roe Paluscouich]	ser Tripcho de Buchia	yperperos centum septuaginta octo et grossos quatuor, peruulis quindecim	1. 10. 1429, Deb. Not., XIV, 339
Radiç Miloucich Utuïich et Radoe et Michoç eius filii	ser Junio de Gradi Ma.	ducatos auri tri- ginta quatuor	2. 10. 1429, Deb. Not., XIV, 340
Radiç Milouzich Utuizich et Radoe et Michoç eius filii	Antonio de Butcho	ducatos auri triginta unum et grossos decem septem	5. 10. 1429, Deb. Not., XIV, 340
Volchosauuo Chisili- cich de Choza	Petro Pantelle	ducatos quadra- ginta	23. 12. 1429, Deb. Not., XIV, 368v
Tuerdissa Miroschoui- ch de Choça	ser Damiano Ju. de Sorgo	ducatos auri viginti quatuor	28. 1. 1430, Deb. Not., XIV, 375v
Radiuoi Zriepouich de Choza	Simcho Glauich	ducatos auri du- centos nonaginta	28. 1. 1430, Deb. Not., XIV, 376
Tuerdissa Miroschoui- ch de Coza	ser Damiano Ju. de Sorgo	ducatos auri sexa- ginta septem cum dimidio	15. 3. 1430, Deb. Not., XIV, 391
Radogna Nouacouich	ser Damiano Ju. de Sorgo	ducatos auri viginti unum	15. 3. 1430, Deb. Not., XIV, 391
Radoe Dublieuich de Coza	ser Junio Mat. de Gradi	ducatos auri cen- tum viginti sex cum dimidio	29. 3. 1430, Deb. Not., XIV, 395
Radogna Nouacouich Rogazich de Choza	ser Damiano Ju. de Sorgo	ducatos auri qua- draginta nouem	29. 5. 1430, Deb. Not., XIV, 403
Tuerdisa Miroschoui- ch de Coza	ser Damiano Ju. de Sorgo	ducatos auri centum triginta et grossos septem	9. 6. 1430, Deb. Not., XIV, 405
Tuerdissa Miroschoui- ch de Choza	Marino Ptizich et Petar Bratosaglich	yperperos viginti grossorum	10. 6. 1430, Deb. Not., XIV, 405

Et similiter [ego Tuerdissa Miroschouich de Choza]	Radaç Hostoich	yperperos quinqua- ginta unum et grossos octo	10. 6. 1430, Deb. Not., XIV, 405
Tuerdissa Miroschouich, Vuochota No- uachouich et Vuchoe Mirchouich} omnes de Coza	Anthoe de Butcho	ducatos auri de- cem et septem et grossos duodecim	10. 6. 1430, Deb. Not., XIV, 405v
Radogna Grasaç de Coza	Radaç Hostoich	yperperos sede- cim grossorum	6. 7. 1430, Deb. Not., XIV, 410
Vochota Goitanouich de Coza	Radaç Hostoich	yperperos octo grossorum	6. 7. 1430, Deb. Not., XIV, 410
Vochota Nouacouich et Braian Vocosalich} socii	Antonio de Butcho	yperperos sexa- ginta grossorum	4. 8. 1430, Deb. Not., XIV, 417
Radogna Gliubenoui- ch de Coça	Antonio de Butcho	yperperos viginti grossorum	4. 8. 1430, Deb. Not., XIV, 417
Braian Vocosaglich de Choza	Antonio de Butcho	ducatos auri sedecim	19. 12. 1430, Deb. Not., XV, 22
Plausa Diuizich de Choçe	ser Vladislauo de Goze	ducatos auri tri- ginta quatuor	23. 2. 1431, XV, 34
Radoe Dubleuich de Coza	ser Junio Mat. de Gradi	ducatos auri octu- aginta sex	24. 2. 1431, XV, 34v
Et similiter [ego Radoe Dubleuich de Coza]	Steffano Alexii dicto Capsella	ducatos auri triginta nouem grossum unum	24. 2. 1431, XV, 34v
Vochossauus Ostoich et Pribis Dragzich}... de Choza	Petro Pantelle	yperperos triginta quinque et gros- sos quatuor	13. 3. 1431, XV, 38v
Tuerdissa Miroschoui- ch de Coza	Petar Brathosalich et Maroe Ptizich	yperperos octu- aginta quatuor grossos II÷	16. 3. 1431, XV, 40
Et similiter [ego Tuer- dissa Miroschouich de Coza]	Radaç Xubaç	yperperos decem et octo et grossos octo	16. 3. 1431, XV, 40
Et similiter [ego Tuer- dissa Miroschouich de Coza]	ser Damiano Ju. de Sorgo	ducatos auri cen- tum quinquaginta septem	16. 3. 1431, Deb. Not., XV, 40
Radoslauus et Radiç} Bogzinichi fratres de Choça	Nicole de Stella	ducatos auri viginti tres	10. 7. 1431, Deb. Not., XV, 96v

Plausa Diuizich de Choza	Giurach Priboeuich	ducatos auri triginta et unum	17. 12. 1431, Deb. Not., XV, 154v
Et similiter [ego Plausa Diuizich de Choza]	Antonio de Butcho	yperperos octuaginta quatuor	17. 12. 1431, Deb. Not., XV, 154v
Pausa Diuičich de Choza	Radossauo Ruto-seuich	ducatos auri sedecim	17. 12. 1431, Deb. Not., XV, 154v
Radossauus Pribichieuich de Choza	Maroe Miglieuich	ducatos auri viginti tres et grossos undecim	18. 12. 1431, Deb. Not., XV, 155
Braian Vochossalich de Choza	Maroe Miglieuich	ducatos auri sedecim	18. 12. 1431, Deb. Not., XV, 155
Pribudin Velissalich et Goitan Xagorzich ambo} de Choza	Maroe Ptizich	yperperos viginti octo et grossos duos	20. 12. 1431, Deb. Not., XV, 156v
Pribudin Velissalich et Goitan Xagorzich ambo} de Choza	Miluth Medosseuich pellipario	yperperos quinquaginta sex	20. 12. 1431, Deb. Not., XV, 157
Radič Miloucich dictus Utuizich et Radoe eius filius	Petro Pantelle	ducatos auri ducentos quinquaginta quatuor et grossos XVIII	13. 2. 1432, Deb. Not., XV, 168
Radič Miloucich dictus Utuizich et Radoe eius filius	ser Tripcho de Buchia	ducatos auri [prazan prostor] et grossos [prazan prostor]	13. 2. 1432, Deb. Not., XV, 168
Radiuoi Zriepouich de Coza	Giurach Priboeuich	ducatos auri sedecim	15. 3. 1432, Deb. Not., XV, 177v
Et similiter [ego Radiuoi Zriepouich de Coza]	ser Marino Ju. de Sorgo	ducatos auri triginta quatuor	15. 3. 1432, Deb. Not., XV, 177v
Radouin Braich de Coza et Milas Priboeuich de Ragusio	ser Marino Junii de Sorgo	ducatos auri quinquaginta septem cum dimidio	15. 3. 1432, Deb. Not., XV, 177v
Radogna Gliubinouich dictus Stublina	ser Marino Junii de Sorgo	ducatos auri triginta quatuor	30. 4. 1432, Deb. Not., XV, 195v

Veselchus Radassino- uich de Choza	Millutino Medosseu- ich pellipario	yperperos viginti octo et grossos octo	14. 5. 1432, Deb. Not., XV, 205
Braien Brateglieuich de Coza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri quindecim cum dimidio	19. 5. 1432, Deb. Not., XV, 207v
Radinchus Boroeuich et Vochossauus Rado- mirich} de Coza	ser Marino de Sorgo	ducatos auri triginta	27. 6. 1432, Deb. Not., XV, 227v
Ogria Tularich de Coza	Radisse Crachoucich	yperperos quingenta octo grossorum Ragusii	8. 7. 1432, Deb. Not., XV, 233v
Radeta Zripouich de Coza	Stipano Capsella et Bolcho Nenchoucich	yperperos centum triginta gro- ssorum	8. 7. 1432, Deb. Not., XV, 234
Radoe Dubleuich de Coza	ser Junio Mat. de Gradi	ducatos auri octu- aginta	22. 9. 1432, Deb. Not., XV, 267
Dragobrad Silchoucich de Coza	Radaç Ostoich Subaç	yperperos viginti unum et grossos VIII	5. 11. 1432, Deb. Not., XV, 289
Brain Brateglieuich de Choza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri tri- ginta quinque	11. 11. 1432, Deb. Not., XV, 291
Radiç Milouzich dictus Utuizich et Mi- choç eius Radiç filius	Petro Pantelle ciui mercatori Ragusii	ducatos auri quingentos decem octo	18. 11. 1432, Deb. Not., XV, 294
Radiç Miloucich dictus Utuicich et Mi- choç eius Radiç filius	Stephano Alexii dicti Capsella et Boicho Nenchoucich sociis	ducatos auri cen- tum quinquaginta duos	18. 11. 1432, Deb. Not., XV, 294
Radiç Milouzich dictus Utuizich	ser Nicola Ru. de Saracha	ducatos auri qui- nquaginta duos	19. 11. 1432, Deb. Not., XV, 294v
Radiç Milouzich dictus Utuizich et Michoç eius filius	Antonio de Butcho	yperperos quadraginta sex grossos	19. 11. 1432, Deb. Not., XV, 294v
Radouin Braich de Choça	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri quindecim et yperperos duos et grossos tres	26. 1. 1433, Deb. Not., XV, 318v

Radogna Liubinouich et Radossauus Pribichieuich} de Coza	Antonio de Butcho	ducatos auri sedecim	17. 2. 1433, Deb. Not., XV, 331v
Radogna Liubinouich de Coza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri viginti	17. 2. 1433, Deb. Not., XV, 331v
Braian Brateglieuich	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri quadraginta octo	23. 5. 1433, Deb. Not., XVI, 41
Dragobrad Radisich dictus Silchouich	Tripcho Andree	ducatos auri quindecim	24. 7. 1433, Deb. Not., XVI, 74
Dragobrad Radisich dictus Silchouich	Petro Pantelle	ducatos auri triginta	24. 7. 1433, Deb. Not., XVI, 74v
Braian Bratuglieuich	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri quadraginta	22. 10. 1433, Deb. Not., XVI, 122v
Radouaç Vexelich	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri viginti et unum	22. 10. 1433, Deb. Not., XVI, 122v
Milg Bosigchouich de Coze	ser Benedicto Mar. de Gondola et ser Ursato Martoli de Zamagno	ducatos auri septuaginta	17. 11. 1433, Deb. Not., XVI, 132
Vochota Pupegia de Choza	ser Marino Lu. de Sorgo	ducatos auri septuaginta tres et grossos 23 et follarum 15	21. 11. 1433, Deb. Not., XVI, 133v
Radogna Gliubinouich de Coza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri viginti octo	8. 2. 1434, Deb. Not., XVI, 162
Radogna Gliubinouich dictus Stublina	ser Marino Ju. de Sorgo	ducatos auri triginta et grossos 6	8. 2. 1434, Deb. Not., XVI, 162v
Radossauus Pribichieuich de Coza	ser Benedicto Mar. de Gondola et Ursato Mar. de Zamagno	ducatos auri sexaginta quinque	8. 2. 1434, Deb. Not., XVI, 162v
Migl Bositchouich de Coza	ser Benedicto Mar. de Gondola et ser Ursato Martoli de Zamagno	ducatos auri octuaginta	8. 2. 1434, Deb. Not., XVI, 163
Et similiter [ego Migl Bositchouich de Coza]	ser Steffano Pe. de Sorgo	ducatos auri duodecim	8. 2. 1434, Deb. Not., XVI, 163

Radogna Gliubinouch de Coza	ser Benedicto Mar. de Gondola et ser Ursato Martoli de Zamagno	yperperos septuaginta nouem et grossos quatuor	8. 2. 1434, Deb. Not., XVI, 163v
Radouaç Veselich de Coza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri centum quadraginta	16–20. 2. 1434, Deb. Not., XVI, 169v
Milutinus Medoeuich de Coza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri viginti quatuor	8. 3. 1434, Deb. Not., XVI, 180v
Milutinus Medoeuich et Milouaç eius Milutini frater de Coza	Ratcho Bogdani Grandi	ducatos auri viginti	9. 3. 1434, Deb. Not., XVI, 181
Dabisius Radosalich de Coza	Ratcho Bogdani Grandi	ducatos auri decem	9. 3. 1434, Deb. Not., XVI, 181
Tuertchus Radosalich de Choza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri viginti nouem cum dimidio	12–14.4. 1434, Deb. Not., XVI, 198
Migl Bositchouich de Choza	ser Benedicto Mar. de Gondola et Ursato Martoli de Zamagno	ducatos auri nonaginta	24. 5. 1434, Deb. Not., XVI, 218v
Nos Radiç Utuizich Milouzich et Radoe eius Radiç filius	pro Marino Bla. de Menze et sociis salinariis comunis Ragusii	yperperos quadringentos quinquaginta grossos Ragusii pro valuta et amontantia modia sexaginta salis ad mensuram Ragusii ad grossum nouem pro quolibet modio	9. 8. 1434, Deb. Not., XVI, 253–253v
Brain Brateglieuich de Choça	ser Nicola Ru. de Saracha	ducatos auri quadraginta quinque	18. 8. 1434, Deb. Not., XVI, 259
Radiç Utuizich Milouzich et Radoe ipsius Radiç filius	Laurentio Martoli de Goze	ducatos auri septuaginta quatuor	18. 8. 1434, Deb. Not., XVI, 259v
Radossauus Pribiehieuich de Choza	ser Nicole Mar. de Caboga	ducatos auri viginti quatuor ad yperperos tres pro ducato	18. 8. 1434, Deb. Not., XVI, 259v

Millouaç Medoeuich de Choza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri viginti unum	30. 9. 1434, Deb. Not., XVI, 279v
Et similiter [ego Millouaç Medoeuich de Choza]	ser Benedicto Mar. de Gondola et ser Ursati Martoli de Zamagno	ducatos auri viginti sex et grossos quatuor	30. 9. 1434, Deb. Not., XVI, 279v
Radouaç Veselich de Coza	ser Benedicto de Gondola et Ursato Martoli de Zamagno	ducatos auri quadraginta	8. 11. 1434, Deb. Not., XVII, 16
Migl Bositchouich de Choza	er Benedicto de Gondola et ser Ursato Martoli de Zamagno	ducatos auri centum	9. 11. 1434, Deb. Not., XVII, 16v
Et similiter [ego Migl Bositchouich de Choza]	ser Steffano Pe. de Sorgo	ducatos auri sedecim	9. 11. 1434, Deb. Not., XVII, 16v
Dragobrad Radisich	Antonio Ferucio Catellano	ducatos auri quatuordecim et grossos quindecim	14. 1. 1435, Deb. Not., XVII, 38
Radossauus Mirchouich	Mirosauo Vratouich	ducatos auri triginta	15. 2. 1435, Deb. Not., XVII, 56
Dragobrad Radisich	ser Ellie Fr. de Restis	ducatos auri quindecim et yperperum unum	20. 2. 1435, Deb. Not., XVII, 58v
Pribigna Radutouich, Radossauus Mircouich et Doberchus Milouzich} de Coza	Milich Pribilouich lanario	ducatos auri decem	3. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 64v
Radiç Obradouich de Coza	ser Benedicto Mar. de Gondola et ser Orsato de Zamagno	ducatos auri quatuordecim	3. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 65
Radoe Dubieuich de Coza	Nicole Marini de Nale	ducatos auri quadraginta octo et grossos octo	3. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 65v
Radossauus Mircouich et Pribio Dagzich de Coza	ser Nicole de Saracha	ducatos auri triginta quinque et yperperos duos	3. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 66
Migl Bositchouich de Choza	ser Benedicto Mar. de Gondola et ser Ursato de Zamagno	ducatos auri centum	4. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 67v

Et similiter [ego Migl Bositchouich de Choza]	ser Steffano Pe. de Sorgo	ducatos auri quindecim	4. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 67v
Braien Brategleuich de Coza	Milich Pribilouich lanario	ducatos auri sedecim	16. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 73v
Bogliessauus Dobrassinouich de Coza et Pribigna Ratchouich	Milich Pribilouich lanario	ducatos auri decemseptem cum dimidio	17. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 74
Brain Brateglieuch de Coza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri octuaginta quatuor et grossos XXIIIlo	28. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 79
Michac Bogzinouich de Choza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri sexaginta unum	28. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 79
Bogliasin Mirosalich de Choza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri viginti et grossos XVIII	28. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 79
Tuerdit Medoeuich de Coza	ser Nicole Ru. de Saracha	ducatos auri duodecim	28. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 79
Radossauus Pribichieuch de Choça	Petcho Dobrosalich lanario	ducatos auri centum quinque	28. 3. 1435, Deb. Not., XVII, 79v
Radogna Grasaç de Coza	ser Benedicto Marini de Gondola et ser Ursato Martoli de Zamagno	ducatos auri quadraginta et grossos 24	14. 7. 1435, Deb. Not., XVII, 129v
Milut Vexelich principalis et ego Radogna Grasaç de Coza	Luce Ni. de Saracha	ducatos auri quinque et grossos XII	14. 7. 1435, Deb. Not., XVII, 129v
Vochota Nouacouich de Coza	ser Steffano Pe. de Sorgo	yperperos triginta grossorum	24. 8. 1435, Deb. Not., XVII, 148v
Radogna Gliubinouich de Coza	ser Steffano Pe. de Sorgo	yperperos septuaginta et grossos VI	24. 8. 1435, Deb. Not., XVII, 148v
Et similiter [ego Radogna Gliubinouich de Coza]	Stefano Alexii Capsella	yperperos quadraginta sex	24. 8. 1435, Deb. Not., XVII, 148v
Radiuoi Zriepouich de Choza	Antonio de Butcho	yperperos quadraginta nouem grossorum	1. 10. 1435, Deb. Not., XVII, 168v
Radeta Zriepouich de Coza	Laurentio Martoli de Goze	ducatos auri septuaginta sex	26. 10. 1435, Deb. Not., XVII, 180v

Radiuoy Zriepouich de Coza	Antonio de Butcho	yperperos octuaginta octo grossorum Ragusii	1. 12. 1435, Deb. Not., XVII, 192
Radiç Obradouich de Coza	ser Benedicto de Gondola et ser Ursato Martoli de Zamagno	ducatos auri XVII	5. 12. 1435, Deb. Not., XVII, 193
Radiuoi Zriepouich de Coza	ser Benedicto de Gondola et ser Ursato Martoli de Zamagno	yperperos octuaginta et grossos X	5. 12. 1435, Deb. Not., XVII, 193v
Radiuoi Zirepouich de Coza meo proprio nomine ac tanquam procurator et procuro nomine fratris mei Radette	Laurentio Martoli de Goze	ducatos auri septuaginta sex	5. 12. 1435, Deb. Not., XVII, 193v
Radogna Grasaç et Milut Veselich} de Coza	ser Nicola Ru. de Saracha	ducatos auri viginti nouem	6. 12. 1435, Deb. Not., XVII, 194
Miluth Vexelich de Choza	ser Steffano Pe. de Sorgo	yperperos quadriginta grossorum Ragusii	7. 12. 1435, Deb. Not., XVII, 195
Et similiter [ego Miluth Vexelich de Choza]	ser Ursato de Zamagno Martoli	ducatos auri decem et nouem et yperperos octo	7. 12. 1435, Deb. Not., XVII, 195
Milgh Boxitchouich de Choza	ser Benedicto Mar. de Gondola et ser Ursato Mart. de Zamagno	ducatos auri centum duodecim cum dimidio et yperperos centum octo grossorum Ragusii	7. 12. 1435, Deb. Not., XVII, 195
Radogna Grasaç de Choza	ser Benedicto Mar. de Gondola et ser Ursato Mart. de Zamagno	ducatos auri sedecim et yperperos quindecim	7. 12. 1435, Deb. Not., XVII, 195
Et similiter [ego Radogna Grasaç de Choza]	ser Steffano Pe. de Sorgo	yperperos quadraginta	7. 12. 1435, Deb. Not., XVII, 195

Iuan Radisich de Coza	ser Dragoe de Sorgo	ducatos auri tredecim cum dimidio	23. 3. 1436, Deb. Not., XVII, 257v; 13.11. 1436, Div. Canc., L, 127
Radiuoi Zriepouich de Coza	ser Nicole Ruschi de Saracha	ducatos auri triginta duos	24. 3. 1436, Deb. Not., XVII, 258
Radiuoy Zriepouich et Milobrad Goyçich	Radaz Ostoych Xubaç	in yperperi quinquaginta octo cum dimidio	3. 9. 1436, Div. Not., XXIV, 102
Pribis Dragcich	ser Benedicto de Gondola et ser Orsato de Zamagno	ducatos auri quindecim	18. 2. 1438, Deb. Not., XVIII, 31v
Radossauus Silchouich et Vuchich Radeglichouich	ser Andree et ser Nicole fratribus Mi. de Sorgo	yperperos trecentos et quinquaginta et grossos duos	6. 3. 1438, Deb. Not., XVIII, 33v
Radossauus Silchouich et Vochich Radelchouich	ser Michaeli Marini de Restis	ducatos auri centum et viginti	20. 3. 1438, Deb. Not., XVIII, 36v
Dragobrath Silchouich et Michaz Rieseuch	Radouano Bogosalich	ducatos auri sexaginta duos cum dimidio	4. 6. 1438, Deb. Not., XVIII, 57
Tuerdissa Miroschouich	Petro Pantelle	ducatos auri quadraginta unum	15. 9. 1438, Deb. Not., XVIII, 85v
Tuerdissa Miroschouich de Coza	Johanni Marci	ducatos auri sexaginta duos	17. 9. 1438, Deb. Not., XVIII, 86v
Et similiter [ego Tuerdissa Miroschouich de Coza]	Nicole Braychouich	ducatos auri quinquaginta sex	17. 9. 1438, Deb. Not., XVIII, 86v
Tuerdissa Miroschouich de Coza	Radaz Xubaz	yperperos undecim	7. 11. 1438, Deb. Not., XVIII, 100
Michat Bochcinouich, Radiç Bochcinouich et Migl Bosichouich	ser Orsato Mart. de Zamagno	ducatos auri sexdecim	23. 11. 1438, Deb. Not., XVIII, 106
Vochaz Bogdanouich	Galez de Brugnolis de Mantua	ducatos auri quatuordecim	28. 11. 1439, Deb. Not., XIX, 104v
Radossauus Pribichieuch Zabolan de Coza	ser Nichole Ru. de Saracha	ducatos auri quadraginta	15. 1. 1440, Deb. Not., XIX, 117
Radossauus Miochouich de Coza	Galezio de Brugnolis de Mantua	ducatos auri quatuordecim	28. 1. 1440, Deb. Not., XIX, 122

Sladoe Racich de Drina	Dragobrat Silcouich habitator Ragusii	ducatos auri quindecim	1. 4. 1440, Deb. Not., XIX, 154v
Radossauus Miochouich de Coza	ser Petro Ni. de Poza	yperperos quinquaginta	28. 11. 1440, Deb. Not., XX, 100v
Radiz Miomanouich de Coza	ser Petro Ni. de Poza	yperperos quinquaginta septem	28. 11. 1440, Deb. Not., XX, 100v
Migl Bosigchouich dictus Nartiza de Coza	ser Benedicto de Gondola	yperperos trecentos et ducatos auri XV	5. 12. 1440, Deb. Not., XX, 104
Radogna Grasaz	Georgio Bogunouich chiodarolo	ducatos auri viginti	17. 12. 1440, Deb. Not., XX, 108
Stipchus Dubieuch de Ragusio, Vochsa Radognich et Maroe Radouanouich} ambo de Coza	ser Petro Ni. de Poza	yperperos centum quinquaginta	11. 3. 1441, Deb. Not., XX, 140v
Milobrath Goycich principalis de Coza debitor	ser Petro Nicole de Poza	yperperos septuaginta quinque	14. 3. 1441, Deb. Not., XX, 141v
Radiz Bogcinouich et Milorath Goycich	ser Orsato Petri de Sorgo	ducatos auri quatuordecim et grossos XVIII	14. 3. 1441, Deb. Not., XX, 141v
Bossidar Radmilouich de Coza	Galeazio de Brugnolis de Mantua	ducatos auri viginti	27. 4. 1441, Deb. Not., XX, 156
Radiocho Boroouich de Coza	Galez de Brugnolis de Mantua	ducatos auri sex	27. 4. 1441, Deb. Not., XX, 156
Dobercho Miloucich et Radichna Tuerdisalich de Coza	Georgio Bogunouich chiodarolo	ducatos auri decem et nouem	29. 4. 1441, Deb. Not., XX, 157v
Bosidar Radomilouich [tako] et Radiuoy Vuchoeuch de Coza	Milete Radisich	yperperos viginti sex	29. 4. 1441, Deb. Not., XX, 158
Milobrath Goycich de Coza	ser Petro Nicole de Poza	yperperos viginti septem	10. 5. 1441, Deb. Not., XX, 162
Miluth Tuerdisalich de Coza	Anieli Cechapesse de Neapoli	ducatos auri quindecim	10.5. 1441, Deb. Not., XX, 162v

Radaz Radasinouich de Coza	Marcho Veselchouich cimatori	ducatos auri quatuordecim cum dimidio	10. 5. 1441, Deb. Not., XX, 162v
Radoichus Boroeuich de Coza	Matheo Miosich	ducatos auri sex	13. 6. 1441, Deb. Not., XX, 172
Radoichus Boroeuich de Coza	Galeaz Brugnolis	ducatos auri decem et octo	13. 6. 1441, Deb. Not., XX, 172
Dabisuius Radosalich de Coza	Radossauo Utisenouich	ducatos auri tresdecim	13. 6. 1441, Deb. Not., XX, 172v
Radaz Radasinouich de Coza	Marco Veselchouich zimatori	ducatos auri quatuordecim cum dimidio	27. 6. 1441, XX, 177v
Miluth Tuerdisalich de Coza	Anieli Cechapesse	ducatos auri viginti sex	5. 7. 1441, Deb. Not., XX, 179v
Bossidar Radmilouich de Coza	Galeazio de Brugnolis de Mantua	ducatos auri triginta unum	5. 7. 1441, Deb. Not., XX, 180
Miluth Tuerdisalich de Coza	Leono Nicholai de Vincentia lanifico	ducatos auri viginti	5. 7. 1441, Deb. Not., XX, 180
Bosidar Radmilouich de Coza	Georgio Bogounouich	ducatos auri viginti quinque	5. 7. 1441, Deb. Not., XX, 180v
Radiuoy Radoeuich dictus Stuchlich	Anieli Cechapesse	ducatos auri viginti octo cum dimidio	6. 7. 1441, Deb. Not., XX, 181
Radiuoy Radoieuich de Coza	Marino Miladinouich et Marino Raychouich sociis	ducatos auri quatuordecim	6. 7. 1441, Deb. Not., XX, 181v
Radiz Radosalich de Coza	Matheo Ni. de Georgio	ducatos auri quinquaginta duos	17. 8. 1441, Deb. Not., XXI, 4
Vladon [tako] Radoeuich sartor et Radaz Radasinouich de Coza	Maroe chouich cimatori	ducatos auri quinquaginta octo cum dimidio	30. 8. 1441, Deb. Not., XXI, 8
Vochelia Utuicich et Radiuoy Brayachouich} ambo de Coza	ser Sigismondo de Georgio	ducatos auri quadraginta et dimidium	16. 9. 1441, Deb. Not., XXI, 11
Vuoch Miogostouich de Coza	ser Petro Nicole Jo. de Poza	yperperos quinquaginta tres	12. 10. 1441, Deb. Not., XXI, 28
Balich Radochnich de Coza et Miluth Tuerdisalich dicti loci	ser Orsati Petri de Sorgo	ducatos auri viginti octo	12. 10. 1441, Deb. Not., XXI, 28v

Et similiter [nos Balich Radochnich de Coza et Miluth Tuer- disalich dicti loci]	ser Michaeli de Zamagno et fratribus	ducatos auri decem	12. 10. 1441, Deb. Not., XXI, 28v
Miluth Tuerdisalich de Coza	Leono Nicolai de Vincentia lanifico habitanti Ragusii	ducatos auri sexdecim	12. 10. 1441, Deb. Not., XXI, 29
Iuan Radincich de Coza	Vlachusse Giurgeu- ich	ducatos auri decem et septem et grossos quatuor	23. 11. 1441, Deb. Not., XXI, 46
Radiz Miomanouich de Coza	Galeaz Brugnolo de Mantua	ducatos auri viginti unum	29. 11. 1441, Deb. Not., XXI, 47v
Bossidar Radmilouich de Coza	Georgio Bogounouich chioldarolo	ducatos auri viginti septem	6. 12. 1441, Deb. Not., XXI, 56v
Dabisiuus Radosalich de Coza	Petro de Paxe	ducatos auri tresdecim cum dimidio	9. 12. 1441, Deb. Not., XXI, 56v
Radiz Miomanouich de Coza	Galeazio de Brugno- lis de Mantua	ducatos auri viginti nouem et grossos XXXIII	20. 2. 1442, Deb. Not., XXI, 82v
Miluth Tuerdisalich de Coza	Galeaz de Brugnolis de Mantua	ducatos auri qua- tuordecim	20. 2. 1442, Deb. Not., XXI, 82v
Radiuoy Vochoeuich de Coza	Millete Radisich	ducatos auri octo	15. 3. 1442, Deb. Not., XXI, 92
Radiocho Boroeuich de Coza	Galeazio de Brugno- lis de Mantua	ducatos auri decem et octo	11. 4. 1442, Deb. Not., XXI, 100
Bosidar Radmilouich de Coza et Georgius Bogounouich chioda- rolus	ser Orsato Petri de Sorgo	ducatos auri viginti septem	11. 4. 1442, Deb. Not., XXI, 101v
Dabisiuus Radosalich de Coza	ser Orsato de Sorgo	ducatos auri sep- tem cum dimidio	11. 4. 1442, Deb. Not., XXI, 101v
Vochechia Uticich de Coza	ser Michaeli Ni. de Poza	ducatos auri qua- tuordecim	21. 4. 1442, Deb. Not., XXI, 108v
Radiz Miomanouich de Coza	Galeaz Brugnolo	ducatos auri treginta cum dimidio	28. 4. 1442, Deb. Not., XXI, 112v
Miluth Tuerdisalich de Coza	Galeaz de Brugnolis de Mantua	ducatos auri qua- tuordecim	28. 4. 1442 Deb. Not.” XXI, 112v

Radiz Miomanouich et Radossauus Braychouich de Coza	ser Sigismundo de Georgio	septuaginta octo ducatos auri et grossos VI	28. 4. 1442, Deb. Not., XXI, 112v
Miluth Tuerdisalich et Chrebeglian Radochnich de Coza	ser Orsato Petri de Sorgo	ducatos auri triginta	28. 4. 1442, Deb. Not., XXI, 112v
Radiz Miomanouich et Miluth Tuerdisalich de Coza	ser Orsato Petri de Sorgo	ducatos auri undecim	28. 4. 1442, Deb. Not., XXI, 113
Miluth Tuerdisalich et Radiz Miomanouich de Coza	ser Sigismondo de Georgio	ducatos auri treginta	28. 4. 1442, Deb. Not., XXI, 113v
Bossidar Miochanich dictus Cogneuodich de Coza	Natali de Dobrich de Nale	ducatos auri quatuordecim	7. 6. 1442, Deb. Not., XXI, 129v
Radiuoy Criepouich de Coza	ser Sigismondo de Georgio	ducatos auri quinquaginta unum et grossos XXV	22. 9. 1442, Deb. Not., XXI, 162v
Bosidar Radomilouich	Georgio Bogunouich	ducatos auri triginta quatuor	15. 11. 1442, Deb. Not., XXI, 182
Radogna Grassaz de Coza	ser Matheo Ni. de Georgio	ducatos auri triginta duos	15. 11. 1442, Deb. Not., XXI, 182
Pribis Dragcich [tako] et Bosidar Radmilouich [tako]	ser Benedicto de Gondola	ducatos auri viginti tres	15. 11. 1442, Deb. Not., XXI, 182
Obrad Iuanouich de Coza	ser Benedicto Mari. de Gondola	ducatos auri quadraginta quatuor et grossos XXXIII	16. 11. 1442, Deb. Not., XXI, 182
Vochaz Bogdanouich de Coza et Vocho-ta Goytanouich de Ragusio	Radossauo Dobrosalich	ducatos auri decem et septem et grossos XVIII	20. 11. 1442, Deb. Not., XXI, 186
Dabisius Radosalich de Coza	Radossauo Rado-gnich	ducatos auri tresdecim	3. 11. 1444, Deb. Not., XXII, 45
Obrad Iuanouich de Coza	ser Nicole Mari. Ra. de Goze	ducatos auri octo et grossos 21	10. 2. 1445, Deb. Not., XXII, 71

Radiz et Dobrouoch Miomanouich fratres de Choza	ser Clementi Vite de Goze	ducatos auri triginta	12. 2. 1445, Deb. Not., XXII, 72
Matchus Bogosalich et Bosidar Brayanchoui- ch de Coza	Milete Radisich	ducatos auri viginti	22. 3. 1445, Deb. Not., XXII, 90
Radeta Zrepouich de Coza et Cuietchus Stanisalich	ser Benedicto de Gondola et ... epitro- pis testamenti ... ser Johannis Lampre de Catharo	yperperos centum	16. 9. 1445, Deb. Not., XXII, 158v
Radeta Cripouich et Cuietchus Stanisalich	ser Vladisslauo de Goze	ducatos auri quingenta quatuor	16. 9. 1445, Deb. Not., XXII, 158v
Radeta Zrepouich de Coza, Cuietchus Stanisalich	ser Johanni Andree Mart. de Volzio	ducatos auri cen- tum quingenta	16. 9. 1445, Deb. Not., XXII, 159
Radiz Miomanouich de Coza	ser Clemente Vite de Goze	ducatos auri triginta unum	12. 11. 1445, Deb. Not., XXII, 181
Matchus Bogosalich et Bosidar Brayanchoui- ch de Coza	Milete Radisich	ducatos auri qui- nquaginta tres	27. 1. 1446, Div. Not., XXXI, 12v
Milut Tuerdisalich et Chrebeglian Radoch- nich} ambo de Coza	Galez Brugnolis de Mantoa	ducatos tresdecim cum dimidio	1. 2. 1446, Div. Not., XXXI, 15v
Dobrichus Miloucich et Pribis Dragicch principales omnes de Coza	soluere ser Petro Ant. de Nassis	ducatos auri qua- tordecim	8. 2. 1446, Div. Not., XXXI, 17
Veseochus Radosalich et Radogna Radoeui- ch} ambo de Coza	Radossauo Rado- gnich	ducatos auri quinque	28. 3. 1446, Div. Not., XXXI, 36v
Radogna Boghelich	ser Ellie Si. de Restis	ducatos auri sexa- ginta tres	30. 3. 1446, Div. Not., XXXI, 41
Radogna Bogeglich	Radossauo Rado- gnich	ducatos auri sex	17. 5. 1446, Div. Not., XXXI, 64
Radogna Bogetich et Radogna Vozmiloui- ch} de Coza	Cole Iuanouich	ducatos auri sex et grossos VII	17. 5. 1446, Div. Not., XXXI, 64

Vucheglia Stoysalich et Radogna Boghelich dictus Gorcich} de Coza	ser Petro Antonii de Nassis de Jadra	ducatos auri treginta duos cum dimidio	17. 5. 1446, Div. Not., XXXI, 64v; 4.2. 1447, Isto, 184
Bosidar Radomilouich et Radiuoy Vuchoeuich} de Coza	Sriedan Brayanoouich	ducatos auri decem et octo	29. 5. 1446, Div. Not., XXXI, 73v
Radiz Miomanouich de Coza	Anieli Cechapesse	ducatos auri viginti tres	31. 5. 1446, Div. Not., XXXI, 74
Milut Tuerdisalich	Anieli Cechapesse	ducatos auri triginta	31. 5. 1446, Div. Not., XXXI, 74
Veseochus Radosalich de Coza	Radossauo Radognich	ducatos auri quatuor	28. 11. 1446, Div. Not., XXXI, 159
Veseochus Radosalich, Bogliasin Chouazeuich et Radasin Vuchasinouich} omnes de Coza	Radossauo Radognich	ducatos auri quatuor	29. 11. 1446, Div. Not., XXXI, 160
Milut Tuerdisalich de Coza	Galeaz Brugnolo	ducatos auri decem et octo	9. 12. 1446, Div. Not., XXXI, 164
Milut Tuerdisalich et Radiz Miomanouich de Choza	Galeaz Brugnolo	ducatos auri nouem	9. 12. 1446, Div. Not., XXXI, 164
Bossidar Parla de Coza et Radiuoy Vuchoeuich de Coza	Stridano Brayanoouich	ducatos auri viginti quinque	10. 12. 1446, Div. Not., XXXI, 165v
Radogna Boghelich dictus Goycich [prekriženo: <i>de Coza</i>]	ser Petro de Nassis de Jadra	yperperos quadraginta sex	Div. Not., 6. 2. 1447, XXXI, 184v
Radogna Boglelich dictus Goycich de Coza	Colle Iuanouich	ducatos auri quinque	6. 2. 1447, Div. Not., XXXI, 186
Radiz Miomanouich de Coza	Stridano Brayanoouich lanario	ducatos auri viginti quinque	5. 4. 1447, Deb. Not., XXIII, 24
Radichoe Obradouich de Coza	Brayllo Tarbotinoouich	ducatos auri triginta tres	14. 9. 1447, Deb. Not., XXIII, 97v
Milut Tuerdisalich de Coza	Galeazio de Brugnolis de Mantoa	ducatos auri decem et nouem	14. 9. 1447, Deb. Not., XXIII, 97v
Bossidar Parla et Radiuoy Vochoeuich ambo de Coza	Radossauo Radognich lanario	ducatos auri tresdecim	10. 1. 1448, Deb. Not., XXIII, 154

Bosidar Parla, Radiz Miomanouich et Radiuoy Vuchoeuich de Coza	Sriedano Brayanouich lanario	ducatos auri treginta sex	11. 1. 1448, Deb. Not., XXIII, 155
Radasinus Radatouich et Vucheta Bogdanouich de Choza	Mathco Milsich	ducatos auri treginta tres	3. 5. 1448, Deb. Not., XXIV, 7
Milut Tuerdisalich et Chrebelian Radochnich} ambo de Coza	Milete Radisich lanario	ducatos auri sexdecim	12. 7. 1448, Deb. Not., XXIV, 36v
Radiz Miomanouich de Coza	Johanni et Petro fratribus de Paxe	ducatos auri tresdecim	7. 12. 1448, Deb. Not., XXIV, 96v
Vuchota Bogdanouich de Coza et Radassinus Radatouich de Tientista	ser Vladissauo de Goze	ducatos quadraginta tres auri grossos duodecim	između 22–30. 1. 1449, Deb. Not., XXIV, 111v
Vucheta Bogdanouich de Coza et ego Radasinus Radatouich de Tintiste	ser Vladissauo de Goze	ducatos septuaginta duos auri	14. 5. 1449, Deb. Not., XXIV, 174v
Ukupno 316 zaduživanja		13.497,5 dukata, 9.628,5 perpera, 767,5 groša, 68 folara, 37 libara i 40 unča srebra	
U dukatima		16.728 dukata, 40 libara i 4 unče srebra	

Zaključak

Podaci o kreditnoj trgovini ukazuju na stepen privrednog razvoja kreditora, dužnika i njihovih sredina. Kroz prizmu zaduživanja trgovaca iz Foče na ovome mjestu skrenuta je pažnja na više aspekata koji utječu na korištenje prikupljenih pokazatelja. Dosadašnje postavke Desanke Kovačević-Kojić u prikupljanju i prezentiranju informacija o zaduživanjima bosanskih trgovaca na primjeru Foče kasniji pristupi nisu najuspješnije kontekstualizirali niti dograđivali. Prezentiranim prilogom

koji predstavlja prikupljene ugovore o zaduživanju fočanskih trgovaca obogaćena je dosadašnja statistika i pored brojki, slikovito je, izrazom dokumenta, omogućeno da buduća sagledavanja dobiju više na vjerodostojnosti i otkrivanju novih informacija.

U periodu 1358–1449. kroz prizmu 315 kreditnih ugovora fočanski trgovci ostvarili su kredite u ukupnom iznosu od 16.728 dukata, 40 libara i 4 unče srebra (13.497,5 dukata, 9.628,5 perpera, 767,5 groša, 68 folara, 37 libara i 40 unča srebra), odnosno u prosjeku 183 dukata godišnje. U prvom razdoblju (1358–1420) zastupljeno je 39 kredita (ukupno oko 3.700 dukata) s manjim brojem trgovaca, dok se u drugom razdoblju (1420–1449) sklapa daleko veći broj kredita s većim brojem trgovaca i većim iznosima (284 kredita, oko 13.000 dukata). Najviše kredita ima u godinama 1427. (23), 1434. (21), 1435. (33), 1441. (31) i 1442. (20), dok su najveći iznosi kredita zabilježeni 1426. (oko 900 dukata), 1427. (oko 1.700), 1429. (oko 1.100), 1432. (oko 1.370), 1434. (oko 1.104) i 1435. godine (oko 1.180 dukata). Uspon u zaduživanju prati se do 1426. Vrhunac je održavan 1426–1435, a nakon toga uslijedilo je opadanje koje je naglo završeno 1449. U odnosu na ranije pristupe prikupljene informacije pokazuju da je broj fočanskih trgovaca u kreditnoj trgovini znatno veći, da su njihova zaduživanja brojnija, da je orijentacija zaduživanja dugotrajnija te da je kroz njihovu prizmu Foča najdominantnije privredno središte u istočnoj Bosni, odnosno da poslije Drijeva i Srebrenice ima primat nad ostalim naseljima u Bosni (Prača, Goražde, Višegrad, Borač, Visoko, Olovo, Ustikolina, Tjentište, Kreševo, Cernica, Trebinje).

Među domaćim fočanskim trgovcima u kreditnoj trgovini drugu polovinu XIV i početak XV stoljeća obilježavaju Nartičići, Zorčići i Pedišići. U periodu 1420–1449, koji pripada najjačem privrednom razvoju Foče, kroz kontinuitet prisustva i visinu kredita fočanski trgovci se mogu gradirati u više slojeva. Istaknutu poziciju imaju trgovci čija ukupna zaduživanja u većem broju ugovora i u dužem kontinuitetu prelaze 200 dukata, a među kojima su Radoje Dubjević, braća Radeta i Radivoj Crijepović, Tvrdiša Mirošković, Vukosav Novaković zvani Pupelja,

Radič Milovčić Utvičić, Brajan Brateljević, Dragobrad Radišić zvani Silković, Radonja Ljubinović zvani Stublina, Radosav Pribićević Zabolan, Radovac Veselić, Milj Božicković zvani Nartica, Milut Tvrdisalić, Boždar Radmilović i Radič Miomanović.

Kao kreditori fočanskih trgovaca u Dubrovniku pretežno su predstavnici građana, dok je vlastela davala veće iznose kredita. Vlastela je učestvovala u oko 45% kredita, ali je davala oko 63% sredstava. Vlastelin Nikola Saraka u periodu 1432–1440. daje 22 kredita u iznosu od oko 848 dukata, dok trgovac tkaninama Petar Pantela kroz 20 kredita u periodu 1427–1438. daje fočanskim trgovcima robu u vrijednosti od oko 1.800 dukata.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

– Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

– Serije:

Debita Notariae – Deb. Not.

Diversa Cancellariae – Div. Canc.

Diversa Notariae – Div. Not.

Miscellanea saeculi

Testamenta Notariae – Test. Not.

Objavljeni izvori

– Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1-2 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521)*, Sarajevo: ANUBiH, 2017.

– E. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526)*, 1-3, Sarajevo: Institut za historiju – JU Historijski arhiv Sarajevo, 2019.

- E. Kurtović – Almir Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370-1529)*, 1-3, Sarajevo: Univerzitet Sarajevo – Institut za historiju – Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića – Historijski arhiv Sarajevo, 2021.
- Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/1*, Beograd-Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1929–1934. (ćir.)

LITERATURA

Knjige:

- Bogumil Hrabak, *Foča do kraja XVIII veka*, Beograd; Autor, 1999.
- Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: ND BiH, 1961.
- Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978, (ćir.).
- Zrinka Pešorda-Vardić, *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU – Hrvatski institut za povijest, 2012.
- Paola Pinelli, *Tra argento, grano e panni (Piero Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento)*, Firenze: University Press, 2013.
- Marijan Premović, *The Land of Drina in the Middle Ages*, Lyon: Livre de Lyon, 2024.
- Srđan Rudić, *Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija*, Beograd-Banja Luka: Istorijski institut- Univerzitet u Banjaluci-Centar za napredne srednjovekovne studije, 2021, (ćir)
- Đuro Tošić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987, (ćir.).
- Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika 1-3*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 2011–2012.

- Ignacij Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo: ANUBiH, 1976.
- Pavo Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, Tuzla: Univerzal, Biblioteka Istorija i revolucija, 1986.

Članci

- Dušanka Dinić-Knežević, “Petar Pantela – trgovac i sukarnar u Dubrovniku”, *Godišnjak FF Novi Sad*, br. XIII/1, (1970): 87–144. (ćir).
- Esad Kurtović, “Zaduživanja Radoja Dubjevića”, *Bosna franciscana*, br. XIV/25, (2006): 181–190.
- E. Kurtović, “Utvičići iz Foče (bosansko ili dubrovačko porijeklo?)”, *Prilozi*, br. 45, (2016), 13–39.
- E. Kurtović, *Hrebeljanovići, Balićievići i ostali fočanski trgovci u periodu 1469–1524. godine*, “Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којућ”, Бања Лука: АНУРС, (2015), 327–372.
- Radmilo B. Pekić, “Dubrovački antunin Galeaco Brunjoli iz Mantove”, *Zbornik radova FF Kosovska Mitrovica*, br. XV/1, (2015): 45–67.
- P. Živković, “Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku”, *Povijesni zbornik*, br. 4, (2009): 47–78.

Summary

Credit Indebtedness of Merchants from Foča in Ragusa in the Period 1358–1449

The presented contribution, which compiles the collected debt contracts of merchants from Foča, provides, through the wording of the documents, a solid starting point for drawing conclusions about the place and role of the Foča community in the economic development of the medieval Bosnian state. The 315 collected credit contracts from the period 1358–1449 show that the peak of credit borrowing occurred between 1426 and 1435, that the number of Foča merchants involved in credit trade is significantly larger, that their borrowings are more numerous, and that their credit activity was more long-term. Through their activity, Foča emerges as the most dominant economic center in eastern Bosnia, and after Drijeva and Srebrenica, it holds primacy over other settlements in Bosnia (Prača, Goražde, Višegrad, Borač, Visoko, Olovo, Ustikolina, Tjentište, Kreševo, Cernica, Trebinje).

UDK: 72.025.3/.4 (497.6 Visoko) “ 2016/2024 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.113

Primljen: 11. 8. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Prethodno priopćenje

Tarik Silajdžić

JU “Zavičajni muzej” Visoko

Visoko, Bosna i Hercegovina

tarik.silajdzic@gmail.com

Neki problemi terenske obrade i konzervacije stećaka na primjeru nekropola s područja Visokog

Apstrakt: Od 2016. godine na širem prostoru Visokog provodi se proces popisa stećaka u okviru projekta *Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području Grada Visoko sa procjenom stanja očuvanosti / oštećenosti*. Do danas je realizirano ukupno 5 faza (2016, 2018, 2020, 2022, 2023–2024) u sklopu kojih su obrađene 32 nekropole s ukupno 424 evidentirana stećka. U osnovi projektnih aktivnosti stoji terenska obrada stećaka koja podrazumijeva čišćenje stećaka/nekropole kao vid preliminarne konzervacije te kompletiranje popratne tehničke dokumentacije. Rezultat projekta je evidencija brojnog stanja i tipološka analiza stećaka koja se potom putem zvaničnih izvještaja, a zatim i u vidu stručnih članaka uvodi u javni akademski diskurs. U pozadini ovog izvještavanja, međutim, stoji vrlo često čitav niz problema i izazova koji stoje na putu ostvarenja konačnog cilja od kojih neki uveliko utiču na rezultate istražnog procesa. Zadatak ovog rada je stoga da se na jednom mjestu pokušaju izložiti osnovni problemi terenske obrade stećaka a na temelju iskustva stečenog na osnovu realizacije projekta popisa stećaka na području Grada Visoko u periodu 2016–2024. godine.

Ključne riječi: stećci, Visoko, konzervacija, arheologija

Abstract: Since 2016, the process of inventorying stećak tombstones has been carried out in the wider area of Visoko as part of the project Location, recording and reconnaissance of stećak tombstones in the area of the City of Visoko with an assessment of the state of preservation / damage. To date, a total of five phases have been implemented (2016, 2018, 2020, 2022, 2023-2024), in which 32 necropolises with a total of 424 recorded stećak tombstones have been processed. The basis of the project activities is the field processing of stećak tombstones, which includes cleaning the stećak tombstones/necropolises as a form of preliminary conservation and completing the accompanying technical documentation. The result of the project is a record of the numerical status and typological analysis of stećak tombstones, which is then introduced into the public academic discourse through official reports and then in the form of professional articles. Behind this reporting, however, there is often a whole series of problems and challenges that stand in the way of achieving the final goal, some of which greatly affect the results of the investigative process. The task of this paper is therefore to attempt to present in one place the basic problems of field processing of stećak tombstones, based on the experience gained from the implementation of the stećak tombstone census project in the area of the City of Visoko in the period 2016 - 2024.

Keywords: stećci, Visoko, conservation, archaeology

Statistička i tipološka obrada stećaka određenog područja, pored analiza skeletnih ostataka i tipologije grobova, analize pokretnog arheološkog materijala, ikonografske i ikonološke analize reljefnih prikaza te analize epigrafske građe predstavlja jedan od glavnih pravaca savremenog pristupa problematici stećaka na prostoru Bosne i Hercegovine. U pitanju je svojevrsna revizija podataka do kojih su već krajem 19. stoljeća došle generacije ranijih istraživača (Ćiro Truhelka, Vladislav Skarić, Moritz Hoernes) kulminirajući u radovima Šefika Bešlagića iz druge polovine 20. stoljeća.¹ Kroz savremena istraživanja, pretežno

¹ Šefik Bešlagić, *Stećci centralne Bosne* (Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 1967); Šefik Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1971); Šefik Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1982).

arheološkog karaktera, koja podrazumijevaju površinsko čišćenje i djelimično otkopavanje stećaka, uz formiranje popratne tehničke dokumentacije (skice, tlocrti, fotodokumentacija), nastoji se utvrditi, odnosno provjeriti brojno stanje i tipologija stećaka utvrđena u ranijem periodu. Krajnji rezultat toga predstavljaju najčešće interni izvještaji ili publicirani stručni radovi, koji sadrže statističke podatke različitog tipa uz opis istražnog procesa i s preporukama za daljnje postupanje. U sjeni ovakvih izvještaja, međutim, vrlo često ostaju razne nedoumice i poteškoće koje se javljaju prilikom terenskog rada od kojih mnoge uveliko utiču na rezultate istražnog procesa. U pozadini zvaničnih podataka koji se periodično podastiru stručnoj javnosti nalazi se čitav niz problema koji prate terensku obradu stećaka te je ovaj rad, na neki način, pokušaj sumiranja svih do sada uočenih scenarija, ali i mogućih odgovora na njih. U pripremi rada poslužila su iskustva stečena tokom realizacije projekta popisa stećaka na području Visokog, međutim, vjerujemo da će opisane situacije biti uočene i na područjima daleko van visočkog prostora.

U izlaganju uočenih "scenarija" pokušat će se pratiti pravilan hronološki slijed, počevši od postupka same pripreme za teren pa sve do konačnog završetka terenskih aktivnosti. Prije prelaska na glavni sadržaj rada, međutim, napraviti ćemo najprije kratki osvrt na problematiku stećaka s područja Visokog s posebnim naglaskom na brojnost i stanje istraženosti.

Stećci Visokog – historiografija, brojnost, stanje istraženosti

O stećcima Visokog u historiografiji postoji nekoliko zabilješki. Prve podatke nalazimo u "Visočkoj nahiji" Milenka Filipovića koji kroz opise različitih krajeva i zaselaka Visokog spominje i veliki broj "grčkih grobalja".² Vrijednost ovih podataka leži u tome što oni predstavljaju

² Milenko Filipović, *Visočka nahija* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1928), 395, 397, 407, 409, 411, 423, 430–435, 456, 468, 483, 488, 501, 524, 529, 536, 538, 541–542, 546, 549, 553, 556.

indikaciju općeg brojčanog stanja i prostorne distribucije stećaka te kao takvi čine polazni osnov za prve naučno utemeljene pristupe problematici stećaka s prostora Visokog. Ovdje se prvenstveno misli na djelatnost Šefika Bešlagića, koji je svojim pionirskim radom u oblasti istraživanja stećaka, kako na prostoru cjelokupne Bosne i Hercegovine tako i na prostoru Visokog, utisnuo snažan lični pečat. U svojoj studiji “Stećci centralne Bosne” iz 1967. godine on navodi 20 nekropola raspoređenih u ukupno 15 naselja.³ Samo nekoliko godina kasnije taj broj je porastao na 23 nekropole raspoređene u ukupno 17 naselja.⁴ Sljedeće podatke o stećcima Visokog donosi Pavao Anđelić u sklopu monografije “Visoko i okolina kroz historiju 1”. Kombinirajući podatke Filipovića i Bešlagića, Anđelić navodi oko 50 nekropola raspoređenih u 39 naselja, među kojima su i neka koja ne čine više sastavni dio administrativnog teritorija Grada Visoko.⁵ Ono što je važno istaknuti je činjenica da dobar dio navedenih nekropola uopće ne nalazimo u ranijim popisima Šefika Bešlagića, a radi se o ukupno 12 nekropola.⁶ Posljednje relevantne podatke o stećcima Visokog donosi *Arheološki leksikon BiH* iz 1988. godine, u kojem se navode ukupno 24 nekropole na širem području Visokog. Sve nekropole navedene su u najmanje jednom od ranijih izvora (Filipović, Bešlagić, Anđelić) i potvrđene su na terenu, osim 4 nekropole: 14.38 – Čakina njiva (Bijele Vode), 14.39 – Čekrčići, 14.41 – Čifluk 2 (Čifluk) i 14.242 – Zabuče (Mladeš).⁷

³ Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, 35–38.

⁴ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 167–169.

⁵ U pitanju su mjesta: Trnovci (Kakanj), Sebinje (Kakanj), Vjesolići (Breza) i Ostrlja (Vareš). Anđelić 1984: 190–191.

⁶ Radi se o nekropolama: Grad, Donje Moštre, Seoča (Polje), Skoparnovići (Podubače), Lužnica (Klisarišće), Gračanica (Kovačići), Kopači, Vratnica, Banjer-Zamile, Čekrčići, Goduša (Poređe-Mendići), Podgorani (Polje). Za kompletan popis v. Pavao Anđelić, “Srednji vijek – doba stare bosanske države”, u: *Visoko i okolina kroz historiju I* (Visoko: Skupština opštine, 1984), 189–192.

⁷ Ostale nekropole navedene u ALBiH, regija 14, su: 14.22 – Brijest (Buzići-Mokronoge), 14.28 – Buzići (Buzići), 14.44 – Dobrinjac (Dobrinje), 14.63 – Glavica (Ginje-Gorašnica), 14.66 – Gorani (Gorani), 14.67 – Gorašnica (Ginje-Dvor), 14.69 – Grabošić (Džindići), 14.101 – Grebac (Poriječani), 14.103 – Grebljice (Goduša), 14.122 – Kadinjača (Uvorići),

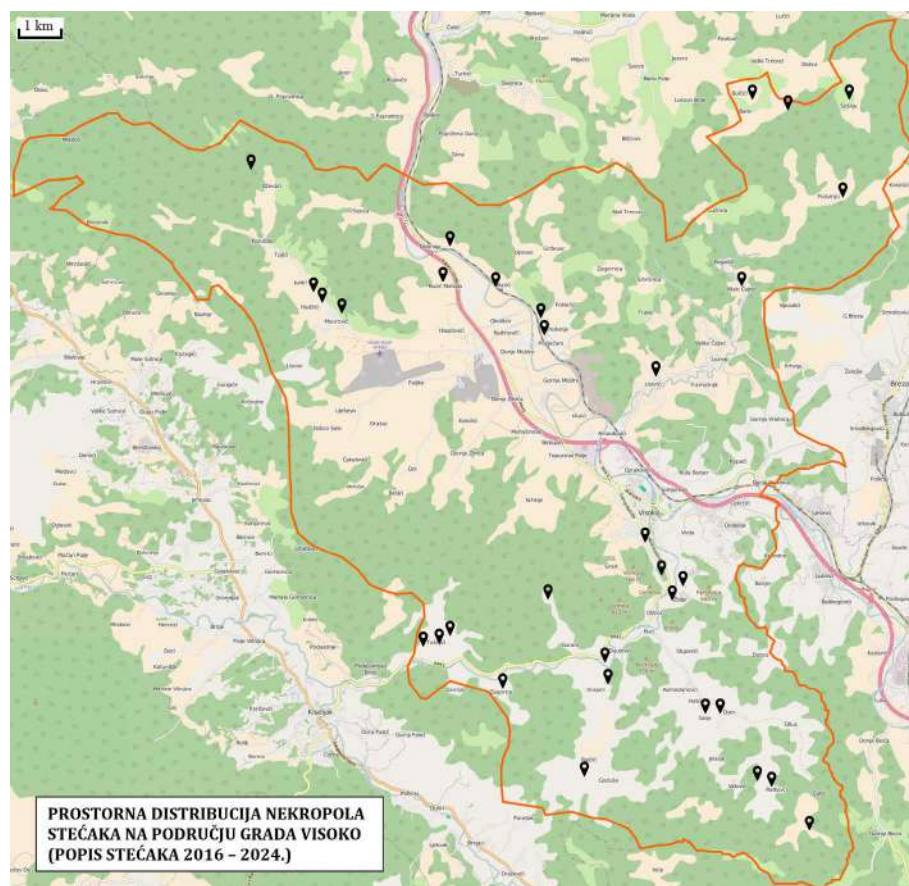
Oslikani statistički podaci dugo vremena predstavljali su zvaničnu sliku o stećcima na visočkom području. Iniciranjem projekta popisa stećaka u organizaciji Zavičajnog muzeja u Visokom ovo stanje je značajno promijenjeno. Terenskim aktivnostima provedenim u periodu od 2016. do 2024. godine evidentirane su nove nekropole koje pokazuju da je područje središnje Bosne, odnosno širi prostor Visokog bio znatno bogatiji stećcima nego što se to do sada pretpostavljalo. Među obrađene 32 nekropole otkriveno je ukupno 8 novih nekropola koje se ne spominju ni u jednom relevantnom popisu stećaka izvršenom do sada za područje Visokog. Sve su prilike da će taj broj biti još veći jer je projekat još uvijek u toku (Karta 1).⁸

Neki problemi terenske obrade stećaka na primjeru nekropola Visokog i okoline

U narednim redovima predstaviti će se specifične okolnosti terenske obrade, odnosno popisa stećaka evidentirane tokom realiziranja projektnih aktivnosti na području Visokog u periodu 2016–2024. godine. U iznošenju pojedinačnih slučajeva pokušat će se pratiti hronološki slijed od planiranja i pripreme pa sve do implementiranja radova na terenu.

14.138 – Klisa (Visoko), 14.164 – Maurovići (Maurovići), 14.193 – Podvinjci (Podvinjci), 14.194 – Polje (Ginje), 14.196 – Brdo (Poriječani), 14.211 – Strana (Maurovići), 14.222 – Tušnjići (Tušnjići), 14.244 – Zagorice (Zagorice), 14.248 – Zbilje (Zbilje), 14.250 – Zgonovi (Malo Čajno).

⁸ Projekat nosi naziv “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području Grada Visoko sa procjenom stanja očuvanosti / oštećenosti”, a finansiran je od strane Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko-dobojskog kantona. U toku godine planirana je realizacija VI faze projekta. O dosadašnjim rezultatima projekta v. Đenana Ganić, “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti”, *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 1, Knjiga 1 (2020), 185–208; Đenana Ganić,): “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – III faza”, *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 2, Knjiga 1 (2022), 109–124; Đenana Ganić, “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – IV faza”, *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 3, Knjiga 1, (2024), 156–70.

Karta 1: Prikaz rasporeda nekropola stećaka na području Grada Visoko (2016–2024)
(Kartu izradio: Tarik Silajdžić)

1. Administrativna pripadnost (općinska/gradska nadležnost).⁹

Početnu tačku u realizaciji projektnih aktivnosti uvijek predstavlja analiza prethodno zatečenog stanja, odnosno referiranje na podatke ranijih istraživača. U slučaju prostora Visokog radi se o popisima publiciranim u tri navrata – 1967. i 1971. godine (Š. Bešlagić) te 1984. godine (P. Anđelić). Analizom tih podataka uočeno je da se u popisu iz '84. godine za Visoko navode nekropole koje danas više ne čine sastavni dio administrativno-upravnog teritorija Grada Visoko, što smo već kratko gore spomenuli. U pitanju su nekropole Trnovci, Sebinje, Vijesolići i Ostrlja, koje danas pripadaju teritorijama susjednih općina Kakanj, Breza i Vareš.¹⁰ Ovaj momenat naročito je važan u slučajevima nekropola koje se nalaze u pograničnim područjima te je potrebno biti naročito obazriv i ne žuriti pri pripisivanju nekropola ovom ili onom području bez prethodne temeljite provjere. U većini slučajeva radi se samo o usporredbi situacije na terenu s katastarskim planom, odnosno identifi-

⁹ Podrazumijeva se pitanje teritorijalne pripadnosti nekropola, a ne nadležnost nad izvođenjem radova u smislu Zakona o zaštiti kulturne baštine ZE-DO kantona, koji propisuje kriterije prema kojem određeni subjekti imaju pravo provođenja istraživanja i implementiranja mjera zaštite nad kulturnim dobrima. Prema Zakonu, terenski radovi ne mogu se vršiti bez saglasnosti Kantonalnog zavoda za zaštitu spomenika (Član 24). Budući da Zeničko-dobojski kanton još uvijek nema osnovan Zavod za zaštitu spomenika, odobrenje za radove u smislu Člana 27. Zakona traži se od Zavoda za zaštitu spomenika FBiH. U pogledu subjekata koji mogu da provode radove istraživanja i zaštite na kulturno-historijskim lokalitetima i spomenicima to su, pored Zavoda, "stručno pravno, odnosno fizičko lice pod neposrednim nadzorom i uputstvima Kantonalnog zavoda" (Član 26), "pravno ili fizičko lice koje ima odgovarajući kadar i opremu neophodnu za arheološka istraživanja" (Član 27) te "muzeji i pravna lica osnovana za obavljanje konzervatorsko-restauratorskih poslova..." (Član 44). Detaljnije v. Zakon o zaštiti kulturne baštine, *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona*, Godina V, Broj 2, Zenica, 2000.

¹⁰ Vidi fus. 5. Interesantno je primijetiti da, iako se radi o 1984. godini, kada je proces administrativno-upravne reforme i ukidanja sreskih općina (srezova) već bio davno završen još 60-ih godina, Anđelić i dalje navodi ova mjesta kao dio teritorija općine Visoko. Razlog tome je vjerovatno što se u preuzimanju ovih podataka oslanjao na Milenka Filipovića, koji je svoj tekst pisao u sasvim drugim društveno-političkim, ali i administrativno-upravnim uslovima. O promjenama lokalne samouprave v. Mirko Pejanović, "Društveno-istorijski razvoj lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću", *Pregled. Časopis za društvena pitanja*, Broj 3 (2014), 27–70.

kaciji tačne lokacije nekropole i njeno pozicioniranje/preklapanje s katastarskim planom. Radi se o relativno jednostavnom postupku koji je olakšan mogućnostima trenutnog uzimanja koordinata u realnom vremenu uz pomoć modernih GPS tehnologija te dostupnošću katastarskih podataka i planova putem online platformi (u slučaju BiH to je www.katastar.ba). Nekropola stećaka u Vijesolićima prvobitno je podvedena pod teritorij Grada Visoko. Međutim detaljnom usporedbom situacije na terenu s katastarskim planom utvrđeno je da se stećci nalaze na prostoru Općine Breza, svega 20-ak metara izvan visočkog teritorija. Na isti način nekropola stećaka Križ u Trnovcima atribuirana je prvobitno prostoru Visokog, da bi u konačnici bilo utvrđeno da se radi o prostoru Općine Kakanj. Konfuziju je unijela okolnost da autori spominju samo naziv “Trnovci”, dok danas postoje naselja Mali Trnovci i Veliki Trnovci, od kojih prvi pripada Gradu Visoko, a drugi teritoriji Općine Kakanj.

2. Terminološka neusklađenost – potreba za komparativnom analizom podataka. Uvidom u raspoloživu građu zapažene su velike oscilacije u kvaliteti i obimu iznesenih podataka među autorima, što nameće potrebu za komparativnom analizom izvora u pokušaju tačne ubikacije i identifikacije nekropola. Mnogo je slučajeva u kojima je usljed nedorečenosti i previše šturih informacija ostavljeno prostora za pojavu dilema raznih vrsta, što pokazuje da je u svakom momentu pred sobom potrebno imati sve raspoložive izvore kako bi se dobila potpuna slika. Npr. dok Bešlagić donosi naziv nekropola Slatina u Maurovićima,¹¹ Anđelić za istu tu nekropolu kaže Hadžići u Radovlji.¹² Zatim Bešlagić spominje nekropolu Grebac u Poriječanima,¹³ dok za istu nekropolu Anđelić navodi lokalitet Pode u Grđevcu.¹⁴ U oba spomenuta slučaja prostorne

¹¹ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 168.

¹² Anđelić, *Visoko i okolina kroz historiju I*, 189.

¹³ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 167.

¹⁴ Anđelić, *Visoko i okolina kroz historiju I*, 190.

odrednice nisu dovoljno dobro riješene s atribucijama koje danas ne odgovaraju stanju na terenu. Razlog tome mogao bi se tražiti u načinu prikupljanja podataka. Dok se Bešlagić po vlastitom priznanju u velikoj mjeri oslanjao na podatke dobijene posredno putem Mehmeda Mujezinovića, stručnog saradnika Zavoda za zaštitu spomenika BiH u Sarajevu,¹⁵ koji nije bio iz Visokog i samim time nije mogao dovoljno dobro poznavati teren, Anđelićev kratki popis nekropola u velikoj mjeri oslanja se na rad Milenka Filipovića koji, kako smo već istakli, nije bio stručnjak iz oblasti materijalne kulture srednjeg vijeka, te je pisao u sasvim drugim društveno-političkim, odnosno teritorijalno-upravnim prilikama s prve četvrtine 20. stoljeća. Prema tome, jedini način prevazilaženja ovih prepreka jeste empirijski metod istraživanja koji se temelji na direktnom opažanju i iskustvu, a ne na proizvoljnoj interpretaciji i tuđim riječima.

- 3. Onomastičke promjene.** Jedan od čestih slučajeva prilikom obrade stećaka jesu razlike u prostornom određenju nekropola stećaka. Nekropole koje su ranije registrovane pod jednim imenom ili lokacijom danas su poznate pod nekim drugim imenom, što unosi dosta konfuzije u terenski rad te može rezultirati iznenadnim “pro-nalaskom” novih nekropola stećaka. Jedan od izrazitih primjera na području Visokog su nekropole stećaka Brdo i Grebac u selu Poriječani, koje više nisu poznate pod tim toponimima. Umjesto njih javljaju se toponimi Pode i Zagornica, na kojima se danas nalaze stećci, ali koji nisu poznati u ranijoj historiografiji pod tim imenom. Dakle, savremeni katastarski popisi, odnosno nazivi ne odgovaraju ranije zabilježenim imenima. Ukoliko se tome doda i tendencija da se nazivi mjesta s vremenom mijenjaju ili gube u potpunosti, onda dolazimo do potpunog gubljenja oslonca u onomastičkom identificiranju nekropola na terenu. Jedan od najsigurnijih načina rješavanja ovog problema je geodetsko snimanje, od-

¹⁵ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, fus. 180.

nosno georeferenciranje svih nekropola koje ostavlja trajni zapis o poziciji pojedinih stećaka unutar nekropole u vidu apsolutnih tačaka bez obzira pod kojim imenom se trenutno vodi. Kao obavezna prateća aktivnost trebala bi predstavljati fotodokumentacija – kolekcija fotografija s posebnim naglaskom na okruženje kao referentnim tačkama u slučaju da kasnije nismo sigurni u tačnu lokaciju. Zbog toga svaku promjenu u ovom smislu potrebno je dokumentovati na vrijeme kako bi kasnije generacije istraživača bile u stanju lakše i potpunije pristupiti izučavanju stećaka.

Još jedan izraziti primjer u ovom pogledu predstavljaju nekropole stećaka u naseljima Ginje i Dvor. U naselju Ginje “*u zaseoku Gorašnica, na lokalitetu Glavica*” navodi se nekropola od 10 stećaka.¹⁶ U susjednom selu Dvor na dva mjesta, “*na brežuljku Gorašnica*” i “*na Glavici ispod brežuljka Gorašnica*”, spominje se postojanje dvije nekropole stećaka.¹⁷ Navedeni podaci jasno pokazuju koliko u pojedinim slučajevima samo na osnovu onomastike može biti teško na terenu provjeriti iznesene informacije. Terenskim radovima na ovom prostoru uspjele su se evidentirati dvije nekropole: na lokalitetu Glavica u selu Ginje (15 stećaka) i u selu Dvor na obraslom brežuljku Gorašnica (5 stećaka).¹⁸

4. **Pogrešna prostorna atribucija.** U određenim slučajevima utvrđena je i pogrešna prostorna ubikacija nekropola. Jedan takav primjer na prostoru Visokog je nekropola “*kod vrela Brijesta*”, koju Anđelić smješta u Buziće na desnoj obali rijeke Bosne, iako je Bešlagić u svom opisu bio eksplicitan: “*u zaseoku Mokronoge, na lijevoj obali rijeke Bosne, na lokalitetu Brijest...*”.¹⁹ Ipak, ni sam Bešlagić nije uspio u potpunosti izbjeći onomastičku zamku, te zaselak Mokronoge podvodi pod naselje Buzići. Konfuziju je unijela činjenica

¹⁶ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 169.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ganić, “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka”, 200–202.

¹⁹ Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 168.

što naselje na lijevoj obali Bosne nosi naziv Buzić-Mahala (B. Mahala), dok se ono na desnoj obali naziva jednostavno Buzići.

5. **Privatizacija zemljišta.** Poseban metodološki problem u istraživanju i konzervaciji stećaka je pitanje privatizacije zemljišta, odnosno kupovine parcela na kojima su registrovane nekropole stećaka za potrebe izgradnje. Ovakav scenario predstavlja posljedicu neusklađenosti rada državnih organa, tj. gradskih uprava s radom muzejskih ustanova.²⁰ Iako su lokaliteti od kulturno-historijskog značaja na određenom području najčešće registrovani u stručnoj literaturi, odakle obično i dopijevaju u gradske planove prostornog uređenja, vrlo često se dešava da organi gradskih službi (Služba za urbanizam) bez prethodne provjere i konsultacije s nadležnim ustanovama privatnim licima prodaju parcele sa stećcima, čime se ugrožava njihovo postojanje. Nažalost, nekoliko takvih slučajeva potvrđeno je i na prostoru Visokog, kao što je nekropola Glavica u Ginju ili nekropola Polje u Podgoranima. U prvom slučaju radi se o kupovini zemljišta bez vršenja ikakvih intervencija na nekropoli, dok je u drugom slučaju izvršena djelimična devastacija nekropole nakon prelaska zemljišta u privatno vlasništvo.²¹

²⁰ Zakon o zaštiti kulturne baštine Zeničko-dobojskog kantona (dalje Zakon; februar 2000) predstavlja osnovni zakonski okvir koji propisuje čitav set mjera s ciljem zaštite kulturno-historijskog naslijeđa na području ovog kantona. Iako se ni u jednom članu ne tretira konkretno pitanje kupovine zemljišta na kojem se nalaze registrovana dobra baštine (član 41. Zakona odnosi se na pokretna dobra), takve aktivnosti obuhvaćene su nizom mjera, odnosno naredbi propisanih ovim Zakonom. Prema članu 8. Zakona, zabranjena je svaka radnja "kojom se neposredno ili posredno može izmijeniti ili narušiti svojstvo dobra baštine", dok član 31. Zakona jasno govori da se "dobra baštine ne smije koristiti na način koji je suprotan izvornoj namjeni dobra...ili se korišćenjem dobra oštećuje ili umanjuje njegova autentičnost i vrijednost ili skrnavi njegov značaj". Budući da kupovina/prodaja zemljišta na kojima se nalaze stećci vrlo često za posljedicu ima njihovo izmještanje ili u najgorem slučaju i potpunu devastaciju, navedeni članovi su u ovim slučajevima sasvim primjenjivi. Detaljnije v. Zakon o zaštiti kulturne baštine, *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona*, Godina V, Broj 2, Zenica, 2000.

²¹ Postoje, naravno, slučajevi u kojima se parcele s nekropolama stećaka od ranije nalaze u privatnom posjedu, međutim ovdje ih nećemo navoditi iz razloga što do sada nisu zabilježeni slučajevi u kojima su vlasnici tih parcela onemogućavali njihovu obradu uskraćujući pristup zemljištu.

6. Rizična područja. U fazi ubikacije i pristupa nekropolama stećaka evidentirani su i slučajevi nekropola koje se nalaze na područjima koja predstavljaju zone opasnosti te stoga nisu adekvatne za bilo kakve radove. U prvom redu misli se na nekropole u minskim područjima kao što su nekropole Devetak i Luka u Ratkovcima.²² Ovakve situacije nisu tako česte, zbog čega se i desilo da se tek nakon izlaska na teren utvrdi da se radi o visoko rizičnom području, što je kasnije potvrdila i karta opasnosti DRAS-a.²³ U razgovoru s mještanima, međutim, utvrđeno je da se radi o parcelama očišćenim od mina, od kojih je jedna djelimično bila u aktivnoj poljoprivrednoj upotrebi. Iako ne česte, ovakve i slične situacije pokazuju da je, bez obzira na stepen vjerovatnoće, prije izlaska na teren neophodno konsultirati relevantne institucije i baze podataka s ciljem adekvatne pripreme projektnih aktivnosti, naročito u slučaju projekata kakav je popis i obrada stećaka koji najvećim dijelom leže daleko van gradskog područja u nerazvijenim ruralnim i teško pristupačnim krajevima. Obavezan sastavni dio pripremnihi aktivnosti trebao bi biti i neformalni razgovor s mještanima čije poznavanje lokalnog područja može biti od velike pomoći u planiranju i organizaciji rada, uključujući i izbjegavanje svih rizika i opasnosti.

7. Nepristupačnost terena. Jedan od značajnih problema u procesu evidentiranja nekropola stećaka je i njihova lokacija na nepristupačnim i teško dostupnim područjima, gdje je onemogućen ili izrazito otežan prilaz motornim vozilima. Pored očiglednog fizičkog napora najveći problem u ovom slučaju je logističke prirode – znatno je otežano prenošenje opreme i alata potrebnog za rad,

²² Nekropola Čifluk u Kralupima također se nalazi u označenom minskom području, međutim, njena tačna pozicija na terenu još uvijek nije uspješno riješena.

²³ DRAS, skraćenica za *Disaster Risk Analysis System* (<https://drasinfo.org/>), online je platforma koja svim korisnicima pruža pregled područja ugroženih minama, ali i područja gdje postoji opasnost od poplava, klizišta, zemljotresa i požara. Pretraživanje je također moguće vršiti po kriteriju općina, odnosno teritoriju Federacije i Republike Srpske.

uključujući geodetske instrumente, fotoaparate, dronove, tablete i drugu dokumentacijsku opremu. Pored toga, zbog udaljenosti od naseljenih mjesta i težine pristupa ekipe su često ograničene u pogledu trajanja boravka na terenu, posebno ako se lokalitet može dosegnuti samo pješice. Izraziti primjeri u tome pogledu su nekropole Grabošić u Džindićima, Dolovi u Čatićima i Brdo u Bulčićima, do kojih je bilo moguće doći samo pješice nakon najmanje pola sata hoda po brdovitom terenu.

- 8. Stećci/nekropole zarasli u vegetaciju.** Jedan od čestih i ozbiljnih problema na koji se nailazi tokom terenskih istraživanja stećaka jeste njihova obraslost vegetacijom, a prisutan je na 90% nekropola na području Visokog. Vremenom, usljed prirodnih procesa, stećci bivaju djelimično ili u potpunosti prekriveni slojevima mahovine, lišajeva, trave, niskog rastinja, grmlja pa čak i korijenjem drveća. U šumskim područjima stećci se nerijetko nalaze pod gustim slojem opalog lišća, zarasli u gusto šiblje ili čak pod korijenjem stabala kakav je slučaj s pojedinim stećcima na nekropolama Podgorani, Džindići, Dimnjak i Dolac u Tušnjicima te nekropoli Devetak u Ratkovcima (Slika 1). S druge strane, na zapuštenim livadama i pašnjacima visoka trava i biljni pokrov otežavaju vizualno prepoznavanje i snimanje stećaka. U oba slučaja, dakle, dolazi do otežane identifikacije i kartiranja, zbog čega je obično neophodno poduzeti ozbiljne radove čišćenja, orezivanja ili okopavanja.

Pored problema vezanih za dokumentiranje vegetacija dugoročno utiče i na očuvanost samih spomenika. Mahovine i lišajevi pospješuju zadržavanje vlage na površini kamena, što ubrzava biološko-hemijsko trošenje, dok korijenje može prouzrokovati fizička oštećenja, naročito kod lomljivijih ili već napuklih primjeraka. U posljednjem slučaju moguće je očekivati i oštećenje arheoloških ostataka ispod samih stećaka, pri čemu se svakako misli na ljudske ostatke koji nisu ništa otporniji na djelovanje ovih faktora od kamena konglomerata ili pješčara. Iako su slučajevi drastične

ugroženosti strukture stećaka rastom stabala posvjedočeni na velikom broju nekropola Visokog, do sada nije provedeno ni jedno istraživanje koje bi uključivalo i izmještanje stećaka sa svoje pozicije, tako da nismo u stanju iznositi nikakve određenije tvrdnje po ovom pitanju. Ono što je izvjesno, međutim, jeste da problem vegetacije dodatno naglašava potrebu za kontinuiranim održavanjem lokaliteta sa stećcima, kao i za uvođenjem preventivnih mjera zaštite koje uključuju periodično uklanjanje vegetacije, o čemu će posebno biti govora u nastavku rada.

9. Nekropole stećaka kao mjesta formiranja divljih deponija. Tokom terenskih istraživanja zabilježen je i slučaj (nekropola Grebljice, Goduša) u kojem je prostor nekropole stećaka u potpunosti bio prekriven otpadom, čime je bilo ne samo onemogućeno uočavanje i dokumentovanje stećaka već je i sam lokalitet degradiran u prostornom, ambijentalnom i simboličkom smislu (Slika 2). Stećci su bili fizički nedostupni, zarobljeni ispod naslaga smeća, što predstavlja jedan od najdrastičnijih oblika zapuštanja i nebrige prema kulturnom naslijeđu. Ovakve situacije rezultat su nedostatka lokalne svijesti o vrijednosti kulturnih dobara, ali i izostanka sistemске zaštite i fizičke kontrole prostora u kojem se nalaze nekropole. Prevencija ovog vida devastacije moguća je kroz jasno obilježavanje lokaliteta tablama s informacijama o statusu kulturnog dobra, edukaciju lokalnog stanovništva o značaju stećaka, ali i uvođenje redovnih inspekcijskih nadzora. Dugoročno, najefikasniji model zaštite jeste uspostavljanje odgovornosti kroz lokalnu samoupravu i mjesne zajednice, koje bi bile zadužene za nadzor, čišćenje i prijavu svih oblika nelegalnog korištenja prostora nekropola.

10. Stećci utonuli u zemlju. Prilikom terenskog rada, naročito u šumskim područjima, najčešće se nailazi na situaciju gdje su stećci duboko utonuli u zemlju, zbog čega je vrlo teško uraditi tipološku klasifikaciju (slučajevi sa skoro svim nekropolama; ističu se

nekropole Kadinjača (Uvorići), Lopate (Zbilje), Klisa (Visoko), Grabošić (Džindići), Strane (Maurovići), Dimnjak (Tušnjići), Devetak (Ratkovci) i Brdo (Bulčići)). Ukoliko je vidljiv samo manji dio stečka, skoro je nemoguće razlikovati sanduk od sanduka s postoljem ili sljemenak od sljemenaka s postoljem. To, naravno, nije slučaj ukoliko je stečak nagnut na jednu ili drugu stranu, pa su istovremeno vidljivi i gornji i donji dio, međutim u situacijama kada je donja polovina stečka u potpunosti prekrivena zemljom, tipološku klasifikaciju stečaka nije moguće odrediti, što u konačnici neminovno dovodi do iskrivljene ili nepotpune klasifikacije. Stoga se nameće postupak iskopavanja kao jedino sredstvo prikupljanja datih podataka. Jednom iskopan stečak, međutim, predstavlja u isto vrijeme opasnost budući da se ostavlja otvor u zemlji koji se s vremenom neminovno puni vodom koja ga još više oštećuje i ukopava u zemlju.²⁴ Postavlja se stoga pitanje da li je opravdano potpuno iskopavanje stečka s ciljem određenja tačne tipologije i ako jeste, da li je potrebno ostaviti stečak otkopanim ili ga vratiti u prvobitno stanje, odnosno zatrpati. Odgovor na ovo pitanje postaje jasan ako se u obzir uzmu i drugi rizici koji nastaju kao posljedica postupka iskopavanja jednog stečka. U pitanju je rizik od narušavanja grobnog konteksta, odnosno devastacije arheoloških ostataka, kako osteološkog materijala tako i popratnih grobnih priloga i nalaza. U trci za tipološkim podacima kopanjem otvora u zemlji rizikujemo da izgubimo mnogo više. Očuvanje arheološkog konteksta imperativ je u svakom terenskom arheološkom istraživanju te je u ovim situacijama možda ipak najbolje ne pribjegavati otkopavanju stečaka, bez obzira na nepotpune tipološke podatke.

²⁴ Postupak potpunog iskopavanja stečka izvršen je samo u jednom slučaju, a radi se o nekropoli Lopata na Zbilju. U pitanju je manji sljemenak (stečak br. 4) koji je samo vrhom krova virio iz zemlje. Na kraju je napravljen kvadratni iskop zemlje dubine 0,50 m koji je prvobitno ostavljen otvoren (iskopan) s namjerom da stečak bude vidljiv. Međutim, nakon nekog vremena otvor se napunio vodom te je izvršeno ponovno zatrpavanje stečka upotrebom sitnog šljunka radi bolje drenaže (Slika 3).

11. Sekundarna upotreba stećaka. Na terenu su zabilježeni i slučajevi gdje se stećci nalaze u sekundarnoj poziciji kao predmeti kojima je data druga namjena. U pitanju je ranija praksa koja se danas uglavnom više ne primjenjuje usljed popularizacije humanističkih i kulturoloških studija te poboljšanog statusa stećaka kao zaštićenog kulturološkog fenomena bosanskog i evropskog srednjeg vijeka (UNESCO).²⁵ Najizrazitiji primjer sekundarne upotrebe stećaka u Visokom je nekropola u Podvincima. Za izgradnju lokalne Djevojačke džamije iskorišteno je 10-ak stećaka s nekropole koji su i danas vidljivi u fasadi temelja (Slika 4). U ostalim slučajevima radi se o upotrebi stećaka za gradnju korita za vodu (Brečak-Buzići, Slika 5) i polaganje željezničke pruge (Grebac-Poriječani, Brečak-Buzići; Slika 6-7)²⁶. Svi navedeni slučajevi predstavljaju potpunu desakralizaciju stećaka kao nadgrobni spomenika gdje je u cijelosti zanemaren njihov memorijski, simbolički i kulturni aspekt.

12. Dislociranje nekropola (s originalne pozicije). Iako predstavlja vid devastacije nekropola zbog narušavanja *in situ* pozicije, ovaj slučaj ipak izdvajamo kao zasebnu kategoriju iz razloga što pomjeranje stećaka nije izvršeno s ciljem njihovog uništavanja. Umjesto toga vlasnici zemljišta izmještaju stećke u neoštećenom stanju na

²⁵ U kontekstu stećaka kao zaštićenog kulturnog fenomena svakako valja istaknuti da je 15. jula 2016. godine ukupno 20 lokaliteta sa stećcima s prostora Bosne i Hercegovine uvršteno na UNESCO listu svjetske baštine. Radi se o nekropolama Radimlja (Stolac), Grčka glavica (Konjic), Kalufi (Nevesinje), Borak (Rogatica), Maculje (Novi Travnik), Dugo polje (Jablanica), Gvozno (Kalinovik), Grebnice (Bileća), Bijača (Ljubuški), Olovci (Kladanj), Mramor (Olovo), Kučarin (Goražde), Boljuni (Stolac), Dolovi (Trnovo), Luburića polje (Sokolac), Potkuk (Berkovići), Bečani (Šekovići), Mramor (Foča), Čengića Bara (Kalinovik), Ravanjska vrata (Kupres). Na listu je dospjelo i 8 nekropola s prostora Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Detaljnije o projektu v. <https://whc.unesco.org/en/list/1504/> (posjećeno 18.9.2025. godine).

²⁶ Veliki broj kamenih ulomaka većih dimenzija pravougaone forme i oblika pronađen je i u potoku ispod samog mosta. Jedinu (i najbližu) izvor za ovaj materijal je nekropola Grebac u Poriječanima koja se nalazi na istom mjestu te bi bilo i logično pretpostaviti da se radi o stećcima s ove nekropole.

dijelove zemljišta na kojima neće biti prepreka za odvijanje svakodnevnih aktivnosti. Najizrazitiji primjer je opet nekropola u Podvincima, na kojoj je najveći dio stećaka na nekropoli, njih 16, pored onog dijela stećaka ugrađenih u temelje Djevojačke džamije, izmješten s izvornog mjesta i grupisan na način koji je odgovarao široj zajednici. Tačnije, formirane su dvije odvojene skupine stećaka u kojima su stećci položeni podužno pravolinijski jedan do drugog u pravcu istok – zapad (Slika 8).

- 13. Potpuna devastacija stećaka/nekropola.** Predstavlja najrigorozniji slučaj postupanja s ovim tipom spomeničkih cjelina koji je, nažalost, potvrđen na nekoliko lokaliteta na području Visokog. Očituje se u dva pravca – uništavanje nekropola mašinskim djelovanjem u toku građevinskih radova i pljačkanje grobova. Najizrazitiji primjer za sada predstavlja velika nekropola u Slatini (Radovlje), koja je polaganjem lokalne ceste 70-ih godina presječena na dva dijela, prilikom čega je veliki broj stećaka uništen.²⁷ Isti slučaj je i s obližnjom nekropolom Strane u Maurovićima. Nekropola Brijest u B. Mahali u potpunosti je uništena građevinskim radovima (područje nekropole zaravnjeno mašinskim putem, a stećci gurnuti u jarak), dok je nekropola Polje u Podgoranima također devastirana građevinskim radovima u režiji privatnih lica prokopavanjem jaraka za polaganje elektrokablova. Pljačkanje grobova nije zabilježeno ni na jednoj do sada obrađenoj nekropoli. Ploča od konglomerata na nekropoli stećaka Grebljice u Goduši je u nekom momentu temeljito potkopana (Slika 9), međutim vjerovatno se radi o djelovanju živoranja a ne o antropogenom djelovanju.

²⁷ Iz usmene tradicije ostalo je sačuvano da su na privatnom posjedu Mustafe Ibriševića u Slatini otkriveni grobovi sa skeletima “natprosječne veličine” koji su kasnije samo zaravnjeni mašinskim putem. Nije poznato, međutim, da li se radilo o ukopima ispod stećaka ili o običnom polaganju u zemlju bez grobnog obilježja.

14. Mahovina i lišajevi na stećcima. Jedna od situacija koje se vrlo često susreću na terenu su stećci čija je površina djelimično ili u potpunosti obrasla mahovinom i drugim oblicima sitnih bioorganizama.²⁸ U procesu deterioracije²⁹ kamena struktura može poprimiti izgled erodirane grube površine s naslagama praha i zemlje te “listanje”, odnosno pucanja kamena.³⁰ Među različitim pristupima rješavanju ovog problema naročito uspješnim pokazao se indirektni pristup koji podrazumijeva promjenu okolišnih faktora, tačnije smanjenje ili potpuno sprečavanje kontakta s vodom s ciljem onemogućavanja rasta mikroorganizama.³¹

Kada su u pitanju nekropole stećaka, potrebno je istaknuti da do sada nije bilo studija koje su se bavile uticajem mikroorganizama na stećke, te su sve odluke o načinu pristupa ovom problemu prepuštene individualnom odabiru. Mišljenja smo, međutim, da postoje određeni momenti koji ovu raspravu ipak usmjeravaju u pravcu neophodnog uklanjanja mahovine i lišajeva s površine stećaka. Jedan od glavnih razloga je mogućnost vizuelne identifikacije i prepoznavanja koja se ogleda u sposobnosti digitalnog bilježenja osnovnih gabarita stećaka s čistim kamenim ploham i jasnim konturama te, od naročite važnosti, sposobnost evidentiranja ukrasa ili epitafa koji se mogu nalaziti pod biljnim naslagama. Drugi razlog tiče se fizičkih karakteristika kamena koji je vrlo često nepostojan i podlozan oštećenjima. U slučaju

²⁸ Pod ovim se podrazumijeva čitav niz različitih organskih materija koji se obično klasificiraju u 5 osnovnih grupa: bakterije, gljivice, alge, lišajevi i mahovina. P. S. Griffin, N. Indictor, R. J. Koestler, “The Biodeterioration of Stone: a Review of Deterioration Mechanisms, Conservation Case Histories, and Treatment”, u: *International Biodeterioration* 28, 1991, 188–192. (pristup ostvaren 23. septembra 2025, <https://repository.si.edu/server/api/core/bitstreams/77ad4ea8-28cb-4e52-ba8d-b0e94552c451/content>).

²⁹ Pod pojmom *deterioracije* podrazumijeva se fizička ili hemijska šteta objekata od historijskog, umjetničkog ili ekonomskog značaja izazvana biološkim organizmima. Griffin – Indictor – Koestler, “The Biodeterioration of Stone”, 187–188.

³⁰ Ibidem, 188.

³¹ Ibidem, 194.

nekropola na području Visokog glavni materijal za izradu stećaka bili su kamen konglomerat i pješčar. Oba su sedimentnog porijekla i podložni oštećenjima razne vrste (pucanje i mrvljenje kod konglomerata, "listanje" kod pješčara), što čini idealno tlo za razne bioorganizme koji svojim korijenom mogu prodrijeti u mikropukotine kamena, uzrokujući i pospješujući raslojavanje i ljuštenje površine. Prema tome, mahovina i lišajevi, iako vizualno doprinose atmosferi "zaborava" koja prati mnoge nekropole, u većini slučajeva predstavljaju faktore rizika za dugoročnu očuvanost stećaka. Stoga se njihovom prisustvu mora pristupiti stručno, uz pažljivo vaganje između očuvanja materijalne supstance i simboličke autentičnosti spomenika.

15. Održivi pristup i promjena mehanizama upravljanja nekropolama stećaka. Uprkos brojnim terenskim kampanjama koje su uključivale čišćenje, snimanje i dokumentiranje nekropola sa stećcima, praksa je pokazala da se gotovo sve nekropole, bez izuzetka, već u roku od jedne do dvije godine ponovo nađu pod gustim slojem vegetacije. Ova pojava posebno je pogubna u slučaju atraktivnijih (većih) i historijski značajnijih nekropola, čija bi očuvanost i pristupačnost trebale biti prioritet u kulturnoj politici i upravljanju naslijeđem. Povratak u stanje zaraslosti predstavlja ne samo gubitak uloženog rada i truda već i simptom neadekvatnog i neodrživog modela upravljanja kulturnim dobrima. Korišten ovog problema, o kojem smo već pisali na drugom mjestu,³² leži u centraliziranosti sistema prema kojem jedna institucija, u ovom slučaju Zavičajni muzej, vrši i nadzor ali i terenske radove konzervacije (čišćenja) na nekropolama Visokog, što, naravno, nije dugoročno održivo. S obzirom na potrebu za kontinuiranim fizičkim održavanjem nekropola (košenje, uklanjanje rastinja,

³² Tarik Silajdžić, "Čemu služe i kome trebaju stećci? Decentralizacija, samoodrživost i prijedlog efikasnijeg modela upravljanja nekropolama stećaka", Izlaganje s Trećeg međunarodnog simpozija "Stećci u 21. stoljeću. Nove spoznaje i mogućnosti interpretacije", održanom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, 22. 10. 2024. godine.

čišćenje, manji radovi), predlaže se stoga model prema kojem bi se navedeni poslovi i upravljačke odgovornosti prenijele na mje-sne zajednice. Time bi se osigurala stalna prisutnost i briga na terenu, brža reakcija u slučaju vandalizma i oštećenja te ujedno postigla veća uključenost zajednice u zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa, čime se gradi osjećaj zajedništva i kolektiviteta. Kroz ugovorni odnos između Gradske uprave i mjesnih zajednica definisali bi se prava i obaveze, potrebna finansijska sredstva (na godišnjem nivou) namijenjena pokrivanju osnovnih troškova održavanja (npr. ljudska radna snaga, mašine, gorivo) te obavezna edukacija i nadzor nad radovima koju bi pružale stručne institucije, odnosno Zavičajni muzej Visoko.

- 16. Komercijalizacija stećaka – nekropole stećaka kao turistički resurs.** U uskoj vezi s prethodnom stavkom stoji i pitanje komercijalizacije stećaka, odnosno njihove upotrebe u cilju razvoja turizma. Ovaj momenat potrebno je spomenuti iz razloga što trenutno nijedna nekropola na području Visokog ne predstavlja aktivan turistički resurs uprkos postojanju realnog osnova za razvoj turističkih aktivnosti. Nekropole kao što su Groblje (Gorani), Krečana (Tušnjići), Devetak (Ratkovci), Brdo (Bulčići) i Polje (Podgorani), koje predstavljaju 5 najvećih nekropola na području Visokog brojeći zajedno skoro 250 stećaka (56% ukupnog broja), trebale bi biti okosnica razvoja nekroturizma³³ na području Visokog. Pa ipak, najdalje što se otišlo u tom pravcu je samo nekolicina postavljenih informacionih tabli. Stećci Visokog kao autentičan, vizualno upečatljiv i simbolički snažan segment u sklopu bogatog kruga srednjovjekovnog naslijeđa ovog kraja predstavljaju resurs koji bi trebao i može imati značajnu ulogu u lokalnom, ali i regionalnom turističkom razvoju. Međutim, njihovo uključivanje u turističku ponudu moguće je samo pod uslovom da prethod-

³³ Mirza Džananović, "Bosanskohercegovački potencijali razvoja nekroturizma", *Hercegovina*, 18 (2014), 233–245.

no budu ispunjeni osnovni preduslovi. Budući da većina nekropola ne ispunjava sve tehničke i konzervatorske uslove za masovni turizam, neophodno je najprije izvršiti **stručnu selekciju najadekvatnijih nekropola** koje bi činile jezgro buduće kulturne rute ili tematskog turističkog proizvoda. Kriteriji za selekciju, o kojima smo također pisali ranije,³⁴ mogli bi biti stepen očuvanosti i brojnost stećaka, pristupačnost nekropola, uravnotežena prostorna distribucija, zastupljenost ruralnih područja, privatno/državno zemljište itd. U daljem postupku nakon odabira nekropola za proces revitalizacije pristupilo bi se **definisanju imovinsko-pravnog okvira** kroz uspostavljanje posebnog stepena zaštite za odabrane nekropole, upis tereta na parcele te dopunu prostornog plana kao konačni akt imovinsko-pravne zaštite nekropola stećaka. Na kraju, **prijenosom nadležnosti na mjesne zajednice** i definisanim ugovornim odnosom s Gradskom upravom o pravima i obavezama pod stručnim nadzorom Zavičajnog muzeja osigurala bi se dugotrajnost i održivost svih implementiranih i planiranih aktivnosti.

U prethodnim redovima izloženi su neki od ključnih problema koji su pratili terensku obradu i konzervaciju stećaka na području Visokog izvršenu u periodu 2016–2024. godine. Faktori poput terminološke neusklađenosti i onomastičkih promjena toponima, te pogrešne prostorne atribucije otežavali su prostornu ubikaciju ranije registrovanih nekropola i ukazivali su na nedosljednost u ranijim istraživačkim pristupima koja je prevaziđena komparativnom analizom podataka te topografskim istraživanjima. Dodatno, terenski rad otežavali su i prisutnost sigurnosno rizičnih područja te nepristupačnost terena gdje nije bilo moguće mašinskim putem dopremiti opremu niti vršiti temeljit rad bez značajnih fizičkih i logističkih napora (Devetak – Ratkovci, Grabošić – Džindići, Dolovi –

³⁴ Vidi fus. 23.

Čatići). Međutim, faktori od najvećeg (direktnog) uticaja na rezultate istraživanja bili su obraslost nekropola u vegetaciju, utonuće stećaka u zemlju te sekundarna upotreba i devastacija stećaka kao oblici vještačkog ljudskog djelovanja. Zajednička karakteristika ovih slučajeva je visok stepen fizičkog rada neophodnog za postizanje prihvatljivog stepena vidljivosti te ujedno nemogućnost potpunog sagledavanja stećaka, što se u konačnici odražava u vidu dobijanja nedovoljno “čistih” fotografija te djelimičnoj, odnosno nepotpunoj tipološkoj klasifikaciji.

U zaključnom dijelu rada ukazano je na potrebu za promjenom mehanizama upravljanja i uvođenje održivih modela konzervacije nekropola stećaka prijenosom nadležnosti na mjesne zajednice, preko čega se razbija trenutni koncept centralizacije uprave i postiže veći stepen kontrole nad nekropolama stećaka. U uskoj vezi s tim stoji i pitanje komercijalizacije stećaka kao vid konzervacije kroz aktivnu upotrebu. U procesu stručne selekcije nekropola potpomognute organima Gradske uprave u rješavanju imovinsko-pravnih odnosa uspostavlja se trajni okvir za uspješnu komercijalizaciju i konzervaciju nekropola stećaka na području Visokog. U konačnici, rad ističe da je bez rješavanja osnovnih prepreka u terenskom radu i bez održivog sistema upravljanja proces zaštite stećaka osuđen na privremene i fragmentarne rezultate.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Štampa

- *Službene novine Zeničko-dobojskog kantona*, Zenica, 2000.

LITERATURA

Knjige

- Bešliagić, Šefik. *Stećci Centralne Bosne*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 1967.

- Bešlagić, Šefik. *Stećci. Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1971.
- Bešlagić, Šefik. *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.
- Filipović, Milenko. *Visočka nahija*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1928.

Poglavlja

- Anđelić, Pavao. “Srednji vijek – doba stare bosanske države”, u: *Visoko i okolina kroz historiju I*. Visoko: Skupština opštine, 1984, 101–309.

Članci

- Džananović, Mirza. “Bosanskohercegovački potencijali razvoja nekroturizma”. *Hercegovina* 18 (2014): 233–245.
- Ganić, Đenana. “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti”. *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 1, Knjiga 1 (2020): 185–208.
- Ganić, Đenana. “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – III faza”. *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 2, Knjiga 1 (2022): 109–124.
- Ganić, Đenana. “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – IV faza”. *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Broj 3, Knjiga 1 (2024): 56–70.
- Pejanović, Mirko. “Društveno-istorijski razvoj lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću”. *Pregled. Časopis za društvena pitanja*, Broj 3 (2014): 27–70.
- Silajdžić, Tarik. “Čemu služe i kome trebaju stećci? Decentralizacija, samoodrživost i prijedlog efikasnijeg modela upravljanja nekropolama stećaka”. Izlaganje s Trećeg međunarodnog simpozija “Stećci u 21.

stoljeću. Nove spoznaje i mogućnosti interpretacije”, održanom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru 22. 10. 2024. godine.

E-knjige i članci

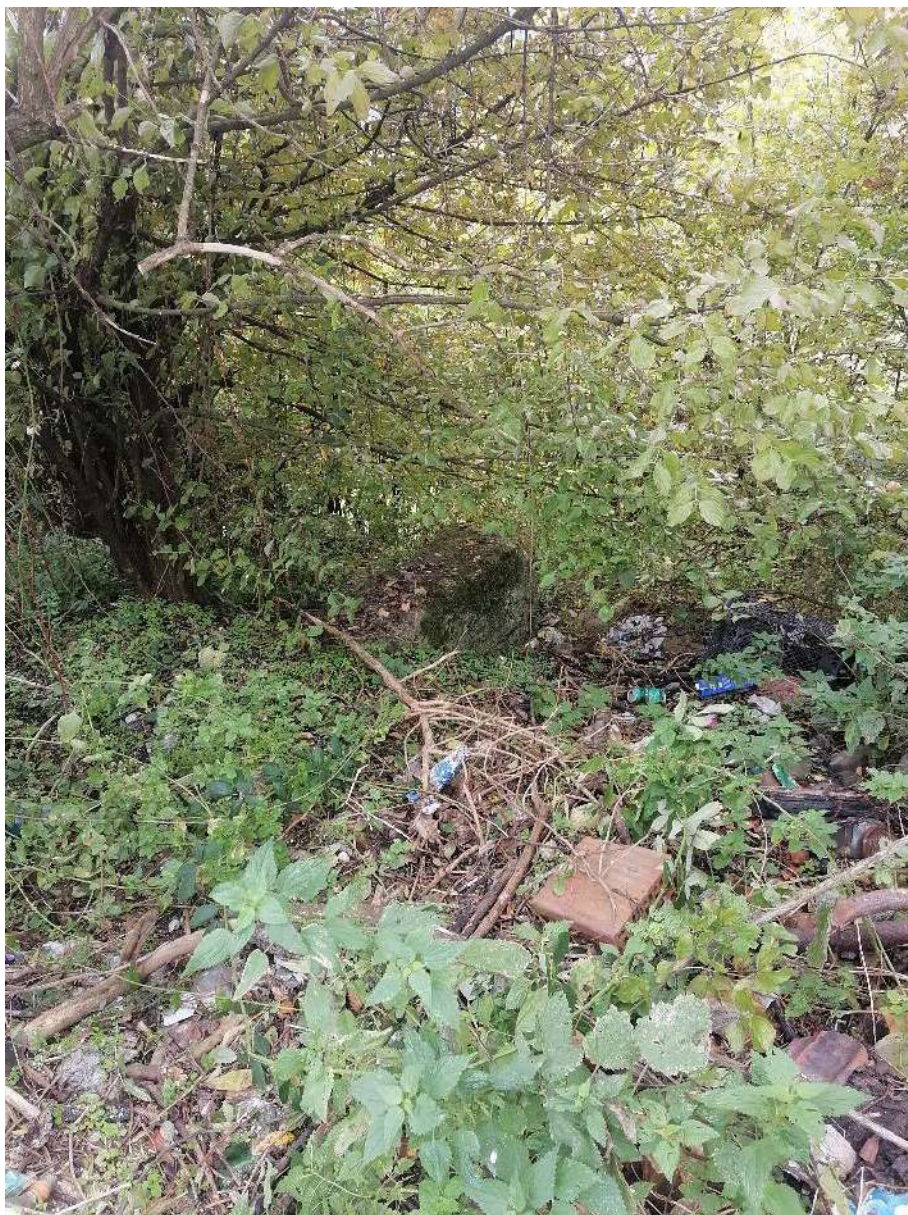
- Griffin, P. S., Indictor, N., Koestler, R. J., “The Biodeterioration of Stone: a Review of Deterioration Mechanisms, Conservation Case Histories, and Treatment”, u: *International Biodeterioration* 28, 1991, 187–207. (dostupno na: <https://repository.si.edu/server/api/core/bitstreams/77a-d4ea8-28cb-4e52-ba8d-b0e94552c451/content>).

World Wide Web

- “Stećci Medieval Tombstone Graveyards”, UNESCO World Heritage Convention (pristup ostvaren 18. septembra 2025. godine, <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>).

Slika 1. Nekropola Devetak, Ratkovci. Primjer stećka oštećenog rastom drveća

Slika 2. Nekropola Grebljice, Goduša na kojoj je formirana divlja deponija

Slika 3. Nekropola Lopata, Zbilje – stećak br. 4.
Prikaz pravilnog četvrtastog iskopa prije zatrpavanja šljunkom

Slika 4. Nekropola Podvinci. Stećci u temeljima džamije

Slika 5. Nekropola Brečak, Buzići. Stećci ugrađeni u korito

Slika 6. Nekropola Grebac, Poriječani. Stećak u gornjoj konstrukciji željezničkog mosta

Slika 7. Nekropola Grebac, Poriječani. Stećci u konstrukciji željezničkog mosta

Slika 8. Nekropola Podvinci, stećci grupisani u sekundarnoj poziciji

Slika 9. Nekropola Grebljice, Goduša. Ploča s vidljivim tragovima kopanja ispod

Summary

Some Problems of Field Processing and Conservation of Stećak Tombstones on the Example of Necropolises in the Visoko Area

This paper addresses key challenges encountered during the fieldwork and conservation of stećci tombstones in the Visoko area between 2016 and 2024. Issues such as terminological inconsistencies, toponymic changes, and inaccurate spatial attribution complicated the identification of previously recorded necropolises. Additional obstacles included security-risk zones, inaccessible terrain, overgrown vegetation, sunken monuments, and damage caused by human activity. These factors often led to incomplete documentation and limited typological classification.

The paper also highlights the need for sustainable heritage management by proposing the transfer of maintenance responsibilities to local communities, supported by municipal funding. It also emphasizes the role of selective commercialization, using stećci for cultural tourism, as a way to ensure long-term conservation. The study concludes that without solving basic fieldwork challenges and reforming the management system, efforts to protect stećci will remain partial and unsustainable.

UDK: 355.7 (497.6 Hercegovina) “ 14/16 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.143

Primljen: 12. 6. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Izvorni naučni rad

Aladin Husić

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

aladin.husic@ois.unsa.ba

Hercegovačke utvrde (od sredine 15. do kraja 17. stoljeća)

Apstrakt: Dolazak Osmanskog Carstva u Bosnu nosio je sa sobom niz procesa koji su se odvijali u našim krajevima. Jedan od njih je i uspostava mreže vojnih fortifikacija kao spoj lokalnog i novodolazećeg sistema, pri čemu su obilato korišteni zatečeni resursi. U mjeri u kojoj je to bilo moguće oni su adaptirani novim potrebama infrastrukturno i organizacijski uz neophodne prilagodbe u oba navedena segmenta. U radu će se pratiti postepeno uključivanje utvrda Hercegovine u vojni sistem Osmanskog Carstva, njihov dalji položaj, te razvitak tog sistema na području sandžaka Hercegovina. Također, tražit će se odgovor na pitanje koliko je tvrđava Hercegovine bilo u vojnoj funkciji, koja su to mjesta i njihovi vojni kapaciteti od sredine 15. do kraja 17. stoljeća. Time ćemo dobiti i odgovor na pitanje kako se oblikovao “krajinski” vojni pojas na području Hercegovine u navedenom vremenskom okviru, kao i odgovor na pitanje transformacije uzrokovane unutrašnjim i vanjskim faktorima, odnosno refleksije vanjskih faktora na vojnu reorganizaciju na području Hercegovine.

Ključne riječi: *Hercegovina, utvrde, posada, timarnici, dnevnici*

Abstract: The arrival of the Ottoman Empire in Bosnia brought a series of processes that unfolded in this region. One of these was the establishment

of a network of military fortifications that represented a fusion of the local and the newly introduced Ottoman system, in which existing resources were extensively utilized. Wherever possible, these fortifications were adapted to new infrastructural and organizational needs, with necessary adjustments implemented in both areas. This paper traces the gradual incorporation of Herzegovinian fortresses into the Ottoman military system, their subsequent status, and the development of that system within the Sanjak of Herzegovina. It will also address the question of how many Herzegovinian fortresses were actively used for military purposes, which locations they were, and what their military capacities were from the mid-15th to the late 17th century. This will, in turn, provide an answer to how the “frontier” military zone in Herzegovina was formed within this time-frame, as well as insights into the transformations caused by internal and external factors, and the ways in which external influences were reflected in the military reorganization of the region.

Keywords: Herzegovina, fortresses, garrison, timariots, salaried

Dolazak Osmanlija na područje Hercegovine

Osvajanjem srednjovjekovne Bosne 1463. godine hercegovačko područje ušlo je u sistem osmanske teritorijalne organizacije kao jedna od pet oblasti sandžaka Bosna koju su činile sljedeće cjeline – oblasti: *Vilajet Jeleč*, *Vilajet Kralj*, *Vilajet Pavlović*, *Vilajet Kovačević* i *Vilajet Hercegovina*.¹ Nakon značajnijih proširenja na jugu iz navedenog vilajeta 1470. godine formiran je sandžak Hercegovina, u čijim administrativnim okvirima, pod upravom zasebnog administratora – sandžakbega, odvijat će se dalji život te regije. Osmansko Carstvo na tlu Bosne pokazalo je iznimno veliki stepen poštivanja zatečene administrativno-upravne i teritorijalne organizacije, te je na tim temeljima vršilo buduću administrativnu i upravnu organizaciju pojedinih regija srednjovjekovne Bosne. To se u punom kapacitetu potvrdilo i u slučaju Hercegovine,

¹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*. (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 188–199.

srednjovjekovne oblasti pod upravom Kosača, čije ime datira od 1448. godine. Od tog teritorija, uz neznatna odstupanja u nekim područjima, posebno u Duvnu, osnovalo je jednu administrativnu jedinicu – sandžak, koji će pod tim nazivom egzistirati do kraja osmanske vladavine, a 1878. godine postati sastavnim dijelom službenog naziva Bosne i Hercegovine, od austrougarske uprave do danas.

Pojam Hercegovina u navedenom periodu

U svom teritorijalnom opsegu Hercegovina je zauzimala široki prostor koji se na istoku protezao na Nikšić s okolinom uključujući nahije Gornju i Donju Moraču, te lijevom obalom izvorišnog toka Tare obuhvatio sjeverno Mileševo i Prijepolje. Sjeverna granica Hercegovine obuhvatila je gradove Rudo i Goražde, zatim Konjic. Od Konjica granica je vodila ka Duvnu obuhvativši Buško blato, Rog i Roško polje spuštajući se ka Zadvarju. Dalje se pružala obalom Jadranskog mora i južnije od Neuma do Kleka graničila s Dubrovačkom Republikom. Dubrovačka Republika odvajala je Hercegovinu od morske obale, gdje je u Boki kotorskoj izlazila na more s gradovima Novi i Risan. Ovaj teritorijalni okvir neznatno je izmijenjen odredbama Karlovačkog mira duž jugozapadne granice pomjeranjem u unutrašnjost kopna, kao i na području Boke kotorske, gdje je izgubljen u vojnom pogledu najznačajniji grad u Hercegovini – grad (Herceg) Novi.²

Prve hercegovačke utvrde u sistemu Osmanskog Carstva

Nakon stabilizacije osmanske vlasti vidljivi su prvi konkretniji obrisi vojnog sistema čiji su dio činile i utvrde koje su predstavljale važan dio odbrambenog pojasa Osmanskog Carstva u novoosvojenim krajevima. Sve te utvrde bile su u administrativnom prostoru Bosanskog sandžaka raspoređene prema regijama (*vilajetima*), kako su se nazivale pojedine

² Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji, Mletačkoj republici prema odredbama Karlovačkog mira*. (Sarajevo: Svjetlost, 1973), 129–150, 284–299.

oblasti prema zatečenom stanju ili srednjovjekovnoj regionalnoj administrativno-upravnoj i organizacijskoj tradiciji. To stanje odražavalo je prvu uspostavljenu “vojnu krajinu” – serhat. Prema regionalnoj pripadnosti Bosansku krajinu – serhat ili krajište tada su činili gradovi s timarskim posadama, u Vilajetu Kovačevića: Kličevac (24); Vilajetu Kraljeva zemlja: Borovac (11), Kreševo (39), Crešnjevo (26), Prozor (18), Susid (42), Vranduk (20), Bobovac (22); Vilajetu Sarajevo: Hodidjed (24); Vilajetu Jeleč: Zvečan (30), Jeleč (21), Vilajetu Pavlovića: Dobrun 15, Borač 20, Višegrad 20, Vilajetu Hercegovina: Mileševo (21), Samobor (72) i Tođevac (5). U navedenim utvrdama bilo je stacionirano sveukupno 430 posadnika timarnika. Najbrojnije timarske posade bile su Kreševo (39), Susid (42) i Samobor (72).³ Ovo nisu jedine trupe, za šta imamo pojedinačne vijesti, ali ne i jasan pregled gradova i njihovih vojnih potencijala. Za sada tek sporadične vijesti za neke utvrde poput Travnika, Toričana, Vranduka⁴ i nekih drugih, kao i marginalne zabilješke za pojedina mjesta, potvrđuju prisustvo dodatnih snaga čije finansiranje ne pripada lokalnim niti užim regionalnim izvorima. To je razlog zbog kojeg još uvijek nemamo jasnu sliku o kapacitetima niti rasporedu tvrđavskih posadnika. To se vidi vrlo jasno na primjeru nekih tvrđava u kojima se umjesto dnevnica posadnicima dodjeljuju timari, ali i umjesto timara dnevnicе, posebno u ranijoj fazi osmanske uprave u nekim utvrđenim gradovima.⁵ Timari nekih ukinutih posada i utvrda (Jeleč, Kličevac i Toričan) u Bosni u periodu od 1530. do 1540. godine dodjeljivani su nekadašnjim krajišnicima u Bočcu, Kninu, Tešnju, Kotoru, Banjoj Luci, Doboju. Najzad, tridesetih godina 16. stoljeća na prostoru Bosanskog

³ *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, dešifrirao i s osmasko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić. (Mostar: Islamski kulturni centar 2008), 315 str.

⁴ Aladin Husić, “Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, (2000). 193, 195, 203, 204.

⁵ A. Husić, “Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine”, 197. (Imam tvrđave Bobovac do 1472. godine za službu je imao novčanu naknadu, ali je kasnije dobio upražnjeni timar preminulog Alije).

sandžaka niz utvrda ima posadnike dnevničare, njih 1760.⁶ Takav trend odvijao se i na prostoru Hercegovine.

Posade Hercegovine do kraja 15. stoljeća

Značajan iskorak u afirmaciji Hercegovine kao regije i administrativnog područja načinjen je formiranjem sandžaka Hercegovina 1470. godine. Time je on zaokružen administrativno, ali je dobio i jednu novu ulogu kao zasebno vojno područje, na čijem se čelu nalazio sandžak-beg, kao i u ostalim administrativnim područjima ranga sandžaka. U tom procesu zaposjedanja Hercegovine i njenih srednjovjekovnih utvrda velikog utjecaja imalo je zaposjedanje gradova Ključ i Mičevac.⁷ Dalju sudbinu i budući položaj Hercegovine determiniralo je zaposjedanje utvrđenog Blagaja (1466), najznačajnijeg hercegovačkog grada i sjedišta oblasnih velikaša. Kasnije su zauzeti Počitelj (1471) te Ljubuški i Rog u zapadnoj Hercegovini. Tvrđave južnije prema obalama mora Novi i Risan zauzeti su 1482. godine. Zauzeće Novog predstavljalo je definitivno zaokruživanje Hercegovine kao administrativnog i vojnog područja.

Naprijed smo vidjeli da su na tlu Hercegovine neposredno poslije njenog zauzeća (1468) bila samo tri poznata vojna punkta s ukupnim brojem 95 posadnika timarnika i to: Mileševo (21), Samobor (69) i Tođevac (5). Ovo nije konačan broj utvrda koji je bio u funkciji jer to predstavljaju utvrde čije su posade finansirane kroz dodjelu timarskih posjeda njihovim posadnicima. Poznato je da su osim timarnika u pojedinim utvrdama bile raspoređene i snage "dnevničara", koji su finansirani iz različitih izvora na principu dnevnic, usljed čega su oni, posebno u ranoj fazi osmanske uprave, uglavnom u dostupnim izvorima nevidljivi. Posebno nisu vidljivi u većem broju. Tek sporadične vijesti pokazuju nam da su u nekim utvrdama stacionirane te snage. Obično se po gubitku

⁶ A. Husić, "Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine", 197, 227.

⁷ Ostaci srednjovjekovne tvrđave Mičevac nalaze se na desnoj obali Trebišnjice između Trebinja i naselja Arslanagića Most.

stvarnog krajiškog karaktera u pojedinim utvrdama prelazilo na “timarski sistem posada”. Tako vidimo da je na području Hercegovine 1477. godine bilo stacionirano 255 timarnika u tvrđavama: Mileševo (19), Samobor (47), Ljubuški (39), Rog (samo dizdar)⁸, Ključ (30), Mostar (36), Blagaj (40), Počitelj (21), Klobuk (23). Slučaj Roga potvrđuje nam da su timarnici tek dio snaga u hercegovačkim utvrdama. Do kraja 15. stoljeća ponovo je došlo do prestrojavanja tih snaga u Hercegovini. Vidimo to po tome što je broj timarnika smanjen na 162, dok su očigledno ponovo uvedeni dnevničari kao efikasnija i obučenija, te pripravnija vojska. U nekoliko utvrda timarnici su privremeno ukinuti, i to u Klobuku, Počitelju i Ljubuškom. Ostali su i dalje u utvrdama Mileševo (22), Samobor (32), Ključ (26), Mostar (33) i Blagaj (49). Na ta prestrojavanja sigurno su utjecali odnosi s Ugarskom, s kojom je neposredno poslije toga postignut mirovni sporazum koji je omogućio drugačiji raspored i detaširanje trupa na području Hercegovine, kao i način finasiranja pojedinih snaga ili njihovih dijelova. Neki se finasiraju kroz dodjelu timara, neki iz različitih izvora u novcu, zakupe skela, solana, rudnika, džiziju ili druge prihode koji pripadaju izravno državi. Da je to samo dio odbrambenog sistema na jugu, potvrđuje i sporazum s Ugarskom i razgraničenje kojim se nazire taj krajiški pojas definiran ugovorom.

Utvrde s timarskim posadama tokom 16. i 17. stoljeća

Nakon brojnih sporenja, sučeljavanja tokom 15. stoljeća Osmansko Carstvo i Ugarska sklopili su mirovni sporazum kojim su definirana područja i zone interesa te dvije sile. Što se tiče Hercegovine, mirovnim ugovorom definirano je da gradovi Proložac, Imotski, Rog, Vrgorac, Ljubuški, Mostar, Počitelj, Blagaj, Novi i Risan pripadaju Osmanskom Carstvu.⁹ Ključno pitanje u ovom razgraničenju ticalo se sjevera Bosne,

⁸ Utvrda Rogovo (Rog) na području današnjeg Roškog polja i istoimenog sela Roško Polje. Pripada općini Tomislav- Grad – Duvno, jugoistočno do jezera Buško blato.

⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 55; Tayyib Gökbilgin, “Korvin Mathias (Mátyás) in Bayezid II ye Mektupları Tercümeleri ve 1503 (909) Osmanlı – Macar Muahedesinin Türkçe

gdje su se te dvije sile izravno dodirivale i sučeljavale na području dvije banovine, Jajce i Srebrenik. Ugarska više nije imala niti je mogla imati neki utjecaj na područje Hercegovine na kojem je izgubila tu mogućnost. Stoga će se postepeno stabilizirati sistem odbrane koji će dalje ovisiti o odnosu s Venecijom ili Mletačkom Republikom, posebno u drugoj polovini 16. stoljeća, a u 17. Bit će iznimno dinamičan, osobito nakon izbijanja Kandijskog rata (1645–1665). Sve će to itekako utjecati na raspored i kretanje snaga na području Hercegovine.

Kroz 16. i 17. stoljeće razvija se jedan novi sistem odbrane koji će činiti 18 utvrda, u kojima se u kontinuitetu smjenjuje broj i vrsta snaga, od timarnika do “krajišnika”. To su: Mileševo, Soko, Samobor, Tođevac, Ljubuški, Rog, Ključ, Mostar, Blagaj, Počitelj, Klobuk, Risan, Novi, Imotski, Vrgorac, Čačvina, Nutjak¹⁰ i Proložac.¹¹ Tokom 16. stoljeća timarnici nikada nisu bili smješteni u utverdama: Soko, Rog, Risan, Novi jer su imale dnevničare ili krajišnike. U Nutjaku se tokom cijelog 16. stoljeća samo 1533. pojavljuju timarnici. Zanimljivo je također da proces smanjenja timarnika, započet 1520, traje kroz cijelo 16. stoljeće, došavši na svega 95 timarnika 1585. godine. Razloge treba tražiti u miru i stabilnosti regije, ali i u novom sistemu administrativne i vojne organizacije, naročito osnivanjem Bosanskog ejaleta 1580. godine kao jednog administrativnog i vojnog područja unutar carstva. To je omogućavalo efikasniju odbranu novoosnovane pokrajine.

Metni”, *Belleten XXII*, Sayı 87, (1958): 369–401; Elma Korić, *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća*. (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Posebna izdanja LXVII, 2022), 29–30.

¹⁰ Iako se nalazi na desnoj obali rijeke Cetine, geografski pripada Klisu, odnosno sandžaku Klis, Nutjak je popisivan u Hercegovini. Međutim, krajem 17. stoljeća ponovo se pojavljuje u sandžaku Klis. Ostaje nejasno zašto je povremeno pripisivan Hercegovini. U drugoj polovini 16. stoljeća spominje se “Nahija tvrđave Nutjak” u sandžaku Hercegovina.

¹¹ İstanbul, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı KK 697, TD 76, TD 22997, TD 91, TD 96, TD 150, TD 174, TD 452, MAD. d. 5449.

	1468.	1477.	1499.	1519.	1529.	1533.	1585.	1646.	1665.
1. Mileševo	21	19	22	20	20	0	0	21	18
2. Samobor	69	47	32	47	46	0	0	13	30
3. Tođevac	5	0	0	0	0	0	0	0	0
4. Ljubuški	0	39	0	43	40	39	0	59	56
5. Rog ¹²	0	1	0	1	0	12	0	10	7
6. Ključ	0	30	26	35	33	4	25	24	21
7. Mostar	0	36	33	45	39	0	48	49	45
8. Blagaj	0	40	49	50	57	0	0	51	70
9. Počitelj	0	21	0	28	29	22	22	44	42
10. Klobuk	0	23	0	0	0	0	0	0	0
11. Imotski	0	0	0	53	47	20	0	26	52
12. Vrgorac	0	0	0	25	25	9	0	43	41
13. Čačvina	0	0	0	0	0	11	0	2	7
14. Proložac	0	0	0	0	0	12	0	10	9
15. Nutjak ¹³		?	?	?	?	17	?	?	14
	95	255	162	346	336	146	95	352	444
<i>Broj posada:</i>	3	9	5	9	9	9	3	12	13

Vidimo da su timarske posade u tvrđavama Samobor i Mileševa privremeno ukinute tokom 16. stoljeća, dok je Tođevac vrlo rano napušten.¹⁴ Timarnici su bili najbrojniji u trećoj deceniji 16. stoljeća. Njihov broj je vrlo promjenljiv i kretao se od 258 do približno između 330 i 350 posadnika. To je tek dio snaga na području Hercegovine. Potvrđuje nam i primjer Roga u kojem se posada tokom 15. i početkom 16. stolje-

¹² U tvrđavi Rog kao timarnik upisan je samo dizdar “arabadži Hizir”. Uživao je selo Seljane kao timar s prihodom od 2.135 akči. *Poimenični popis sandžaka vilejeta Hercegovina*, priredio Ahmed S. Aličić. (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985), 419–420.

¹³ Iako se nalazi na desnoj obali rijeke Cetine i geografski pripada Klisu, Nutjak je pripisivan Hercegovini, ali se krajem 17. stoljeća ponovo pojavljuje u sandžaku Klis. Ostaje nejasno zašto je pripisan Hercegovini. U drugoj polovini 16. stoljeća spominje se “Nahija tvrđave Nutjak” u sandžaku Hercegovina.

¹⁴ Tođevac se javlja samo 1468. i poslije mu se gubi trag, dok se Samobor i Mileševo nakon 1530. u poznatim timarskim popisima više ne spominju do sredine 17. stoljeća. To nužno ne znači da nisu ostali u funkciji.

ća pojavljuje samo u naznakama. Upisan je samo dizdar i to timarnik. Takvu praksu susrećemo i 1519. godine jer je dizdar i dalje uživao timar u selu Kočerin, iz čijeg je prihoda dobijao 2.475 akči. Za ostatak posade, čiji broj nije poznat, izrijeком se kaže: "Posadnici spomenute tvrđave su dnevničari, a dizdar uživa timar".¹⁵ Kasnije se ponovo povremeno u skomnom broju javljaju timarnici, a na prijelazu u 18. stoljeće 35 posadnika dnevničara.

Timarske snage imale su vrlo jednostavan sistem unutarnje hijerarhijske organizacije, što je opet ovisilo o samome broju posadnika. Utvrdе su imale nekoliko stalnih službi: dizdar i njegov pomoćnik čehaja su obavezni članovi posade.

Ovisno o brojnosti u zapovjedni kadar ubrajali su se serbuljuci – zapovjednici desetina. Mnogo su rjeđi vratari i topnici. Uglavnom su to pojedinačne službe. Zanimljivo je da su timarnici u Hercegovini nakon osnivanja ejaleta svedeni na identičan broj, kao što je to bilo i na samome početku osmanske uprave.

Kod službi imama uočava se jedna neobična pojava i nedosljednost ako je promatramo u dužem vremenskom periodu. U drugoj polovini 17. stoljeća za neke utvrde izrijeком je navedeno da "nemaju džamiju", i to Vrgorac, Samobor, Proložac, Nutjak, Imotski, Počitelj, Čačvina, dok su za Blagaj, Ključ, Mileševo, Rog imamske službe iz reda timarnika postojale. U Blagaju osim imama postoje i druge pomoćne službe u tvrđavskoj džamiji, mujezin i kajjim. Zato Mostar nije uopće spomenut, ali je na drugome mjestu naveden "službenik džamije". Specifičnost mostarske utvrde nije ostavljala prostor za džamiju, te su se te potrebe zadovoljavale u zasebnoj prostoriji uz samu kulu pored mosta. Slično je i s Počiteljem, koji je u podnožju same utvrde imao džamiju, te je navedeno kako "spomenuta tvrđava nema džamiju" i prema tome ni imama timarnika. Nepostojanje džamije ne isključuje nužno i imamsku službu iz okvira posade. Ta se služba tokom 16. stoljeća javlja u nekim slučajevima stalno,

¹⁵ CDAB, TD, 76.

a u nekim povremeno, ali u većini posada one postoje. Očigledno da je i u tim slučajevima o načinu finansiranja ovisila “vidljivost” imamske službe bez obzira da li je zaista utvrda imala džamiju ili ne. Za neke utvrde koje “nemaju džamiju” vidljivo je da su tokom 16. stoljeća u okviru svojih posada imale imamske službe, kao što su: Počitelj, Nutjak, Proložac i Čačvina ili Mostar.

Pred kraj 16. stoljeća timarnici su dokumentirani samo u tri utvrde: Ključ (25), Mostar (48) i Počitelj (22). Razlog leži vjerovatno u tome što izvor u to vrijeme ipak nije obuhvatio sve hercegovačke posadnike timarnike, tako da je i broj utvrda i broj posadnika ostao nepoznat. Da naprijed istaknute tri posade ne odražavaju stvarne kapacitete, potvrđuje i stanje sredinom 17. stoljeća. Timarnici su stacionirani u 12 utvrđenih gradova Hercegovine, njih 352 u sljedećim mjestima: Blagaj (51), Ljubuški (59), Vrgorac (43)¹⁶, Ključ (24), Samobor (13), Mileševo (21), Proložac (10) Mostar (49), Imotski (26), Rog (10), Počitelj (44) Čačvina (2).¹⁷ Istovremeno u tvrđavama Imotski, Vrgorac i Proložac imamo posadnike koji primaju plaće u gotovini. U Imotskom ih je bilo 39, u Vrgorcu 83 i Prološcu 26. Uz navedene tri krajem 16. stoljeća “dnevničare” smo imali i u Vrgorcu, i to 72 posadnika.¹⁸ Također, početkom 17. stoljeća neki izvori navode da Počitelj ima 150 vojnika,¹⁹ što znači da uz timarnike imamo i dnevničare. Borba za stratešku prevlast u Sredozemlju uvukla je i Jadran u sferu interesa i dovela do novog vojnoodbrambenog prestrojavanja, što se neminovno odrazilo i na Hercegovinu. Usljed Kandijskog rata dolazi do novog povećanja snaga Hercegovine sredinom 17. stoljeća, u kojem se broj timarnika povećava na 352, dvije decenije kasnije na 444. Zanimljivo je da među timarnicima u to vrijeme nemamo više topnika. Timare je uživalo 410 vojnika, 26 zapovjednika

¹⁶ Timari Vrgorca su kasnije 1694. godine dodijeljeni posadnicima Počitelja i Ljubuškog.

¹⁷ CDAB, KK 452.

¹⁸ Aladin Husić, *Vojno uređenje Bosne (od postanka ejaleta 1580. do kraja 17. stoljeća)*, neobjavljeni rukopis (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2020), 113–118.

¹⁹ Franjo Rački, “Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka”. *Starine, JAZU* 14 (XIV), (1882) 177.

dizdara i zamjenika te osam službenika džamija: Blagaj 3, Ljubuški 1, Ključ 1, Mileševo 1, Rog 1 i Mostar 1.²⁰

Posadnici krajišnici – prelazak na krajiški sistem

Glavninu stvarnog odbrambenog sistema činile su utvrde u kojima su bili smješteni dnevničari koji su ujedno, po svojoj brojnosti, funkciji, operativnosti najznačajnija vojna snaga na području Hercegovine. Oni su uvijek isključivo na vojnom zadatku, stacionirani u utvrdama kao stalna stajaća vojska, za razliku od spahija ili posadnika timarnika, koji su imali i dodatne obaveze iz domena civilnih poslova, počevši od ubiranja desetine, nadziranja reda i mira u područjima njihove nadležnosti. Nema sumnje da su dnevničari ili krajišnici prisutni još od najranijeg razdoblja, od druge polovine 15. stoljeća, odnosno potpunog zaokruživanja teritorija sandžaka Hercegovina, s tim da su u izvorima još uvijek "nevidljivi". Naime, to su utvrde operativnijeg karaktera većeg vojnog potencijala i najvažniji vojni punktovi koji su se nalazili bliže graničnom pojasu. Nije nam poznato tokom 15. i veći dio 16. stoljeća u kojim utvrdama su rodovi krajišnika smješteni. Ali na osnovu mirovnog ugovora pretpostavlja se da su to sljedeće utvrde: Proložac, Imotski, Rog, Vrgorac, Ljubuški, Mostar, Počitelj, Blagaj, Novi i Risan, kao i one u kojima imamo timarnike. Malo je vjerovati da bi se odbrambeni sistem mogao oslanjati na tako malobrojni potencijal u ljudstvu. On je nedostatan za sigurnost tako širokog i strateški važnog prostora.

Krajem 16. stoljeća krajišnici su stacionirani u utvrdama: Novi, Risan, Zadvarje, Makarska, Sedd-i Islam (Gabela), Vrgorac, Lovreć, Čačvina, Ljubuški, Proložac i Imotski. Dakle, na području Hercegovine krajišnici su bili smješteni u 11 utvrda.²¹

Jedno od važnih pitanja jeste rodovski sastav tih posada. Na području Hercegovine one su gotovo unificirane u pogledu svoga rodovskog

²⁰ CDAB, MAD.d.5449.

²¹ A. Husić, *Vojno uređenje Bosne*, 114.

sastava. On je standardan, sačinjavali su ga sljedeći rodovi: mustahfizi, topnici, azapi i martolosi.²² Po pravilu dominirali su mustahfizi i azapi, dok su topnici i martolosi bili znatno manje zastupljeni u sastavu hercegovačkih utvrda. Ono što je specifičnije u odnosu na većinu drugih područja Bosanskog ejaleta jeste da u Hercegovini nemamo “farisa” (konjanika) sve do sredine 17. stoljeća. I kada se pojavljuju, bilo je to samo u Vrgorcu u vrijeme izbijanja Kandijskog rata, da bi po završetku istoga farisi bili smješteni i u Sedd-i Islamu (Gabeli) i Novom. To je značilo uvođenje novih pokretnih snaga koje su mogle djelovati brže i efikasnije na terenu, za razliku od znatno manje pokretne lahke pješadije (*azapi*). Tokom 17. stoljeća u izvorima se uglavnom pojavljuju sljedeće tvrđave: Novi, Risan, Zadvarje, Sedd-i Islam, Imotski, Vrgorac, Lovreć, Proložac i Makarska.

Snage Hercegovine tokom 17. stoljeća²³

	Mustazapi		farisi	marolosi	top	UK
1592.	551	641	0	125	100	1418
1616.	645	583	0	163	141	1532
1626.	556	405	0	97	102	1160
1645.	570	513	22	171	134	1410
1665.	741	1172	116	185	162	2376
1688.	?	?	?	?	?	4600 ²⁴
1698.	307	2184	545	182	110	3363

Vidljivo je da ovi fortifikacijski objekti imaju različitu ulogu i značaj. Neki od navedenih vojnih punktova predstavljali su više neku vrstu kontrolnih tačaka negoli stvarne vojne centre koji su imali značajan

²² Na području Hercegovine martolose nalazimo u utvrdama: Novi, 40, Zadvarje 25, Sedd-i Islam 29, Vrgorec 20, Risan 25 i Makarska 31. O ovom rodu opširnije: Milan, Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću*. (Sarajevo: ANUBIH, Djela, knjiga XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knj. 17, 1967), 167–168.

²³ A. Husić, *Vojno uređenje Bosne*, 113–118.

²⁴ U ovom slučaju dati su samo sumarni podaci bez posebne klasifikacije po rodovima ili nekim drugim pojedinostima.

potencijal. Pojedini bi se mogli tretirati kao neka vrsta graničnih prijelaza i kontrola na važnijim putnim komunikacijama. Primjerice, Imotski je imao dokumentiranu samo jednu jedinicu snage jednog "buljuka", i to topnika (12), kao i Makarska, koja se povremeno pojavljuje kao vojni punkt od svega tri posadnika do maksimalnih 31, i to martolosa. Tu je još nekoliko utvrda manjeg kapaciteta kao što su Lovreć (26), Proložac (36), Ljubuški (34). Pravim vojnim punktovima mogu se nazvati Novi i Sedd-i Islam (Gabela), koji su činili dvije trećine vojnog potencijala u ljudstvu. Sam Novi predstavljao je polovinu (709) posadnika navedenih rodova (mustahfizi): azapi, tobdžije i martolosi. Sedd-i Islam (Gabela) raspolagala je kapacitetom od 265 posadnika. Ta dva mjesta kroz 17. stoljeće predstavljala su najveće vojne centre na području Hercegovine. U tvrđave srednjeg vojnog kapaciteta mogu se ubrojiti Risan (87), Zadržarje (99), Vrgorac (72) Lovreć (Boretić?) (26) i Čačvina (36).²⁵ Takav odnos rasporeda snaga uz neznatne oscilacije ostao je većim dijelom 17. stoljeća.

Kako se iz naprijed navedenog pregleda kretanja broja vojnika krajišnika može vidjeti, do sredine 17. stoljeća nije bilo značajnijih promjena u pogledu (re)organizacije vojnih struktura na području Hercegovine. Neznatne oscilacije u broju vojnika su privremena pojava koja se može pripisati administrativnim ili nekim sličnim razlozima, nikako nekim vojne ili geopolitičke naravi. Tokom ratova, posebno onog vođenog od 1683. godine, dolazilo je do povremenog ili stalnog zauzimanja pojedinih utvrda, tako da se stanje na terenu povremeno mijenjalo. Posebno su zanimljivi, ponekad nerealni izvještaji narativnog ili špijunskog porijekla o broju posadnika u pojedinim utvrdama, broju mobiliziranih, broju poginulih u nekima od tvrđava u vrijeme Velikog bečkog rata.²⁶

²⁵ A. Husić, *Vojno uređenje Bosne*, 113–118.

²⁶ Sedad Bešlija, *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću*. (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023), 200–256.

Hercegovačke posade u očima Evlije Čelebije

Već od sredine 17. stoljeća ima nagovještaja o drugačijem rasporedu vojnih potencijala. U pojedinim utvrdama moglo bi se raditi o “nevidljivim” dijelovima timarnika ili onim finasiranim na specifičan način, dok bi u pojedinim slučajevima evidentno moglo biti riječi o uvođenju novih snaga. Neki punktovi su poznati od ranije i očigledno su u kontinuitetu u vojnoj funkciji, bez obzira na to što nemamo njihove timarske popise, a za neke doznajemo od Evlije Čelebije. On je, primjerice radi, u nekoliko mjesta dokumentirao značajan broj vojnika kao što su Milešev (150) i Jeleč (20), za koje je u Jeleču naglasio da su bez plaće.²⁷ To znači da su očigledno uživali timare. Ovdje se primjećuje nesklad između Čelebijinog utiska i izvora deceniju i po prije njegovog prolaska, jer se sredinom 17. stoljeća među timarskim posadama Hercegovine Jeleč ne spominje, dok je u Mileševu dokumentiran 21 timarnik. S druge strane, nakon duže vremena poslije 1477. jedan izvor ponovo navodi Klobuk, i to sa “150 vojnika”.²⁸ I neki drugi punktovi poznati su još od ranije, kao što su Ključ, Počitelj, Gabela i Blagaj. Svi oni na različite načine i s promjenjivom ulogom u pojedinim fazama prisutni su u vojnom životu Hercegovine. Čelebija nekada precizira, a nekada ne precizira o kojem broju vojnika je riječ. Za Ključ samo kaže da “ima gradsku posadu i dizdara”, za Počitelj da ima 500 šahi topova i 50 vojnika koji noću drže stražu.²⁹ Ovdje se nameće nesklad između broja topova i broja vojnika, izuzev ako ovih 50 nisu samo noćni čuvari – stražari, dok druge vojnike uopće nije spomenuo. Možda je riječ o Čelebijinom pretjerivanju u nekim slučajevima. Dalje navodi da je Gabela (Sedd-i Islam) četverougaona tvrđava s kulama i “ima gradskog zapovjednika i posadu”.³⁰ I u slučaju Gabele Čelebija je nedorečen, jer je ona stalno prisutna tokom

²⁷ Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar Hazim Šabanović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1979), 396, 411.

²⁸ E. Čelebi, *Putopis*, 452.

²⁹ E. Čelebi, *Putopis*, 453, 461–464.

³⁰ E. Čelebi, *Putopis*, 466.

prve polovine 17. stoljeća s približno 240 do 268 posadnika. Mostar ima “dvije tvrđave” s po 80 vojnika i Blagaj, koji ima posadu što stanuje izvan utvrde, i to “gradski dizdar i sva posada stanuju dole”.³¹ To su mjesta koja su u kontinuitetu prisutna u sistemu vojne organizacije Hercegovine.

Već je tada također registrovao posadnike u mjestu Slano – Kula, i to “jaku utvrdu i kulu” s 29 vojnika i dizdara u utvrđenoj kuli “50 vojnika bosanskog vezira”.³² To znači da je Slano imalo 79 vojnika. To je prvi spomen u poznatim izvorima. Također, u mjestu Kumbor koje naziva “Novatejn” ima “400 čuvara”.³³ Šta sve Čelebija pod tim podrazumijeva, ne zna se. Među potpuno nove fortifikacijske lokalitete možemo ubrojati i nepoznato mjesto “Kor Kulu”³⁴, koje ima 80 vojnika posade u okviru posade.

Osim navedenog ustanovljen je još jedan pomoćni, potpuno novi odbrambeni korpus policijskih snaga – pandura koji su čuvali putne komunikacije i prolaze, kao i sama mjesta od upada razbojnika. Ako je podatak precizan, onda je riječ o tri hiljade čuvara u sljedećim mjestima: Mostar, Počitelj, Bileća, Gacko, Zalom, Nevesinje, Ljubinje, Ljubomir, Čemerno, Ulog, Dabar, Do, Dretelj, Lipete, Bjelimići, Primorje, Ljubuški, Gabela, Norin, Slano, Popovo i Risan.³⁵ I to je očigledna posljedica utjecaja Kandijskog rata, upada hajduka i uskoka na područje Hercegovine.

Na zalasku 17. stoljeća

Od druge polovine 17. stoljeća nastale su značajne promjene na planu vojne organizacije na području Hercegovine. Osim pojačavanja u ljudskom vojnom potencijalu vidljive su i rodovske promjene. Snage na

³¹ Evlija Čelebi, *Putopis*, 459, 469–470,

³² E. Čelebi, *Putopis*, 423–424.

³³ E. Čelebi, *Putopis*, 435.

³⁴ Pretpostavljamo da se ovdje radi o nekom od sastavnih dijelova šireg fortifikacijskog kompleksa Gabele (Sedd-i Islama). E. Čelebi, *Putopis*, 467.

³⁵ E. Čelebi, *Putopis*, 455.

području Hercegovine pojačane su za nešto manje od 1.000 posadnika (966), tako da su dostigle 2.376 vojnika. Iako je porast vojnika evidentan u svim rodovima, istina, nekim samo simbolički (tobdžije, martolosi), pojačanja mustahfiza iznosila su 71, farisa 94, azapa 659 (dakle, novih 824). To su snage koje su mobilizirane tokom Kandijskog rata. Po okončanju Kandijskog i izbijanja novog rata 1683. godine evidentiran je veliki porast za novih 2.224 posadnika. Tada su već evidentne značajnije promjene ne samo u pogledu kapaciteta nego i samog rasporeda tih snaga. Prilike očigledno nisu dozvoljavale prelazak na mirnodopski režim, nego je izbijanjem Velikog bečkog rata (1683) ili neposredno pred njegov početak došlo do novih mobilizacija i popunjavanja vojnih jedinica na području Hercegovine. Kapacitet snaga na području Hercegovine gotovo je udvostručen i dosegao je 4.600 vojnika dokumentiranih u službi.³⁶ Da li su tu ulazile i one često “nevidljive” snage finansirane na drugačiji način, nije poznato. Ti vojnici bili su raspoređeni u sljedećim mjestima i navedenom broju:

NOVI STARA TVRĐAVA	987
SEDD-I ISLAM – GABELA	661
TVRDOŠ	399
TREBINJE I POPOVO	395
VIDOŠKA – STOLAC	369
IMOTSKI	344
ZADVARJE	308
TASLIDŽA – PLJEVLJA	303
KLOBUK	267
LJUBUŠKI	177
VRGORAC	163
NORIN – KULA	80
DŽISRI TARA	71
ŽUPANJ POTOK – NOVA PALANKA	60
PROLOŽAC	16
	4.600

³⁶ Ovaj vojni kapacitet bio je prije pada nekih utvrda pod mletačku vlast.

Dakle, druga polovina 17. stoljeća nagovijestila je jedan novi sistem u kojemu se pojavljuju tri kategorije fortifikacija koje bismo klasificirali na sljedeći način: utvrde manjeg kapaciteta: Proložac (16), Lovreć – kula (80), Županj Potok (Duvno) (60), Most na Tari (71). Drugu kategoriju činili bi: Vrgorac (163), Ljubuški (177). I najzad, najznačajnije vojne punktove i potencijale predstavljale su utvrde: Klobuk (267), Imotski (344), Zadvarje (308),³⁷ Vidoška (Stolac) (369), Taslidža (303), Trebinje i Popovo (395), Tvrdoš (399), Sedd-i Islam (Gabela) (661) i Novi (987). U vrijeme prolaska putopisca Evlije Čelebije (1661–62) tim krajevima u Taslidži (Pljevljima) nije bilo ni utvrde ni vojnika. Vidimo da je samo nekoliko decenija kasnije Taslidža dobila posadu od 300 vojnika, da bi se Hercegovina zaštitila od upada crnogorskih hajduka iz tog pravca.

Po okončanju rata dio tih vojnika je demobilisan (1237), tako da je na području Hercegovine na prijelazu dva stoljeća stacionirano 3.363 vojnika, što je predstavljalo gotovo 21% (20,72%) vojnog ljudskog potencijala Bosanskog ejaleta.

Posljedice tog rata, ali i mirovnog sporazuma u Sremskim Karlovcima (1699) imali su za rezultat jedno potpuno novo organiziranje i raspoređivanje vojske koje je osim strateškim razlozima uvjetovano i mirovnim ugovorom i samim razgraničenjem.³⁸ Posebno je rezultat rata gubitak Novog kao najznačajnijeg vojnog kompleksa zahtijevao povlačenje snaga u unutrašnjost teritorija Osmanskog Carstva. Osim što je te snage trebalo rasporediti u unutrašnjost, trebalo je organizirati iznova sistem odbrane u području prema Mletačkoj Republici, koja je sada stekla stratešku prednost u odnosu na drugu polovinu 17. stoljeća. Do izražaja dolaze novi vojni centri u kojima u odbrani najvažniji postaju: Mostar

³⁷ U jednom izvještaju kaže se: "26. aprila 1684. godine pala je zadvarska tvrđava u ruke Mlečana u kojoj je izginulo 400 jeničera". Prema: S. Bešlija, *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću*, 201. Još su neke važne utvrde izgubljene i Karlovačkim mirom pripale Mletačkoj Republici, kao što su: Zadvarje, Vrgorac i Gabela.

³⁸ Uopćen pogled vojnog uređenja u trećem poglavlju pod naslovom: "Vojno uređenje Bosanskog ejaleta (1699-1714) dat je u knjizi: Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*. (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 89–145.

(535), Vidoška Stolac (472), Počitelj (415), Imotski (305) i Klobuk (260). Nešto manjeg značaja ili drugu kategoriju utvrda predstavljali su: Ključ (202), Ljubuški (193), Čačvina (175), Onogošt (165) i Banvir (153). I u treću kategoriju spadalo je nekoliko manjih vojnih punktova kao što su: Hutovo Blato (51), Most na Tari (50), Ljubinje (30), Rog (35), Županj Potok (51), Kula Ibrahim-spahije (Popovo polje) (30), Carina (51), Slano – Drametin (50), Trebinjski most (20), Trubjela³⁹ (50), Sutorina (30), Grahovo (40). Premda se radi o posadama malog kapaciteta i ljudskog potencijala, jasna je tendencija čuvanja komunikacije u istočnoj Hercegovini u širem regionu Trebinja, odnosno puta koji je vodio bilo istočno bilo zapadno od Trebinja, pa čak i južno prema Dubrovniku. To govori da je sigurnost ugrožavana s područja Crne Gore, što potvrđuje i uvođenje pandura, posebno u gradove istočne Hercegovine. Do kraja 17. stoljeća formira se jedan novi vojni raspored koji su činili sljedeći gradovi i posade koje će posebno nakon sklapanja Karlovačkog mira (1699) predstavljati osnovu odbrambenog sistema Bosanskog ejaleta na području Hercegovine koji su činila sljedeća mjesta, odnosno 22 utvrde:

1. Mostar	535
2. Vidoška	472
3. Počitelj	415
4. Imotski	305
5. Klobuk	260
6. Ključ	202
7. Ljubuški	193
8. Čačvina	175
9. Onogošt	165
10. Banj Vir	153
11. Hutovo Blato	51
12. Županj Potok	51
13. Carina	51

³⁹ Usmene predaje govore da su u mjestima Omutiću i Trubjeli bili smješteni odredi pandura kako bi čuvali granicu od upada Crnogoraca. Trubjela su mjesto zapadno od Slanskog jezera, a Omutić zapadno od Trubjela. Bliže bosanskoj granici postoji i Veliki Omutić. Milan Vasić, "Gradovi pod turskom vlašću", *Istorija Crne Gore*, knjiga 3, tom 1. (Titograd: Pobjeda, 1975). (ćirilica), 523.

14. Most na Tari	50
15. Slano ⁴⁰ – Dramatin	50
16. Trubjela	50
17. Grahovo	40
18. Rog	35
19. Ljubinje	30
20. Kula Ibrahim-spahije ⁴¹	30
21. Sutorina	30
22. Trebinjski most	20

Po ovome se vidi koliko je Hercegovina dobila na svome strateškom značaju i koliko je područje istočne Hercegovine, posebno Dubrovačko zaleđe i prostor prema Boki kotorskoj, nakon Karlovačkog mira trebalo osigurati, naročito put koji je preko Popovog polja vodio ka zapadu i dolini Neretve. To će značiti i novu eru u vojnom uređenju Bosne s mnogim transformacijskim procesima, uzrokovanim vanjskim i unutrašnjim prilikama u samom ejaletu i Hercegovini kao njenom dijelu. Mnogo složenija situacija bila je na pravcu prema Crnoj Gori. Za nekoliko sela data su vrlo jasna pojašnjenja zašto je stanovništvo raseljeno i zašto su naselja opustjela. Navodimo neke od primjera kao što su: Selo Podsutiska (*Pusto je.*), Podgrab (*Pusto je. Raja ovog sela se zbog razbojnika iz Crne Gore premjestila u selo Drenov dol*), Podjavorje (*Pusto je. Ovdje nije moguće stanovati zbog razbojnika iz Crne Gore*), Ive (*Pusto je. To je mjesto kud prolaze razbojnici iz Crne Gore*), Spile (*Selo Vašiljica, drugo ime Spile, pusto je. Pošto se u blizini nalaze crnogorski razbojnici, odavno je napušteno*), Riđani (*Selo Riđani, pusto je. I ovo selo je*

⁴⁰ Selo Staro Slano, u kojem se nalazio zamak Resulbegovića, nalazilo se zapadno od Trebinja. U objašnjenju za kulu u Slanom kaže se: "...prolaz na putu koji vodi ka dubrovačkoj skeli. Pošto je važno, da se ono čuva, sada je za njeno čuvanje zadužen Isak-aga sa vojnicima, te oni vrše službu čuvanja". U jednom pojašnjenju stoji: "između nahija Popovo i Trebinje". Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis, i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine.* (Zagreb – Sarajevo: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Orijentalni institut u Sarajevu, 2016), 322.

⁴¹ Nalazila se u selu Dračevo zapadno od Trebinja.

prolazište za Crnogorce. Naseljavanje raje je onemogućeno).⁴² Stoga i jesu podignute kule u mjestima Omutić i Trubjela, upravo na granici s Crnom Gorom. Jedno vrijeme u Trubjeli bilo je stacionirano 50, a nekoliko godina kasnije samo 25 pandura. Pored puta nalazila su se napuštena i ruševna cisterna za vodu na brdu Hruštica. Kod te cisterne organizirana je bila straža. “Sada stanovnici nahije Riđani i Banjani drže stražu zbog crnogorskih razbojnika.”⁴³

To daje najbolji odgovor zašto je na tom teritoriju toliki broj kontrolnih vojnih punktova. Tom području pripadala je i manje poznata kula Trubjela, koja se nalazila na putu, odnosno na prijevoju prema Nikšiću. Izvori je ponekad nazivaju “palanka”. Godine 1701. dokumentirano je: “Sada je tu Murad-aga sa svojim vojnicima”. Kao mjesto na putnoj komunikaciji imalo je i han, koji je bio izvan funkcije. “U potpunosti je u ruševnom stanju”.⁴⁴ Rezultat je to dugogodišnjeg stanja od izbijanja rata 1683. godine, koji je otvarao prostor razbojnicima, posebno gubitkom Novog i drugih vojnih punktova koji su mirom 1699. godine pripali Mletačkoj Republici.

Naprijed navedeni podaci predstavljaju mirnodopski korpus vojnih snaga čiji se broj mijenjao spram prilika u susjedstvu Hercegovine. Vidljivo je koliko je ishod Bečkog rata promijenio teritorijalnu organizaciju vojnih kapaciteta na tlu Hercegovine.

Zaključak

U radu smo pokušali ukazati na osnovne pravce kretanja u izgradnji i promjenama u vojnom sistemu razvijanom od sredine 15. do kraja 17. stoljeća kroz dvije vojne komponente: timarsku i dnevničarsku, kao i njihov međusobni udio. Riječ je o mirnodopskom dijelu vojske koji ne uključuje snage u vrijeme mobilizacija kada se poziva i uključuje znatno

⁴² F. Hafizović, *Popis sela*, 382–384, 422.

⁴³ F. Hafizović, *Popis sela*, 422.

⁴⁴ F. Hafizović, *Popis sela*, 423.

veći broj vojnika. Kompariranje, kada za to postoje mogućnosti, pokazuju da su timarnici u drugoj polovini 17. stoljeća mogli činiti maksimalan udio (15–20 %) te dvije vojne komponente. To ne iznenađuje s obzirom na dominantno logističku ulogu timarnika. Mnogo realniji uvid u vojne potencijale Hercegovine stječemo kroz analizu dnevničarske vojske, kao i distribuciju tih snaga kroz 17. stoljeće. Tu se jasno razaznaju “mirni” i “ratni” periodi koji itekako imaju svoga odraza na regrutiranje novih snaga. Dva su događaja imala iznimno veliki utjecaj na te procese i vojno organizovanje na tlu Hercegovine. To su Kandijski rat i izbijanje i ishod Velikog bečkog rata (1683-1699). Posebno je ovaj drugi događaj u relativno kratkom razdoblju donio velike promjene kako na planu samog broja regrutiranih vojnika tako i njihove distribucije. Već krajem 16. stoljeća na tlu Hercegovine je 11 gradova, od kojih su neki imali i po više vojnih punktova, kao Novi, Zadvarje, Sed-i Islam (Gabela). Najveći odraz na vojno organizovanje Hercegovine imao je gubitak (Herceg) Novog, čijih je skoro 1.000 vojnika detaširano u unutrašnjost Hercegovine. U drugoj polovini 17. stoljeća na tlu Hercegovine bilo je 15 utvrda u vojnoj funkciji. Okončanje rata 1699. godine Hercegovini je dalo jedan potpuno drugačiji vojni izgled, a težište buduće vojne organizacije i odbrane prebačeno je na gradove: Mostar, Vidoški, Počitelj, Imotski, Klobuk i Ključ. Uz njih su još: Ljubuški, Čačvina, Onogošt i Ban Vir. Ipak su u narednoj fazi vojne organizacije Mostar, Vidoški (Stolac) i Počitelj preuzeli ulogu Novog, Sedd-i Islama (Gabele). U drugoj polovini 17. stoljeća ranije nevidljivi Trebinje i Popovo, Vidoški (Stolac), Imotski, Zadvarje, Taslidža i Klobuk prometali su se u red iznimno značajnih vojnih punktova, posebno u vrijeme početka izbijanja Velikog bečkog rata. Sveukupno, Hercegovina je u 18. stoljeće ušla s 22 vojna punkta, iako s nešto manjim vojnim kapacitetom u odnosu na vrijeme izbijanja rata. Težište vojne organizacije je pokušaj da se snage rasporede na što više punktova, sa što većom pokrivenošću pojedinih dijelova usljed novih prijetnji izazvanih sve češćom hajdučijom s područja Crne Gore. Hajduci su očigledno dobro koristili (ne)prilike u kojima se Osmansko

Carstvo našlo krajem 18. stoljeća, upadali, pustošili pojedina sela i krajeve na području Hercegovine.

Bibliografija

- İstanbul, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
KK 697, TD 22997, TD 76, TD 91, TD 96, 22997, TD 150, TD 174,
TD 452, MAD.d. 5449.

- Bešlija, Sedad, *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023.
- Čelebi, Evlija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, (preveo, uvod i komentar Hazim Šabanović). Sarajevo: Veselin Maslesa, 1979.
- Hafizović, Fazileta, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701, godine*. Zagreb – Sarajevo: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Orijentalni institut u Sarajevu, 2016.
- Husić, Aladin, *Vojno uređenje Bosne (od postanka ejaleta 1580. do kraja 17. stoljeća)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2020, (nepublikovani rukopis).
- *Katastarski popisi ejaleta Bosna – opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*. (dešifrirao i s osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić). Sarajevo: Dobra knjiga, I, II, 2014.
- Korić, Elma, *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Posebna izdanja LXVII, 2022.
- Kovačević, Ešref, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji, Mletačkoj republici prema odredbama Karlovačkog mira*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.

- Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 2. Izdanje, 1980.
- Pelidija, Enes, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.
- Poimenični popis sandžaka vilejeta Hercegovina. (priredio Ahmed S. Aličić) Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 1985.
- Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469. godine, dešifrirao i s osmansko-turskog preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2008.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- Tanović, Tahir Dž., *Ključka kapetanija u Hercegovini i porodica Tanović*. Sarajevo: Udruženje građana istočne Hercegovine, 2000.
- Vasić, Milan, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću*, ANUBIH, Djela, knjiga XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knj. 17, Sarajevo, 1967.
- Milan, Vasić, *Gradovi pod turskom vlašću, Istorija Crne Gore*, knjiga 3, tom 1. Titograd: Pobjeda, 1975. (ćirilica)

Ćlanci

- Raćki, Franjo, “Prilozi za geografsko-statistićki opis bosanskog pašaluka”. *Starine*, JAZU 14 (XIV), Zagreb, 1882: 173–195.
- Gökbilgin, Tayyib, “Korvin Mathias (Mátyás) in Bayezid II ye Mektupları Tercümeleri ve 1503 (909) Osmanlı – Macar Muahedesinin Türkçe Metni”, *Belleten XXII*, Sayı 87, Ankara, 1958: 369–381.
- Šabanović, Hazim, “Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, *Godišnjak Društva istorićara Bosne i Hercegovine*, XI, Sarajevo, 1961: 174–219.

Summary

Herzegovinian Fortresses (from the mid-15th to the late-17th century)

The entry of Herzegovina under Ottoman rule was followed by the establishment of military points of various types and capacities, timariot or salaried. The first timariots in Herzegovina are found in 1468 in Gabela, Mileševo, Samobor, and Todevac, and later in 1477 in a larger number: Mileševo (19), Samobor (47), Ljubuški (39), Rog (only a fortress), Ključ (30), Mostar (36), Blagaj (40), Počitelj (21), and Klobuk (23). During the 16th century, the following posts should be added: Imotski, Vrgorac, Čačvina, and Proložac – where timariot and salaried garrisons alternated. By the mid-17th century, we find garrisons in the towns: Blagaj (51), Ljubuški (59), Vrgorac (43), Ključ (24), Samobor (13), Mileševo (21), Proložac (10), Mostar (49), Imotski (26), Rog (10), Počitelj (44), Čačvina (2) — totaling 352 timariots.

As circumstances worsened due to the Candian War, the timariot component was slightly reinforced by an additional 92 timariots.

Some fortresses were oriented not only toward timariots but also had mixed garrisons. In addition to timariots, salaried garrisons are found in Imotski 39, Vrgorac 83, and Proložac 26.

Far more significant roles were played by the salaried garrisons, whose number originally ranged from 1400 to 2376 after the end of the Candian War (1665). Due to new crises triggered by the war of 1683, their strength rose to 4500 salaried soldiers. With the signing of the Treaty of Karlowitz (1699), it is evident that by the late 17th and early 18th centuries, the entry of 3363 salaried and auxiliary soldiers was recorded. These were placed in fortresses: Novi, Risan, Zadvarje, Sedd-i Islam, Imotski, Vrgorac, Norin, Proložac, and Makarska. Novi and Risan had the most numerous and quantitatively strongest salaried units in Herzegovina. A reorganization and distribution of forces took place, found

in the towns of Sedd-i Islam (Gabela), Trebinje and Popovo, Vidoška – Stolačka, Imotski, Taslidža – Pljevlja, Klobuk, Ljubuški, Vrgorac, Norin and Nevesinje, Džisri Tara, Kolo, Duvno – Pazar.

By the final phase, with the Treaty of Karlowitz in 1699, the redistribution of forces in Herzegovina led to the following deployment in the cities: Mostar (535), Vidoška (472), Počitelj (415), Imotski (305), Klobuk (260), Ključ (202), Ljubuški (193), Čačvina (175), Onogošt (165), Banvir (153), Hutovo Blato (51), Županj Potok (51), Carina (51), Most na Tari (50), Slano – Dramatin (50), Trubjela (50), Grahovo (40), Rog (35), Ljubinje (30), Kula Ibrahim spahije (30), Sutorina (30), Trebinje Bridge (20).

Under the influence of increasing Hajduks, Uskok forces, by the mid-17th century, a new corps of local forces was established in Herzegovina, responsible for guarding roads, passes, and gorges like the former martolosi. These became known as police forces called “panduri”, found across Herzegovina: Mostar, Počitelj, Bileća, Gacko, Zalom, Nevesinje, Ljubinje, Ljubomir, Čemerno, Ulog, Dabar, Do, Dretelj, Lipete, Bjelimići, Primorje, Ljubuški, Gabela, Norin, Slano, Popovo and Risan.

UDK: 331.106 (497.6 Kreševo) “ 1781 “
 DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.169
 Primljen: 29. 7. 2025.
 Prihvaćen: 29. 9. 2025.
 Izvorni naučni rad

Milo Jukić

Kreševo, Bosna i Hercegovina
 milo.malum@gmail.com

Jedan kmetsko-majstorski ugovor Franjevačkog samostana Kreševo iz 1781. godine

Sažetak: U radu se obrađuje Ugovor Franjevačkog samostana Kreševo i samostanskog kmeta Bonaventure (Bone) Kmetovića, zaključen 1781. godine. S obzirom na činjenicu da kmetstvo na Orijentu, pa tako ni u Osman-skom Carstvu, ne postoji, te da su odnosi gospodara (begova i aga, u ovom slučaju Samostana) s kmetovima bez izuzetka regulirani usmenim dogovorom, ovakvi ugovori su rijetki, ako je uopće sačuvan još neki, a ovaj je poseban i stoga što spomenuti samostanski kmet nije samo zemljoradnik, već i građevinski majstor. U Ugovoru se u osam članaka navode prava i dužnosti ugovornih strana, s time da se u jednom dijelu ispušta, budući da je podrazumijevajući u ondašnjem običajnom pravu.

Ključne riječi: Franjevački samostan Kreševo, ugovor, kmet, majstor

Abstract: The paper examines the contract between the Kreševo Franciscan Monastery and the monastery's serf Bonaventura (Bona) Kmetović, concluded in 1781. Given that serfdom did not exist as such in the Orient, including the Ottoman Empire, and that the relationships between landlords (beys and aghas, or in this case the Monastery) and serfs were, without exception, regulated by oral agreements, contracts of this kind are rare, if indeed any other has even been preserved. This one is particularly notable

because the mentioned monastic serf was not only a farmer but also a construction craftsman. The contract outlines the rights and obligations of the contracting parties in eight articles, with a part omitted as it was implied under the customary law of the time.

Keywords: Franciscan Monastery of Kreševo, contract, feudal serf, master builder

Uvod

U Arhivu Franjevačkog samostana Kreševo (dalje: AFSK) sačuvano je nekoliko zapisnika koji bacaju tračak svjetla na odnos Samostana prema svojim kmetovima. Svi su nastali tijekom 19. stoljeća,¹ ali ni u jednom nema detalja o odnosima dvije strane. Jedinu izuzetak, usto stariji od svih navedenih zapisnika, jest ugovor Samostana s kmetom Bonom Kmetovićem, sačinjen i potpisan 27. III. 1781. godine.² Ugovor je vjerojatno jedini takav u franjevačkim i ostalim arhivima u Bosni i Hercegovini, a sličan se teško može naći i u arhivima osmanske provenijencije, budući da kmetstvo kakvo nalazimo u Bosni na Orijentu, pa tako ni u Osmanskom Carstvu i njegovim zakonicima, institucionalno ne postoji.³ Poseban je i stoga što naglasak primarno nije na uobičajenom

¹ Tefer kmeti 1851 (AFSK, Fond: Gospodarsko-novčane knjige, kutija 45, signatura Gos. 9); Zapisnik dohodaka kmeti 1874 AFSK, Fond: Gospodarsko-novčane knjige, kutija 46, signatura Gos. 14); Zapisnik troškova na zgrade kmetke 1874 (AFSK, Fond: Gospodarsko-novčane knjige, kutija 46, signatura Gos. 14); Zapisnik kmetškoga i posievačkoga haka od 1894 (AFSK, Fond: Gospodarsko-novčane knjige, kutija 48, signatura Gos. 26).

² Ugovor je, na zasebnim listovima, neuvezan, naknadno umetnut u Tefer kmeti 1851.

³ Onodobni osmanski zakoni se, budući da kmetstvo na Orijentu ne postoji, gotovo uopće ne bave njime, pa ni odnosima između zemljoposjednika i kmeta, gotovo u potpunosti ga prepuštajući običajnom pravu i usmenom dogovoru. Dr. Čiro Truhelka, "Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni", separadni otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini" (1915), 80. Tek će tzv. Saferska naredba iz 1859. donekle definirati te odnose, ali i ona "priznaje tradicionalnom običaju odlučnu važnost pa mu se opire samo u toliko, u koliko je na evidentnu štetu kmeta a inače ga ostavlja na snazi." (Truhelka, "Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni", 85.).

Slična praksa vladala je i u nekima od susjednih država. Tako se u kmetskim ugovorima na Pelješcu (Dubrovačka Republika) odreda okvirno navodi "da se težak obvezuje na službu 'po običajima Pelješca', ili po običajima pojedine kontrate na Pelješcu, a ne određuje se podrobnije u čemu se ta služba sastoji i koliko dana godišnje traje." Frano Glavina,

kmetskom upravljanju zemljišnim parcelama, nego na majstorskim poslovima.

U ugovoru, pisanom krasopisom, narodnim jezikom s ponešto latinštine, u osam članaka su uglavnom navedene obveze Samostana, dok se konkretne obveze kmeta majstora Bone Kmetovića više navode kroz moguće izuzetke, što govori da je u ono doba, bez obzira na vrstu kmet-skih poslova, postojala općepoznata i općepriznata norma kmetovskih obveza, koja je gotovo bez izuzetka utanačivana usmenim dogovorom.

Ugovor potpisuje sedam članova samostanskog diskretorija,⁴ a Bono Kmetović, budući nepismen, stavlja znak križa.⁵ Ugovor je interni, zaključen “na vjeru”,⁶ dakle bez ovjere službenih organa ondašnje osmanske vlasti.⁷ Sklapa se, što je vidljivo u nekoliko članaka, dugoročno i u ime Samostana ga, većinom glasova, može promijeniti ili poništiti samo samostanski diskretorij.

Društveno-politički ambijent u Bosni u vrijeme potpisivanja ugovora ne odstupa znatnije od onog u prethodnom desetljeću. Nema većih ratnih sukoba u kojima bi sudjelovali stanovnici Bosanskog ejaleta, a stanje je razmjerno mirno s obzirom na to da nakon energične akcije Mehmed-paše Kukavice 1753. godine nema većih unutarnjih pobuna.⁸ Neposredno prije potpisivanja ugovora kreševski franjevci vode spor s mulinim čohadarom iz Sarajeva zbog križa ispred crkve, koji će završiti

“Kmet-ski odnosi na poluotoku Pelješcu u svjetlu jedne parnice iz 1741.”, *Arhivski vjesnik*, Vol. 21–22, No. 1 (1979), 404.

⁴ Diskretorij je savjetodavno tijelo gvardijana u franjevačkim samostanima, a 1781. činili su ga i ugovor potpisali: fra Filip Majić, fra Mato Mijić, fra Martin Nikolić, fra Josip Tomić, fra Andrija Rebić, gvardijan fra Anto Vrcić i fra Augustin Okić.

⁵ “I ja gorri immenovan Bono neznajuchi pisat činim +”.

⁶ “u viru od scta mi se podpisujemo”.

⁷ Među osmanskim dokumentima u Arhivu Franjevačkog samostana Kreševo nalazi se i nekoliko stotina kupoprodajnih ugovora, sklopljenih tijekom 18. i 19. stoljeća između Samostana i fizičkih osoba (katolika i muslimana). Svi su, bez ijednog izuzetka, ovjereni od nadležne institucije sudske vlasti (AFSK, Fond: Tursko-arapske isprave (Turcica), kutije 100/1 i 100/2, signature Tursko 1-9, nepaginirano).

⁸ Avdo Sućeska, “Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću”, u: *Zbornik radova*, knjiga 1, ur. Danica Milić, Beograd: Istorijski institut u Beogradu, 1976, 200.

tako što gvardijan od mule “odmah bi u avst metnut; iz koga, dok se izbavi, dade 400 groša”, te pokušavaju riješiti nesuglasice s mostarskim pravoslavnim vladikom, koji višekratnim nastojanjima želi sebi položiti katoličke župe i župnike u Hercegovini, koje su inače potpadale pod nadležnost Kreševskog samostana.⁹

Posjednici zemljišnih parcela u Bosni toga doba uglavnom su gornji slojevi muslimanskog stanovništva, a obrađuju ih kmetovi, koji nad zemljišnim parcelama nemaju nikakvih vlasničkih prava. Posjednici ostvaruju pravo na naturalnu rentu, koja je različita od slučaja do slučaja; poznato je da su kmetovi u nekim slučajevima spahiji i čitluk-sahibiji morali davati do trećine, četvrtine ili petine, dok su u nekim drugim slučajevima davali i polovinu ukupnih prihoda.¹⁰ Ostatak stanovništva uglavnom čine slobodni seljaci i zanatlije.

Kreševo zbog svojih klimatskih i reljefnih karakteristika nikad, pa ni u vrijeme potpisivanja ugovora, ne predstavlja dominantno zemljoradničko područje; značajan udio u ukupnom broju stanovništva čine zanatlije, poglavito kovači i rudari. Čitavo Kreševo tada je bilo jedna velika kovačnica, pa ga neki nazivaju “Bosanski Ruhr”, a u malim kovačkim pogonima izrađuju se konjske ploče, čavli, brave, noževi, mlinovi za mljevenje kave, male lovačke puške i drugo,¹¹ pa čak, i to upravo u drugoj polovici 18. stoljeća, i tako precizne izrađevine kao što su medicinske sprave.¹² U epidemiji kuge 1768., 13 godina prije potpisivanja ugovora, umrlo je 628 katolika¹³ (podaci za muslimane nisu poznati),

⁹ Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana* (Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003), 207, 208.

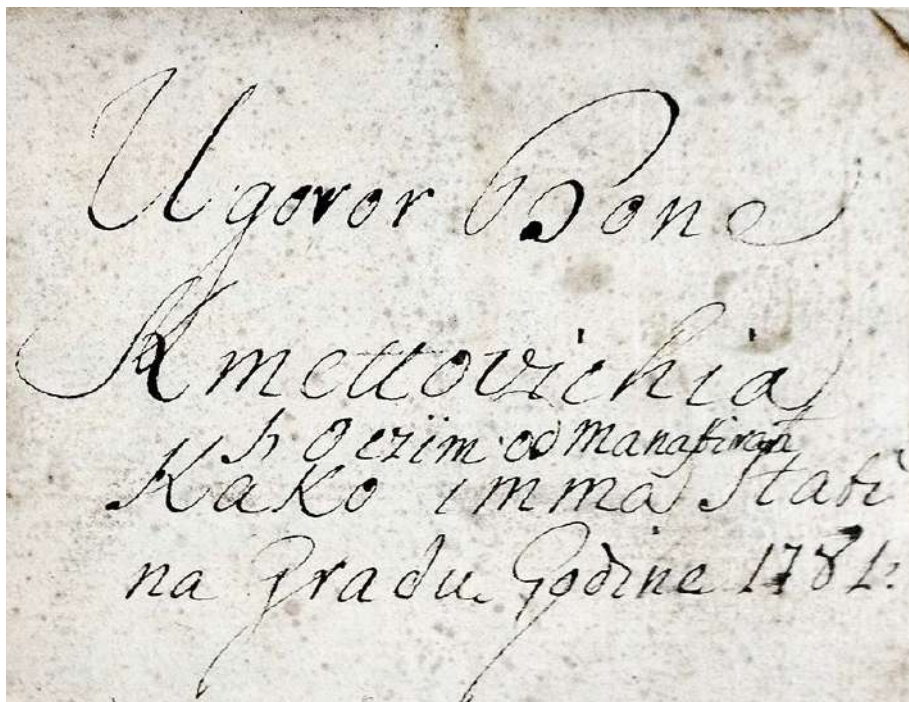
¹⁰ Dr. Avdo Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ* (Sarajevo: Svjetlost, 1985), 70, 73.

¹¹ Vladimir Dumbović, “Značenje Kreševa u metalurškoj proizvodnji stare Bosne (Historijsko-geografski prikaz)”, Radovi sa simpozijuma “Rudarstvo i metalurgija BiH od prahistorije do početka XX vijeka” (Zenica: Muzej grada Zenice, 1999), 408.

¹² Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine* (Sarajevo: Naučno društvo BiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 5, 1957), 87.

¹³ Milo Jukić, “Popis umrlih od kuge u župi Kreševo 1768. godine”, *Bosna franciscana*, 25 (Sarajevo: Franjevačka teologija, 2006), 308.

što je sasvim sigurno ostavilo posljedice ne samo na brojnost stanovništva nego i na raspoloživost radno aktivnog stanovništva.

Naslov na ovitku ugovora

Samostan i kmetovi potkraj 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća

Prema jednom zemljišnom inventaru fra Andrije Kujundžića,¹⁴ Samostan je nekoliko desetljeća nakon sklapanja ugovora imao brojne zemljišne i druge posjede, a četiri se, na Gradu,¹⁵ Orašku,¹⁶ Ravnama¹⁷ i Lopati¹⁸, prema spomenutom ugovoru, daju na upravljanje kmetu Boni Kmetoviću i njegovoj obitelji, koja je očito i prije upravljala spomenutim posjedima.¹⁹ Nekad u godinama prije sklapanja ugovora očito je došlo do poremećaja u odnosima između Samostana i Kmetovića, a na takvu mogućnost ukazuje naknadno dodana bilješka u ljetopisu fra Marijana Bogdanovića za 1780. godinu, u kojoj je Bono Kmetović okrivljen da je ukrao samostanske novce.²⁰ Iz sačuvanih zapisa ne znamo ni je li Kmetović doista ukrao zlatnike, ali je sumnja vrlo vjerojatno bila toliko jaka

¹⁴ Adnotatio rerum immobilium huius conventus S. Catharinae virginis et martyris de Kreshevo, facta per P. Andream Kujundzich de Kreshevo, anno 1829., nepaginirano (AFSK, Fond: Gospodarsko-novčane knjige, kutija 43, signatura Gos. 4).

¹⁵ Samostansko imanje blizu ruševina srednjovjekovnog Kreševa na kojem su kreševski franjevci imali kuću, u koju se dio bratstva sklonio nakon izgorenja Samostana 1765. godine. Uz kuću su, shvaćajući da su šanse za skoro dobivanje dozvole za gradnju samostana vrlo male, sagradili krušnu peć i cisternu za kišnicu. O tome u: M. Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 60, 64, 68–70, 117. Oko te kuće razvilo se manje naselje, koje je postojalo do osamdesetih godina prošlog stoljeća, a danas je bez stanovnika. Neki put je Grad tretiran kao posebno naselje, a nekad je pribrajan Vrancima ili Kreševu.

¹⁶ Zaravan iznad sela Vrancu.

¹⁷ Sklop zemljišnih parcela blizu sela Vrancu, neko vrijeme vranački zaselak, danas bez stanovnika. Može se pretpostaviti da je Kmetović dobio dio imanja u Ravnama, budući da je u Bogdanovićevom ljetopisu navedeno (Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 199) da je u studenom 1775. za kmeta u Ravnama postavljen Dujam Ramljak, "prija se s njim pogodio, što i mi njemu, i on nama ima davat".

¹⁸ Planina iznad Kreševa.

¹⁹ Potvrđuje to i podatak da je u obitelji Mate Kmetovića u Vrancima (vjerojatno na Gradu, koji tad nije bio naveden kao posebno naselje), u epidemiji kuge 1765. godine umrlo osmero članova obitelji. Jukić, "Popis umrlih od kuge u župi Kreševo 1765. godine", 313.

²⁰ Prvotno je za krađu 52 zlatnika, sakrivenih u magazuu na Gradu nakon izgorenja Samostana, osumnjičen zavjetovani laik fra Julijan iz Konavala, ali zlatnici kod njega nisu nađeni. O tome Bogdanović detaljno izvještava u vrijeme kad se krađa dogodila, 1766. U naknadnoj bilješci, drugim rukopisom unesenoj uz Bogdanovićev zapis 1780. (Bogdanović je umro 1772.), skinuta je sumnja s fra Julijana, a za krađu je okrivljen Bono Kmetović. Iako se u zapisu navodi da je o tome nešto više zabilježeno u dijelu ljetopisa za 1780., tamo nema spomena ovog slučaja. Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 69, 70.

da je dokazivanje krivnje ili nevinosti potrajalo te da je za to vrijeme Kmetović udaljen s posjeda. Potvrđuje to i članak 8. ugovora, u kome se naglašava kako nitko od samostanske obitelji, *cujus cumque Sit gradua et conditionis*,²¹ ne smije bilo što od prošlih dešavanja predbacivati Kmetoviću ili njegovoj obitelji, niti Bono i članovi njegove obitelji i s kim smiju raspravljati o tim dešavanjima, odnosno da nitko od dvije strane ne smije biti "*disturbatores pacis*".²²

Najstariji sačuvani zapisnik samostanskih kmetova datira iz 1851. godine. Samostan je tada na kreševskom području imao kmetove na Imamovini i Okićevini u Kojcini,²³ u već spomenutom vranačkom zaseoku Ravne, te u selu Komari, 4 km od Kreševa prema Kiseljaku, kao i u dvama vinogradima u Neretvi.²⁴ Na spomenutim parcelama, možda i na još kojoj, fratri su imali kuće i štale. Ostalim samostanskim zemljišnim parcelama, a 1829. ih je bilo više od 50,²⁵ franjevci vjerojatno izravno upravljaju, dajući ih u kratkoročni ili dugoročni zakup za oranje ili košenje ili ih sami obrađuju. Kmetovići se u zapisniku iz 1851. ne navode, kao, iz nepoznatog razloga, ni Grad, iako je cijelo vrijeme u samostanskom vlasništvu. Evidencija za Grad se vodi tek od 1861., kada je kmet na tamošnjem posjedu Nikola Kozina.²⁶

Kroz cijelo 19. stoljeće Samostan kupuje zemljišne parcele, ponajviše upravo oko samostana i crkve, s namjerom da stvori neku vrstu zemljišnog "prstena", kako zbog izglednih i čestih sporova ne bi graničio s muslimanskim vlasnicima,²⁷ ali i u široj okolini užeg samostanskog područja, sve do Pirina na istoku i Deževica na zapadu. Na te parcele

²¹ Bez obzira na njegov stupanj i položaj.

²² Remetitelj mira.

²³ Selo udaljeno 3 km od Kreševa prema planini Inač.

²⁴ Tefter kmetski 1851. Tefter obuhvaća razdoblje od 1851. do 1874. godine.

²⁵ Adnotatio rerum immobilium huius conventus S. Catharinae virginis et martyris de Kreševu...

²⁶ Isto, 74.

²⁷ Fra Stjepan Buljan, *Povijesne crtice Kreševa i Franjevačkog samostana 1897.-1997.* (Kiseljak: HKD Napredak Podružnica Kiseljak, 1997), 49.

postavlja kmetove, uglavnom bezemljaše doseljene iz Hercegovine, što je vidljivo iz gore navedenih zapisnika. Najveći broj parcela bit će oduzet Samostanu u agrarnim reformama Kraljevine SHS i FNRJ,²⁸ pa će tako i parcele na Gradu, višestoljetno vlasništvo Samostana, nakon 1921. pripasti kmetovskim obiteljima koje su ih u to doba obrađivale.

O prezimenu Kmetović

Prezime Kmetović očito je nastalo po dugogodišnjem, vjerojatno višedesetljetnom statusu određene obitelji. U Dragičevićevom popisu iz 1742. godine jedna obitelj Kmetović zabilježena je u Selakovićima iznad Fojnice, a još jedna u Vodičevu kod Kupresa.²⁹ I fojnički Kmetovići, starinom Frankovići, doseljeni iz Rame, bili su samostanski kmetovi u Selakovićima, selu smještenom iznad fojničkog samostana.³⁰

Prezime se na kreševskom području, osim već spomenutog popisa umrlih od kuge, prvi put navodi u popisu fra Marijana Bogdanovića (1768.) na Gradu, i to sedmočlana obitelj istog ovog Bonaventure Kmetovića s četiri odrasla, krizmana člana i troje djece.³¹ Po prebivalištu na Gradu imaju nadimke Građanović, Gradačić, Građanić i Građanin, a prvi se također navodi u Bogdanovićevom popisu, koji u Kreševu bilježi tročlanu obitelj Ane Građanović.³² Da su Građanovići i Kmetovići isti rod, prvi put je vidljivo iz zabilješke u matici krštenih za 1801. godinu, kad su kao roditelji krštenika Ivana navedeni Augustin Građanović vulgo Kmetović s Grada i Manda rođ. Čičić iz Crkvenjaka. Dvadesetak go-

²⁸ Opširnije o tome u: Agrar – samostanski zemljišni posjed do oduzimanja 1924. i 1946., 1. i 2 (AFSK, Fond: Razni manji predmeti samostana i župe, kutija 105/1, signatura Pred. SŽ 3 i 4) i Agrarna reforma (Kreševo, Kiseljak, Banbrdo) (AFSK, Fond: Razni manji predmeti samostana i župe, kutija 108/4, signatura Pred. SŽ 25).

²⁹ Dr. Luka Đaković, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu BiH*, I (Sarajevo: ANUBiH, knjiga XXIII, 1979), 159, 190.

³⁰ Milo Jukić, *Katolički rodovi župe Fojnica 1742.-1992.* (Kreševo: Klepsidra, 2017), 89.

³¹ Dr. fra Andrija Nikić, *Povijesna zrnca* (Mostar: Franjevačka knjižnica i arhiv u Mostaru, 2000), 206.

³² Isto, 201.

dina prije toga, 1769., krštena je Ursula, kći Nikole Gradačića i Ivke, rođ. Kulišević, a nekoliko dana kasnije Lucija, kći Ivana Gradačića i Anđe, rođ. Matešić. Usporedbom s drugim zapisima u maticama vidljivo je da se radi o Nikoli, odnosno Ivanu Kmetoviću. U inačici Građanić prezime se spominje i u Vrancima 1779. godine, kad je kršten Ivan Građanić, sin spomenutih Nikole i Ivke, rođ. Kulišić. Iste godine krštena kuma Ivki Malčević bila je Anđa Građanović iz Kreševa, što govori da ih je cijelo vrijeme bilo i u Kreševu.³³ I Bogdanović u *Ljetopisu* spominje da je 1771. godine umrla Anđa Građanin,³⁴ a nastavljajući njegova ljetopisa u siječnju 1797. godine spominje izvjesnog fra Bonu Kmetovića,³⁵ sasvim sigurno srodnika kmeta Bone Kmetovića. Fojnički Kmetovići imali su, pak, fra Ivana, autora jednog zapisnika iz 1741. godine,³⁶ fra Matu (Matiju),³⁷ umrlog 28. XII. 1756.³⁸ te fra Tadiju, umrlog 24. XI. 1844.³⁹

Kmetovića odavno ni u jednoj od navedenih prezimenskih inačica nema na kreševskom području, mada nije isključeno da su to današnji Gracići, nastanjeni u Kreševu.

³³ Opširnije o Kmetovićima u: Milo Jukić, *Katolički rodovi župa Kreševo*, Banbrdo – Lepenica, Kiseljak i Deževica 1742.-1992. godine, I (Kreševo: Klepsidra, 2015), 198, 199.

³⁴ Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 171.

³⁵ Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 224.

³⁶ Liber in quo adnotantur sacra adventia tempore P. Ioannis Cmetovich, Gni huius Contus S. Spus Foinicae. Nikola Lašvanin, *Ljetopis* (Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003), 6.

³⁷ Lašvanin, 221.

³⁸ Podatke je 2016. godine prikupio tadašnji gvardijan fra Nikica Vujica. Popis pokojnih fratarata (mjesto smrti Fojnica; ukupno 207; Fratri (boldirana slova) pokopanih na Karauši (ukupno 43) (pristup ostvaren: 16. IV. 2025, <https://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/zupa-brestovsko/21-razno/210-popis-fratarata-kojima-je-mjesto-smrti-upisano-fojnica-ukupno-207-fratarata-fratri-boldirana-slova-pokopani-na-karausi-43>).

³⁹ je isti fra Mato Kmetović čiji izbor za (privremenog) gvardijana Franjevačkog samostana u Vukovaru (1736.), izbor za gvardijana u Franjevačkom samostanu Velika (1739.) te gvardijansku službu u Sutjesci (1740.) i Fojnici (1741.) bilježi Benić. Bono Benić, *Ljetopis sutješkoga samostana* (Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003), 136, 148, 150, 157.

³⁹ <https://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/zupa-brestovsko/21-razno/210-popis-fratarata-kojima-je-mjesto-smrti-upisano-fojnica-ukupno-207-fratarata-fratri-boldirana-slova-pokopani-na-karausi-43>

Druga i treća strana ugovora

U prvom članku ugovora se, kao temelj svega ostalog, navodi da će Kmetović i njegova obitelj povjerenim imanjinama upravljati zajedno s gvardijanom,⁴⁰ gdje se bez sumnje misli na to da će Kmetović ispunjavati gvardijanove naloge. Tomu u prilog govori i članak 2, u kome se navodi da “Zaradi gori rečenoga gniegova poslua i sluxbe imma se davat gniemu i gniegovoj familii sva rana iz Manastira, to jest, kruh, sol, maslo, sir, meso, menestra, zejten, i ostalo kako se more raniti gliuski i poscteno.” O Božiću, za poklade, na Uskrs i na Duhove Kmetović “za immati kruha

⁴⁰ Tadašnji gvardijan fra Anto Vrcić rođen je 1736. godine u selu Ljetovik, iznad Brnjaka (danas župa Banbrdo – Lepenica). Gvardijansku službu obavljao je od 1780. do 1783. godine, nakon čega je do 1786. bio i definitior Provincije. Umro je u Posušju, gdje je bio župnikom, 23. VIII. 1792. u 56. godini. Pokopan je na posuškom groblju Ričina. Na Brnjacima je, pored filijalne crkve, zajedno sa subračom iz tog kraja fra Dominikom Vrcićem i fra Ilijom Grbavcem te Grbavčevim ocem Ilijom, dobio i prigodan spomenik. Milo Jukić, Brnjaci (Kiseljak: Župa Kiseljak, 2019), 146, 157.

psceničnoga” može uzeti s guvna šinik⁴¹ pšenice, dok mu je gvardijan uz poklade dužan osigurati deset oka vina, a uz ostala tri spomenuta blagdana po šest oka vina i po bocu rakije. Kad Kmetović radi nešto u samostanu i oko samostana, *“imma se raniti ovd i kako je i dosada bilo”*.

Osim toga, Kmetoviću će Samostan *“za najam, illi plachiu”* godišnje davati 30 groša *“i s ovim jasprama imma on sebe odievat, i svoju familuu, a iz begluka⁴² neka im igju opanci”*, dok će *“arač”,* tj. porez plaćati Samostan. Odjeća nije dio pogodbe, nego *“zaradi partenine neka se misli gniegova xenna za odievat svoju familuu, zaradi toga more siati laan na nascoj zemgli gdioj drago za svoju kuchiu”*.

O Kmetovićevim obvezama rečeno je vrlo malo. Tek se u prvom članku kaže kako *“imma sluxiti manastir u majstorluku, i u svemu ostalomu scto mu gvardian zapovidi, et in illius absentia vechil”*.⁴³ To nas navodi na pomisao da je Kmetović vjerojatno bio *“dunđer”*, kako je narod nazivao majstore koji su znali raditi s kamenom, drvetom i drugim potrebnim materijalima, odnosno zidati, popravljati i održavati kuće, štale i druge gospodarske objekte. Na to ukazuje i članak 4, u kome se dvije strane sporazumijevaju da *“ako bi paak rečeni Bono za potribu, illi s muraselom⁴⁴ ottisco načignati, illi sctogod raditi u kakvu majdanu neka onna*

⁴¹ Mjera za žito (oko 80 oka).

⁴² Pod terminom *begluk* misli se na veliki posjed, koji, ili jedan njegov dio, koriste kmetovi. Todor Kruševac, “Bosanski agrar posle 1918. godine”, Sarajevo: Pregled, br. 59 (1928), 295.

⁴³ U odsutnosti s njegovim zastupnikom.

⁴⁴ *Murasela* je u osnovnom značenju pismeno ovlaštenje u muslimanskoj vjerskoj zajednici, ali je u vrijeme sklapanja ugovora spomenuti izraz imao, barem za franjevece, mnogo šire značenje, najčešće u smislu dozvole. Kao ilustracija ove tvrdnje mogu poslužiti latinični sažeci na brojnim osmanskim dokumentima u Arhivu Franjevačkog samostana Kreševo, primjerice: Murasela Omer-efendije da se može moliti za nekog iz Samokova (1773.), Murasela od kadije da fratar moli Boga nad čeljadetom u Konjicu (1776.), Murasela da se dovede fra Domin Paveša kao budala; kad je pobigo iz manastira na 23. Marca 1784., Murasela da možemo slobodno Boga moliti nad rišćanicom bolnom (1792.), Murasela da f. Tomo može ličit Baliju (1794.), Murasela da se moli Boga nad Turčinom u Konjicu (1796.) itd., a franjevci će dozvole nazivati muraselama i u 19. stoljeću: Murasela da se ukopa Luka Vidović na 2. siečnja (1804.), Murasela porad šenluka i rođenja 1822., Murasela za Stjepana Struku koi je ubien na 11. Kollovoza 1825.” itd. Svi navedeni dokumenti

*nadnicza gniegove igiu u intratu*⁴⁵ *od Manastira*". To bi značilo i da gvardijan, kad procijeni da je to korisno za Samostan ili kad kmet nema nužnih poslova na samostanskim imanjima, može "iznajmiti" Kmetovića trećoj osobi. U nastavku istog članka dodaje se da ono što Kmetović obzimu (zimi, u smislu "izvan sezone") i nemajući posla (misli se na zaduženja Samostana koja se odnose na njega) "*bude naçignati na Gradu, neka je onno gniegovo*", s time da "*neima nikada kretati u japiu*⁴⁶, *koja je usjeçena, illi odregiena za Manastira*".⁴⁷ Da je Kmetović bio vrlo vješt majstor, potvrđuje i Bogdanović, bilježeći da je, zajedno s Petrom Dembićem iz

u: Turske isprave 3 (AFSK, Fond: Tursko-arapske isprave (Turcica), kutija 100/1, Tursko 3, nepaginirano).

Muraselama su franjevci, uz ostalo, nazivali i naredbe vlasti. U ovom slučaju vjerojatno se misli na naredbe vlasti kojima su kršćani, poglavito majstori svake vrste, bili dužni sudjelovati u izgradnji i obnovi tvrđava bez obzira na udaljenost, za što su u nekim slučajevima dobivali i određenu novčanu naknadu. Poznato je da su takvi radovi 1781. obavljani na tvrđavama u Gradišci i Počitelju, a vjerojatno 1782. na tvrđavi u Dubici. (Dijana Pinjuh, Hercegovački sandžak u obnovi i izgradnji tvrđava u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću, izlaganje na međunarodnom znanstvenom skupu "Fortifikacije i vojne komunikacije na tlu Bosne i Hercegovine od antike do 1918. godine", održanom u Mostaru 7. i 8. VI. 2024.). Razlozi za to sasvim sigurno leže u za Osmanlije nepovoljnom ishodu Rusko-turskog rata (1768.-1774.), završenim Kučuk-kajnardžijskim mirom, tijekom kojeg je osmanska vojska doživjela niz poraza, pa je Porta "kao gubitnik na frontovima počela razmišljati o društvenim, pravnim, ekonomskim i kao glavni razlog poraza posebno vojnim reformama. Ahmed Akgündüz i Said Öztürk, Nepoznata Osmanska država kroz sedam stoljeća (Sarajevo: Dobra knjiga, 2016), 342. Mimo toga, vlast svake godine, čak i u posljednjim desetljećima osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, pogotovo u jeku poljskih radova, "tjera kmetove da za izgradnju javnih zgrada, tvrđava, telegrafa, putova, nasipa, mostova itd. kopaju kamenje, pijesak i ilovaču, da pale krečane, da sijeku grede i japiju, i da drugi materijal pripravljaaju, i da to iz udaljenih planina na svom podvozu a bez ikakve plaće, na određeno mjesto donesu." Bonifac Badrov, "Fra Lovro Karaula" (u: Biografije bosanskih franjevac, ur. Marko Karamatić, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2015, 667.

⁴⁵ Intrata (lat.) – ulaz; misli se na samostansku blagajnu.

⁴⁶ Drvna građa.

⁴⁷ Poznato je da su kmetovi uglavnom živjeli u lošim kućama, koje bi u nekim slučajevima znali razmontirati i razmjerno lako, bez sumnje uz odobrenje gospodara (bega, age, spahiye, u ovom slučaju Samostana), prenijeti na drugu parcelu. Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine* (Sarajevo: Institut "Ibn Sina", 2005), 113. Moguće je da u ovdje obrađenom ugovoru Bono Kmetović, kao vješt majstor, dobiva privilegiju da u slučaju napuštanja samostanskog imanja ("neka je ono gniegovo") može prenijeti i kuću koju eventualno izgradi.

Fojnice, “postavljen predvodnikom svih drugih (majstora)” u radovima na obnovi samostana 1767. godine.⁴⁸

Ugovor se očito sklapa dugoročno, čim se u članku 5 određuje da gvardijan Kmetoviću, kad dođe vrijeme za ženidbu njegova sina,⁴⁹ “*imma mu pomochi poloviczu harča*”, tj. snositi polovicu troška, te da se Kmetoviću “*imma (...) grobnicza datti mukte*”, tj. besplatno, gdje se bez sumnje misli na grobnicu u crkvenom podu, koju su u ono doba mogle priuštiti samo bogatije obitelji i što je predstavljalo posebnu čast.⁵⁰ Na dugoročnost ukazuje i završni dio članka 7, u kome se navodi da je Kmetović, ako želi napustiti imanje, “*imma tho kazati gvardianu i Discretoriu pria na scest misseczi*”.

Iako je primarno njegovo majstorsko znanje, Kmetović se, dakako, bavi i zemljoradnjom, što je u ono doba bilo nužno, makar i samo za vlastite potrebe. U tome ima izvjesnu autonomiju, pa, ali opet u dogovoru s gvardijanom, treba (članak 6) “*upravgliati i raditi oko zemgliah, koliko da je on Gospodar: to jest kudda on otio i gvardian mettati thor, siati psceniczu, i ostalah xitta, kositi, kupiti, pglietti, xetti i vrrchi i ostalo*”, i to tako da se nitko od fratarā, osim gvardijana, nema pravo “*mettati i stavgliati modo imperatore*” “*u gniegove posle*”, odnosno zapovijedati mu. “*Ako bi paak koi od koi (od) otacza od manastira ottio kakvu mutatio činiti od gnivah i od siagna da sse neima posluszat brez consenza majoris partis Discretorii, u koi Congrese ima uliziti i gori rečeni Bono*”, završava članak 6.

⁴⁸ Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, 87.

⁴⁹ Josip Kmetović, sin Bonaventure (Bone) i njegove zakonite žene Anđe, rođ. Marijanović s Bukve, kršten je po fra Juri Mareševiću 27. II. 1775. Liber baptizatorum post consumatum conventum Cresseviensem igne, die 7. Aprilis anni 1765. AFSK, Fond: Matice krštenih župe Kreševo i kapelanije Neretvica, kutija 2, signature Mat. Krš. 1, str. 188. U vrijeme potpisivanja ugovora imao je četiri godine.

⁵⁰ Augustin Kristić, *Građanski život Kreševa* (Sarajevo: Bosanska pošta, 1939), 39, 40.

Zaključak

Ugovor zaključen između Franjevačkog samostana Kreševo i samostanskog kmeta Bone Kmetovića predstavlja, u nedostatku drugih sličnih isprava iz tog doba, primjer posjedničko-kmetovskih odnosa. Osim majstorskih poslova, koje će Bono Kmetović obavljati prema trenutnom stanju i potrebama, a po određenju aktualnog gvardijana, u osam članaka navedeni su svi ostali bitni detalji: godišnja plaća, prehrana kmeta i njegove obitelji te pribavljanje odjeće i obuće za njih, plaćanje poreza, upravljanje zemljišnim parcelama, prihodovanje u slučaju kmetovog rada za treću osobu ili organe vlasti, uvjeti možebitne gradnje objekata na posjedu za vlastite potrebe, a na kraju čak i postupak u slučaju raskida ugovora uzrokovanog nezadovoljstvom jedne od strana.

Ako, međutim, znamo praktične primjere posjedničko-kmetovskih odnosa iz tog doba, a u literaturi ih je prezentiramo mnogo i iz njih je vidljivo stalno i uporno nastojanje posjednika da od kmeta izvuče što veću materijalnu korist, ugovor ipak ne može poslužiti kao ogledni obrazac spomenutog odnosa. Budući da je u ovom slučaju posjednik franjevački samostan, a kmet ne samo zemljoradnik već i majstor, motivi ne mogu biti isti kao kad je posjednik beg ili aga; samostan dovođenjem bezemljaša na svoje zemljišne posjede želi, uz ostalo, korektnim odnosom ojačati katolički element na svom području, u čemu im vrijedan majstor itekako može biti od pomoći, dok beg, odnosno aga nemaju takvih motiva i jedino bitno im je povećati vlastiti dohodak, bez obzira na to jesu li njegovi kmetovi kršćani, hrišćani ili muslimani. Ta korektnost se u ovom slučaju, naslanjajući se na skrb za katolički element, ispoljava kroz određene povlastice (naknada troška u slučaju ženidbe kmetovog sina i besplatna grobnica u crkvi) te poticajne darove vezane za obilježavanje Božića, Uskrsa, Duhova i poklada.

Ugovor potpisuju svi članovi samostanskog diskretorija i ne može biti raskinut čak ni voljom samog gvardijana, nego isključivo većinom glasova diskreta, što govori o tome da se u nekim slučajevima

suspendira vertikalna hijerarhijska linija zapovijedanja u korist izvjesne demokratičnosti franjevačkog bratstva unutar pojedinog samostana, dok neovjeravanje ugovora kod mjesne vlasti, za razliku od brojnih bez ijedne iznimke ovjerenih kupoprodajnih ugovora Samostana, daje naslutiti nepovjerenje prema toj vlasti. Ne možemo znati kako bi vlast reagirala na ugovor u slučaju njegovog nepoštovanja jedne od strana i bi li od njega za oštećenu stranu bilo ikakve koristi.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Arhiv Franjevačkog samostana Kreševo (AFSK):
 - Agrarna reforma (Kreševo, Kiseljak, Banbrdo) (Fond: Razni manji predmeti samostana i župe, kutija 108/4, signatura Pred. SŽ 25)
 - Agrar – samostanski zemljišni posjed do oduzimanja 1924. i 1946., 1. i 2 (Fond: Razni manji predmeti samostana i župe, kutija 105/1, signatura Pred. SŽ 3 i 4)
 - Adnotatio rerum immobilium huius conventus S. Catharinae virginis et martyris de Kreshevo, facta per P. Andream Kujunxich de Kreshevo, anno 1829. (Fond: Gospodarsko-novčane knjige, kutija 43, signatura Gos. 4)
 - Liber baptizatorum post consumatum conventum Cresseviensem igne, die 7. Aprilis anni 1765. (Fond Matice krštenih župe Kreševo i kapelanije Neretvica, kutija 2, signature Mat. Krš. 1)
 - Tefter kmetski 1851 (Fond: Gospodarsko-novčane knjige, kutija 45, signatura Gos. 9)
 - Turske isprave 1-9 (Fond: Tursko-arapske isprave (Turcica), kutija 100/1, signature Tursko 1-9)
 - Zapisnik dohodaka kmetski 1874 (Fond: Gospodarsko-novčane knjige, kutija 46, signatura Gos. 14)

- Zapisnik kmetskoga i posievačkoga haka od 1894 (Fond: Gospodarsko-novčane knjige, kutija 48, signatura Gos. 26)
- Zapisnik troškovah na zgrade kmetske 1874 (Fond: Gospodarsko-novčane knjige, kutija 46, signatura Gos. 14)

LITERATURA

Knjige

- Akgündüz, Ahmed i Öztürk, Said, *Nepoznata Osmanska država kroz sedam stoljeća*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2016.
- Benić, Bono. *Ljetopis sutješkoga samostana*, Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003.
- Bogdanović, Marijan. *Ljetopis kreševskoga samostana*, Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003.
- Buljan, Fra Stjepan. *Povijesne crtice Kreševa i Franjevačkog samostana 1897.-1997.*, Kiseljak: HKD Napredak – Podružnica Kiseljak, 1997.
- Đaković, dr. Luka, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu BiH*, I, Sarajevo: ANUBiH, knjiga XXIII, 1979.
- Jukić, Milo. *Brnjaci*, Kiseljak: Župa Kiseljak, 2019.
- Jukić, Milo. *Katolički rodovi župe Fojnica 1742.-1992.*, Kreševo: Klepsidra, 2017.
- Jukić, Milo. *Katolički rodovi župa Kreševo, Banbrdo – Lepenica, Kiseljak i Deževica 1742.-1992. godine*, I, Kreševo: Klepsidra, 2015.
- Kamberović, Husnija. *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Sarajevo: Institut "Ibn Sina", 2005.
- Kreševljaković, Hamdija i Kapidžić, Hamdija. *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*, Sarajevo: Naučno društvo BiH, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 5, 1957.
- Kristić, Augustin. *Građanski život Kreševa*, Sarajevo: Bosanska pošta, 1939.
- Lašvanin, Nikola. *Ljetopis*, Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003.

- Nikić, dr. fra Andrija, *Povijesna zrnca*, Mostar: Franjevačka knjižnica i arhiv u Mostaru, 2000.
- Sućeska, dr. Avdo, *Istorija države i prava naroda SFRJ*, Sarajevo: Svjetlost, 1985.

Članci

- Badrov, Bonifac, “Fra Lovro Karaula”, u: *Biografije bosanskih franjeva- ca*, ur. Marko Karamatić, (2015): 667.
- Dumbović, Vladimir, “Značenje Kreševa u metalurškoj proizvodnji stare Bosne (Historijsko-geografski prikaz)”, Radovi sa simpozijuma “Rudarstvo i metalurgija BiH od prahistorije do početka XX vijeka”, (1999): 408.
- Glavina, Frano, “Kmetски odnosi na poluotoku Pelješcu u svjetlu jed- ne parnice iz 1741.”, *Arhivski vjesnik*, Vol. 21–22, No. 1, (1979): 404.
- Jukić, Milo, “Popis umrlih od kuge u župi Kreševo 1765. godine”, *Bos- na franciscana*, 25, (2006): 308, 313.
- Kruševac, Todor, “Bosanski agrar posle 1918. godine”, *Pregled*, br. 59, (1928): 295.
- Sućeska, Avdo, “Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću”, u: *Zbornik radova*, knjiga 1, ur. Danica Milić, (1976): 200.
- Truhelka, dr. Ćiro, “Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni”, se- paratni otisak iz *Glasnika Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, (1915) 80, 85.

Neobjavljeni radovi

- Pinjuh, dr. Dijana, “Hercegovački sandžak u obnovi i izgradnji tvrđa- va u bosanskom ejaletu u 18. Stoljeću”, (izlaganje na Međunarodnom znanstvenom skupu “Fortifikacije i vojne komunikacije na tlu Bosne i Hercegovine od antike do 1918. godine”, Mostar, 7. i 8. lipnja 2024.).

Internetski izvori

- Popis pokojnih fratara (mjesto smrti Fojnica; ukupno 207; Fratri (boldirana slova) pokopani na Karauši (ukupno 43) (pristup ostvaren: 16. IV. 2025, <https://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/zupa-brestovsko/21-razno/210-popis-fratara-kojima-je-mjesto-smrti-upisano-fojnica-ukupno-207-fratara-fratri-boldirana-slova-pokopani-na-karausi-43>).

Summary

A Serf–master Contract of the Franciscan Monastery in Kreševo from 1781

The contract concluded between the Franciscan Monastery of Kreševo and the monastery serf Bono Kmetović represents, given the absence of other similar documents from that time, a valuable example of landowner–serf relations. In addition to the master–craftsman duties that Bono Kmetović was to perform according to current needs and at the direction of the serving guardian, the eight articles set out all other essential details: the annual wage, food for the serf and his family, provision of clothing and footwear, tax payments, management of land parcels, income in cases where the serf worked for a third party or state authorities, conditions for the potential construction of structures on the estate for his own needs, and finally, even the procedure for terminating the contract should either party become dissatisfied.

However, if we consider practical examples of landowner–serf relations from that period, many of which are presented in the scholarly literature, it becomes clear that landowners constantly and persistently sought to extract the greatest possible material benefit from their serfs. Therefore, this contract cannot serve as a model template for such relations in general.

In this case, the landowner is a Franciscan monastery, and the serf is not merely an agricultural laborer but also a skilled craftsman. Thus, the motivations cannot be the same as those of a bey or an agha. By settling a landless man on its property, the monastery sought, among other aims, to strengthen the Catholic population in its region through fair treatment, an objective in which a diligent craftsman could be of great help. By contrast, beys and aghas had no such motivations, for them the sole concern was maximizing income, regardless of whether their serfs were Catholic, Orthodox, or Muslim.

In this case, fairness, rooted in concern for the Catholic population, is reflected in certain privileges (reimbursement of expenses for the marriage of the serf's son, and a free burial place in the church) as well as in customary gifts for Christmas, Easter, Pentecost, and carnival time.

The contract was signed by all members of the monastery's discretorium and could not be annulled even by the will of the guardian alone, but only by majority vote of the discretors.

This indicates that in certain situations the vertical hierarchical chain of command was suspended in favor of a measure of democratic decision-making within the Franciscan community of a given monastery. The absence of certification by local authorities, unlike numerous monastery purchase contracts, all of which without exception were formally certified, suggests a degree of mistrust toward those authorities. We cannot know how the authorities would have reacted to the contract in the event of a breach by either party, nor whether it would have offered any real benefit to the injured party.

UDK: 346.9 (497.6 Sarajevo) “ 18 “
 DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.191
 Primljen: 28. 8. 2025.
 Prihvaćen: 29. 9. 2025.
 Izvorni naučni rad

Alma Omanović-Veladžić

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
 almav37@gmail.com

Sudski slučaj jednog prezaduženog sarajevskog kožara (tabaka) s početka 19. stoljeća

Abstrakt: Ovaj rad analizira ostavinski slučaj sarajevskog kožara – *tabaka* s početka 19. stoljeća čija je smrt dovela do pokretanja sudskog postupka, tokom kojeg je utvrđeno da je ostavio dugove te da je potrebno dodatno razmatranje u vezi s podjelom preostale imovine. Radi se o Đipa Mustafa-baši, sinu Ibrahima, nastanjenom u sarajevskoj mahali Vekil-harča. Na osnovu šerijatskih sudskih zapisnika prikazan je cjelokupan postupak ostavinske rasprave, pri čemu su povjerioci zatražili od suda da im se iz imovine umrlog izmire neisplaćeni dugovi. Posebna pažnja posvećena je detaljnoj analizi popisa ostavštine, uključujući pokretnu i nepokretnu imovinu, iznos i strukturu dugovanja, sudske troškove te dinamiku podmirivanja povjerilaca iz dostupnih sredstava. Ovaj slučaj ilustrira složenost odnosa između privatne imovine, porodičnih prava i obaveza prema trećim licima u okviru osmanskog pravnog sistema, te pruža uvid u ekonomski položaj i svakodnevne izazove sarajevskih zanatlija u prvoj polovini 19. stoljeća.

Ključne riječi: Sarajevo, kožar (tabak), kassam-defter, popis, zaostavština, nasljednici, povjerioci

Abstract: This paper analyzes the inheritance case of a Sarajevo tanner (*tabak*) from the early 19th century, whose death led to the initiation of legal

proceedings, during which it was established that he had left debts and that further consideration was needed regarding the distribution of the remaining estate. The person in question was named Đipa Mustafa-baša, son of Ibrahim, from Sarajevo, and was recorded as a resident of Vekil-harč Mahala. Based on Sharia court records, the entire probate process was presented, during which the court was petitioned by creditors for the recovery of unpaid debts from the estate of the deceased. Special attention is given to a detailed analysis of the inventory of the estate, including movable and immovable property, the amount and structure of the debts, court expenses, and the process of satisfying the creditors from the available assets. This case illustrates the complexity of the relationship between private property, family rights, and obligations toward third parties within the Ottoman legal system and offers insight into the economic position and everyday challenges faced by Sarajevo artisans in the first half of the 19th century.

Keywords: Sarajevo, tanner (tabak), Kassam-defter, census, estate, heirs, creditors

Cilj ovog rada je da se na osnovu šerijatskih sudskih zapisnika s početka 19. stoljeća analizira ostavinski postupak kožara Đipa Mustafa-baše iz Sarajeva, fokusirajući se na pravno rješavanje dugovanja i nasljednih prava, kao i na širu sliku imovinskih odnosa u tadašnjem osmanskome društvu.

U radu se primjenjuje kvalitativna istraživačka metoda zasnovana na analizi primarnih izvora, konkretno šerijatskih sudskih zapisnika koji dokumentuju ostavinsku raspravu. Također se koristi metoda studije slučaja, pri čemu mikrohistorijski pristup služi za kontekstualizaciju konkretnog slučaja unutar šireg okvira osmanskog pravnog i ekonomskog sistema. Analitička pažnja usmjerena je na klasifikaciju i interpretaciju imovine, dugovanja i pravnih koraka, čime se izvodi šira slika o pravnim običajima i ekonomskim okolnostima tog vremena. Usporedbom ovog slučaja s ostavinskim postupkom jednog vojnog zapovjednika

iz Sarajeva nastojali smo ukazati na razlike u sastavu imovine, njenoj vrijednosti, visini dugova, vrstama taksi i troškova, te pružiti uvid u specifičnosti društvenog i ekonomskog položaja različitih profesija unutar urbane osmanske sredine. Time se istovremeno osvjetljava institucionalni kontekst u kojem su se ovakvi slučajevi odvijali.

Smrt fizičkog lica (ostavitelja) označava kraj njegovog pravnog subjektiviteta, što neminovno dovodi do promjena u uspostavljenim pravnim odnosima koji su postojali za njegova života. Takav pravni vakuum zahtijeva preciznu regulaciju putem posebnih pravnih normi, sadržanih u nasljednom pravu – grani građanskog prava koja uređuje pravne posljedice smrti pojedinca. Nasljedno pravo određuje koja prava i obaveze prestaju smrću, a koja se prenose na ostaviteljeve nasljednike, te u kojoj mjeri ostavitelj može testamentom raspolagati svojom imovinom.¹

Da bi se pravni status imovine i obaveza umrle osobe uredio i doveo u skladu s pravnim poretkom, zakonodavac je uveo posebne propise koji reguliraju postupak otvaranja ostavinske rasprave. Ovaj postupak omogućava utvrđivanje i podjelu prava i obaveza koje je umrla osoba imala kao subjekt različitih pravnih odnosa, čime se osigurava usklađivanje s pravnim normama i pravično razrješenje svih imovinskih pitanja.

Sam ostavinski postupak uključuje više faza koje se provode s ciljem pravedne podjele imovine. Ostavinski postupak obuhvata identifikaciju zaostavštine, odnosno ukupne imovine koja je ostavitelju pripadala u trenutku smrti, namirenje obaveza ostavitelja (kao što su dugovi i troškovi ukopa), izvršenje eventualnih testamentarnih odredbi, te raspodjelu preostale imovine među nasljednicima, u skladu s važećim pravnim normama. U kontekstu šerijatskog prava ovaj postupak dodatno je usmjeren na dosljednu primjenu pravila o nasljeđivanju koja su sadržana u Kur'anu i pravnoj tradiciji, čime se osigurava pravična i normativno utemeljena podjela zaostavštine. Ovaj trostepeni pravni okvir osigurava da raspodjela zaostavštine bude zakonita, pravična i u

¹ Više vidi: Hafiz Abdulah Bušatlić, *Porodično i nasljedno pravo Muslimana: Glavne ustanove i propisi* (Sarajevo: Islamska dionička štamparija u Sarajevu, 1926), 132.

potpunosti usklađena sa šerijatskim propisima, čime se štite interesi svih relevantnih strana u ostavinskom postupku.²

Prema šerijatskom pravu, pojedinac može testamentom raspolagati najviše trećinom ($\frac{1}{3}$) svoje ukupne imovine. Preostale dvije trećine ($\frac{2}{3}$) obavezno pripadaju zakonskim nasljednicima u skladu s pravilima islamskog nasljednog prava. Muški nasljednici, poput sinova, nasljeđuju dvostruko više od ženskih nasljednica, kao što su kćeri. Primjera radi, ukoliko iza ostavitelja ostanu jedan sin i dvije kćeri, sinu pripada polovina nasljedstva, dok svaka od kćeri nasljeđuje jednu četvrtinu ukupne ostavštine.

U situaciji kada umrla osoba nema muških potomaka, a iza sebe ostavi dvije ili više kćeri, one zajedno nasljeđuju dvije trećine ($\frac{2}{3}$) ostavštine, neovisno o njihovom broju. U pogledu nasljednih prava bračnih partnera, supruga (udovica) nasljeđuje jednu osminu ($\frac{1}{8}$) imovine ukoliko je ostavitelj imao potomstvo, odnosno jednu četvrtinu ($\frac{1}{4}$) ako potomstva nema. Suprotno tome, suprug (udovac) nasljeđuje jednu četvrtinu ($\frac{1}{4}$) ako je ostaviteljica imala potomstvo, a polovinu ($\frac{1}{2}$) ukoliko nije imala djece. Ukoliko umrla osoba ne ostavi ni potomke ni roditelje, pravo na nasljedstvo prelazi na braću, sestre ili druge bliže srodnike, prema hijerarhiji utvrđenoj šerijatskim nasljednim pravilima.³

Ova pravila, koja se temelje na šerijatskom zakonu, obezbjeđuju pravednu raspodjelu imovine među nasljednicima, pri čemu žene imaju zakonsko pravo na nasljedstvo, što je značajna karakteristika šerijatskog nasljednog prava, u odnosu na mnoge druge pravne sisteme gdje su žene bile isključene ili imale ograničena prava na nasljedstvo.⁴

² Opširnije vidi: Bušatlić, *Porodično i nasljedno pravo*, 132–133. O “čistoj ostavini” i njenoj raspodjeli vidi i u radu: Nenad Filipović, “Paša Nuhbegović i braća Gagići”, *Specto: časopis za kulturu i društvena pitanja*, god. II, br. 2, Sarajevo, 2025, 23.

³ Opširnije vidi: Bušatlić, *Porodično i nasljedno pravo*, 136–156.

⁴ Više vidi: Dragana Amedovski, “Žena u ulozi naslednice u osmansko doba: primer žene muslimanke na Centralnom Balkanu (17-18.vek)”, P.o.: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXVII, 2, Beograd, 2019, 326–328.

U Sarajevu je početkom 19. stoljeća, kao i stoljećima prije, postupak ostavinske rasprave provodio Sarajevski šerijatski sud, koji je bio ključna institucija u upravljanju zaostavštinama. Prilikom popisa procjenjivana je cjelokupna imovina umrlog. Šerijatski se čisti ostatak imovine dijelio među zakonskim nasljednicima, nakon što bi se izmirili svi dugovi i obaveze te isplatili sudski troškovi. Svaki nasljednik dobivao bi izvod iz *kassam-deftera* zavedenog u *sidžilu*.⁵

Navedeni popis vršen je od strane šerijatskog suda, najčešće na zahtjev porodice umrlog, odnosno njegovih nasljednika, ili dužnika u slučajevima nasljednih sporova, maloljetnosti nasljednika ili u situacijama kada nasljednici nisu postojali. U tim okolnostima imovina umrlog bila je predmet sistematskog popisivanja, nakon čega se iznosila na javnu licitaciju. Svaka pojedinačna stavka imovine evidentirana je zasebno, uz navođenje njene procijenjene novčane vrijednosti.

U okviru regulisanja imovinsko-pravnih odnosa među građanima šerijatsko-pravne norme propisivale su stroge sankcije, naročito u cilju zaštite života i imovine. U slučajevima neizvršavanja ugovorenih obaveza šerijatsko pravo je primjenjivalo rigorozne mjere uz provođenje ubrzanog sudskog postupka s ciljem efikasnog izvršenja duga. Postupak je bio formalno pojednostavljen: ukoliko dužnik ne bi izmirio dug, slijedilo je njegovo pritvaranje. Kada povjerilac nije mogao naplatiti potraživanje drugim sredstvima, obraćao se kadiji, koji bi, pošto bi utvrdio osnovanost zahtjeva, naložio hapšenje dužnika. Dužnik je ostajao u pritvoru sve dok ne izmiri dug, dok ne bude obezbijeđen jamac koji bi garantovao isplatu u određenom roku, dok povjerilac ne zatraži njegovo oslobađanje, ili dok ne izdrži propisanu zatvorsku kaznu. Na taj način lišavanje slobode dužnika predstavljalo je sredstvo prinude u slučajevima kada dug nije bio izmiren u skladu s prethodno ugovorenim uslovima.

⁵ *Kassam-defter* predstavlja evidenciju o podjeli imovine umrle osobe među njenim zakonskim nasljednicima. Ova podjela se unosila u službeni sudski registar – *sidžil*, uz ovjeru nadležnog kadije. *Kasam-defter* je poznat i pod nazivom *tereke-defter*. Usp. Azra Gadžo-Kasumović, "Mulla u Bosanskom ejaletu", *Analisi*, knj. XXVII-XXVIII, Sarajevo, 2008, 21.

U slučaju smrti dužnika njegova lična imovina ulazila bi u ostavinsku masu iz koje bi se podmirivali dugovi prema povjeriocima.⁶

Zahvaljujući *sidžilima* – knjigama Sarajevskog šerijatskog suda,⁷ kao i drugim dostupnim primarnim historijskim izvorima i rukopisnoj građi omogućeno je prikupljanje relevantnih podataka o slučaju sarajevskog kožara Đipa Mustafa-baše, sina Ibrahima, iz mahale Vekil-harča⁸, koji je u više navrata postao predmet sudskih rasprava zbog svojih zaduženja koje je napravio tokom života.

Kožarski zanat i pravna praksa u Sarajevu početkom 19. stoljeća: Sudski slučaj Đipa Mustafa-baše

Kožarski zanat (*tabački esnaf*) u Sarajevu predstavljao je značajnu komponentu zanatske i ekonomske strukture grada, čiji je razvoj bio usko povezan s osmanskom administracijom, trgovačkim tokovima i lokalnim potrebama. Sarajevo je bilo centar zanatske proizvodnje, a kožarski zanat zauzimao je značajno mesto u okviru urbane i ruralne privrede. Radionice u kojima se obrađivala sirova koža poznate su kao *tabhane*, a zanatlije koji su se time bavili zvali su se *tabaci*, na arapskom jeziku poznati kao *debbag* (kožari). Njihove radionice bile su smještene u sarajevskoj čaršiji, uz obalu Miljacke, u dijelovima poznatim kao Donji i Gornji Tabaci.⁹

⁶ Više o tome vidi: Rašid Hajdarević, “Jedan popis uhapšenih dužnika u Sarajevu iz godine 1843-44”, P.o.: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knj. IV-V, godina 1964–65, Sarajevo, 1965, 331–332.

⁷ O *sidžilima* vidi opširnije: Azra Gadžo-Kasumović, “O *sidžilima* u Gazi Husrev-begovoj biblioteci”, *Analii*, knj. XXI-XXII, Sarajevo, 2003, 41–83.

⁸ Mahala Vekil-harča je poznata kao *Hadžijska mahala*. Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva* (Sarajevo: Muzeji grada Sarajeva, 1973), 17. i 359.

⁹ O vrsti kože i stvarima koje su izrađivali sarajevski *tabaci* opširnije vidi: Osman A. Sokolović, “Tabački obrt pred okupaciju Sarajeva”, *Novi Behar*, god.VII (1933–1934), br. 17–18, 246–247; Hamdija Kreševljaković, “Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini: (1463-1878) – Sarajevo”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knjiga XXX, sv. 1, (Zagreb: JAZU, 1935), 127–131; Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, sv. 2, (Sarajevo: “Veselin Masleša”, 1991), 116–117.

Među nekoliko poznatih tabačkih porodica u Sarajevu svoje mjesto ima i porodica Đipa (Đipa-ogli)¹⁰, za koju pretpostavljamo da je bila nastanjena u sarajevskoj mahali Vekil-harča, jer smo među stanovnicima ove mahale pronašli nekoliko članova iz ove porodice.¹¹ U jednom sidžilu Sarajevskog šerijatskog suda s početka 19. stoljeća pronašli smo zabilježeno nekoliko sudskih dokumenata koji se odnose na jednog člana iz ove zanatske, kožarske porodice. Radi se o sarajevskom kožaru Mustafa-baši, koji je umro u Beogradu tokom dužeg boravka kao putnik.¹² Njegovi dugovi bili su veći od vrijednosti ostavinske mase. Iza njega su ostali sljedeći nasljednici: njegova vjenčana supruga, udovica Umihana-hatun, kći Čauša Mustafa-baše, maloljetni sin Salih te dvije maloljetne kćeri Aiša i Fatima.¹³

Kao što vidimo, umrli kožar Đipa uz svoje ime Mustafa nosio je titulu “baša”, koja je označavala, između ostalog, provincijskog lokalnog janjičara koji nije bio stacioniran u vojnim utvrđenjima, već je obavljao različite poslove, prvenstveno esnafske prirode. Po potrebi je, na dobrovoljnoj osnovi, učestvovao u vojnim pohodima pod bajrakom, čime je stjecao određene povlastice i društveni ugled. Ova pojava bila je naročito izražena na području sarajevskog kadiluka, s posebnim intenzitetom u samom Sarajevu. Vremenom je došlo do transformacije njihove društvene uloge, te su se pripadnici ove grupe sve više usmjeravali ka ekonomskim i poslovnim aktivnostima. Posljedično, naziv “baša”, koji

¹⁰ Hamdija Kreševljaković i O. A. Sokolović navode oblik prezimena “Džipa”. Vidi: Kreševljaković, *Izabrana djela*, sv. 2, 117 i O. A. Sokolović, “Tabački obrt...”, 247.

¹¹ Usp. Alma Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja LXV (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2021), 273, 347. i 418.

¹² U dokumentu na drugom mjestu navodi se da je njegovo vrijeme boravka trajalo pet mjeseci. Usp. GHB, Sidžil Sarajevskog šerijatskog suda br. 43, 73. U radu smo se opredijelili za naziv Sidžil sarajevskog kadije (SSK).

¹³ Ime tabaka Đipa Mustafa-baše nalazi se zabilježeno i u Kadićevoj *Hronici* među umrlima iz 1218/1803-04, gdje se navodi samo ime njegovog maloljetnog sina Saliha da je ostao iza njegove smrti. TE:XVI:122. Usp. Omanović-Veladžić, *Hronika Muhameda Enverija Kadića*, 347.

je izvorno označavao mjesnog janjičara, postao je sinonim za ugledne i imućne članove čaršijske zajednice.¹⁴

Tokom svog života spomenuti kočar zadužio se kod više osoba. Nakon njegove smrti, zbog dugova koji su prelazili vrijednost njegove cjelokupne imovine, njegov slučaj je u više navrata završavao na sudu dok se nije iznašlo prihvatljivo rješenje za sve strane u sporu. U ranije spomenutom sidžilu Sarajevskog šerijatskog suda s početka 19. stoljeća pronalazimo zabilježen *zahtjev povjerilaca (tur. gurema)*¹⁵ *radi izmirenja potraživanja*;¹⁶ *potom rješenje o prodaji jednog dijela imovine umrlog*¹⁷ i *ostavinski popis sačinjen od strane Suda*.¹⁸

Prva sudska rasprava: Zahtjev povjerilaca umrlog sarajevskog kočara Đipa Mustafa-baše upućen Sarajevskom kadiji radi izmirenja potraživanja

Dana 25. džumadel-ahira 1218. godine po hidžri (12. oktobra 1803) povjerioci umrlog Đipe, svaki poimenično, podnijeli su zahtjev kadiji da se proda njegova *kuća u punom privatnom vlasništvu/mulkovnom vlasništvu (bir bāb mülk menzil) i jedna toplica/banja (bir bāb ılıca)*¹⁹

¹⁴ Usp. *Katalog osmanskih dokumenata*, sv. 1, obradila Azra Gadžo Kasumović (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2018), 252.

¹⁵ *Gurema* – oni koji imaju potraživanja iz zaostavštine umrloga; vjerovnici. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izd. (Sarajevo: "Svjetlost", 1989), 293.

¹⁶ GHB, SSK br. 43, 72–73.

¹⁷ GHB, SSK br. 43, 52–53.

¹⁸ GHB, SSK br. 43, 71–72.

¹⁹ *ilidža (tur. ılıca)* – izvor ljekovite vruće vode; toplice, banja; ime nekoliko lokaliteta za sumporne vode na području Bosne. Škaljić, *Turcizmi*, 344. Ljekovite termalne banje zatvorenog tipa, kaplidže (tur. *kaplıca*), podizane su uz prirodno tople sumporovite izvore. Više vidi: Mehmed Mujezinović, "Kronogram na Novopazarskoj banji", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 20-21/1970-71, Sarajevo, 1974, 437–440; Andrej Andrejević, "Dva novopazarska amama", *Balkanika*, No. VII (1976), Beograd, 1976, 299–301.

Napomena: Jedna sarajevska ulica u istočnom području starog dijela grada, ispod Alifakovca, nosi naziv *Toplik*, koji je dobila od istoimenog vrela na lijevoj obali rijeke Miljacke. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 359–360.

u blizini džamije Vekil-harča u istoimenoj mahali kako bi se podmirili njihovi dugovi.²⁰

Povjerioci, podnosioci zahtjeva su: Zildžija Mula Ibrahim, sin Sulejmana, iz sarajevske mahale Mimar Sinana²¹; Sabura (Sabura-zade) Mula Sulejman, sin hadži Ibrahima, iz sarajevske mahale Kebkebira²²; Čankušić (Čankuš-ogli) Fejzulah-baša, sin Mehmeda, iz sarajevske mahale Havadže Sinana²³; Divović (Div-ogli) Ibrahim-baša, sin Husejna, iz sarajevske mahale Kasim Katiba²⁴; Kasabaš (Kasabaš-ogli) Mula Abdulah, sin Ahmeda i bakal Nuhan-baša, iz sarajevske mahale Hadži Ise²⁵; Nefisa, kći Ibrahim-efendije, iz mahale Bakrbabe²⁶, čiji je zastupnik na Sudu bio Karo Abdulah-baša, sin Hasana, iz mahale Gazgani hadži Alije²⁷; zimija²⁸ Toma, sin Stanka, iz sela Čemanovići (Kemanovik)²⁹ u džematu Pale, koji pripada nahiji Sarajevo, čiji je zastupnik na Sudu bio bakal Mehmed-baša, sin Saliha, iz Terzibašine mahale³⁰; zimija Stanko, sin Jovana, iz sela Rakovac³¹, Staniša i drugi zimija Stanko, iz sela Borovac (Borovač)³² i druge zimije, koje je na Sudu zastupao Husejn-odobaša, sin Ahmeda, iz mahale Kučuk Katiba³³.

²⁰ GHB, SSK br. 43, 72–73.

²¹ Mahala Mimar Sinana je poznata kao *Golobrdica*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 17. i 163.

²² Sarajevska mahala Kebkebir hadži Ahmeda poznata je kao *Mišćina mahala*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 16. i 84.

²³ Mahala Havadže Sinana Volodera je poznata kao *Goloderica*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 353.

²⁴ Kasim Katibova mahala je poznata kao *Pehlivanuša*. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knj. I: Sarajevo (Sarajevo: "Sarajevo-Publishing", 1998), 426.

²⁵ Mahala hadži Ise je poznata kao *Dugi sokak*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 17. i 148.

²⁶ Mahala Bakrbabe je poznata kao *Atmejdani*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 400–01.

²⁷ Mahala Gazgani hadži Alije je poznata kao *Širokača*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 16.

²⁸ *Zimija* – nemuslimanski podanik i štićenik Osmanske Države.

²⁹ Danas istoimeno naselje koje se nalazi u podnožju planine Romanije istočno od Pala.

³⁰ Mahala Terzi-baše je poznata kao *Terzibašina*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 18. i 355.

³¹ Moguće je da se ovdje radi o naseljenom mjestu Borovac u općini Sokolac.

³² Danas istoimeno naselje u općini Sokolac.

³³ Mahala Kučuk Katiba je bila poznata kao *Mlini* ili *Nadmlini*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 17. i 271.

Supruga umrlog, spomenuta Umihana-hatun je preko svog zastupnika Bektaš hadži Abdulaha, sina Ibrahim-efendije, iz mahale Pešiman hadži Husejna³⁴, izjavila da su navedena dobra njeno vlasništvo, koje je otkupila od muža putem pozajmica mužu u vrijednosti od 375 groša (15.000 para). Njenu izjavu potvrdila su dvojica svjedoka: Mustafa-alem-dar, sin Sulejmana, handžija³⁵ iz mahale Vekil-harča, i Ismail-baša, sin Abdulaha, iz Gornjih Tabaka, čija je podobnost za svjedočenje prethodno utvrđena tezkijom³⁶. Na osnovu priloženih svjedočanstava kadija je odbio zahtjev povjerilaca da se navedena imovina proda radi namirenja dugova, te su ona isključena iz ostavinske mase budući da su priznata kao vlasništvo Umihane-hatun.³⁷

Među svjedocima su bili: debbag Mula Husejn, sin Mustafe, iz mahale Topal Ejnehana³⁸; bakal Kamenjarević (Kamenar-ogli) Ibrahim-baša; bakal Mula Salih, sin hadži Ibrahima; hasećija³⁹ Ibrahim-aga, pekar;

³⁴ Mahala Pešiman hadži Husejna je bila poznata kao *Fazlagina mahala*. Vidi: Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 16. i 248.

³⁵ *Handžija* – upravitelj ili zakupac hana.

³⁶ *Tezkija* – potvrda o moralnoj podobnosti.

³⁷ Vrlo sličan slučaj zabilježen je u ostavinskom postupku koji se vodio nakon smrti Ahmeda Munib-efendije Glođe, uglednog i imućnog sarajevskog građanina. Svoje imovinsko stanje Glođa je dodatno uvećao ženidbama s pripadnicama bogatih sarajevskih porodica. Iza sebe je ostavio suprugu i tri kćerke, no uprkos tome njegovi amidžići polagali su pravo na dio nasljedstva. Spor oko nasljedstva dostigao je takav stepen da je Glodina supruga Fatima bila prinuđena, uz pomoć svjedoka, dokazivati da zlatnici koje je primila prije zvanične diobe imovine predstavljaju njeno lično vlasništvo. Prema njenoj izjavi, riječ je o iznosu koji je kao pozajmicu uputila svome mužu još prije osam godina, dok se on nalazio u zatočeništvu u Trapezuntu. Sud je uvažio ovu tvrdnju te je iznos od 500 zlatnika izuzet iz ostavinske mase, uz zabilješku da se radi o legitimnoj pozajmici potvrđenoj svjedočenjem dvaju svjedoka. Vidi: Rešid Hajdarević, "Zaostavština iza Ahmed Munib ef. Glođe mutevelije i džabije Gazi Husrev-begova vakufa", *Analii*, knj. II–III, Sarajevo, 1974, 195.

³⁸ Mahala Topal Ejnehana je poznata kao *Lubina mahala*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 17. i 234.

³⁹ *Hasećija* – naziv se odnosio na dvorjanike iz janjičarskog odžaka koji su na sultanskom dvoru obavljali različite počasne dvorske funkcije. U kontekstu Bosne označavao je posebnu vrstu age unutar janjičarskog odžaka koji su najčešće postajali hasećije na osnovu pripadnosti starim i uglednim porodicama usko povezanim s odžakom. Zahvaljujući tom statusu često su dobijali značajne zadatke na lokalnom nivou. Više vidi: Gadžo Kasumović, *Katalog osmanskih dokumenata*, sv. 1, 257.

hasećija Abdulah-aga, sin Mustafa-age; muhzirbaša⁴⁰ Mehmed-čelebi; debbag Omer-baša, sin Mustafe, iz Timur-hanove mahale⁴¹; tabak Mula Salih, sin Horana, iz mahale Vekil-harča; tabak Osman, sin Saliha, iz mahale Havadže-zade hadži Ahmeda⁴² i ostali prisutni.

Sudski postupci u Osmanskom Carstvu otkrivaju složene obrasce zastupanja, posebno među nemuslimanskim podanicima – zimijama – čije je sudjelovanje često bilo posredovano kroz ugledne članove zajednice. Dok su muslimani, osim u posebnim slučajevima poput žena, redovno lično pristupali sudu, zimije su u većini slučajeva bile zastupane putem punomoćnika. Njihovi obrazovaniji članovi, posebno trgovci i zanatlije, lično su prisustvovali sudskim raspravama. Kada je riječ o stranim podanicima, njih su pred šerijatskim sudom zastupali članovi konzularnog osoblja njihove matične zemlje.⁴³ Zastupnici zimija bili su, najvjerojatnije, ugledni i pravno obrazovani pripadnici zajednice – trgovci, zanatlije ili lokalni prvaci, čiji je društveni autoritet pred sudom omogućavao zimijama brži i sigurniji pristup pravdi. Time se pokazuje da je zastupanje bilo i oblik posredničke prakse koja je zimijama omogućavala djelotvorno sudjelovanje u pravnim procesima, uz očuvanje tadašnjeg društvenog poretka i šerijatskog legitimiteta.

Slična dinamika međuovisnosti društvenih aktera i formalne pravne procedure vidljiva je i u slučaju Umihane-hatun, koja je, iako žena u patrijarhalnom kontekstu, iskoristila dostupne pravne mehanizme kako bi zaštitila svoja imovinska prava. Analiza sudskog postupka u kojem je Umihana-hatun zahtijevala priznanje vlasništva nad nekretninom otkriva značaj svjedočenja, ulogu kadije te pravne mogućnosti žena u zaštiti imovinskih interesa. Broj svjedoka i prisutnih nije puka formalnost,

⁴⁰ *Muhzirbaša* – glavni muhzir, sudski pozivar; službenik koji poziva optužena lica na sud i sprovodi osuđena lica izvršnim organima.

⁴¹ Timur-hanova mahala je poznata kao *Čeljugovići* ili *Čeljugovica*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 17.

⁴² Mahala Havadže-zade hadži Ahmeda je poznata po imenu *Pod takišom*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 207.

⁴³ Hana Younis, *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878*, Historijske monografije, knjiga 15, (Sarajevo: Institut za historiju, 2017), 35. i 40.

već pokazatelj ozbiljnosti procesa u kojem se svi pokušaji zloupotrebe, poput neutemeljenog prisvajanja imovine, dokazuju svjedočenjem i relevantnom dokumentacijom. S obzirom na to da je umrli Đipa bio kožar, prisustvo drugih kožara među svjedocima, odražava esnafsku solidarnost, kao i moguće poslovne odnose, bilo kao saradnici u istom esnafu, suvlasnici radionica ili svjedoci međusobnih dugovanja i transakcija. Kako su kožari proizvodili robu koja je završavala u trgovini, prisustvo bakalâ ukazuje na ekonomske veze između zanatskog i trgovačkog sloja, pri čemu su trgovci najvjerojatnije poslovali s Đipom ili pratili njegove finansijske odnose. Svjedočio je i muhzirbaša Mehmed-čelebi, sudski službenik, čija je uloga, iako formalna, bila važna za verifikaciju postupka. Ovaj raznovrstan sastav svjedoka ne samo da doprinosi kredibilitetu pravnog postupka već i odražava kompleksne društvene, profesionalne i ekonomske veze unutar zajednice.

Druga sudska rasprava: Prodaja jednog dijela imovine umrlog sarajevskog kožara Đipa Mustafa-baše

Nakon prve sudske rasprave uslijedio je novi sudski postupak održan 11. redžeba 1218. godine po hidžri (27. oktobra 1803), u kojem se nastojalo iznaći alternativno rješenje radi barem djelimičnog namirenja postojećih dugova.⁴⁴

Kao što je već ranije navedeno, nakon smrti spomenutog tabaka ostali su sljedeći nasljednici: njegova vjenčana supruga udovica Umihana-hatun, kći Čauša Mustafa-baše, maloljetni sin Salih i dvije maloljetne kćeri Aiša i Fatima. Do okončanja ostavinskog postupka spomenuta Umihana-hatun je punomoću ovlasila Hošo Osman-bašu, sina Mustafe, iz Timur-hanove mahale, da je zastupa pred sudom. Validnost ove punomoći potvrđena je svjedočenjem dvojice uglednih građana: berbera Muharem-baše, sina Abdulaha, iz mahale SAGR Hadži Alije, i handžije Mustafa-alemdara, sina Sulejmana, iz mahale Vekil-harča.

Od imovine iza umrlog, spomenutog Mustafa-baše ostao je *jedan ta-*

⁴⁴ GHB, SSK br. 43, 52–53.

bački dućan sa dvije odaje na spratu, koji se nalazi u Gornjim Tabacima, koji graniči s jedne strane magazom i odajama u punom privatnom vlasništvu Hadži Semiz-ogli, a s druge strane privatnim putem poznatim kao "Zavala" i s dvije strane javnim putem; jedan veliki bakreni kazan, trinaest fučija⁴⁵ i tekna (korita) na rijeci Miljackoj za štavljenje kože.

Zvanični gradski telal Ibrahim-baša objavio je narodu da će biti izvršena sudska prinudna prodaja navedene ostavine zbog dugova umrlog kožara.

Navedena ostavina je prodana po cijeni od 821 groš, a novac od prodaje je primio spomenuti Gavvas Husejn-baša, sin Abdulmumina, iz Gornjih Tabaka, zastupnik povjerilaca, od čega su trebali biti podmireni, o čemu je obaviješten i spomenuti zastupnik Umihana-hatun Hošo Osman-baša.

Među svjedocima čina su bili: debbag Ali-baša, sin Selima, iz mahale Abdulhalim-age⁴⁶; softa Mula Osman, sin Ahmeda, iz mahale debbag Sulejmana; tabak Bekir-baša, sin Mahmuda, iz Timur-hanove mahale; Nezirović (Nezir-zade) Mula Salih, iz mahale Jakub-paše; tabak Mula Mehmed Hadžiibrahimović (Hadži Ibrahim-ogli), iz mahale Vekil-harča; tabak Mula Husejn, sin Mustafe, iz mahale Topal Ejnehana; tabak Salih-baša iz mahale Vekil-harča; tabak Osman-baša, sin Omera, iz mahale Vekil-harča; tabak Murat-baša, sin Saliha, iz mahale Gornji Tabaci; džebedžija⁴⁷ Omer-baša, sin Mehmeda, iz mahale Mokro-zade⁴⁸ i tabak Ismail-baša, sin Alije, iz [Gornjih]⁴⁹ Tabaka.

U obje sudske rasprave koje se odnose na imovinu umrlog Đipa Mustafa-baše — i u vezi sa zahtjevom povjerilaca, i prilikom prinudne

⁴⁵ *Fučija* – drvena poveća posuda, slična burencetu, u kojoj se drži voda, pekmez i sl. Škaljić, *Turcizmi*, 285.

⁴⁶ Mahala Abdulhalim-age je poznata kao *Mutni potok*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 17. i 303.

⁴⁷ *Džebedžija* – pripadnik roda u osmanskoj pješadiji koji su imali teške oklope i koji su uz to koristili koplje i mač. Gadžo Kasumović, *Katalog osmanskih dokumenata*, sv. 1, 255.

⁴⁸ Radi se o mahali Mokro-zade hadži Sinana poznatoj kao *Čebeđžije*. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 17. i 131.

⁴⁹ Izostavljena riječ.

prodaje dijela njegove imovine (*trinaest zakonskih dijelova (udjela) od sveukupno šesnaest dijelova (udjela) u dućanu u ulici Gornji Tabaci uz jedan veliki bakreni kazan, trinaest fučija i korita na rijeci Miljackoj za štavljenje kože*) — većina prisutnih svjedoka pripadala je tabačkom esnafu, kojem je i sam Mustafa-baša pripadao. Prisustvo svjedoka uz određene vojne titule (*hasećije i džebedžije*) također pokazuje da su pripadnici vojnog staleža bili uključeni i u civilne, imovinske i pravno-sudske postupke. Činjenica da su izabrani kao svjedoci govori o njihovom društvenom ugledu i vjerodostojnosti. Sud je očigledno smatrao da njihove izjave imaju težinu.

Treća sudska rasprava: Ostavinski popis kožara Ćipa Mustafa-baše, sina Ibrahima, iz mahale Vekil-harča, pred Sarajevskim šerijatskim sudom

U osmanskom urbanom društvu, naročito među trgovcima i zanatlijama, dugovanje nije bilo izuzetak, već pravilo. Sistem veresije, odnosno dužničko-povjerilački odnosi, bio je sastavni dio svakodnevnice – gotovo da nije postojao zanatlija ili trgovac koji nije bio uključen u ovu vrstu ekonomskih relacija. U tom smislu malo je bilo zanatlija bez duga, jer je obrtni kapital često obezbjeđivan kroz pozajmice, odloženo plaćanje sirovina ili kreditiranje kupaca. Dug nije nužno označavao finansijsku nestabilnost, već je predstavljao uobičajeni način poslovanja i održavanja tržišne dinamike. Problemi s naplatom potraživanja, iako česti, nisu automatski značili bankrot ili gubitak imovine, to je bio izuzetak, a ne pravilo. Sarajevo je imalo razvijenu praksu trgovine na veresiju, gdje su novčane pozajmice s dogovorenim procentom zarade, u dokumentima nazvane *fajda* ili *interes*, bile prisutne i među imućnim pojedincima i u veletrgovačkim kućama. Ova praksa pokazuje da je lokalna privreda bila fleksibilna i prilagođavala se, pri čemu je dug više odražavao protok robe i novca nego stvarnu finansijsku krizu.⁵⁰

⁵⁰ Vidi rad: Hana Younis, "Veletrgovac kao kreditor", *Prilozi*, 42, Sarajevo, 2013, 69–101.

Kao što je ranije navedeno, ukoliko dug nije bio naplaćen u ugovorenom roku, dužnik je bio lišen slobode i sproveden u zatvor, gdje je ostajao sve dok ne bi izmirio dug, obezbijedio jemca za isplatu ili izdržao propisanu kaznu. Takav jedan primjer zabilježen je tokom 1843. i 1844. godine usljed neizmirenih dugovanja, gdje je uhapšeno ukupno 281 lice, među kojima se nalazilo i nekoliko pripadnika tabačkog (kožarskog) zanata.⁵¹

Poslije dvije prethodne rasprave vođene pred sudom dana 3. šabana 1218. godine po hidžri (18. novembra 1803) održana je treća rasprava na kojoj je Sarajevski šerijatski sud odobrio popis i procjenu ostavinske imovine, kao i njenu podjelu među povjeriocima. Ova odluka donesena je na zahtjev i uz znanje Hošo Osman-baše, sina Mustafe, iz Timur-hanove mahale, kojeg je punomoću ovlastila spomenuta Umihana-hatun, majka maloljetnih nasljednika i zakonski staratelj imenovan od strane suda.⁵²

Nakon sastavljanja popisa cjelokupne ostavine, koji je uključivao i evidentirane troškove te dugovanja umrlog kožara prema povjeriocima, sud je za svakog povjerioca odredio tzv. nužni iznos duga. Na osnovu tog iznosa povjerioci su djelimično namireni.

Arhivska građa o trgovačkoj porodici Despić iz Sarajeva, koja svjedoči o njihovim novčanim transakcijama u prvoj polovini 19. stoljeća, obrađena je u radu Ibrahima Tepića "Trgovina Despića u prvoj polovini XIX vijeka: (prilog proučavanju nastanka buržoazije u Bosni i Hercegovini)", *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XX/1972-73, Sarajevo, 1974, 65-100; Sličnu arhivsku građu o trgovačkoj porodici Budimlić iz istog perioda, koja otkriva njihove finansijske transakcije i upravljanje pozajmicama, analizira Vasilj Popović u članku "Trgovina Budimlića u prvoj polovini 19 stoljeća", *Narodna starina*, vol. 6, br. 14, Zagreb, 1927, 59-70.

⁵¹ Više o tome vidi: Hajdarević, "Jedan popis uhapšenih dužnika u Sarajevu iz godine 1843-44", 334-356.

⁵² GHB, SSK br. 71. U situacijama u kojima su maloljetna djeca ostajala bez oca sudska praksa je podrazumijevala imenovanje staratelja. Uloga staratelja nad djecom često je bila povjeravana ženama, prvenstveno majkama, što se u izvjesnoj mjeri može povezati s njihovom društveno prepoznatom ulogom u neposrednoj fizičkoj brizi o djeci i emocionalnoj povezanosti koja proizlazi iz svakodnevnog zajedničkog života. Odluke o starateljstvu bile su zasnovane na načelu najboljeg interesa djeteta, u skladu sa šerijatskim normama koje uređuju hijerarhiju i podobnost staratelja. Detaljnije vidi: Bušatlić, *Porodično i nasljedno pravo*, 103-113.

Ostavinski popis Sarajevskog šerijatskog suda od 3. šabana 1218.
(18. novembra 1803)⁵³

R.br.	OSTAVINA	količina	vrijednost (para)
[1]	nož	1	281
[2]	sahtijan ⁵⁴	5 tura ⁵⁵	2.505
[3]	mješina (štavljena koža)	106 tura	27.583
[4]	janjeća mješina	31 tura	4.340
[5]	velika fučija sa tabačkim alatom	/	370
[6]	ponovo fučija	/	151
[7]	drveni čatal ⁵⁶ i sargije ⁵⁷	/	141
[8]	rabljeni harar ⁵⁸	2	54
[9]	gvozdeni đevdir ⁵⁹	1	21
[10]	probušena joltava ⁶⁰	1	41
[11]	rabljeni ćilim	1	71
[12]	rabljeno ćebe	1	46
[13]	ponovo rabljeno ćebe	1	25
[14]	trinaest zakonskih dijelova od sveukupno 16 dijelova u dućanu koji je prodat u ulici Gornji Tabaci	/	32.840

⁵³ GHB, SSK br. 43, 71–72.

⁵⁴ *Sahtijan* – 1. učinjena, uređena kozija koža; obično je crvene ili žute boje: crveni sahtijan se zove još kajsar. Od crvenog sahtijana prave se *firale*, a od žutog ostala obuća i predmeti. Od ovog je dobila ime ulica u Sarajevu, *Sahtijanuša*, u kojoj su se izrađivali predmeti od sahtijana. 2. obuća ili neki drugi predmet napravljen od sahtijana ili obložen sahtijanom. Škaljić, *Turcizmi*, 542. O proizvodnji i pripremanju sahtijana vidi opširnije: Ignjat I. Dimić, “Bosanski sahtijan (‘Bosniakenleder’): njegova proizvodnja i pripremanje: študija iz narodne tehnologije”, P.o.: *Delo* (Beograd: [s. n.], 1895), 3–13.

⁵⁵ *Tura* – ovdje uzeta samo u značenju *svežnja*, *zamotojka*, *svitka*. U nas doskora je najviše upotrebljavana za označavanje količine koža u robnom prometu, a nešto rjeđe za količine gajtana, ibrišima, pamuka i drugih vrsta slične robe. Više vidi: Milan Vlajinac, *Rečnik naših starih mera: u toku vekova*, IV sveska, Posebna izdanja, knj. CDLXXII; Odeljenje društvenih nauka, knj. 74 (Beograd: SANU, 1974), 921–922.

⁵⁶ *Čatal* – viljuška; račva, rašlje. Škaljić, *Turcizmi*, 165.

⁵⁷ *Sagrija* (*sargija*) – 1. korica od sablje ili noža; 2. debela izrađena koža (odrezana sa sapi), šagren, šagrenska koža. Škaljić, *Turcizmi*, 542.

⁵⁸ *Harar* – vreća od kostrijeti (od kozje dlake). Više vidi: Škaljić, *Turcizmi*, 313.

⁵⁹ *Đevdir* – cjediljka; bakrena posuda za cijedenje. Škaljić, *Turcizmi*, 250.

⁶⁰ *Joltava* – duga tava, odnosno tendžera s vodoravnom drškom. Škaljić, *Turcizmi*, 372.

[15]	novac – akče koje su svojeručno predate posredstvom Hrdo Osman-age	/	720
Ukupna vrijednost ostavine			69.189 para (1.729 groša i 29 para)

R.br.	Od toga odbitak	vrijednost (pare)
[1]	Resmi kismet (taksa na diobu)	1.107
[2]	Kasamija (taksa za službenika koji rješava ostavine)	396
[3]	Kalemija (taksa pisaru)	183
[4]	Hudamija (taksa za poslugu)	92
[5]	Ihzarija (pozivarina)	91
[6]	Kajdija (unošenje u sudsku knjigu)	45
[7]	Telalija (taksa za telala)	688
[8]	Razni troškovi	600
Svega izdaci		3.171 para (!)⁶¹

Čisti ostatak za podjelu među povjeriocima

- [1] utvrđeni dug od 44.000 para prema Muli Ibrahimu, zildžiji kao podmirenje zajma na osnovu svjedočenja Mustafa-baše, sina Hasana i Osmana, sina Osmana, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 11.917 para;
- [2] utvrđeni dug od 80.940 para prema bakalu Nuhan-baši kao podmirenje zajma na osnovu svjedočenja hasećije Ahmed-age i Mule Mehmeda, sina Hadži Hajdara, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 21.923 pare;
- [3] utvrđeni dug od 10.000 para prema Kasabaš (Kasabaš-ogli) Muli Abdulahu kao podmirenje zajma na osnovu svjedočenja Mule Mustafe, sina Mehmed-efendije i drugog Mustafe, sina Halila, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 2.708 para;

⁶¹ Napomena: Uskličnikom (!) smo označili da je pogrešno izračunat ukupan iznos izdataka.

- [4] utvrđeni dug od 12.000 para prema Ibrahim-baši Divović (Div-ogli) kao podmirenje zajma na osnovu svjedočenja Derviša, sina Hasana i Ibrahima, sina Saliha, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 3.250 para;
- [5] utvrđeni dug od 40.000 para prema Muli Sulejmanu Saburi (Sabura-zade) kao podmirenje duga na osnovu svjedočenja Šakir-efendije i Porča Mule Mehmeda, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 10.834 pare;
- [6] utvrđeni dug od 4.000 pare prema Hadži Osmanu kao podmirenje zajma na osnovu svjedočenja Sulejmana, sina Hasan-alemdara i Komšo Ahmed-alemdara, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 1.083 pare;
- [7] utvrđeni dug od 3.330 para prema Omer-efendiji kao podmirenje zajma na osnovu svjedočenja Šakir Omera, sina Abdulaha i Hafiza Ahmed-efendije, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 901 para;
- [8] utvrđeni dug od 3.600 para prema Hadžimuratović (Hadži Murad-ogli) Ahmed-agi iz Nove Varoši (Jenivarošli) za cijenu ovce na osnovu svjedočenja hasečije Ćato Salih-age i njegovog brata Mule Abdulaha. Nužni iznos duga koji je podmiren: 975 para;
- [9] utvrđeni dug od 13.040 para prema neudatoj djevojci (bâkire) Nefisi, kćeri Ibrahim-efendije, nakon izvršenog prijenosa sredstava na osnovu svjedočenja Rušdi Sulejman-efendije i Sivo hadži Ibrahim-age. Nužni iznos duga koji je podmiren: 3.532 pare;
- [10] dug od 1.000 para prema spomenutoj supruzi Umihani-hatun za mehr-i muedždžel⁶². Nužni iznos duga koji je podmiren: 270 para;

⁶² *Mehr* – bračni dar koji muž daje ženi prilikom sklapanja muslimanskog braka, a sastoji se od novca, dragocjenosti ili druge imovine. Predstavlja pravo žene prema šerijatskom pravu i osigurava joj ličnu imovinu. Može biti isplaćen odmah (*mehr-i muadždžel*) ili kasnije, najčešće u slučaju prestanka braka smrću muža ili razvodom (*mehr-i muedždžel*). Opširnije vidi: Bušatlić, *Porodično i nasljedno pravo*, 23–32; Škaljić, *Turcizmi*, 453.

- [11] utvrđeni dug od 16.000 para prema zimiji Tomi i njegovom bratu Mitru iz sela Ćemanovići za cijenu ovce na osnovu svjedočenja Abdulmumina, sina Abasa i Abdulaha, sina Mustafe, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 4.333 pare;
- [12] utvrđeni dug od 10.800 para prema zimiji Staniši iz sela Stupna (Istubna)⁶³ za cijenu ovce na osnovu svjedočenja Abdulaha, sina Mustafe i Mule Saliha, sina Hadži Ibrahima, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 2.925 pare;
- [13] utvrđeni dug od 3.080 para prema zimiji Stanku iz sela Rakovac za cijenu ovce na osnovu svjedočenja Abdulaha, sina Mustafe i Mustafe, sina Omera, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 834 pare i
- [14] utvrđeni dug od 1.940 para prema zimiji Stanku za cijenu ovce na osnovu svjedočenja Hamze, sina Ebu Bekira i Abdulaha, sina Mustafe, po zakletvi. Nužni iznos duga koji je podmiren: 525 para.

U ostavinskoj evidenciji koja se odnosi na slučaj sarajevskog tabaka Mustafa-baše dokumentovan je niz dugovanja prema različitim društvenim akterima, kako muslimanima tako i nemuslimanima, uključujući pripadnike vjerskih, trgovačkih i zanatskih slojeva. Ova dugovanja, evidentirana mahom na osnovu svjedočenja i položenih zakletvi, svjedoče o složenosti finansijskih i pravnih odnosa u urbanoj osmanskoj sredini početkom 19. stoljeća.

Prema službenom sudskom popisu, Mustafa-bašini dugovi iznosili su ukupno 243.730 para (odnosno 6.093 groša i 10 para), od čega se 3.171 para odnosila na sudske troškove. Navedena evidencija sadrži detaljan prikaz povjerilaca, što omogućava uvid u raznovrsnu strukturu obaveza, od pozajmica i kupovine stoke (ovaca) do bračnih obaveza, poput isplate mehra.

⁶³ Danas istoimeno naseljeno mjesto u općini Šipovo.

Ovaj slučaj je relevantan jer ilustrira da ni zanatlije s reputacijom ekonomske stabilnosti, kao što su tabaci, često percipirani kao imućni članovi gradskog esnafa, nisu bili pošteđeni finansijskih teškoća. Razlozi za takvu situaciju mogli su uključivati loše upravljanje imovinom, akumulaciju neizmirenih dugova ili gubitak prihoda, što u konačnici dovodi do sudskog razmatranja i ostavinskog postupka.

Poseban segment u njegovim dugovima odnosi se na kupovinu ovaca – zabilježeno je šest slučajeva u kojima se Mustafa-baša zadužuje za cijenu ovaca, i to kod različitih zimija iz okolnih sela: Ćemanovići, Stupna, Rakovac i jednog muslimana iz Nove Varoši. Ukupni iznos dugovanja za ovu svrhu iznosi 35.420 para (odnosno 885 groša i 20 para), što jasno ukazuje da nije riječ o sporadičnoj nabavci, već o sistematizovanom ulaganju u sirovine.

S obzirom na činjenicu da je Mustafa-baša bio aktivan u kožarskoj djelatnosti, može se pretpostaviti da je nabavljao ovce primarno radi dobijanja sirovine za obradu kože, a ne u svrhu proizvodnje mesa ili uzgoja stoke. Ovakva poslovna strategija ukazuje na nastojanje da se smanje troškovi proizvodnje, budući da je cijena sirove kože direktno od proizvođača vjerovatno bila značajno niža u odnosu na cijene prerađene kože na gradskom tržištu. Ovaj pristup svjedoči o njegovoj namjeri da povećanjem ulaganja u osnovne sirovine poveća profitabilnost vlastitog zanatskog posla, što ukazuje na promišljen i racionalan način vođenja poslovanja.

Drugi segment dugovanja tiče se visokih iznosa koje duguje gradskim trgovcima i zanatlijama, među kojima se ističu: Mula Ibrahim, zildžija – 44.000 para (1.100 groša); Nuhan-baša, bakal – 80.940 para (2.023 groša i 20 para); Mula Sulejman Sabura – 40.000 para (1.000 groša); Kasabaš Mula Abdulah – 10.000 para (250 groša) i Ibrahim-baša Divović – 12.000 para (300 groša). Ove visoke sume vjerovatno ne predstavljaju samo lične zajmove, već ukazuju na poslovne odnose koji su uključivali nabavku materijala, zajmove za obrtni kapital ili ulazak u partnerske odnose.

Važno je napomenuti i postojanje duga prema supruzi Umihana-ha-tun u iznosu od 1.000 para (25 groša) na ime mehra (mehr-i muedždžel). Ovaj dug je djelimično podmiren (270 para), što dodatno potvrđuje finansijsku iscrpljenost, ali i važnu činjenicu da su žene imale pravo da pravno potražuju svoja imovinska prava.⁶⁴ Također, postoji dug prema neudatoj djevojci Nefisi, vjerovatno iz nasljednog ili porodičnog imovinskog odnosa, što dodatno komplikuje finansijsku sliku.

Sud je imao ključnu ulogu u procesu izmirenja dugova. Bio je odgovoran za sastavljanje popisa dugova i povjerilaca, kao i za raspodjelu raspoloživih sredstava među njima. Dugovi su se procjenjivali i podmirivali prema prioritetima utvrđenim na temelju zakletvi svjedoka i dostupnih dokaza. Već je ranije utvrđeno da je sud odredio nužni iznos za svakog povjerioca, što je omogućilo djelimično namirenje dugovanja. Ukupni zbir ovih nužnih iznosa iznosi 66.010 para (1.650 groša i 10 para), što predstavlja proporcionalni iznos namirenja u odnosu na ukupne dugove. Analiza pokazuje da su nužni iznosi duga koji su isplaćeni često znatno manji od ukupnog iznosa duga, pri čemu je procenat izmirenja za sve povjerioce iznosio približno 27%. Također, treba napomenuti da je nužni iznos, koji je sud odredio za isplatu svakom povjeriocu, raspoređen iz čistog ostatka imovine, preostalog dijela nakon pokrića određenih sudskih troškova, a koji se inače dijelio među zakonskim nasljednicima. Ovaj postupak svjedoči o regulisanoj pravnoj i ekonomski organizovanoj proceduri u Osmanskom Carstvu, koja je nastojala pružiti određeni nivo zaštite povjeriocima, ali i smanjiti nepravdu prema porodicama dužnika.

⁶⁴ Pitanje imovinskih i nasljednih prava žena u osmanskome periodu, potkrijepljeno konkretnim primjerima, temeljito su analizirale sljedeće autorice u svojim radovima: Hatidža Čar-Drnda, "Društveni i pravni položaj žene muslimanke u osmanskoj Bosni", *Znakovi vremena*, vol. 10, br. 37, Sarajevo, 2007, 124–153; Dragana Amedovski, "Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16-18. vek)", u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXVI, 1, Beograd, 2018, 119–137; Amedovski, "Žena u ulozi nasljednice u osmansko doba: primer žene muslimanke na Centralnom Balkanu (17-18. vek)", 325–338; Hana Younis, "Položaj žene u posljednim decenijama osmanske uprave – s posebnim osvrtom na život Daše Jelić", *Historijska traganja*, 13, Institut za historiju, Sarajevo, 2014, 187–236.

Ostavinski popis, sastavljen dana 3. šabana 1218. godine po hidžri (18. novembra 1803), daje nam uvid u ekonomsku situaciju umrlog, način njegovog poslovanja, ali i strukturu sarajevskog društva i pravnog sistema u tom periodu. U navedenom popisu ostavine tačno je navedena vrsta pokretne i nepokretne imovine, njihova količina (tura, kom) i novčana vrijednost izražena u parama. Cjelokupna imovina umrlog kožara Đipa Mustafa-baše procijenjena je na 69.189 para, odnosno 1.729 groša i 29 para. U sklopu ostavine popisane je i dućanski inventar spomenutog sarajevskog kožara čiji fond sadrži značajnu količinu različitih vrsta kože (sahtijan, mješina, janjeća mješina i šagrenska koža), alata (nož i drugi tabački alati) i drugu kožarsku opremu (drveni čatal, harar i sl.) koja je bila neizostavna u poslu kojim su se tabaci bavili. U svom posjedu spomenuti kožar je imao i nešto kućnih stvari, kao što su različite posude (fučija, gvozdeni đevđir i joltava) te jedan rabljeni ćilim i dva rabljena ćebeta. Pored kožarske opreme i alata i nešto kućnih stvari kožar Đipa imao je i određeni iznos novca u akčama te udio u poslovnom prostoru (dućanu), što predstavlja značajan kapital, njegov novčano vredniji dio ostavine. Radi se o trinaest zakonskih dijelova od sveukupno šesnaest dijelova u dućanu koji je prodat u ulici Gornji Tabaci u vrijednosti od 32.840 para (821 groš). Dakle, to je onaj dio imovine umrlog koji je prodat nakon što je zvanični gradski telal javno objavio njegovu prinudnu prodaju zbog njegovih velikih dugova.⁶⁵

O prisutnosti sudskih troškova u popisu dugova može se diskutovati u kontekstu pravne kulture Osmanskog Carstva. Sudski troškovi često su predstavljali dodatni teret za porodice umrlih osoba, i u ovom slučaju djelimično su opterećivali već tešku finansijsku situaciju. To također ukazuje na institucionalizovanu funkciju pravnih aparata, čiji zadatak nije bio samo da izračunaju i izvrše raspodjelu imovine, već i da regulišu sve finansijske uplate koje su bile dio formalnog procesa izmirenja dugova.

⁶⁵ GHB, SSK br. 43, 52–53.

Pod sudskim troškovima su se podrazumijevale razne takse za administrativne usluge kao što su: taksa za diobu (*resmi kismet*), za sudskog službenika koji rješava ostavine (*kasamija*), taksa pisaru (*kalemija*), taksa za poslugu (*hudamija*), potom sudska taksa koja se davala za uslugu sudskog službenika koji je dostavljao obavještenja i pozive strankama (*ihzarija*), za unošnje u sudsku knjigu (*kajdija*), taksa za telala (*telalija*) i razni troškovi.

U analizi razlika u sastavu imovine, njenoj vrijednosti, visini dugova, vrstama taksi i troškova usporedit ćemo slučaj kožara Đipe i ostavinski postupak vojnog zapovjednika Sulejman-age Ablakovića iz Sarajeva iz 1822. godine.⁶⁶ Iz natpisa na njegovom nišanu na mezarju Alifakovac saznajemo da se radi o *agi serdengečtija*.⁶⁷

Struktura imovine i društveni status oba pojedinca jasno oslikavaju njihove različite pozicije. Ostavinski popis Đipa Mustafa-baše pruža uvid u profil urbanog zanatlije srednjeg društvenog sloja, čiji su ekonomski i društveni identitet bili utemeljeni na proizvodnoj djelatnosti, specijaliziranom zanatu te aktivnom učešću u lokalnim trgovačkim i vojnim mrežama. Njegova povezanost s vojnom strukturom, konkretno s janjičarima, ukazuje na složeniji društveni status koji nije bio karakterističan za sve pripadnike zanatskog staleža. Ovakva pozicija omogućavala mu je pristup ne samo širem tržištu već i određenim društvenim privilegijama, obliku vojne zaštite te uticaju unutar lokalne zajednice. Njegova ostavina, sastavljena pretežno od znatne količine različitih vrsta kože, zanatskog alata i poslovnog udjela u dućanu, svjedoči o privredno orijentisanom načinu života, tipičnom za obrtnike u razvijenim gradskim sredinama.

⁶⁶ GHB, SSK br. 61, 74–78.

⁶⁷ Vidi: Mehmed Mujezinović, "Stari Alifakovac u Sarajevu", *Naše starine*, god. VIII/1962, Sarajevo, 1962, 133. Njegovo ime pronađeno je i u jednom popisu sarajevskih janjičara s početka XIX stoljeća, gdje je zabilježeno: "Serdengečdija Sulejman-aga Ablaković". Vidi: R. Muderizović, "Jedan popis sarajevskih janjičara iz početka XIX. vijeka", *GZM BiH*, god. XXIX/1917, Sarajevo, 1918, 107.

S druge strane, imovina Sulejman-age Ablakovića bila je znatno veća i raznovrsnija, uključujući skupocjeno oružje, pokućstvo, stoku (i sitnu i krupnu), određene količine raznih vrsta usjeva, knjige, kao i brojne nekretnine u Sarajevu i okolini, uključujući i potraživanja prema drugima, te novčana sredstva stečena prodajom svoja dva dućana, kao i druge oblike pokretne i nepokretne imovine. Ovo bogatstvo upućuje na njegov visok vojni status i pripadnost višem društvenom sloju. Ove razlike potvrđuju i procijenjene vrijednosti imovine: kožar je raspolagao imovinom u vrijednosti od 69.189 para (1.729 groša i 29 para), dok je imovina vojnog zapovjednika bila procijenjena na 17.847 groša (713.880 para). Imovina Sulejman-age Ablakovića bila je gotovo desetostruko veća od one koju je iza sebe ostavio kožar Đipa, što dodatno ilustrira značajnu razliku u njihovom društvenom i ekonomskom statusu. Iako je ostavina kožara bila znatno skromnija, značajan broj povjerilaca uprkos ograničenim sredstvima posebno je značajan, jer ukazuje na visoku kreditnu aktivnost, što nije bila praksa svojstvena svim zanatlijama. Ovaj podatak ukazuje na razvijenu poslovnu orijentaciju i težnju ka proširenju zanatske djelatnosti.

Kao što je prethodno navedeno, Mustafa-baša je iza sebe ostavio dug u iznosu od 243.730 para, dok su dugovanja Sulejman-age dosežala čak 967.835 para. Drugim riječima, dugovi Sulejman-age bili su gotovo četiri puta veći u odnosu na one zabilježene u slučaju Mustafa-baše. U oba slučaja obaveze su značajno premašivale ukupnu vrijednost ostavinske imovine.

Uporedna analiza sudskih troškova pokazuje jasan trend rasta izdatka i promjene u strukturi taksi, što je prvenstveno rezultat velikih dugova koji su premašivali vrijednost ostavinske imovine. Takse u slučaju Mustafa-baše iznosile su 3.171 paru, dok su u slučaju Sulejman-age dostigle čak 2.777 groša (111.080 para). Drugim riječima, takse kod Sulejman-age bile su gotovo tridesetčetverostruko veće u odnosu na one kod Mustafa-baše, što ukazuje kako na znatno veći imovinski obuhvat tako i na složeniju pravno-administrativnu proceduru.

Iako su troškovi popisa (harc-ı defter) već predstavljali uobičajen izdatak, ovaj slučaj je posebno značajan jer se u njemu prvi put pojavljuju i druge stavke – kirija za dućan (dükkân kirası), usluge hamala (hamaliye) i najamnina za konja (bârgîr ücreti). Ove stavke nisu zabilježene u ranijem ostavinskom popisu kožara Đipe, što svjedoči o širenju sudskih usluga i promjenama u načinu njihovog obračunavanja tokom posmatranog perioda. Važno je napomenuti da su oba postupka završena unutar iste godine, što je za osmansku pravnu praksu izuzetno brzo, dok su mnoge druge procedure naplate duga trajale godinama.⁶⁸

Komparacija ostavinskih popisa Mustafa-baše i Sulejman-age pruža dragocjen historiografski uvid u društveno-ekonomsku dinamiku osmanske Bosne u prvoj polovini 19. stoljeća. Dok prvi slučaj prikazuje tipičnog urbanog zanatliju ograničenih sredstava i fokusirane poslovne aktivnosti, drugi slučaj oslikava kompleksan profil pripadnika vojno-ekonomske elite.

Iako eksplicitni podaci o potraživanjima Mustafa-baše nedostaju, opravdano je pretpostaviti njihovu prisutnost s obzirom na njegov status aktivnog zanatlije, kao i činjenicu da se roba u njegovom dućanu često prodavala na veresiju. Time se otvara pitanje onih segmenata ostavinske mase koji nisu formalno evidentirani u zvaničnim popisima, poput potraživanja po osnovu odgođenih naplata, pruženih usluga, privatnih dugovanja ili neformalnih obaveza prepoznatih unutar lokalne zajednice, a koje su potencijalno imale uticaj na raspodjelu imovine.

Ova komparacija pokazuje da složenost ostavinskog postupka nije bila određena isključivo obimom imovine umrlog, već i njegovim društvenim položajem, prisustvom duga i potraživanja, kao i kapacitetom administracije da u potpunosti obuhvati sve relevantne elemente ostavinske mase.

⁶⁸ Naprimjer, ukoliko bi partner s kojim je poslovala sarajevska trgovačka elita bankrotirao, a prema njima je postojao neisplaćen dug, procedura naplate bila je duga i često bezuspješna. Više o tome vidi: Younis, *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878.*, 39.

Zaključak

Ostavinski slučaj sarajevskog kožara – tabaka Đipa Mustafa-baše, sina Ibrahima, pruža dragocjen uvid u složenost društvenih i ekonomskih odnosa u Sarajevu početkom 19. stoljeća. Ovaj slučaj nije samo jedan u nizu sličnih ostavinskih postupaka, već je specifičan jer osvjetljava niz problema s kojima su se suočavale porodice zanatlija, naročito u trenucima kada je finansijska stabilnost zavisila od jednog nosioca prihoda. Smrt Đipa Mustafa-baše pokrenula je sudski postupak koji je razotkrpio složenu situaciju duga, gdje su povjerioci tražili da im se iz preostale imovine izmire neisplaćeni dugovi, čime se dodatno otežala raspodjela imovine i ugrozila porodična egzistencija.

Istovremeno, slučaj ukazuje i na unutrašnju različitost unutar zanatskih slojeva. Iako je Đipa bio “mali zanatlija”, njegovo nošenje titule “baše” pokazuje da su i unutar zanatskih cehova postojale hijerarhije i društveni statusi koji nisu nužno garantovali ekonomsku sigurnost.

Ovaj primjer također pokazuje da su zanati, kao i njihova vrijednost, bili podložni promjenama i da su mogli gubiti na značaju i ekonomskoj snazi, što je dodatno uticalo na položaj samih zanatlija i njihovih porodica. Dugovanja koja su se gomilala, kao i sudski troškovi predstavljali su ozbiljne prepreke za uspješno raspolaganje ostavinom i očuvanje imovine unutar porodice, što ukazuje na složenost odnosa između privatne imovine, porodičnih prava i obaveza prema trećim licima.

Naročito je važno ukazati na probleme s kojima se porodice suočavaju nakon smrti nosioca finansijske stabilnosti. U ovom slučaju iza umrlog su ostali maloljetni nasljednici i supruga, koja je bila primorana da preuzme odgovornost za pravno zastupanje porodice pred sudom. Gubitak hranitelja nije se odrazio samo na emocionalni i svakodnevni život porodice, već je doveo i do pravne nesigurnosti i potrebe za dodatnim dokazivanjem vlasničkih prava kako bi se sačuvala osnovna sredstva za život. Iako su djeca bila maloljetna, bila su prinuđena svjesno se

suočiti s posljedicama smrti oca, dok je njihova zaštita zavisila isključivo od djelovanja majke i njenih pravnih zastupnika.

Sve to potvrđuje da je ekonomski položaj sarajevskih zanatlija početkom 19. stoljeća bio neizvjestan i podložan rizicima koji su često nadilazili same zanatske vještine. Ovaj slučaj kroz šerijatske sudske zapisnike i detaljnu analizu popisa imovine daje nam jedinstvenu priliku da sagledamo svakodnevne izazove, kao i mehanizme pravne zaštite i ekonomske adaptacije unutar osmanskog sistema, čime doprinosi dubljem razumijevanju urbanog društvenog tkiva tog doba.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

Sarajevo

- Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB):
 - Kadi-zade (Kadić) Muhamed Enverī, *Tārīḫi Enverī* (TE), R-7316.
 - *Sidžil sarajevskog kadije* (SSK) br. 43 i 61.

LITERATURA

Knjige

- Bejtić, Alija. *Ulice i trgovi Sarajeva*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1973.
- Bušatlić, Hafiz Abdulah. *Porodično i nasljedno pravo Muslimana: Glavne ustanove i propisi*. Sarajevo: Islamska dionička štamparija u Sarajevu, 1926.
- *Katalog osmanskih dokumenata*, sv. 1, obradila Azra Gadžo Kasumović. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2018.
- Kreševljaković, Hamdija. *Izabrana djela*, sv. II. Sarajevo: “Veselin Masleša”, 1991.

- Kreševljaković, Hamdija. “Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini: (1463-1878) – Sarajevo”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knjiga XXX, sv. 1. Zagreb: JAZU, 1935.
- Mujezinović, Mehmed. *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knj. I: Sarajevo. Sarajevo: “Sarajevo-Publishing”, 1998.
- Omanović-Veladžić, Alma. *Hronika Muhameda Enverija Kadića kao izvor za izučavanje kulturne historije Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja LXV. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2021.
- Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izd. Sarajevo: “Svjetlost”, 1989.
- Vlajinac, Milan. *Rečnik naših starih mera: u toku vekova*, IV sveska, Posebna izdanja, knj. CDLXXII; Odeljenje društvenih nauka, knj. 74, Beograd: SANU, 1974.
- Younis, Hana. *Od dućana do pozorišta: sarajevska trgovačka elita 1851-1878.*, Historijske monografije, knjiga 15. Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

Članci

- Amedovski, Dragana. “Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16-18. vek)”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXVI, 1, Beograd, 2018, 119–137.
- Amedovski, Dragana. “Žena u ulozi naslednice u osmansko doba: primer žene muslimanke na Centralnom Balkanu (17-18.vek)”. P.o.: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LXVII, br. 2, Beograd, 2019, 325–338.
- Andrejević, Andrej. “Dva novopazarska amama”. *Balkanika*, No. VII (1976), SANU, Beograd, 1976, 291–308.
- Čar-Drnda, Hatidža. “Društveni i pravni položaj žene muslimanke u osmanskoj Bosni”. *Znakovi vremena*, vol. 10, br. 37, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo, 2007, 124–153.

- Dimić, Ignjat I. "Bosanski sahtijan ('Bosniakenleder'): njegova proizvodnja i pripremanje: študija iz narodne tehnologije". P.o.: *Delo*. Beograd: [s. n.], 1895, 3–13.
- Filipović, Nenad. "Paša Nuhbegović i braća Gagići". *Specto: časopis za kulturu i društvena pitanja*, god. II, br. 2, Fondacija Spektrum, Sarajevo, 2025, 13–53.
- Gadžo-Kasumović, Azra. "O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci". *Anali*, knjiga XXI-XXII, GHB, Sarajevo, 2003, 41–83.
- Gadžo-Kasumović, Azra. "Mulla u Bosanskom ejaletu". *Anali*, knj. XXVII-XXVIII, Sarajevo, 2008, 5–67.
- Hajdarević, Rašid. "Jedan popis uhapšenih dužnika u Sarajevu iz godine 1843-44". P.o.: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knjiga IV–V, godina 1964–65, Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1965, 331–356.
- Hajdarević, Rešid, "Zaostavština iza Ahmed Munib ef. Glode mutevelije i džabije Gazi Husrev-begova vakufa". *Anali*, knj. II–III, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1974, 193–224.
- Muderizović, Riza. "Jedan popis sarajevskih janjičara iz početka XIX. vijeka", *GZM BiH*, god. XXIX/1917, Sarajevo, 1918, 105–114.
- Mujezinović, Mehmed. "Kronogram na Novopazarskoj banji". *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 20–21/1970–71, OIS, Sarajevo, 1974, 437–440.
- Mujezinović, Mehmed. "Stari Alifakovac u Sarajevu". *Naše starine*, god. VIII/1962, Sarajevo, 1962, 119–138.
- Popović, Vasilj. "Trgovina Budimlića u prvoj polovini 19 stoljeća". *Narodna starina*, vol. 6, br. 14, Zagreb, 1927, 59–70.
- Sokolović, Osman A. "Tabački obrt pred okupaciju Sarajeva". *Novi Behtar*, god. VII (1933–1934), br. 17–18, 246–247.
- Tepić, Ibrahim. "Trgovina Despića u prvoj polovini XIX vijeka: (prilog proučavanju nastanka buržoazije u Bosni i Hercegovini)". *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XX/1972–73, Društvo istoričara BiH, Sarajevo, 1974, 65–100.

- Younis, Hana. “Položaj žene u posljednim decenijama osmanske uprave – s posebnim osvrtom na život Daše Jelić.” *Historijska traganja*, 13, Institut za historiju, Sarajevo, 2014, 187–236.
- Younis, Hana. “Veletrgovac kao kreditor”. *Prilozi*, 42, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013, 69–101.

Summary

A Legal Case of an Overindebted Tanner (Tabak) from Sarajevo in the Early 19th century

The inheritance case of Sarajevo tanner Đipa Mustafa-baša, son of Ibrahim, provides valuable insight into the complexity of social and economic relations in Sarajevo at the beginning of the 19th century. This case is not merely one among many similar inheritance proceedings but is distinctive because it illuminates a series of challenges faced by artisan families, particularly in moments when financial stability depended on a single breadwinner. The death of Đipa Mustafa-baša triggered legal proceedings that revealed a complicated debt situation, where creditors, despite the presence of legal heirs, namely the widow and three minor children, demanded repayment of outstanding debts from the remaining estate, thereby complicating the distribution of assets and jeopardizing the family's livelihood. At the same time, the case highlights internal distinctions within the artisan class. Although Đipa was considered a "small artisan," his bearing of the title "baša" indicates that hierarchies and social statuses existed within the craft guilds, which did not necessarily guarantee economic security. This example also demonstrates that crafts and their associated value were subject to change and could decline in significance and economic strength, further impacting the position of artisans and their families. Accumulated debts, as well as legal costs, posed serious obstacles to the effective management of the estate and the preservation of family property, underscoring the complexity of relationships between private assets, family rights, and obligations to third parties. It is particularly important to emphasize the challenges families faced following the death of the primary financial provider. In this case, the deceased left behind minor heirs and a widow who was compelled to assume responsibility for legally representing the family in court. The loss of the breadwinner affected not only the emotional and daily life of the family

but also resulted in legal uncertainty and the need for additional proof of ownership rights to safeguard the basic means of subsistence. Although the children were minors, they were forced to consciously confront the consequences of their father's death, while their protection depended solely on the actions of their mother and her legal representatives. All this confirms that the economic position of Sarajevo's artisans in the early 19th century was precarious and exposed to risks that often exceeded their craft skills alone. This case, through Sharia court records and a detailed analysis of the estate inventory, offers a unique opportunity to examine daily challenges, as well as the mechanisms of legal protection and economic adaptation within the Ottoman system, thereby contributing to a deeper understanding of the urban social fabric of that period.

UDK: 929 Firdus A. (497.6 Livno) “ 1895/1900 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.223

Primljen: 30. 7. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Izvorni naučni rad

Muhamed Nametak

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

muhamed.nametak@iis.unsa.ba

Politička karijera Ali-bega Firdusa za vrijeme mandata načelnika u Livnu 1895–1900.

Sažetak: U periodu 1895–1900. Ali-beg Firdus nastavio je put uspona kroz organizaciju lokalne vlasti u Bosni i Hercegovini. Nakon izbora u Gradsko vijeće grada Livna 1884. jedanaest godina kasnije izabran je na poziciju načelnika, koju je obnašao narednih pet godina. Za vrijeme njegovog načelničkog mandata Livno je napredovalo i izgrađeni su brojni objekti i parkovi, koji su uljepšali grad. U svojim privatnim poslovima Ali-beg je nastavio s razvijanjem modernog stočarskog gazdinstva, za šta je dobio i Previšnje odlikovanje na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. Poticao je livanjske muslimane da se aktivnije uključe u obrazovni proces, a njegova administracija izdašno je stipendirala livanjske učenike svih konfesija, zbog čega je bio cijenjen od svih građana Livna. Međutim, početak Pokreta bosanskohercegovačkih muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju 1899. stvorili su uslove u kojima za Firdusa nije bilo moguće nastaviti obavljati funkciju na kojoj je bio do tada, te je u julu 1900. podnio ostavku. Ostavka ipak nije značila kraj njegove karijere, nego samo promjenu ambijenta, jer nedugo nakon toga Ali-beg će postati lider bosanskohercegovačkih muslimana.

Ključne riječi: Ali-beg Firdus, načelnik, Bosna i Hercegovina, Livno, izbori, školstvo, odlikovanje, bosanski muslimani, autonomija.

Abstract: Between 1895 and 1900, Ali-Bey Firdus continued his rise through the structure of local government in Bosnia and Herzegovina. After being elected to the city council of Livno in 1884, eleven years later he was elected to the position of mayor, which he held for the next five years. During his mayoral term, Livno progressed and numerous buildings and parks were built, which beautified the city. In his private affairs, Ali-beg continued to develop modern livestock farming, for which he received the “Highest recognition” award at the Millennium Exhibition in Budapest in 1896. He encouraged Livno Muslims to become more actively involved in the educational process, and his administration generously provided scholarships to Livno students of all denominations, for which he was respected by all the citizens of Livno. However, the beginning of the Movement of Bosnian and Herzegovinian Muslims for Religious and Waqf-Mearif autonomy in 1899 created conditions in which it was not possible for Firdus to continue performing the function he had held until then, and he resigned in July 1900. However, the resignation did not mean the end of his career, but only a change of environment, because shortly after that Ali-Bey would become the leader of Bosnian and Herzegovinian Muslims.

Key words: Ali-Bey Firdus, Mayor, Bosnia and Herzegovina, Livno, elections, education, decoration, Bosnian Muslims, autonomy.

Uvod

Zadnja decenija XIX stoljeća bila je period otvaranja brojnih prilika za Ali-bega Firdusa, predstavnika jedne od najpoznatijih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini. Zahvaljujući svojoj poslovnoj poduzetnosti i velikim zemljišnim posjedima, Ali-beg je bio faktor koji se nije mogao ignorirati u rodnom Livnu. Na tim pretpostavkama on je postao jedan od favorita zemaljske uprave, koja je blagonaklono gledala na njegove napore da prihvati moderne načine privređivanja koji su došli s novim vlastima. Firdusu su na ruku išle i njegove rodbinske veze s istaknutim predstavnicima zemljišne aristokracije kao što su Ragib-beg Džinić i Mehmed-beg Kapetanović, koji su bili bliski vlastima. Povrh

svega, Firdusu su događaji iz Livna, prije svega smrt gradonačelnika Čizmića, išli u korist, jer su otvorili put njegovoj promociji u političkoj areni habsburške Bosne. Firdusov uspon nije bio bez izazova, jer demografske promjene potaknute imigracijom iz Dalmacije i emigracijom bosanskih muslimana, naročito u prvim godinama habsburške vlasti, oslabile su položaj muslimana u Livnu i povećale pritisak na zemljišne posjede veleposjednika od strane kmetova, koji su u slabljenju muslimana vidjeli svoju priliku da se domognu njihove zemlje.

Politička karijera Ali-bega Firdusa započela je 1884, kada je tadašnji kotarski predstavnik Pius Lazzarini smijenio dotadašnjeg gradonačelnika Ivu Tadića i na njegovo mjesto postavio Ali-agu Čizmića. Lazzarini je imenovao i devet članova Gradskog zastupstva, među kojima je bio i Ali-beg Firdus, koji je na tom položaju ostao sve do smrti gradonačelnika Čizmića 4. januara 1895. godine.¹ Nakon Čizmićeve smrti lokalne vlasti bile su u potrazi za njegovom zamjenom. Vrlo brzo je izbor sužen na samog Firdusa, “čija se pojava, nivo obrazovanja i sposobnost izražavanja” izdvajala od ostalih. Pored toga, kao njegova prednost isticalo se njegovo golemo bogatstvo i utjecaj, ali i velika popularnost među Livnjacima svih vjera. Zbog svih tih kvaliteta predstavnici kotarske vlasti iz Livna, kao i okružne iz Travnika, smatrali su da je Firdus, koji je već bio dobitnik Ordena Franca Josefa, jedini kandidat za načelnika. Tadašnji poglavar Zemaljske vlade u Sarajevu general Appel slagao se s ovim izborom, te je preporučivao ministru Kallayu da se što prije odobri izbor Firdusa kako se ne bi došlo u situaciju da se pojavi još neko od kandidata. Ipak, pri proceduri izbora Firdusa pojavile su se dvije dileme, koje su bile izvor nemira u krugovima vlasti. Naime, nakon pada Livna tadašnji vojni zapovjednik Livna general Würtemberg je 10. oktobra 1878. donio Statut grada Livna, po kojem je Gradsko zastupstvo imalo ovlasti da bira gradonačelnika i niže organe vlasti. Umjesto toga vlasti su se u kontinuitetu ponašale ignorantno prema tom Statutu i viši organi vlasti su

¹ Damir Tadić, “Livanjski gradonačelnici u vrijeme austrougarske uprave”, u: *Info Livno*, (Bilten općine Livno, rujan 2012) 26.

svojevoljno imenovali gradonačelnike. Takav je slučaj bio i s imenovanjem Firdusovog prethodnika Ali-age Čizmića. Drugi potencijalni problem nalazio se u činjenici da je Firdus bio rođak travničkog gradonačelnika Muharem-bega Teskeredžića, za kojeg se smatralo da može negativno utjecati na ponašanje novog livanjskog gradonačelnika.² Teskeredžić se smatrao problematičnim zbog toga što su vlasti smatrale da se on nalazi na čelu tzv. Travnike opozicije, koja se u Travniku formirala nakon pokrštavanja Uzeife Delahmetović 1890. godine. Ovaj čin su pojedini begovi iskoristili da se radikaliziraju i da vladi ispostave zahtjeve, koji su pored vjerskih često imali i svjetovni karakter. Tako je grupa oko Teskeredžića u septembru 1894. spremala apelaciju protiv novog Zakona o lovu i pripremala je predstaviti na zasjedanju austrougarskih delegacija u Budimpešti. Teskeredžić je bio u rodbinskim vezama s vođom bosanskih iseljenika u Istanbulu Fehimom Đumišićem. Na prijelazu 1894. i 1895. Teskeredžić je bio jedan od najznačajnijih protivnika zemaljske uprave u Bosni i Hercegovini.³ U Kallayevom odgovoru Appelu 4. marta 1895. data je saglasnost za imenovanje Firdusa na mjesto gradonačelnika s obrazloženjem da je jedini kandidat. U pogledu problematičnih odredbi Statuta naglašeno je da je prilikom izbora Čizmića zemaljska uprava postupila identično i naglašeno je da će se i u budućnosti u cijeloj Bosni i Hercegovini na sličan način birati predstavnici vlasti.⁴ Uistinu, nedugo nakon Firdusovog dolaska na mjesto načelnika vlada je 12. januara 1897. donijela tzv. Normalni statut za sve općine u Bosni i Hercegovini, po kojem su ujednačena pravila za izbor načelnika i općinskih vijeća. Po odredbama Statuta načelnika i podnačelnike birala je Zemaljska vlada, a Vijeće je birano u odnosu 1/3 od strane Zemaljske

² Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond Zajedničkog ministarstva finansija (dalje: ZMF), Opći akti 367/1895. Pismo zemaljskog poglavara Appela Ministarstvu finansija u Beč 13. februara 1895.

³ Robert J. Donia. *Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914*. (Sarajevo, Zagreb: Naklada Zoro, Institut za historiju, 2000), 84–92.

⁴ ABiH, ZMF, Opći akti 4911/1895. Odgovor Zajedničkog ministarstva finansija na dopis Zemaljske vlade 4. marta 1895.

vlade, a 2/3 od strane građana. Za svoj rad na mjestu načelnika Ali-beg je dobivao godišnju plaću u iznosu od 1.200 kruna.⁵ Firdusov dolazak na načelničku poziciju dogodio se u dosta teškim okolnostima za grad Livno. Zima je te godine bila izuzetno oštra, snijeg je nakon dugotrajne kiše počeo padati 27. decembra, praćen jakom burom. Već narednog dana obustavljena je poštanska služba i put do Bugojna preko kojeg je Livno bilo spojeno s ostatkom zemlje bio je blokiran zbog nanosa snijega koji su bili između tri do pet metara visoki. Zbog jako teške situacije podjela hrane i ogrjeva vršila se po strogom režimu i mnogi Livnjaci su patili. Usljed nedostatka ogrjeva siromašniji žitelji Livna nisu bili u prilici naložiti vatru u vlastitim kućama i zgrijati se. Mnogi su građani umrli od posljedica smrzavanja. 14. januara općinske vlasti pronašle su na ulicama jedanaest ljudi koji su preminuli od zime. Livno je bilo odsječeno od svijeta do 18. januara, kada je uz zvuk trube dočekan poštara iz Bugojna. U ovom periodu nevolje istakao se Ali-beg Firdus, koji je bio glavni dobrotvor među livanjskim imućnijim građanima, koji su ugroženim podijelili 100 tovara žita, odjeću, hranu i prilog u novcu. Zbog velike žrtve podnesene u ovom periodu Ali-beg je prikupio mnoge simpatije svojih sugrađana, te su ga mnogi željeli vidjeti kao nasljednika Ali-age Čizmića, koji je umro upravo za vrijeme ovog nevremena.⁶

Period Firdusovog mandata bio je obilježen uspjesima u razvoju Livna. Livno je vrlo brzo nakon njegovog imenovanja na poziciju načelnika dobilo mekteb-ibtidaiju. Svečano otvaranje ove škole bilo je upriličeno 4. februara 1896. godine. U mekteb je bilo upisano 145 đaka, što je ocijenjeno kao veliki interes bosanskih muslimana za obrazovanje. Otvaranje mekteba održano je uz svečanost na kojoj je prisustvovao veliki broj građana Livna i predstavnici lokalne uprave na čelu s kotarskim predstojnikom Antom Draganićem i zapovjednikom lokalnog garnizona kapetanom Doringenom. Skupu se obratio Firdus, prilikom čega je izrazio veliku zahvalnost zemaljskoj upravi i caru za njihov interes

⁵ Izvještaj o upravi, (Zagreb: Carsko i kraljevsko ministarstvo finansija, 1906) 54–57.

⁶ *Bosnische Post*, br. 17, 27. februar 1895, 3.

za podizanje kulturnog nivoa bosanskohercegovačkih muslimana.⁷ Firdusov načelnički mandat obilježen je značajnim napretkom u izgradnji javne gradske infrastrukture. Naime, 1898. godine izgrađen je gradski vodovod gravitacionog tipa, koji je koristio vodu izvora Peča i Zavra. Ukupna dužina vodovodne mreže iznosila je 3.261 metar. U sklopu izgradnje vodovodne mreže izgrađeno je i 16 javnih česmi i dva hidranta za gašenje požara.⁸ Pored vodovoda u Livnu je dolaskom Firdusa posebna pažnja posvećena uređenju zelenih površina, tako da su “mjesto gdje su se zmije i žabe ročile” postala ugodna za boravak građana Livna. Krajem 1895. i početkom 1896. izgrađeno je više lijepih parkova s drvo-redima i paviljonima, čime je grad postao ljepši ambijent za život.⁹ Jedan od poteza Firdusa bila je i izgradnja gradske kafane u Livnu. Javni oglas za ponude izvođača radova objavljen je u listu “Bošnjak” 17. septembra 1896. Za ovu namjenu iz gradskog proračuna bilo je izdvojeno 5.150 forinti, a radovi su planirani za period april–juni 1897, kada je građevina trebala biti predana na korištenje gradu Livnu.¹⁰ Kafane su na prijelazu dva stoljeća bile važna mjesta socijaliziranja među stanovnicima gradova i manjih mjesta. Pored pića neke kafane su posluživale i obroke, a bolje kafane imale su i svoje biblioteke, te je čitanje novina u njima bila jedna od specifičnosti i znakova prepoznatljivosti tadašnje buržoazije.¹¹ Izgradnja gradske kafane u Livnu bila je znak da se Livno uspješno transformira u moderan grad u kojem se živi u skladu s vremenom.

Za vrijeme obavljanja načelničke funkcije Firdus je uživao veliki ugled u društvu. Pri izboru u Gradsko općinsko vijeće Livna 21. juna 1897. Firdus je dobio najviše glasova. Princip glasanja bio je da su izbornici birali tri muslimana, tri katolika i dva pravoslavna. Izbornici su imali pravo glasa za sve kandidate. Od 372 izbornika s pravom glasa glasanju je

⁷ *Bošnjak*, br. 7, 13. februar 1896, 3.

⁸ Izvještaj o upravi, 1906, 566.

⁹ *Bošnjak*, 30. juli 1896, br. 31, 2.

¹⁰ *Bošnjak*, br. 38, 17. septembar 1896, 3.

¹¹ Mary Sparks, *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878-1918, An Urban History*, (London, New York: Bloomsbury, 2016), 168.

pristupilo 285 glasača. Od muslimana u Vijeće su ušli: Ali-beg Firdus sa 270 glasova, Sulejman-beg Idrizbegović sa 250 glasova i Ali-aga Huskić sa 240 glasova. Kod katolika najveći broj glasova dobili su Ivo Slipčević – 229, zatim Ante Kaić – 208 glasova i Pave Jazvo – 201 glas. Kod pravoslavnih Jovo Stanišić i Krsto Tomanović sa 147, odnosno 134 glasa. Pored njih u vijeće su izabrani i Mahmut-aga Mulalić, Arif Gazal, Spaho Šeremet, Stipo Kaić, Jozo i Mato Tadić te Anto Tomović i Đuro Pavlović.¹²

Od samog početka mandata Firdus je bio ne samo jedan od najlojalnijih nego i jedan od najprepoznatljivijih bosanskomuslimanskih političara. Prilikom boravka ministra Kallaya u Sarajevu u septembru 1895. Firdus je bio jedan od predstavnika iz Travničkog okruga. Uz njega se nalazio i njegov punac Ragib-beg Džinić, gradonačelnik Banje Luke. Povod za ovu posjetu bila je izgradnja medrese u Travniku, koju je finansijski pomogla zemaljska uprava, te se ovaj čin htio iskoristiti kao znak brižnosti vlasti prema potrebama muslimana, a u isto vrijeme pokazati i široko rasprostranjenu lojalnost i zahvalnost elite bosanskih muslimana prema Monarhiji.¹³

S obzirom da je živio u društvu velikih razlika, Firdus je vrlo dobro shvatao da se simpatije mogu pokupiti dobrotvornim radom i pomažanjem sirotinje. Štampa u ovom periodu donosi dosta podataka koji govore da je gradonačelnik Livna bio veliki filantrop. Za vrijeme njegovog mandata u Livnu je održano više dobrotvornih akcija s ciljem prikupljanja pomoći najugroženijim stanovnicima Livna. Tako je u januaru 1896. održana zabava u organizaciji činovničko-časničke čitaonice s ciljem prikupljanja pomoći za najugroženije stanovnike Livna. U svemu je skupljeno 210 forinti u novcu i velika količina žitarica, koja je podijeljena onima u potrebi. Ali-beg je tom prilikom dao prilog od 20 forinti, a interesantan je i podatak da je među onima koji su dali svoje priloge bio Ali-begov sin Abdurahman, koji je tada bio učenik s prilogom od 5 forinti, što je bilo znatno više od mnogih imućnih građana

¹² *Bošnjak*, br. 27, 1. juli 1897, 2.

¹³ *Bosnische Post*, br. 74, 14. septembar 1895, 2.

Livna.¹⁴ Vjerovatno se radilo o pokušaju da se Abdurahman afirmiše i uključi u javni život te pobere simpatije svojih sugrađana kako bi ga se pripremilo da u budućnosti naslijedi očevo mjesto. Pored toga, u gradskom proračunu nalazile su se stavke za stipendiranje učenika iz Livna, što je bio značajan doprinos kulturnom podizanju zapadne Bosne. Naprimjer, u gradskom proračunu za 1897. grad Livno je izdvojio 100 forinti za stipendiranje dvoje učenika u lokalnoj Trgovačkoj školi, zbog čega je uprava škole u ime učenika izrazila najiskreniju zahvalu gradonačelniku Firdusu.¹⁵ Krajem januara 1897. Ivan Klarić, učitelj livanjske osnovne škole, uputio je javnu zahvalu Firdusu zato što je općina pod Firdusovim vodstvom izdvojila novac kojim je uprava škole kupila obuću za četrdeset učenika. Pored toga, livanjska općina je sav materijal za pisanje davala besplatno svim učenicima, koji su pohađali školu.¹⁶ Firdusov moderni svjetonazor i zalaganje za obrazovanje djelovali su pozitivno i na livanjske muslimane, koji su za vrijeme njegovog mandata u većem broju slali svoju djecu u narodne osnovne škole. Tako se u jednom novinskom članku iz oktobra 1896. spominje cifra od 40 muslimanske djece koja su te godine upisala osnovnu školu, što je ocijenjeno kao “veoma lijep i pohvalan korak naprijed”.¹⁷ Firdusov prestiž i ugled u Livnu bio je prisutan kod Livnjaka svih vjeroispovijesti, čemu svjedoči i jedna epizoda prilikom osnivanja Pjevačkog društva *Dinara*. Odmah po osnivanju ovog društva 1896. na prvi dan Bajrama u pratnji kotarskog predstojnika Ante Draganića članovi društva na čelu s upraviteljem Meštrovićem otišli su u posjetu njegovoj kući, te je nakon lijepih uzajamnih riječi između Ali-bega i gostiju održan nastup u čast gradonačelnika.¹⁸

¹⁴ *Bošnjak*, 20. februar 1896, br. 8, 4.

¹⁵ *Bosnische Post*, br. 65, 20. mart 1897, 3.

¹⁶ *Sarajevski list*, 28. februar 1897, br. 24, 3.

¹⁷ *Bošnjak*, 8. oktobar 1896, br. 42, 2.

¹⁸ *Bošnjak*, 2. april 1896, br. 14, 3.

Milenijska izložba u Budimpešti

Međunarodne manifestacije kao što je bila međunarodna izložba u Budimpešti bile su jedna od prilika da se promovišu domaća dostignuća na međunarodnoj razini. Zemaljska uprava na čelu s ministrom Kallayem htjela je iskoristiti izložbu kako bi prikazala uspjehe u upravljanju zemljom. Za tu priliku napravljen je poseban paviljon, koji je izlagao najveća postignuća u zemlji. Paviljon je sadržavao 13 tematskih cjelina, među kojima je jedna pripadala postignućima u poljoprivredi.¹⁹ Ali-beg Firdus, koji je već ranije prihvatio moderne metode u poljoprivredi, bio je jedan od izlagača. Firdus je za svoje izložbene eksponate dobio Previšnje priznanje od cara Franza Josefa, čime je bio tek jedan od trojice izlagača iz Bosne i Hercegovine koji je dobio najveće odlikovanje. Pored njega isto odlikovanje dobili su Risto Besarović i Ali-aga Kučukalić. Obrazloženje prijedloga za nagradu bilo je sljedeće: “Muslimanski zemljoposjednik i gradonačelnik Livna Alibeg Firdus je učinio velike usluge za napredak poljoprivrednih metoda, naročito s obzirom na uzgoj konja i radio je na izvrstan način na organizaciji privremene izložbe konja.”²⁰ Nagrada je Firdusu uručena u Livnu 27. januara 1897. od strane kotarskog predstojnika Draganića, koji je tom prilikom uputio pohvale Firdusu za njegova postignuća. Riječ je nakon njega dobio i gradonačelnik, koji se zahvalio zemaljskoj upravi i naročito caru i kralju Franzu Josefu, koji je ukazivanjem ove časti Firdusu dokazao da su mu svi podanici, bez obzira na vjeru, jednaki.²¹ Uspjeh Ali-bega Firdusa na Milenijskoj izložbi u Budimpešti nije bio slučajan. U jednom članku iz novina *Wiener Landwirthschaftliche Zeitung*, objavljenom u julu 1898, vidi se da je u godinama koje su prethodile izložbi Zemaljska vlada bila pokrenula program oplemenjivanja bosanskohercegovačkih konja.

¹⁹ Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896. (Sarajevo: Izdanje izložbenog ureda Zemaljske vlade, 1896).

²⁰ ABiH, Fond ZMF Präs, 1168/1896. Za nagradu je bio predložen i industrijalac Otto Steinbeis, ali je iz nepoznatih razloga ipak nije dobio.

²¹ *Bošnjak*, 4. februar 1897, br. 5, 2.

Za taj cilj uvezeni su najplemenitiji konji iz Sirije i Arabije i preko vladinih institucija nuđeni širom zemlje. Na izložbi konja održanoj u Beču od 4. do 12. juna 1898. Bosna i Hercegovina predstavila se s ovim oplemenjenim konjima. Tada je izlagač također bio Ali-beg sa svojim pastuhom Elmasom, koji je bio sedam godina star.²² Ovaj podatak je utoliko značajan kao dokaz da je mnogo prije same izložbe Firdus, kao uostalom i mnogi drugi age i begovi, bio ljubitelj konja i da je zajedno sa zemaljskom upravom postigao veliki napredak u uzgajanju rasnih konja.

Pored konja Ali-beg je bio i ljubitelj lova, pri tome prateći najsavremenije trendove. Lov je bio vid razonode, ali i druženja u aristokratskim krugovima. Na svojim velikim posjedima u okolini Livna Firdus je povremeno organizirao lovove na divljač, često u društvu lokalne administracije i drugih begova. U oktobru 1896. na svom posjedu u Crnom lugu organizovao je lov na srne, prilikom čega je Ali-beg prvi put koristio novu rasu pasa nabavljenih iz Istre, koja se tom prilikom pokazala u odličnom izdanju. Jasno je da je čak i u svojoj svakodnevnici, odnosno razonodi Ali-beg preuzeo manire zapadnjačkih veleposjednika, nastojeći u svim sferama života nešto što je bilo naprednije inkorporirati u svoj sistem vrijednosti.²³

Prethodno navedeni primjeri govore da je Ali-beg bio uspješan načelnik Livna, ali i sposoban poduzetnik, koji je podigao svoje poljoprivredno gospodarstvo na moderan nivo. Svojim postupcima, u prvom redu dobrotvornim radom, stekao je simpatije građanstva, a preuzimanjem naprednih metoda u vođenju svojih imanja simpatije zemaljske uprave. Ministar Kallay prilikom audijencije 1895. naročito je podvukao važnost podrške muslimana u modernizacijskim procesima, dajući na neki način prednost onim prvacima bosanskih muslimana koji su shvatili i prigrlili benefite moderne države, kao što je bila Habsburška

²² *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*, 27. august 1898, br. 69, 3. Konji su imali istaknuto mjesto u životu imućnijih Livnjaka. Svake godine u augustu na hipodromu nadomak Livna održavale su se konjske utrke.

²³ *Bošnjak*, 29. oktobar 1896, br. 44, 2.

Monarhija.²⁴ S obzirom da je Ali-beg bio jedan od takvih prvaka, zemaljska uprava je na njega računala u svim kombinacijama. Pored gradonačelničke funkcije on je 1896. izabran i u Zemaljsko vakufsko povjerenstvo kao predstavnik Travničkog okruga. Pored njega u povjerenstvu su bili i njegov punac Ragib-beg Džinić i rođak Mehmed-beg Kapetanović. U martu 1898. njegov mandat produžen je za još tri godine, tj. do kraja 1900. godine. U obrazloženju prijedloga za imenovanje poglavara Zemaljske vlade generala Appela, upućenom Ministarstvu finansija, izraženo je uvjerenje da je zamjenu za bilo kog od članova Komisije teško pronaći s obzirom na njihov ugled u društvu, ali i zbog činjenice da bi odustajanje ili izbacivanje bilo kog od njih dovelo u tešku situaciju eventualne zamjene u Komisiji zbog nezadovoljstva muslimana.²⁵

Početak pokreta za autonomiju i raskid veza s vladom

Na osnovu novinskih članaka i odnosa prema gradonačelniku može se zaključiti da je Firdus bio izuzetno uspješan gradonačelnik i miljenik kako vlasti tako i naroda. Ipak, pozitivnu sliku Firdusa u štampi treba posmatrati ne samo kao činjenično izvještavanje nego i kao propagandu vlasti, koje su kontrolirale medije i koje su afirmativnim člancima o ljudima poput Ali-bega Firdusa htjele dokazati da prvaci bosanskih muslimana stoje politički na stavovima bliskim zemaljskoj upravi, te da tehničke inovacije i moderne metode u poljoprivredi donose blagostanje stanovnicima Bosne i Hercegovine. Početkom 1899. odnosi Ali-bega Firdusa i zemaljske uprave bili su na vrhuncu. Međutim, historijski slijed dešavanja uslovio je postepeno udaljavanje gledišta i jedan od favorita vladinih planova za budućnost bosanskih muslimana postat će vremenom jedan od lidera opozicije prema vlastima. Slučaj koji je pokrenuo takav tok dešavanja bilo je preobraćenje Fate Omanović iz

²⁴ *Bosnische Post*, 14. septembar 1895, br. 72, 2. Kallay je tom prilikom, između ostalog, poručio: “Želim samo da muslimani ovih zemalja snažno podrže vladine napore u uspostavljanju i jačanju dobrostanja muslimanskog elementa.”

²⁵ ABiH, ZMF, Opći akti 3087/1898.

sela Kutu kod Mostara u maju 1899. godine. Ovaj događaj bio je jedan od okidača Pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Nedugo nakon ovog slučaja u augustu 1899. muslimani iz raznih krajeva Bosne i Hercegovine sastali su se u Kiseljaku, gdje su raspravljali o budućim koracima. Ovom sastanku prisustvovao je i amidžić Ali-begov Ibrahim-beg Firdus.²⁶ Kiseljačka konferencija privukla je veliku pažnju vlasti, koje su bile uznemirene pokušajem stvaranja još jednog opozicionog pokreta, jer je srpski pokret za vjersko-prosvjetnu autonomiju tada također bio aktuelan. Ali-beg Firdus je u svom odnosu prema vladi deklarativno izražavao visok stepen lojalnosti. O tome podatke daje okružni predstojnik iz Travnika Mihajlo Rukavina, koji je 30. augusta iste godine imao priliku da s Ali-begom putuje na relaciji od Travnika do Bugojna. Firdus je spontano i bez zadržke rekao da su organizatori skupa u Kiseljaku bili i njega pozvali, ali da je on kategorički odbio prisustvovati tom sastanku. Bio je uvjeren da je i njegov punac Ragib-beg Džinić odbio da prisustvuje sastanku. Također, naglasio je da je njegov amidžić, koji je nakon konferencije otputovao u Carigrad, putovanje učinio isključivo iz zdravstvenih razloga. Nakon konferencije Ali-beg je bio upoznat s činjenicom da je arzuhal išao Bosnom u potrazi za potpisima. Firdus se obavezao da će muslimani Livna ostati mirni i suzdržati se od priključenja opoziciji, ogradivši se tom prilikom od eventualnih problema u gradu koji su se mogli desiti za vrijeme njegovog odsustva. Po mišljenju načelnika, sva dešavanja bila su plod srpskih mahinacija i političke ambicije Mehmeda Hulusija, službenika Vakufske direkcije iz Sarajeva, koji je bio organizator ovog skupa.²⁷

Pokret za autonomiju ipak je dobijao momentum kako zbog nezadovoljstva muslimana tako i zbog rigidnog stava vlade prema nekim zahtjevima, koji su u međuvremenu na njenu adresu došli. Tako su lokalne vlasti iz Mostara na zahtjev da se Fata Omanović pronade i vrati

²⁶ Donia, *Islam pod dvoglavim orlom*, 130, 146–147. U svom nesumnjivo vrijednom djelu autor Robert Donia napravio je grešku navodeći da je Ibrahim-beg Ali-begov otac.

²⁷ ABiH, ZMF Präs, 1120/1899.

roditeljima, koji je ispred “odbora dvanaestorice” predao muftija Ali-Fehmi Džabić i Hamza-ef Puzić, reagovala nezainteresovano. Nakon toga u oktobru 1899. mostarski muslimani predali su memorandum ministru Kallayu i caru Franzu Josefu, u kojem su kao osnovni zahtjev tražili autonomiju u izboru vjersko-obrazovnih institucija.²⁸ Međutim, vlada je u decembru iste godine odbila ovu predstavku, čak stavivši moratorij na planiranu reorganizaciju medresa, jer je smatrala bilo kakvo popuštanje u tom trenutku kao loš potez.²⁹ Kulminacija nepromišljenih poteza zemaljske uprave desila se u aprilu 1900. godine, kada je smijenjen muftija Džabić. Na ovaj potez vlade mostarski muslimani u maju su otputovali u Budimpeštu, odakle su pozvali muslimane iz ostatka Bosne i Hercegovine da im se pridruže. Njihov napor nije bio uzaludan, jer se u Budimpešti okupio do tada najimpresivniji skup bosanskih muslimana, a pojedinci koji nisu bili prisutni, poput Mustajbega Fadilpašića, poslali su velike priloge u novcu, što je omogućilo dalji razvoj pokreta. Na povratku iz Budimpešte početkom jula lidere pokreta na željezničkoj stanici u Sarajevu dočekalo je, po vladinoj procjeni, oko 1.000 ljudi, a u Mostaru oko 800.³⁰ Objektivni posmatrač, kakav je bez sumnje bio Firdus, mogao je zaključiti da autonomni pokret dobija snagu, ali i da uživa sve veću podršku širih masa. Kao što smo vidjeli, Ali-beg je držao do javnog mnijenja i neposredno nakon povratka lidera pokreta iz Budimpešte odlučuje da im se i formalno približi, ali još uvijek ne direktno. U konsultacijama sa svojim puncem Ragib-begom Džinićem njih dvojica zajedno istovremeno podnose ostavke na mjesta gradonačelnika Livna odnosno Banje Luke. Indikativno je da je Firdus 16. jula, na dan kada je obavijestio kotarskog predstojnika Murka o podnošenju ostavke, otputovao u Banju Luku u posjetu Džiniću, koji je svoju ostavku podnio dan ranije. Civilni adlatus Kutschera obavijestio je Kallaya da je Ali-beg

²⁸ Nusret Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Svjetlost, 1980), 57–58.

²⁹ Ferdo Hauptman, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju* (Sarajevo: Arhiv BiH, 1967), 101–103.

³⁰ Donia, *Islam pod dvoglavim orlom*, 150–152.

rekao da podnosi ostavku, ali da istu nije podnio u službenoj formi pismeno, te mu je dato osam dana da povuče ostavku, što jasno upućuje na to da zemaljska uprava nije blagonaklono gledala na taj čin. Da Ali-beg nije planirao unaprijed ovaj čin, govori činjenica da je ostavku podnio netom nakon završenih izbora u Livnu, gdje je bio kandidat, što znači da je i dalje imao ambicije da se bavi politikom pod okriljem režima.³¹ Dan kasnije, 17. jula, general Appel obavijestio je Kallaya da će izbori za gradonačelnika Banje Luke biti održani na jesen, a da će funkciju načelnika u oba grada neko vrijeme obavljati dotadašnji zamjenici načelnika.³² Novi izbori u Livnu nisu održani sve do septembra 1903. godine, kada je na mjesto gradonačelnika zajedno s novim Općinskim vijećem imenovan Ante Kaić.³³ Ali-beg je, unatoč svojoj poziciji i ugledu, bio u teškoj situaciji. S jedne strane, kao bosanski musliman svjestan svog identiteta, bio je izuzetno uznemiren ponašanjem katoličke prozelitske propagande, a s druge je bio pod velikim pritiskom ljudi iz Džabićevog pokreta, koji su, po tvrdnjama informanata Zemaljske vlade, upućivali prijetnje i uvrede Firdusu kako bi ga spriječili da se vrati pod okrilje zemaljske uprave. Baron Kutschera je u dva razgovora pokušao nagovoriti Firdusa da povuče svoju ostavku, ali bez uspjeha.³⁴ U krugovima vlasti koji se nisu mirili s gubitkom perspektivnog gradonačelnika Livna postojao je neformalni dogovor s Firdusom po kojem je on krajem augusta trebao potpisati pristupanje livanjskih muslimana Džabićevom pokretu, da bi se nakon toga provjerom ispostavilo da je Firdusov kolega iz gradskog zastupstva Sulejman-beg Idrizbegović krivotvorio potpis, čime bi svu težinu tog postupka prebacio na sebe. Ali-beg bi u toj situaciji imao priliku da se mirno vrati na gradonačelničku poziciju. Međutim, kotarski predstojnik Murko bio je skeptičan po pitanju realizacije ovog plana, jer je bio uvjeren da će se tajnost ove operacije kompromitirati prije ili

³¹ ABiH, ZMF Präs 839/1900.

³² ABiH, ZMF Präs, 862/1900.

³³ Damir Tadić, "Livanjski gradonačelnici", 27.

³⁴ ABiH, ZMF Präs, 958/1900.

kasnije, što bi dovelo do teškog udara na reputaciju Zemaljske vlade, ali i samog Firdusa. Povrh toga, vladini doušnici imali su informacije da je Firdus za vrijeme svog posljednjeg boravka u Kiseljaku prije podnošenja ostavke na mjesto gradonačelnika bio uspješno vrbovan od strane opozicije, te da je potpisao i tzv. narodnu punomoć. Ukratko, vlada je bila uvjerena da je Firdus nepovratno izgubljen kao jedan od lidera bosanskohercegovačkih muslimana, koji je stajao na liniji saradnje s vladom.³⁵ Promatrajući dešavanja oko Firdusove ostavke i naknadnih pokušaja povlačenja iste, nameće se zaključak kako ostavka nije bila draga ni vlastima ni samom Firdusu, koji je ostavku podnio prateći javno mnijenje. Kao argument za tu tvrdnju služi upravo spomenuti plan po kojem je ostavka trebala biti povučena kroz fabrikovanu aferu krivotvorenja potpisa. Takav plan nije mogao nastati bez Firdusovog znanja, jer je bio jedan od aktivnih učesnika u eventualnoj realizaciji tog plana. Međutim, na kraju su obje strane shvatile da Firdus, kao miljenik zemaljske uprave, više ne može ostati na poziciji načelnika Livna, jer je ostavka prešla tačku poslije koje povratak nije bio moguć. Daleko veći gubitnik u takvom razvoju situacije bila je zemaljska uprava, koja je izgubila jednog od najperspektivnijih saveznika među aristokracijom bosanskih muslimana, dok je Ali-beg nakon nekoliko godina isplivao kao lider bosanskih muslimana.

Zaključak

Politička karijera Ali-bega Firdusa posljednjih pet godina XIX stoljeća svakako je bila nastavak njegove karijere u usponu, koja je započeta ranije. Većina njegovih poslovnih poduhvata i interesovanja nastavila se razvijati i dalje, za šta je dobio i međunarodna odlikovanja. Ipak, najznačajniji momenat u ovom periodu je njegovo imenovanje na mjesto gradonačelnika Livna 1895. godine. Firdus je iskoristio ovu priliku da se etablira na poziciju značajnih mlađih predstavnika bosanskih muslimana,

³⁵ ABiH, ZMF Präs, 1064/1900.

ali i da stekne simpatije većine građana Livna. Tome je svakako pomogla i njegova filantropska narav, kojom je stekao simpatije siromašnih građana, ali i vlasti. Novinski članci o Ali-begovim aktivnostima i uspjesima navode na zaključak da je i u očima vlasti i građanstva Firdusov načelnički mandat bio uspješan, kako u pogledu društvenog razvoja, što se pokazalo povećanim upisom u škole i stipendiranjem učenika, tako i po infrastrukturnom razvoju Livna. Taj uspješan put naprasno je prekinut početkom borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju bosansko-hercegovačkih muslimana u proljeće 1899, kada se postepeno zemaljska uprava svojim netaktičnim potezima sve više udaljava od pozicije blagonaklonosti i saradnje s muslimanima. U takvom razvoju dešavanja Firdus je shvatio da u spomenutom odnosu vlasti i većine populacije bosanskih muslimana on nije mogao nastaviti biti u vladinom taboru, što je svakako bila načelnička pozicija s obzirom da je gradonačelnike birala vlast. Podnošenje ostavke nije bio akt koji je Firdus poduzeo s oduševljenjem, ali je historijski razvoj dešavanja pokazao da je ostavka za njega podnesena u pravi čas.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond ZMF, Opći akti i Prezidijal (Präs)

Objavljeni izvori

- Ferdo Hauptman, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, Arhiv BiH, Sarajevo, 1967.

Štampa

- *Bošnjak*, 1896, 1897.
- *Bosnische Post*, 1895, 1897.

- *Sarajevski list*, 1897
- *Wiener Landwirthschaftliche Zeitung*, 1898.

Knjige

- *Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896*. Izdanje izložbenog ureda Zemaljske vlade. Sarajevo, 1896.
- Donia, Robert J. *Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914*. Naklada Zoro, Institut za historiju, Sarajevo, Zagreb, 2000.
- *Izvještaj o upravi*, Zagreb, 1906.
- Sparks, Mary. *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878-1918, An Urban History*, Bloomsbury, London, New York (2016).
- Šehić, Nusret. *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.

Članci

- Tadić, Damir. “Livanjski gradonačelnici u vrijeme austrougarske uprave”. *Info Livno, bilten općine Livno*, br. 2 (rujan 2012) 25–28.

Summary

The Political Career of Ali-Bey Firdus During his Term as Mayor of Livno, 1895–1900

The political career of Ali-bey Firdus in the last five years of the 19th century was certainly a continuation of his previously rising trajectory. Most of his business ventures and interests continued to develop further, for which he even received international awards. However, the most significant moment in this period was his appointment as mayor of Livno in 1895. Firdus used this opportunity to establish himself among the prominent younger representatives of Bosnian Muslims, as well as to gain the sympathy of the majority of Livno's citizens. His philanthropic nature undoubtedly contributed to this, earning him the goodwill of both the poorer residents and the authorities. Newspaper articles describing Ali-bey's activities and achievements suggest that, in the eyes of both the administration and the public, Firdus's mayoral term was successful, socially, as evidenced by increased school enrollment and the provision of scholarships to students, and infrastructurally, through the development of Livno. This successful path was abruptly interrupted with the beginning of the struggle for religious and waqf-mearif autonomy of Bosnian Muslims in the spring of 1899, when, due to a series of tactless moves by the territorial administration, relations between the government and the majority of the Bosnian Muslim population began to deteriorate. In such circumstances, Firdus realized that, given the new relationship between the authorities and Bosnian Muslims, he could no longer remain on the government's side, which was inevitable for a mayor, since mayors were appointed by the government. Submitting his resignation was not an act Firdus undertook with enthusiasm, but the historical course of events showed that the resignation was, for him, submitted at exactly the right moment.

UDK: 641.55:633.491 (497.6) “ 1914/1918 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.241

Primljen: 1. 7. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Izvorni naučni rad

Sonja M. Dujmović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

Austro-Ugarska Monarhija i “konjunktura stomaka” – krompir kao indikator politike prehrane prema pisanju *Sarajevskog lista* (1914–1918)

Apstrakt: U radu je problematizovana politika prehrane Austro-Ugarske Monarhije u vrijeme I svjetskog rata s naglaskom na distribuciju krompira stanovništvu Sarajeva. Ona je bila samo posljedica u prvom redu odsustva sistematske i racionalne privredne strategije vlasti oko unapređenja poljoprivrede u Bosni i Hercegovini, a potom oskudne uskotračne željezničke i jednako loše cestovne mreže. To su bile ključne činjenice koje su u okolnostima ratne privrede i državne regulative, a uz mobilizaciju ljudstva, redukovanje transportnih komunikacija za civilne potrebe i zabranu trgovine unutar Bosne i Hercegovine pretvorile Sarajevo u grad pod svojevrstnom opsadom. Ratna privreda provedena represijom, rekvizicijama i restriktivnim mjerama vlade uključila je i formiranje aprovizacionih odbora koji su trebali kontrolisati cijene i provoditi pravičnu raspodjelu hrane, ali praksa je pokazala da su brojne malverzacije dotokom hrane, uz korupciju i druge ratne teškoće, dovele stanovništvo na rub gladi. U radu su predložene i mjere kojim je vlada pokušavala spriječiti totalni kolaps snabdijevanja životnim namirnicama.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, I svjetski rat, država, politika prehrane, krompir, rekvizicija, aprovizacija, malverzacije

Abstract: The paper examines the food policy of the Austro-Hungarian Monarchy during the First World War, with a focus on the distribution of potatoes to the population of Sarajevo. This issue was primarily a consequence of the government's lack of a systematic and rational economic strategy for the development of agriculture in Bosnia and Herzegovina, and secondarily of the poor narrow-track railway and equally inadequate road network. These were key factors which have, under the conditions of a war-time economy and state regulation, along with the mobilization of manpower, the reduction of transport capacity for civilian needs, and a ban on trade within Bosnia and Herzegovina, ultimately turned Sarajevo into a city under a kind of siege. The wartime economy, enforced through repression, requisitions, and restrictive government measures, also involved the establishment of provisioning boards intended to control prices and ensure fair food distribution. However, in practice, numerous malversations of food supplies, along with corruption and other wartime hardships, brought the population to the brink of starvation. The paper also presents the measures the government attempted to implement in order to prevent a total collapse in the supply of essential foodstuffs.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, the First World War, state, the food policy, potato, requisitions, provisioning, malversations

Uvod

Uprkos tome što ratovi predstavljaju potpuni kolaps civilizacijskih vrijednosti, institucija, te ideja humanizma i ljudskih pravâ, ipak istovremeno nije nestala misao da su oni istovremeno i neizbježna sredstva i pogoni razvitka. Svoje opredjeljenje za ratove njihovi nosioci, političke elite koje upravljaju društveno-ekonomskim i političkim zakonitostima, pravdaju između ostalog idejama o nužnosti vlastite privredne ekspanzije, poništenju dotadašnjih i pomjeranjem vlastitih državnih granica i ovladavanjem tuđih prirodnih resursa. U ratnim planovima vladâ nemoćne i gotovo po pravilu životne potrebe obespravljene mase stanovništva ostaju zanemarene, ali uistinu izuzetno upotrebljive kao aktivna i živa vojna i

subordinirajuća pozadinska mašinerija. Stoga nije čudno da je generalni interes istoriografijâ u najvećoj mjeri bio usmjeren na velike teme oko državnih interesa, diplomatskih i političkih poteza, vojnih pokreta i buduće slike svijeta, pa je praktično najveći dio stanovništva ostao istovremeno bez osobite pažnje. Ostalo je "nevidljivo" civilno, seosko, ali i gradsko stanovništvo, svedeno na istoriografske matrice, statističke pokazatelje i širokopotezne elaboracije, ali koje je nesumnjivo predstavljalo logističku potporu za odigravanje ratne drame širom frontova.

Makar samo obrisi koordinatâ, ali ipak značajni prvi koraci učinjeni u istraživački prostor I svjetskog rata omogućavaju dalje detaljne analize širokog društvenog i privrednog života bosanskohercegovačke ratne stvarnosti i Sarajeva kao vojnog, upravnog i administrativnog centra, koji se svojim urbanim profilom izdvajao iz agrarnog mora, ali od njega u velikoj mjeri i zavisio. Opredjeljenje da za analizu politike prehrane austrougarske vlasti u ratnom periodu (1914–1918) upotrijebe službeni *Sarajevski list* proističe iz interesa da se stekne uvid na koji način se javnosti prezentirala i propagirala značajna redukcija namirnica, odnosno kako se retorikom patriotizma, te zloupotrebom politike straha i neizvjesnosti vlast nastojala iskazati kao racionalni čuvar raspodjele vitalnih, ali nedostajućih dobara, te kontrolor reda i mira u društvu.

Društvene i privredne prilike do I svjetskog rata

Još od okupacije 1878. godine Bosna i Hercegovina je svojevrsnom privrednom aneksijom postala sastavni dio tržišta Austro-Ugarske, oko koje su se lomila koplja vodećih ekonomskih krugova dvojne Monarhije, odnosno preživljavala usred suparništva mađarskog i austrijskog kapitala, koje je produkovalo često nefunkcionalnu i pogubnu privrednu politiku po samu zemlju.¹ Posljedično, jedna od osnovnih karakteristika glavni-
ne bosanskohercegovačkog stanovništva bilo je siromaštvo, koje se može

¹ Dževad Juzbašić, "O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje", u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Avdo Sućeska (Sarajevo: ANUBiH, 2002), 85.

definisati iz raznih diskursa, proisteklih iz društvenih teorija, ideologija i opšteprihvaćenih društvenih vrijednosti, različitih kriterija, pa time proizašlih tipologija i konsekvantno tome mnogobrojnih pokazatelja.² Ne baveći se terminom siromaštva primarno, bosanskohercegovačka istoriografija ipak je ostavila niz rezultata istraživanja iz kojih proizlazi mizernan status većine stanovništva. Prema posljednjem popisu za austrougarske uprave iz 1910. godine, od cca 1,9 mil. stanovnika 86,57% živjelo je direktno, odnosno 87,91% i indirektno od poljoprivrede.³ Većina seljaštva bila je dugo vezana kmetskim odnosom,⁴ s niskim stepenom higijenskih navika, time i visokom stopom mortaliteta. Uprkos očiglednoj potrebi da poljoprivreda bude predmet brige vladajućih, ipak to nije bio slučaj u dovoljnoj mjeri, budući da su se investiciona ulaganja stranog kapitala (90%) i zemaljskog erara ograničavala na šumarstvo i rudarstvo, pa se čini da prostor Bosne i Hercegovine industrijska revolucija gotovo da nije ni dotakla.⁵ Ekstenzivna obrada zemlje na 21,62% zemljišta,⁶ bez korištenja

² Borislav Brozek, *Siromaštvo i ekonomija*, Sarajevo: Centar za tehnološki i okolinski razvoj, 2005, passim.

³ To znači da je samo 13,43% osiguravalo egzistenciju u svim ostalim granama privrede. *Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo, 1912, LXXII, LXXXIII.

⁴ Krajem 1913. godine od ukupno 111.033 porodica oko 100.000 bilo je u potpunom kmetovskom odnosu. Milan Gaković, "Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918–1921.", *Prilozi* 3 (1967): 109. Pred sam rat odnos slobodnog seljačkog posjeda prema kmetovskom bio je 2:1. Ferdo Hauptmann, "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)", *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine* 2 (1987): 174, 186. Tokom rata baron Burian dao je izjavu za jedan mađarski list: "Pitanjem otkupa kmetova temeljito će se zabaviti svakako i delegacije Ostvarenje kakvih bilo novih predloga je doduše za sada nemoguće, ali predradnje za potpuno rješenje kmetovskoga pitanja nisu obustavljene. Radi se tu još o kakvih 100.000 kmetovskih otkupa, koje bi tražili otprilike 180 milijuna kruna." "Baron Burian o Bosni i Hercegovini", *Glas slobode* 18/4. novembra 1917, 3. Više o rješavanju agrarnog pitanja vidjeti: Edin Radušić, "Agrarno pitanje u bosanskohercegovačkom Saboru 1910–1914", *Prilozi* 34 (2005): 119–154.

⁵ Svega 6% privatnih preduzeća i radnji koristilo je mašine u proizvodnom procesu, te samo u 24, tj. 37,5% državnih velikih preduzeća. Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2004), 46.

⁶ Od ukupne površine Bosne i Hercegovine 52,10% pokrivala su šume, pašnjaci 16,50%, livade 6,79%. Kemal Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata* (Beograd: Savez društava ekonomista Jugoslavije, 1961), 6.

bilo kakvih tehnoloških dostignuća, bez mehanizacije primjerene tadašnjim razvijenijim privredama i bez usavršavanja stručnog znanja, značila je tradicionalni oblik plodoreda (ostavljanje zemlje na ugar svake treće godine),⁷ obradu drvenim plugom i korištenje stoke kao vučne sile.⁸ Pokušaj vlasti da uz ponudu poljoprivrednih kredita od 1897. godine poboljšaju stanje nije donio značajnije rezultate⁹ zbog nemogućnosti seljaka da ih iskoristi zbog platežne uskraćenosti, kao i zbog nezainteresovanosti za uvećanja prinosa, a što je sve bila posljedica održavanja stare agrarne socijalne strukture. Tako se potvrđuje, uzevši uz to u obzir osnovnu nit eksploatacione politike sirovina iz agrarne zemlje, da se državnim poljoprivrednim subvencijama nikada uistinu ne podrži sitni seljak, mada je grad ovisio o njemu, nego krupni zemljoposjednici i protežirane državne zadruga. Dakle, Berlinskim kongresom 1878. godine legitimisana je dominacija Austro-Ugarske Monarhije nad Bosnom i Hercegovinom, koja će dovesti do ostvarenja strategije totalne kontrole države nad svim segmentima društva, ali istovremeno karakteristična po odsustvu politike unapređenja poljoprivrede, a time i ignorisanju politike prehrane stanovništva. To ipak ne znači da se odrekla uprave i kontrole nad tržištem hrane.¹⁰ Propitujući politiku prehrane, moguće je uočiti ekonomsku, političku i socijalnu dimenziju austrougarske uprave prema okupiranoj zemlji,¹¹ a ovaj rad je mali doprinos tome. Pokazaće se odustvo namjere da se bosanskohercegovačko stanovništvo tretira na isti način kao preostalo stanovništvo u Monarhiji, a najveći "dometi" ovakve "strategije" pokazali su se tokom I svjetskog rata.

⁷ "Iz narodne privrede. Nešto o ugaru", *Sarajevski list*, 11. marta/28. februara 1892, 3.

⁸ Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, (Sarajevo: Svjetlost, 1980), 82, 102.

⁹ Kemal Hrelja, *Kako je živio narod*, (Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994), 39.

¹⁰ Tadeuš Čekalski, "Prvi svjetski rat i promene evropske kulinarske kulture", *Tokovi istorije* 1 (2018): 37. (ćir.)

¹¹ Više o narastajućem interesu za hranu i politiku prehrane stanovništva, te fenomenima vezanim za to, kao i interdisciplinarnom naučnom pristupu vidjeti: Vladimir Ivanović, "Introduction", u: *Brotherhood and Unity at the kitchen Table. Food in Socialist Yugoslavia*, ur. Ruža Fotiadis, Vladimir Ivanović and Radina Vučetić (Zagreb: Srednja Europa, 2019), 7–11.

Što se tiče Sarajeva, ono je prema istom popisu imalo ukupno 57.039 stanovnika zajedno s prisutnim vojnim kadrom (5.120), ali se njihov broj povećao u vrijeme balkanskih ratova 1912–1913. i varirao do ključne 1914. godine, potvrđujući njegov značaj kao vojnog centra novih potreba i navika. U njemu je, kao i u drugim manjim urbanim centrima Bosne i Hercegovine, živjelo nešto preko 7% stanovništva čiji se zanimanje vezalo za industriju, trgovinu i zanatstvo.¹² Dakle, nije bilo govora ni o planski vođenom industrijskom razvoju, u prvom redu zbog opstrukcija da se stvori nacionalni novčani potencijal u okolnostima dominacije stranog kapitala. Tako su se stekli svi uslovi koji će osporiti mogućnost razvitka bosanskohercegovačkog društva, a to su “pomanjkanje znanja i tehničkog umijeća”, ali i “sposobnosti da se koristi novac”,¹³ a koga, dodaćemo, za domaće privrednike nije bilo. Za Sarajevo je bio karakterističan i konstantan (mada kontrolisan) priliv bezemljaša, pauperizovanog ruralnog stanovništva,¹⁴ koje je dodatno zbog slabih žetvi i stočnih zaraza uoči rata punilo grad, remetilo sanitarnu ravnotežu,¹⁵ te na razne načine opterećivalo opštinski budžet.¹⁶

¹² Prema tablici 51. *Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini*, LXXV.

¹³ David S. Landes, *Bogatstvo i siromaštvo natroda. Zašto su neki tako bogati, a neki tako siromašni* (Zagreb: Masmedia, 2003), 342.

¹⁴ Hauptmann, “Privreda i društvo Bosne i Hercegovine”, 185–186.

¹⁵ Bolesti su bile posljedica i loših uslova života, higijenskih i stambenih prilika. U gradu u kojem je gotovo 59% kuća bilo izgrađeno prije 1918. godine, i to 50% od čerpiča, naboja i drveta, 90% kao prizemne i jednospratne, bez najneophodnijih uslova za zdrav život – 40% bez električnog osvjetljenja, 46% van vodovodne mreže, 30% van kanalizacione, pa posljedično 83% nije imalo kupatilo. Budimir Miličić, *Radnička klasa Sarajeva 1918–1941*. (Sarajevo: Institut za istoriju, 1985), 180, 190–199.

¹⁶ Do 1910. godine 7,23% od ukupog agrarnog stanovništva postali su bezemljaši. Iljas Hadžibegović, “Društveno-ekonomski uslovi za nastanka radničke klase i stvaranje prvih radničkih udruženja u Bosni i Hercegovini”, u: *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine* knj. 1 (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, NIŠRO “Oslobođenje” OOUR izdavačka djelatnost, 1990), 19. Kako je navedeno u *Službenom listu*, od prisutnih 150 prosjaka u gradu u jednoj raciji je kažnjeno njih 125 “da im se stane na put”. Izvješće o gradskim prosjacima”, *Sarajevski list*, 24/11. marta 1910, 2.

Krompir u prehrambenoj kulturi bosanskohercegovačkog stanovništva

Mada se danas krompir smatra svakodnevnom namirnicom, njegov dolazak je bio krivudav i ponešto komplikovan. S prostora Perua i sjevernog Čilea do Evrope stiže dijelom preko Sjeverne Amerike i Britanije, a dijelom direktno posredstvom Španaca, nazvan "jabukom iz zemlje" ("pomme de terre"), postaje hranom siromašnih slojeva i onaj koji sprečava totalnu glad (Irska), pa se vremenom postepeno prihvća i za stolom imućnih. Do bosanskohercegovačkih kuhinja takođe sporo stiže, kao "kruška iz zemlje" ("Grundbirne"), koja je početkom 19. st. bila i u njemačkim zemljama tek "u povojima",¹⁷ te preoblikovanog imena postaje krompir.¹⁸ Možda bi se stereotipna predstava siromaštva mogla poistovjetiti sa slikom u ognjištu pečenih krompira, stečena putem književnosti, filmske produkcije ili slikarstva (Van Gogh, *The Potato Eaters*), čak prepoznati kao motiv za ovo istraživanje, ali dok je širom Evrope on ipak imao to simbolično značenje siromaštva i hrane za one s najniže društvene ljestvice,¹⁹ u slučaju Bosne i Hercegovine tako nije bilo. S obzirom na geografsku konfiguraciju najveći broj poljoprivrednih površina bio je zasađen jednogodišnjim žitaricama, među kojima je kukuruz imao primat. Prednost ove žitarice veći su prinosi od osjetljive pšenice, njegova stabljika se mogla iskoristiti i kao stočna hrana, a sama obrada zasijanih površina mobilisala je tadašnji višak nezaposlene radne snage na selu. Mada su prinosi bili nestabilni i prilično niski, ipak je kukuruz bio "glavno hljebno žito

¹⁷ "Nijemci prije sto godina", *Sarajevski list*, 18/5. decembra 1914, 2.

¹⁸ Svetlana Slapšek, *Leteći pilav* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014), 62–66.

¹⁹ Tokom krunidbene svečanosti 1902. godine britanski kralj Edward je između ostalog za čast 14.000 siromaha potrošio 20 tona krompira. Tom prilikom dao je i 250.000 funti mesa, 125.000 funti hljeba, 560.000 paketa čokolade, 2000 funti gorušična umaka, 2500 funti pudinga, 36.000 bačvica piva, 320.000 boca gazeusena (gazirano piće s aromom voća – op. a.) i 1100 funti soli. "Čašćenje londonskih siromaha", *Sarajevski list*, 11. jula/28. juna 1902, 2. U Sarajevu je nekoliko godina ranije među 867 siromaha podijeljeno "63 metra goriva, 250 oborka čaja i 50 kila kuhana krompira". "Drva fukari", *Sarajevski list*, 10. januara/29. decembra 1897, 3.

koje se proizvodilo u Bosni i Hercegovini”,²⁰ podesno ujedno i za skladištenje, a i čuvanje u klimatskim uslovima kako ravničarskog tako i pretežno brdskog bosanskohercegovačkog područja.

Mada je krompir bio podesan za sadnju i ekonomičan poljoprivredni i prehrambeni produkt, ipak je bio u znatnoj mjeri zanemaren.²¹ Vlast je postepenim koracima uvodila ovu prehrambenu kulturu, tako da su uloženi naponi dali različite rezultate u pojedinim krajevima. Crveni krompir donesen je u Gornju Tuzlu i Potpeć 1883. godine, čime su otvorena dva “poljoprivredna pokušališta” u tom kotaru. Propagiranje sadnje krompira vođeno je povremeno i preko djelovanja “putujućih učitelja za gospodarstvo”.²² U prva dva desetljeća 20 st. u Bosni su se izdvojili bugojanski proizvođači,²³ gdje je od 1904. postojala poljoprivredna kotarska zadruga, a u Hercegovini oni iz Glamoča (“glamočki je krompir svojim kvalitetom od svih vrsti te plodine na daleko!”),²⁴ Livna i Nevesinja, gdje su postojale poljoprivredne stanice.²⁵ Bolji rezultati po-

²⁰ Hrelja, *Kako je živio narod*, 47.

²¹ “... cijela okupaciona oblast daje prosječno proizvodnju zrna, i to: metar cenata (novih tovara), kukuruza 908.000, ječma 419.000, pšenice 340.000, ovsu 230.000, krompira 133.000 (tek od okupacije), kupusa ili zelja 75.000 — 80.000 (takogjer od vremena okupacije), tikava 275.000, luka 20.000.” “Poljoprivredni odnošaji u Bosni i Hercegovini. Predavanje prof. F. Kalteneggera u Beču”, *Sarajevski list*, 3. juna/22. maja 1887, 3.

²² “Poljoprivredno putničko predavanje u G. Tuzli i Potpeći”, *Sarajevski list*, 26/14. maja 1883, 2–3.

²³ Prosječna poljoprivredna proizvodnja u Bugojanskom srezu 1902–1918. godine pokazuje omjer kukuruza i krompira.

Vrsta kulture	kukuruz	krompir
Količina u okama	1,271.290	4,000.000
Vrijednost u krunama	166.000	200.000

Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 272.

²⁴ “Orijaški krompiri”, *Sarajevski list*, 11. novembra/29. oktobra 1910, 2. Dok su sušne godine ovako prolazile: “Žito (ječam) koje je izbilo o kiši nije loše; ali ono poznije izgleda veoma mizerno. Krompiri su svuda slabi. Pričaju težaci, da većim dijelom nijesu još ni izbili iz zemlje “možemo ih — vele — pečene vaditi iz zemlje”. Kad se reče, da je ječam i krompir glavni proizvod u glamočkom kotaru, onda se može pretpostaviti, kako je našem težaku.” “Ljetina u glamočkom polju”, *Sarajevski list*, 17/4. juna 1908, 3. “Stanje usjeva u Nevesinju”, *Sarajevski list*, 7. augusta/25. jula 1908, 2.

²⁵ Zemaljsko-erarne poljoprivredne stanice osnovane su u Gacku i Modriči 1886, Livnu

stignuti su podjelom sjemena iz monarhije i formiranih poljoprivrednih stanica, pa je njegova proizvodnja u periodu 1882–1911. narasla gotovo sedam puta,²⁶ ali još uvijek nije istisnula kukuruzno brašno. Čak je u uvoznjoj politici krompir bio skromnog obima, pa je npr. uvoz žita, sočiva, brašna i riže u Bosnu i Hercegovinu 1911. godini iznosio 22,843.048 kruna, a istovremeno krompira u iznosu od 417.733 K.²⁷

Premda u *Službenom listu* izlaze detaljna uputstva o uzgoju krompira, njegovom čuvanju,²⁸ pa i uputstva za hranjenje stoke koja krompir ocjenjuju kao preskup,²⁹ nije jasno, s obzirom na postotak nepismenih, kome se to vlada obraćala.³⁰ Zbog nedostatka ulaganja u bosanskohercegovačke

1888. i Ilidži 1893. godine, a u Livnu i Derventi i kotarske zadruge po uzoru na bugojansku od 1905. godine. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1906, 224, 247–249.

²⁶ Proizvodnja krompira 1882–1911.

godine	krompir
1882–1886.	179.000 q
1892–1896.	520.000 q
1900–1905.	640.000 q
1907.	802.647 q
1908.	633.667 q
1910.	1,373.830 q

Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906., 230. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1909, 73. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1909.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1910, 78. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911.*, Sarajevo: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1911, 70.

²⁷ "Naš izvanjski promet robe god. 1911.", *Sarajevski list*, 29. marta/11. aprila 1913, 3.

²⁸ "O krumpiru", *Bosanskohercegovačke novine*, 15/3. julija 1880, 4, "Iz narodne privrede. Da se krumpiri sačuvaju", *Sarajevski list*, 11. marta/28. februara 1892, 3. "Da krompir ne trune", *Sarajevski list*, 7/20. novembra 1911, 3.

²⁹ "Opitima je dokazano, da su obareni i izgnječeni krumpiri najbolja hrana; ali naravno to nije za naše prilike, jer su krumpiri dosta skupi. Nego mjesto krompira, stočna repa, pa onda ugaranjača — to su materijali, kojima se takogje može hraniti stoka." "Gojenje govda", *Sarajevski list*, 17/5. juna 1887, 3.

³⁰ "Proizvesti zdrave krompire", *Sarajevski list*, 17/5. februara 1886, 2; "Iz narodne privrede. Nešto o krumpiru", *Sarajevski list*, 26/14. okt 1894, 3; "Kasno sisanje krumpira", *Sarajevski list*, 13/26. aprila 1913, 5.

prirodne potencijale žitarice, ali i mnoge druge poljoprivredne produkte, i jesu sve vrijeme bile i ostale u najvećem obimu zastupljene u uvoznjoj politici vlade, čime se osiguravala ovisnost pokrajina, štitila ugarska poljoprivreda, te time pokazivalo odsustvo racionalne ekonomske politike prema Bosni i Hercegovini, odnosno potpuno ignorisanje potencijala privrednog razvoja.

Stoga, kako navodi jedno starije istraživanje, glavni obroci većine stanovništva sastojali su se od proje/razljevaka spravljanog od kukuruznog brašna umakanog u so, te luka, graha, a ponekad je došla u obzir “čast za težake” pita, jer se pravila od cijenjenog, ali rijetkog za kućnu upotrebu pšeničnog brašna. Krompir nije bio na cijeni, “jer se od njega ogladni, dok se prijeđe preko kućnjeg praga. (...) Ima težaka, koji nikada ne će okusiti krompira, jer ne trpe njegov miris, a i za to, što je to loša hrana.” Radije se jeo u pilavu. Tokom objeda, u nedostatku escajga, za prinosenje jela ustima koristila se “materina viljuška”, odnosno prsti.³¹ Ove navode potvrđuje i referat saborskog poslanika Dušana Kecmanovića iz 1913. godine, koji navodi da se malo sije luk, krompir, paprika, rotkva i drugo povrće, samo grah i kupus u većoj mjeri.³² Takođe je zabilježeno da su se vremenom ipak mijenjale navike. “Prije sto godina nas je samo “nužda” navela, da sijemo zob i krumpir. Onda su ove korisne biljke naši stari nerado, privremeno i samo, dok ie nužda trajala, sijali, (...)”.³³

Onovremena istraživanja o hranjivosti pojedinih namirnica takođe govore u prilog kukuruznom brašnu.

³¹ U navedenoj studiji takođe se spominje da se “samo fes kupuje, a sve ostalo sprema se u kući od vune, četna, konoplje i sirove kože; ... na pijacu donosi žito, krupna stoka i živad, jaja. Kajmak sir, maslo i mlijeko – rijetko i to još nečisto.” St. Majstorović, “Hrana naših težaka u Bosni”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XX (1908): 433–448.

³² Referat je bio nadopuna referata Petra Kočića iz 1912. godine. Dušan Kecmanović, “Velikom upravnom i provjetnom savjetu”, *Vjesnik*, 1. mart 1919, 22–23.

³³ “Narodno gospodarstvo. Krumpir”, 237, *Sarajevski list*, 1. oktobra 1917, 3.

Ime hrane	Sadržina bjelancevine u %-ima	Sadržina masti u %-ima	Sadržina ugljenih hidrata u %-ima
Najfinije pšenično brašno	8,91	1,11	74,28
Kukuruznje brašno	14,00	3,80	70,00
Krompir	1,79	0,16	20,56

Kako je i sam autor naveo: "Krompir je u sredini između brašnavih zrna i zeleni; on kao hrana više vrijedi od zeleni a mnogo manje od brašnavih zrna, a od mahunastih zrna mnogo zaostaje."³⁴

Navedeno govori da je krompir smatran "zadnjim jelom" za ljude, a neisplativ kao stočna hrana, dakle, posmatran kao nepopularna hrana. Kao indikator je uzet upravo zbog toga, jer pokazuje traumatični aspekt promjene koji je u novim ratnim okolnostima snašao stanovništvo, a takođe kao izuzetak od evropskog modela koji podsjeća da su istraživanja na lokalnom ili regionalnom nivou uvijek i preporučljiva i potrebna.

U ratu se, međutim, cinično hvalila upotreba krompira, uprkos manjoj kaloričnoj vrijednosti, količini proteina i masti u odnosu na kukuruzno brašno. Stanovništvo se upozoravalo da "namirnice čuva i da ih bez potrebe ne rasipa", "da mnogi precjenjuju mesnu hranu", da je crni hljeb "hranjiv i ugodan," da domaćice paze da se krompir ne smrzne, te se podsjeća da su "naši stari s podova kupili mrva hljeba i ostavljali na stranu, jer je grijehota po onome što te hrani, gaziti."³⁵ Kao pozitivna svojstava spominjala su se "alkalijske soli" koje se nalaze u "krompirovoj koži" koje čiste organizam od mokraćne kiseline što se pojavljuje s upotrebom mesa i jaja, kao da ih je stanovništvo u tim okolnostima imalo, te da na taj način sprečavaju bolesti.³⁶ Briga oko popularizacije u ratnom vremenu učinila je krompir značajnim artiklom, veoma važnim za ishranu stanovništva, a njegova vrijednost povećala se i za vlast.

³⁴ Arpad Bokay, "Podesna i jeftina hrana", *Sarajevski list*, 23. oktobra/5. novembra 1913, 2.

³⁵ "Narodna hrana u vrijeme rata", *Sarajevski list*, 16/29. januara 1915, 3.

³⁶ "Kuhanje krumpira", *Sarajevski list*, 14/1. decembra 1914, 5.

Početak rata i državna intervencija

S početkom rata iskustvo kolonijalnog statusa Bosne i Hercegovine i njenih stanovnika postalo je vidljivije i bolnije. Sve otvorenije nasilje, eksploatacija i disciplinovanje stanovništva postalo je dio ratne svakodnevnice, a imalo je svoju prethodnu probu s iskušanim restriktivnim zakonima i naredbama, tj. “iznimnim mjerama” tokom balkanskih ratova (3–15. maja 1913),³⁷ kada se po ko zna koji put potvrdilo da naoružavanje i ratovi stoje u tijesnoj vezi sa sve većom skupoćom hrane i gladi. O tome govore podaci kako je povećanje budžeta za naoružanje uticalo na stanovnike pojedinih evropskih država uoči rata. “Na jednu jevropsku porodicu od pet osoba, sa godišnjim prihodom od 1350 maraka, pada 225 maraka za naoružanje i državne dugove, te joj za život i stan ostaju još 1125 mar.” U Njemačkoj je npr. udar na zarade koje se nisu povećavale od 1903. godine izvršen značajnim povećanjem cijena životnih namirnica (pšeničnom brašnu za 84%, raženom hljebu za 40%, povrću i zelju za 57%, maslu za 34%, krompiru za 36% itd.). Navodi se takođe da “državni izdaci rastu u Njemačkoj više no i u kojoj drugoj velikoj državi. Od 1883. do 1908. godine oni su skočili u drugim jevropskim državama za 101%, a u Njemačkoj za 244% ...”,³⁸ što pokazuje dugotrajnu pripremu za predstojeći ratni obračun, ali ne i za prehranu stanovništva.³⁹

U Bosni i Hercegovini takođe su se vidjele slične naznake nadolazećih sukoba. Dok su cijene životnih namirnica od 1906. do 1914. godine porasle za oko 109%, dotle se povećanje nadnice radnika kretalo uglavnom 20–60%. S prosječnom nadnicom od 2 krune radnik je mogao kupiti 4–6 kg hljeba, a primanja radnica bila su još manja. Čak je pola godine prije pokretanja balkanskih ratova i krompirom bogati Glamoč osjetio prve

³⁷ Vojislav Bogićević, “Iznimne mjere” u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* VII (1955): 215.

³⁸ “Za naoružanje plaća se s glave na glavu u: Francuskoj 26 maraka. Engleskoj 28 maraka. Njemačkoj 22 marke. Austro-Ugarskoj 14 maraka. Španiji 7 maraka. Italiji 10 maraka. Sjevernoj Americi 13 maraka. Rusiji 10 maraka.” “Izdaci jevropskih država”, *Sarajevski list*, 19/6. aprila 1911, 3.

³⁹ Čekalski, “Prvi svjetski rat i promene evropske kulinarske kulture”, 38–40.

posljedice. "U glamočkoj čaršiji naglo je poskupilo žito i brašno ili 'nafaka', kako to naš težak zove. Krompira skoro i nema nikako, nego ga naš svijet po gdješto dogoni iz Liječna, gdje ga kupuju po 16—18 helera na oku. Mnogi odlaze preko Hrbaljine u Bugojno i tamo kupuju kukuruz tovarom po 28 kruna."⁴⁰ Krajem 1912. godine jedno privredno društvo iz Ugarske zamolilo je Ratno ministarstvo da stavi na raspolaganje 500 do 600 vojnika kako bi pomogli pri vađenju krompira, jer bi se u protivnom pokvarili.⁴¹ U bosanskohercegovačkom slučaju bilans žetve predratne 1913. godine, onaj koji je trebao biti osnovna zaliha za 1914., ocijenjen je kao osrednji, a kukuruz i drugo žito vidljivo su donijeli manje prinos zbog suše.⁴² Dok je početkom 1914. godine rudarski radnik za svoju nadnicu mogao kupiti 9–10 kg kukuruznog brašna ili oko 15 kg krompira,⁴³ stanje s ratnim okolnostima značajnije će se promijeniti, odnosno plate radnicima ostale su gotovo iste kao prije rata.

Sve su to bili nagovještaji krvavog pira koji je uskoro zahvatio cijeli svijet. Uoči same objave rata suspendovan je Ustav i doneseno niz restriktivnih naredbi i objava kojim se osigurao red i nadzor nad stanovništvom u zemlji,⁴⁴ a dio Sarajevskog sreza posebnim raspisom od oktobra 1914. Proglašen je za "pobunjenu oblast" ("Insurgiertes Gebiet"), čime se i zvanično legalizovao prijevrat.⁴⁵ Nekoliko dana kasnije nakon ovih objava obustavljen je potpuno, i prije proglašenja ratnog stanja, civilni promet osoba i prtljage na bosanskohercegovačkim željeznicama i zaveden je ratni vozni red.⁴⁶ Uskoro će se vidjeti u kojoj će mjeri takvo stanje željeznica biti "usko grlo" za protok robe, ali i nastavak ugarske

⁴⁰ "Poskupila nafaka", *Sarajevski list*, 23. marta/5. aprila 1912, 2.

⁴¹ "Zakašnjena žetva krumpira", *Sarajevski list*, 22. nov./5. decembra 1912, 3.

⁴² "Kukuruz 1,920.000 q naprama 2,173.000 q prošle godine. Krumpiri 816.000 q naprama 945.000 q prošle godine. Sijeno 4,110.200 q naprama 7,000.000 q prošle godine." "Naši usjevi kongcem novembra 1913.", *Sarajevski list*, 30/17. decembra 1913, 3.

⁴³ Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 160.

⁴⁴ "Naredba", "Objava", *Sarajevski list*, 26/13. jula 1914, 1–8. Ukinute su dolaskom novih vlasti. "Proširivanje političkih sloboda", *Glas slobode*, 20/7. novembra 1918, 3.

⁴⁵ "Prijevrat ukinut za Bosnu i Hercegovinu", *Glas slobode*, 2/15. decembra 1917, 4.

⁴⁶ "Obustava cjelokupnog civilnog prometa na bos.-herc. Zemaljskim željeznicama", *Sarajevski list*, 27/14. jula 1914, 2.

politike ucjene tarifnom politikom.⁴⁷

Vladin povjerenik najavio je akciju osiguranja glavnog grada Sarajeva i svih većih gradova koji se nalaze uz željezničku prugu “najnužnijom hranom”, a u cilju regulacije cijena u trgovini za maloprodaju.⁴⁸ Takođe je naložio mjere koje su ograničile cijenu životnih namirnica, odnosno njihovo maksimiranje, uz napomenu kako se primijetilo “da je zadnjih dana usljed proglašenog ratnog stanja građanstvo grada Sarajeva počelo u većoj mjeri kupovati glavne životne namirnice, valjda u namjeri, da se opskrbi za slučaj ratne oskudice. Građanstvo se upozoruje, da za to nema apsolutno nikakva razloga, jer su se zemaljska vlada i gradsko poglavarstvo pomoću ovdašnjih novčanih zavoda pod vodstvom privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu pobrinuli za redoviti dovoz potrebne robe kao i za to, da će cijene biti uvijek prilikama primjereno po oblasti stalno određene”.⁴⁹ Komandant grada ipak je naredio da se stanovnici obezbijede neophodnim namirnicama za narednih 40 dana, što je između ostalog značilo i sa 200.000 kg krompira.⁵⁰

Objavom careve Naredbe i Zakonom od 3. augusta 1914. o regulaciji snabdijevanja stanovništva najprečim namirnicama⁵¹ uspostavljen je Konzorcij za organizaciju aprovizacije pri Zemaljskoj banci. Njegovi su članovi bili predstavnici i drugih novčanih institucija,⁵² čiji je očigledni

⁴⁷ Dževad Juzbašić, “Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i austro-ugarske ekonomske suprotnosti”, u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Avdo Sućeska (Sarajevo: ANUBiH, 2002), 171.

⁴⁸ “U Sarajevu, 31. jula”, *Sarajevski list*, 18/31. jula 1914, 2.

⁴⁹ “Mjere za ograničenje cijena životnim namirnicama”, *Sarajevski list*, 1. augusta/19. jula 1914, 2.

⁵⁰ Seka Brkljača, “Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine”, *Prilozi* 46 (2017): 110.

⁵¹ “Naredba njegova Veličanstva o životnim namirnicama”, *Sarajevski list*, 21. jula/3. augusta 1914, 1, “Zakon”, *Sarajevski list*, 10. augusta/28. jula 1914, 1.

⁵² Članovi ovog Konzorcija kratkog trajanja bili su generalni direktor Berković i direktor Hoffmann iz Priv. zemaljske banke, direktor Stux iz Agrarne banke, direktor Antić iz Austro-bosanske banke, direktor pl. Somogy iz Muslimanske centralne banke i direktor Gerö iz Ugarskog bankovnog i trgovačkog dioničkog društva. “Sarajevo, 11. septembra”, *Sarajevski list*, 30. augusta/12. septembra 1914, 2.

cilj bio kontrola novčanih tokova, te je jasno da se od ovog tipa institucija nije moglo očekivati da rade u korist stanovništva i njegovih potreba. Gradskog zastupstva u kome su i prije sjedili samo imućni i s pravom glasa, kao ni sjednica Sabora, ukinutog februara 1915, nije bilo, pa time ni mogućnosti prijedloga ili kritike politike prehrane. Ovaj Konzorcij trebao je da obezbijedi centralizaciju potrebnih zaliha životnih namirnica, te aprovizaciju, odnosno organizovanu distribuciju minimuma prehrambenih namirnica za stanovništvo putem Aprovizacionog ureda i pomoćne komisije u permanentnom djelovanju, koja je bila zadužena za određivanje cijena, što je bio način održavanja vrijednosti novca i zadržao se do kraja rata.⁵³ Članove gradskog Aprovizacionog odbora odredila je vlada i "prosljedila" ih vladinom povjereniku za grad Sarajevo.⁵⁴ Suština izbora ovih članova bila je u očiglednoj stratifikaciji socijalne podjele, jer su sve vrijeme rata aprovizacionu politiku vodili činovnici vladinih organa, obezbijedeni u posebnim konzumima i mesnicama, bez konekcije sa stvarnošću, dok su sirotinja i radnici bili prepušteni njihovim odlukama, prinuđeni zbog stalnog rasta cijena da kupuju isključivo aprovizacionu robu, čime se potvrđuje činjenica da ratom legitimisana dominacija dodatno stratifikuje društvenu nejednakost, te da hrana uvijek predstavlja "ključan izraz moći".⁵⁵

⁵³ Mira Kolar, "Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine", u: *1918. u hrvatskoj povijesti*, ur. Željko Holjevac, (Zagreb: Matica hrvatska, 2012): 77.

⁵⁴ Gradski Aprovizacioni odbor postojao je u Sarajevu i prije rata u svrhu pomoći stanovništvu u prevazilaženju posljedica skupoće, ali bez ikakvog pozitivnog učinka. "Sarajevo se aprovizira", *Glas slobode*, 31. decembra/13. januara 1914, 3.

U Ratnom odboru ispred vlade bili su: Rudolf Sladeček, dvorski savjetnik, i Edmund Šteger, privredni savjetnik, Mirko Bradač, poglavarstveni savjetnik kao zastupnik Gradskog poglavarstva, Josip Hofman, direktor Zemaljske privredne banke kao zastupnik Ureda za aprovizaciju, August Havelka, privredni savjetnik, Anto Brzović, veterinarski nadzornik, Vladislav Đurić, zemaljski veterinar, Josip Majksner, tržišni nadglednik, Baltazar Polt, privredni nadzornik, Silvio Kapus, mesar, Abr. Isak Altarac, baštovan i trgovac povrćem, Vejsil M. Šahinagić, špecerajista. "Aprovizacija grada Sarajeva životnim namirnicama", *Sarajevski list*, 4. augusta/22. jula 1914, 2.

⁵⁵ Slapšek, *Leteći pilav*, 7.

Trgovcima naveliko, tzv. grosistima, zvanično nije bilo dozvoljeno raspolagati već registrovanim i popisanim zalihama hrane po njihovoj volji. Robu su mogli prodavati samo po određenim maksimiranim cijenama manjim trgovcima, a sve uz dozvolu osnovanog Aprovizacionog odbora. Sa zabranom ulaska i izlaska civila u Sarajevo,⁵⁶ a bez posebne dozvole vlasti, “bilo sa životnim namirnicama ili bez njih”, uvedena je istovremeno zabrana kretanja robâ iz okružnih gradova,⁵⁷ tj. zabrana uvoza i izvoza između kotarâ, odnosno slobodnog kretanja, a time i međusobna trgovina unutar Bosne i Hercegovine. Sarajevo je dobilo zvanični naziv “Tvrđava Sarajevo” zbog blizine fronta, ali s aluzijom na srednjovjekovno utvrđenje koje je ostalo bez svog predanja. Njome se takođe naslućivala opsada života u svim varijantama i tjeskoba na svim nivoima, ukrašena ratnim zastavama.

Nekoliko dana kasnije Zakonom o ratnom podavanju 6. augusta 1914. omogućeno je vlastima legalno prisilno provođenje novčane i materijalne rekvizicije nad vlastitim stanovništvom uz pomoć žandarmerije i vojske, a u svrhu podmirenja ratnih potreba, budući da se otvaranje fronta očekivalo vrlo brzo, a nedostatak saobraćajne mreže i transportnih linija uslovalo je samosnabdijevanje vojske u pokrajinama. To ratno podavanje podrazumijevalo je snabdijevanje vojske u svakom smislu, od njenog smještaja do pružanja svake vrste podrške – “ličnu službu, stavljanje na raspolaganje vozila, vučne i tegleće stoke i posluge (...) transportnih sredstava i pogonskih uređaja, radne snage, radne opreme i alata, ustupanje zgrada, zemljišta i drugih nepokretnih objekata, zbrinjavanje bolesnih osoba, stoke, erarnog vlasništva i podavanja za ratne zarobljenike.” Osim toga podrazumijevala se obaveza kuluka stanovništva na građevinskim radovima, popravkama puteva, željeznicama,

⁵⁶ Civilno stanovništvo početkom 1918. godine prestalo je biti pod vlašću vojne uprave. “Naredba o skidanju vojne sudske vlasti nad građanskim licima u Bosni i Hercegovini”, *Glas slobode*, 30/17. januara 1918, 3.

⁵⁷ “Promet u tvrđavi Sarajeva”, *Sarajevski list*, 19/6. septembra 1914, 3.

telegrafskim i telefonskim linijama, radovi na izgradnji utvrđenja, pa i poljoprivrednim gazdinstvima.⁵⁸

Nakon osiguranja potreba vojske, što je bio primarni cilj, vlast se pobrinula propisima i za ostalo stanovništvo, tako da je započela primjena dirigovane ratne privrede u punom opsegu, simbolično i ogledno, zahvatajući sve sfere ekonomskog i društvenog života.⁵⁹

Djelatnost aprovizacionih odbora

Nakon što je Konzorcij organizovao Aprovizacioni ured i ugasio svoje djelovanje, velika odgovornost pala je na ovo organizaciono tijelo. Mada su bila velika očekivanja od dobre ljetine 1914. godine, ipak je ogromnu štetu pričinio prolaz austrougarskih trupa ka Srbiji preko žitorodne Semberije, te evakuacija njenog stanovništva, a time izostanak priprema za narednu sjetvu.⁶⁰ Nabavka osnovnih namirnica – krompira i luka do kraja 1914. godine nije bila upitna, cijene su bile u rangu prijeratnih, a svako je mogao, ponijevši vreću, dobiti najmanje 50 kilograma.⁶¹ Ipak, već januara 1915. godine glasom austrijskog Ministarstva prosvjete pušteno je upozorenje o neophodnoj štednji hrane. Obraćajući se i djeci, vlada je prenijela poruku: "Mi imamo dosta svake hrane u zemlji tako, te možemo do prve žetve izdržati, samo ako budemo razborito i štedljivo hranu upotrebljavali. (...) Ne bacite hljeba, pa makar bio i bajat. Ne režite hljeba više, no što ga možete pojesti. Mislite na vojnike na ratištu, koji bi često puta bili sretni, kada bi imali i eno hljeba, što ga vi omalovažujete. A štedite i krumpire! Najprije ih valja variti s korom i onda ih istom guliti. Rasipava, ko ih najprije guli pa onda vari."⁶²

⁵⁸ Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878-1918*. (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007), 112–114.

⁵⁹ Brkljača, "Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu", 99–116.

⁶⁰ Hauptmann, "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine", 204.

⁶¹ "Gradski aprovizacioni ured", *Sarajevski list*, 12. decembra/29. novembra 1914, 4.

⁶² "Štedite hranu!", *Sarajevski list*, 15/2. januara 1915, 3.

Kako je u proljeće 1915. godine već bilo izvjesno da je uvoz žita i krompira upitan, 29. marta donesen je zakon kojim se regulisao promet žitom, čime je utvrđena “mjesečna količina po glavi stanovnika i to 7,2 kg brašna ili 9 kg žita, što je dnevno iznosilo 250 grama brašna ili 300 grama žita po osobi”, ali i to je neredovno provođeno. Dalja kontrola toka namirnica došla je 15. aprila s formiranjem Ureda Zemaljske vlade BiH za promet žitom sa zadatkom da omogući prehranu stanovništva, mada ga je bilo sve manje za stanovništvo koje ga je kontrolisano preuzimalo pomoću tzv. “hljebne karte”. Oskudne su bile količine i drugih namirnica, što se potvrdilo vrlo brzo zakonom od 26. maja 1915. kojim se zabranila trgovina žitom. Ionako mizerna porcija žita umanjena je i od tada je iznosila 200 grama brašna dnevno, odnosno 1,4 kg sedmično po osobi,⁶³ što je u oskudici i drugih namirnica bio čisti minimum za preživljavanje. Te godine doneseno je čak 26 propisa kojima se regulisalo snabdijevanje namirnicama.⁶⁴

Da bi se preduprijedila glad, povelu se istovremeno akcija za sadnju ranog krompira u već za sarajevsko tržište poznatom mostarskom rejonu, ali se nalagalo da svako ko može zasaditi krompir i grah u svojoj bašti da to i uradi, što je vlada podupirala davanjem sjemenskog krompira, oko koga je uvijek bilo dosta malverzacija.⁶⁵ Sarajlije su prionule na posao, a vlada se potrudila da za revnost pohvali pitomce “ovdješnjega muslimanskoga sirotišta po lijepoj i patriotskoj odredbi vakufskoga ravnateljstva”. Na drugoj strani građanstvo se ohrabrilo i time što će se tako “onemogućiti raspuštenoj mlađariji, da se na najživljim mjestima igra engleske igre nogometa, ne pazeći na prolaznike i susrećući ih dapače surovim načinom, čime je pokazivala svoj nedostatan odgoj.”⁶⁶ Čim je to bilo objavljeno u *Službenom listu*, očigledno da druge mjere nisu bile

⁶³ Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 115.

⁶⁴ Brkljača, “Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu”, 105.

⁶⁵ “Za našu hranu”, *Sarajevski list*, 16/3. marta 1915, 3. Sljedeće godine vlada je izdavala krompir za sjetvu uz pismene potvrde. “Rani krompiri za sijanje”, *Sarajevski list*, 25. marta 1916, 2. “Izdavanje krompira za sjeme”, *Sarajevski list*, 17. aprila 1918, 2.

⁶⁶ “Obradivanje nezapremmljenih čestica u Sarajevu”, *Sarajevski list*, 24. april/7. maja 1915, 3.

dovoljne da se zaustavi entuzijazam najmlađih Sarajlija da "gube vrijeme" baveći se "neprijateljskom igrom". Svakako su već imali dovoljno obaveza radeći na poljima, školskim dvorištima, u tvornicama i prikupljajući divlje plodove, iniciranim vladinim naredbama i demagoškim tiradama kreiranog patriotizma i lojalnosti caru.⁶⁷

Ozbiljne igre bile su ostavljene starijima u toj drugoj godini rata opterećenoj blizinom neprijateljske vojske, djelimičnom evakuacijom stanovništva, sve većim prisustvom muhadžira u Sarajevu, dvjema velikim poplavama koje su potopile grad i uništile bašte i sve većim brojem gladnih usta. Posebnu pošast predstavljala je kolera, koja je te godine od 1.156 oboljelih donijela 505 smrtnih slučajeva, tifusa 1.239, ospica 403 slučajeva,...

Kako je opskrba hranom bila sve slabija, to je bilo sve više nadležnih, pa je krajem godine vlada opet otvorila novu instituciju – Zavod za kontrolu toka životnih namirnica, pod direktnom upravom vladinog predstojnika Privrednog odjeljenja Zemaljske vlade i sa tri ureda – za promet žitom, marvom i Merkantilnim uredom, te s Konzorcijem i "dobrovoljnom" podrškom svih postojećih banaka u Sarajevu.⁶⁹

Ono što je bilo korisno i vidljivo od djelovanja Aprovizacionog ureda za stanovništvo Sarajeva bilo je otvaranje dvije narodne kuhinje – u Ruždiji na Bembaši za muslimane i jevreje i u Vatrogasnoj kasarni vjerovatno za kršćane.⁷⁰ U jelovniku ovih kuhinja nalazio se i krompir, ali

⁶⁷ *Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za svjetskog rata u školskim godinama 1914./15. i 1915./16.*, Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1916, passim. Sonja M. Dujmović, *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878-1914*. (Sarajevo: UNSA – Institut za historiju, 2021): 69.

⁶⁸ "Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata", *Glas slobode*, 15/2. decembra 1917, 4.

⁶⁹ "Vladin zavod za promet životnim namirnicama", *Sarajevski list*, 21. decembra 1915, 3.

⁷⁰ Otvaranju prve kuhinje prisustvovali su "vladin povjerenik Komadina sa gospodom, savjetnici vladinog povjerenika pl. Vancaš i Hadži Damjanović, vakufski direktor Arnautović, a od bogoštovne općine sefardičkih Jevreja nadrabini dr. Lowy i Aser Alkalay, pa gradski porezni inšpektor Cvitković i gradski mjernik Stuparić", a drugoj "isti kao i u Ruždiji osim predstavnika sefardičke općine, pa više gospoda od gospojinskog društva i otac Puntigam." "Gradska pučka kuhinja", *Sarajevski list*, 21. decembra 1915, 2.

ga nakon sušne 1916. godine i velike hladnoće tokom zime nije bilo moguće uvesti iz Ugarske, koja je uvijek bila glavni dobavljač i distributer žita, a sada u mogućnosti tek da utvrđuje i povećava željezničke tarife. U ratnim okolnostima svako traženje trebalo je podrobno obrazložiti poslovično rezervisanim ugarskim privrednicima i političarima, sada na čelu njihove aprovizacije politike.⁷¹ I sami centri Monarhije patili su od nestašica, jer je u nedostatku vagona transport žita iz Rumunije bio značajno umanjen, te posljedično i smanjena kvota do tada zvana “gladna kvota” žita. U nedostataku krompira, čija je žetva i u Ugarskoj i u Austriji “zlo prošla” uprkos brojnim uposlenim ratnim zarobljenicima u poljoprivredi, manjak se pokušao nadomjestiti iz Poljske i Galicije, ali propadao je u transportu zbog velikih mrazeva, te se moralo posezati za sjemenskim već u januaru 1917. godine. Ovakvu situaciju ublažio je vladin zakup 1.500 dunuma u Rajlovcu u 1916. godini, gdje je napravljena gradska bašta uz mehanizam za navodnjavanje. Za krompir je bilo predviđeno 250 dunuma, ali je i njega pogodila suša te godine.⁷² Suočena s glađu širokih razmjera, vlada je bila prinuđena dati uputstva o prehrani korijenjem paprati.⁷³ U isto to vrijeme nalazimo jedan nadrealan prikaz, objavljen u *Službenim novinama* u vrijeme najveće nestašice hrane, a povodom organizacije jedne dobrotvorne priredbe:

“Potrebno je, da na ovome mjestu posebno istaknemo veliku poštivost našega građanstva, koju je isto iskazalo i iskazuje još svakidanje za ovu veliku dobrotvornu zabavu. (...) Buda šampanjca ponosi se do sada sa darovanim 120 boca prvorazrednog pjenušca, isto tako biće bogat i buffet, koji će pružiti posjetiocima, uz jeftine novce, bogatu okrepu u šunci, svinjetini, teletini, finim žemljama i dobrim vinom i pivom, sve darovanim predmetima. (...) bogatim izborom likera, te luka sreće sa preko 700 zgoditaka, (...) tako da mirne duše možemo reći, da

⁷¹ Kolar, “Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine”, 74.

⁷² “Naše brige za kuhinju”, *Sarajevski list*, 29. septembra 1917, 6.

⁷³ “Korijenje bujadi kao zamjena za ljudsku i životinjsku hranu.”, *Sarajevski list*, 9. marta 1917, 3.

će svi posjetioci nalazili se oni u velikoj dvorani ili u pokrajnim prostorijama u zabavnom djelu zabave imati zabave na pregršte, uživajući u dobrim komadima, kapljici i glazbi.”⁷⁴

Iza ovakvog banketa slijedilo je proljeće poznato uvijek kao krizno doba godine za prehranjivanje, a potom i priznanje ministra ishrane gm. Höfera da je opskrba najvažnijim životnim namirnicama zapala u “kritični stadij”.⁷⁵ Aprovizacioni je odbor septembra te godine naredio da se ponovno izvrši pritisak na proizvođače krompira i luka da ih daju u otkup vlastima, ali ovaj put omogućuju da se dio zaliha može zadržati i staviti u slobodnu trgovinu.⁷⁶ Ovaj ustupak sa sve većom nestašicom hrane vodio je zaključku odbora “da mora u cjelokupnom djelovanju vlasti u stvarima aprovizacije sudjelovati i narod, da tako praktično upozna, kako je teško pravedno i izdašno aprovizionirati narod u ratu”, te da će se u svakom kotaru sazvati kotarsko vijeće “da se s tim vijećem pretresu sve stvari aprovizacije i potrebne mjere, i da se onda izabere jedan odbor, koji će stalno biti vlasti pri ruci, te će rješavati sve poslove aprovizionisanja zajedno sa vlasti.”⁷⁷ Time je centralna vlast pokušala formalno podijeliti ovlasti oko aprovizacije s lokalnim organima uprave, a ustvari da im prepusti dodatnu iznudu i rekviziciju namirnica nadionako totalno osiromašenim i gladnim stanovništvom. Rezultat je bio da se pustilo “starim agrarnim popisivačima prilike, da popisuju žito i pri tom lično zaragjuju, radi čega seljak dolazi u nepriliku i prema vlasti i prema svom agi. (...) Ima slučajeva da su ljudi morali dati sve, što su imali žita, pa i svoju odregjenu kvotu, i još su bili ipak kažnjeni zato, što nisu dali onoliko, koliko je popisivač omjerio da može biti!”⁷⁸ Dakle, o liberalizaciji nije bilo govora, nego o otvorenom prepuštanju ratnog tržišta lihvarima, povezanim s vlastima. Prije toga je organizovana

⁷⁴ “Velika dobrotvorna zabava dne 1. veljače”, *Sarajevski list*, 26. januara 1917, 3.

⁷⁵ “Ministar ishrane gm. Höfer o rezultatu žetve”, *Sarajevski list*, 23. augusta 1917, 4.

⁷⁶ “Sjednica Odbora za aprovizaciju”, *Sarajevski list*, 24. septembra 1917, 3.

⁷⁷ “Prehrana Bosne i Hercegovine”, *Sarajevski list*, 6. oktobra 1917, 2.

⁷⁸ “Bosna i Hercegovina u ratu”, *Glas slobode*, 24/11. aprila 1918, 2.

konferencija na kojoj su pozvani proizvođači, preprodavci i potrošači putem predstavnika nekih gradskih i seoskih opština, trgovačko-obrtničke komore i štampe da se s njima kao interesantima formalno podijeli odgovornost za zatečeno stanje. Od dvanaest tačaka dnevnog reda dvije su bile posvećene krompiru, njegovoj dobavi i cijeni,⁷⁹ ali promjene nabolje u količini i pravednijoj podjeli namirnica nije bilo. Čak su i bez te sirotinjske hrane ostajali najniži slojevi stanovništva, pa je za jelo preostajala tikva, a po njenom nestanku repa.⁸⁰

U tom vremenu dozvoljena je ponovo djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koja je u svom listu imala stalnu rubriku o aprovizaciji koja je spala na teret opštine i što se njome prehranjivala trećina stanovništva grada.⁸¹ Članci koji su donosili dramatične scene siromaštva, ali i kritike vlasti, bili su često prošarani bjelinom cenzure, a ponekad je samo preostajao naslov.⁸² U prvim brojevima ponovnog izlaženja, nakon dvoipogodišnje zabrane, oni bilježe priznanje poglavara zemlje da se u Hercegovini umire od gladi. U sretnijim predjelima zbog nedostatka brašna prehranjivalo se krompirom, ali samo u pojedinim regionima, i tikvama, uz vrlo visoke cijene. “Skoro čitava tri mjeseca se jela sama kukuruza. (...) Krompira nije bilo dovoljno ni za sijati, a u opšte na vrijeme ga nije bilo nikako, a kada se i pojavi u redovima sirotinje se čekalo i po dva dana i u kojima su jači svojim guranjem potiskivali slabije, dok bogatih u redu nije bilo i ‘koji imaju novaca u izobilju, žive danas onako kao i u mirno doba, a neki i bolje,’⁸³ oni mogu kupovati ‘ispod ruke’ brašno po 10 K kg., kavu po 150 K kg., šećer po 10 K kg. itd.”⁸⁴ Tako je došlo vrijeme da je i krompir postao hrana samo bogatih i to širom Monarhije.⁸⁵

⁷⁹ “Aprovizaciona konferencija na vladi”, *Glas slobode*, 31/18. oktobra 1917, 4.

⁸⁰ “Krompir”, *Glas slobode*, 29/15. novembra 1917, 3. “Šta jede siromašni narod”, *Glas slobode*, 1. decembra/18. novembra 1917, 3.

⁸¹ Brkljača, “Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu”, 111.

⁸² “Aprovizacija”, *Glas slobode*, 5. decembra/22. novembra 1917, 3; 16/3. februara, 4.

⁸³ “Iz naše čaršije”, *Glas slobode*, 7. novembra/25. oktobra 1917, 3.

⁸⁴ “I oni što nemaju novaca hoće da žive”, *Glas slobode*, 12. decembra/29. novembra 1918, 4.

⁸⁵ Kolar, “Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine”, 83.

Drugačije nije moglo ni biti s obzirom da je i sama vlada izjavila da su nadnice ranika "umereno povišene: poprečna zarada bila je 1914. godine K 2,95 a god. 1916 K 3.34."⁸⁶ Istovremeno su se u Miljacki našli pokvareni krompiri, izbačeni iz nekih skrivenih lihvarskih skladišta, pa propali u čekanju i manipulaciji cijenama.⁸⁷ Prinos krompira u 1917, drugoj po redu sušnoj godini bio je izuzetno slab, pa se korist i pomoć očekivala od akcije skupljanja bukovog i hrastovog žira, te otpadaka pri cijedenju ulja.⁸⁸

Ozbiljnost situacije pokazalo je održavanje trodnevne Zemaljske konferencije o prehrani početkom novembra 1917. godine, kojom je predsjedavao zamjenik zemaljskog poglavara Makso Đurković, a prisustvovao dijelom i sam zemaljski poglavar Sarkotić. Prvi predmet vijećanja bilo je pitanje krompira, koga više nije bilo za gradsko stanovništvo. Jedan vagon koji je stigao tih dana nije značio gotovo ništa. Priznalo se da se kulturi krompira do sada jako malo posvećivalo pažnje i da se tek u ratu uvidio značaj ove namirnice za ishranu zemlje. Ipak, prijedlog tuzlanskog načelnika Vilovića da gradske opštine preuzmu aprovizaciju namirnica vlada nije prihvatila pod izgovorom da bi djelokrug kotarskih vijeća time mogao "predaleko ići", kao i njihovo "namjeravano" autonomno djelovanje.⁸⁹ Međutim, situacija je bila alarmantna, pa je gradski Aprovizacioni odbor u Sarajevu poslao svoju delegaciju vladi da se pitanje prehrane što prije rješava.⁹⁰ Na drugoj, kako se čini urgentnoj sjednici Savjeta za prehranu 14. februara 1918, osnovanog 26. decembra 1917. godine, koji se sastajao na poziv Zemaljske vlade,⁹¹

⁸⁶ "Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata", *Glas slobode*, 15/2. decembar 1917, 4.

⁸⁷ "Nekoliko zrnaca iza aprovizacione politike u Sarajevu", *Glas slobode*, 4. augusta 1917, 2.

⁸⁸ "Prehrana Bosne i Hercegovine", *Sarajevski list*, 6. oktobra 1917, 1–2.

⁸⁹ "Zemaljska konferencija o prehrani", *Sarajevski list*, 3. novembra 1917, 2 (1–3).

⁹⁰ U delegaciji su bili: Risto Hadži-Damjanović, Josip Vancaš, Rizabeg Kapetanović, Aleksandar Besarović, Izrael, Avdaga Šahinagić i Rudolf Fatner iz SDS-a. "Sa sjednice gradskog aprovizacionog odbora u Sarajevu", *Glas slobode*, 19/6. januara 1918, 4.

⁹¹ Prehrambeni savjet sastojao se od zastupnika kotarskih vijeća iz svakog okružja, po jedan zastupnik okružnih mjesta, tri zastupnika Sarajeva, predsjednik potpredsjednici i tajnik Trgovачke i obrtničke komore, dva zastupnika industrijalnih radnika, po dva zastupnika

ovaj put pod predsjedavanjem Sarkotića, bilo je najviše govora o načinu unapređenja poljoprivrede, što je došlo zaista prekasno, o donošenju brojnih prijedloga, kao i formiranju odbora za prehranu, poljoprivredu, stočarstvo, povrtlarstvo, vinogradarstvo, kao i za zdravstvo. Tokom te sjednice Prehrambeni savjet predložio je i upućivanje delegacije u Beč i Budimpeštu koja bi trebala tražiti kod austrijskog ministra za prehranu “da nam u zamjenu za 200 vagona šljiva da bar 800 vagona krumpira, da se može što više posijati, (...) (te) da naše ministarstvo u Beču zatraži od carskog njemačkog ureda za prehranu u Berlinu 300—500 vagona krumpira u zamjenu za naših 250 vagona suhih krušaka. 50 vagona suhih krušaka da se samelje i podijeli narodu kao nadomjestak za brašno u najoskudnijem kraju.” Prijedlog o delegaciji prihvaćen je i zbog toga što su, kako je rekao dr. Spaho, “prilike u Austriji, tj. Beču mnogo bolje jer tamo dobivaju svi propisanu kvotu u brašnu, a osim toga u krumpirima te u drugim životnim namirnicama, kojih kod nas nema.” Bilo je govora i o tome da potlačeni slojevi, najviše porodice vojnika i osiromašene zanatlije, mijenjaju svoje “šećerne karte” za brašno da bi se nekako prehranili.⁹² Sve je ličilo na već jednom iznevjerenu kompenzaciju šljiva za krompir iz prethodne godine.⁹³ Izabrana delegacija (zemaljski poglavar Sarkotić, predsjednik Radnog odbora Vijeća Risto H. Damjanović i sekretar Trgovačko-obrtničke komore dr. Mehmed Spaho)⁹⁴ zaista je otišla do Budimpešte i Beča i u punom petodnevnom

Činovničkog društva i namještenika i radnika bh. zemaljskih željeznica, pa i članovi Socijaldemokratske stranke, ukupno 32 člana. “Prehrambeni savjet kod zemaljske vlade”, *Glas slobode*, 2. januara 1918/21. decembra 1917, 3.

⁹² “Sjednica vijeća za prehranu naroda”, *Sarajevski list*, br. 35, 16. februara 1918, 3.

⁹³ U Monarhiju je izvezeno 200 vagona suhe šljive, a za nju je trebalo da se u BiH uveze 615 vagona krompira iz Galicije i Ugarske, ali je stiglo samo 386 vagona krompira. Salkan Užičanin, “Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata”, *Historijska misao* 2 (2016): 76. Krompir u Hrvatskoj nikada npr. nije bio predmet ni rekvizicije, ni problem za aprovizacione urede. Mira Kolar, “Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu”, *Podravina* 19 (2011): 100, 111, (97–118).

⁹⁴ Delegaciju su još činili: poljoprivrednik iz Čekrčica kod Visokog Niko Mirić, gradonačelnik Mostara Mujaga Komadina, veletrgovac i predsjednik Privredne komore iz Mostara Risto Šain, iz Širokog Brijega fra Didak Buntić, gradonačelnik Travnika Osmanbeg Te-

rasporedu posjetila brojne najviše zvaničnike Monarhije s Memorandumom o prehrambenim prilikama u Bosni i Hercegovini, uslovima za obradu zemlje, kao i o oskudici sjemena, navodeći u uvodu da "narod Bosne i Hercegovine s besprimjernom strpljivosti i požrtvovanjem podnosi tešku oskudicu i živi s manjim obrokom kruha nego i jedan narod monarhije."⁹⁵ Ugarski ministar predsjednik dr. Alexander Werkerle, ugarski ministar za narodnu prehranu knez Windischgrätz, ratni ministar general infanterije Stöger-Steiner, zajednički ministar finansija Stjepan barun Burian,⁹⁶ austrijski ministar predsjednik dr. vitez Seidl-ers s predsjednikom Ureda za prehranu naroda dvorskim savjetnikom Ludwigom Paulom, predsjednik Zajedničkog odbora za prehranu naroda generalmajor Landwehr, te kao kruna i sam car i kralj Karlo saslušali su bosanskohercegovačke predstavnike, njihove molbe i zahtjeve, te podsjećanja da su bosanskohercegovački vojnici pokazali svoje junačko držanje na svim frontovima Monarhije. Zauzvrat su dobili zane-marivanje njihovih porodica koje trenutno gladuju, jer prosječno svaki stanovnik mjesečno dobije 2–3 kg brašna, pa i manje, zbog prehrane radnika ratne industrije, dok krompira nema zbog suše ni za sjemena. Naveli su da rekvizicija stoke, uz mnogo manju otkupnu cijenu nego u ostalim dijelovima Monarhije od početka rata, sada već prevazilazi snagu zemlje i da je narod došao "do skrajnje granice izdržljivosti i počinje u većoj mjeri od gladi umirati", kao i da postoji "nejednaki

skeredžić, veleposjednik i trgovac iz Bugojna Stjepan Subašić, zemljoradnik iz Bučica kod Travnika Pašo Zukić, gradonačelnik Tuzle Osman ef. Vilović, trgovac iz Trbuka kod Maglaja Stevo Božanović, zemljoposjednik iz Dervente Konstantin Kostić, gradonačelnik Bihaća Muhamedbeg Bišćević i veleposjednik iz Bihaća Đorđe Stanivuković. *Memorandum der Deputation des Ernährungsrates aus BH*, Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zajedničko ministarstvo finansija, (dalje: ZMF), Kab-Briefe, 1918, kut. 104/1, sign. 90.

⁹⁵ ABiH, ZMF, Kab-Briefe, 1918, kut. 104/1, sign. 90. Sadržaj Memoranduma je doslovno prenesen i u službenom *Sarajevskom listu*: "Put odaslanstva Vijeća za prehranu", *Sarajevski list*, br. 59, 16. marta 1918, 3.

⁹⁶ Baron Burian delegaciji je bio domaćin na večeri 7. marta u hotelu *Imperial* u Beču, za koju se uz jelo pripremlilo 26 kafa, isto toliko čaša piva, čaša konjaka, te 8 flaša zokajca i claret vina. O dobro organizovanom boravku delegacije svjedoči i telegram upravi Mađarskog državnog pozorišta u Budimpešti, kojim se rezervišu mjesta za deputaciju. Ibid.

postupak kod uzimanja u vojsku u Bosni i Hercegovini i kod oslobađanja od vojne dužnosti naročito u poljoprivredi i malom obrtu...”⁹⁷ Prema jednom istraživanju, mobilisano je čak preko 90% vojno sposobnih muškaraca u starosti od 18 do 48 godina života.⁹⁸

Mala delegacija dobila je verbalno razumijevanje i obećanja da će se sve učiniti što je u njihovoj moći budući da su u vrhu Monarhije već razmišljali o vremenu nakon rata i načinu kako da se osiguraju dovoljne količine hrane.⁹⁹ Čak je i Sarkotić imao namjeru da odlikuje četvoricu članova delegacije (R. Hadžidamjanovića, M. Komadinu, S. Subašića i M. Spahu), jer mu je bio cilj “još više približiti Bosance dinastiji i smatram uistinu dobrohotnim Božjim činom to što su najmlađi ljudi monarhije prvi pozdravili najmlađeg potomka Presvetle Carske Kuće.”¹⁰⁰

Međutim, dalja saopštenja vlasti o tome ne govore, osim što se sa više žestine provodio propagandni rat upućivanjem na patnje stanovništva neprijateljskih zaraćenih država koje prisilnom ili dobrovoljnom agrarnom mobilizacijom stanovništva pokušavaju prevazići višegodišnje propadanje poljoprivrede i totalnu oskudicu prehrambenih proizvoda.¹⁰¹ Krompir je u toj propagandi imao i prije svoje mjesto u navodnim neprijateljskim diverzijama u Monarhiji. One su se, prema pisanju *Službenog lista*, mogle očekivati od ratnih zarobljenika. “A kakove upute dobivaju zarobljenici? Evo primjera: ‘Nagovarajte radnike na selištima,

⁹⁷ “Put odaslanstva Vijeća za prehranu naroda Bosne i Hercegovine”, *Sarajevski list*, 16. marta 1918, 3.

⁹⁸ Užičanin, “Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom prvog svjetskog rata”, 84.

⁹⁹ U Memorandumu o mjerama za ublažavanje nestašice hrane izvjesni Michael Sonnenfeld iz Trgovinskog vijeća predlaže integraciju balkanskih država u domenu Centralnih sila u obliku dugoročne carinske unije, s preferencijalnim tarifama koje bi Monarhiji balkanske države morale odobriti za industrijske proizvode, a zauzvrat bi njihovo žito i stoka bili bez carina. Ukoliko to ne uspije, predlaže bilateralne trgovačke sporazume. Memorandum još upozorava veleposjednike o potrebi smanjenja cijena prehrambenih namirnica, jer njima, odnosno njihovoj imovini najviše prijete impulsivni narodni pokreti. U zaključku, između ostalog, stoji da su Monarhiji potrebna samo privredna osvajanja kako bi život stanovništva učinili podnošljivijim. ABiH, ZMF, Kab-Briefe, 1918, kut. 104/1, sign. 43.

¹⁰⁰ ABiH, ZMF, Kab-Briefe, 1918, kut. 105/2, sign. 122.

¹⁰¹ “Agrarna mobilizacija”, *Sarajevski list*, 16. aprila 1918, 2.

da nožima povade oči ili klice iz krumpira za sijanje, a u čokoladi ili kolačima ćete dobiti i sprave za to.”¹⁰² Očito je pisac ovih redova redovno uživao u svim drugim specijalitetima osim krompira.

Dva mjeseca kasnije sastalo se Vijeće za prehranu i nakon podjele prisutnim članovima knjižice s odštampanim Memorandumom i odgovorom koji je delegacija dobila (!) prva tema bila je o stočarstvu, dok je primjedba Sretena Jakšića, člana Odbora i predstavnika Socijal-demokratske stranke, o tome kako se Aprovizacioni odbor ne bavi podjelom krompira i kupusa ostala bez odjeka.¹⁰³ Tek je rasprava Osmana Vilo-
vića otkrila da je rezultat posjete delegacije bilo povećanje kontingenta iz Ugarske, ali samo tokom 25 dana, koji se potom vratio na prijašnju, nedovoljnu količinu. Jedino što je preostalo jeste da se uputi telegram i ponovo traži pomoć.¹⁰⁴ Prazna retorika Vijeća za prehranu i šetanje delegacije po prestolnicama Monarhije nisu doprinijeli da hrana dođe do usta pothranjenih Sarajlija, a vlast se ponovno oglušila o potrebe građana pokazujući svoj stav prema bosanskohercegovačkom glavnom gradu.

Zasjedanje je ponovo pokazalo da Zemaljska vlada ne odustaje od totalne kontrole i rekvizicije i najmanjeg viška poljoprivrednih proizvoda u Bosni i Hercegovini, uprkos svim pokazateljima da je zemlja potpuno iscrpljena, ali i tome da su rasprave često išle potpuno neočekivanim tokom,

¹⁰² “Naročite su upute za uništavanje krumpira, kako krumpira za sjetvu, tako i za uništavanje krumpira u trapovima. Za uništavanje sjemena su ove upute: “Odaberite nekoliko bolesnih krumpira na kojima su crnkaste pjege. Krumpire za sjeme treba malo naguliti, te naguljenu stranu natirati crnom mrljom bolesnog krumpira. - Ako je ikako moguće, treba klice iz krumpira povaditi čavlom, nožem, drvetom ili snravom, koju ćemo vam poslati u kolačima. Kada vadite krumpire iz zemlje, onda miješajte zdrave s bolestnima, te lišće bolestnili sasipljite na zdrave. Kvasite krumpire u trapovima, miješajući bolesne sa zdravima. Nabavite po mogućnosti sumporne kiseline i polijte nio krumpire, jer sumporna kiselina ubija klijalo. To sve možete raditi, a da Nijemci ni ne opaze. Zla lietina vrijedi koliko i izvnbliena bitka. Vi radite za otadžbinu.” “Nagovaranje neprijateljskih zarobljenika na zlodjela”, *Sarajevski list*, 11. maja 1917, 2.

¹⁰³ “Zasijedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list*, 18. maja 1918, 3.

¹⁰⁴ “Zasijedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list*, 23. maja 1918, 3.

mimo svakog racionalnog i smislenog utemeljenja u ratnoj stvarnosti. U isti red išli su, uprkos dobrom prinosu, reducirani planovi o aprovizaciji 50 vagona krompira iz gradske bašte u Rajlovcu,¹⁰⁵ koji će se izdati “onim građanima koji su u stanju taj krompir platiti i spremati ga za zimu, da se ne pokvari.”¹⁰⁶ S druge strane, činovnici su imali svoju baštu na Grbavici i bili su obezbijedeni povrćem do samog kraja rata.¹⁰⁷ Da pomutnja nije bila odlika samo u bosanskohercegovačkom slučaju, služi primjer preusmjerenja vagona krompira s austrijske granice u Prag umjesto u Beč.¹⁰⁸ Na sarajevskoj pijaci u to vrijeme iznosio se sitni, mladi krompir po 3 krune kilogram,¹⁰⁹ a i cijene drugih artikala nisu poštovale odredbe o maksimiranju, što je radnički list nazvao otvorenom pljačkom stanovništva,¹¹⁰ koja se intenzivirala. O tome da je kontrola posustala govori i obraćanje hrvatskog bana Mihalovića Sarkotiću u kome navodi da “pučanstvo iz Bosne i Hercegovine u neopisivoj množini putuje u Hrvatsku i Slavoniju” da nabavlja namirnice i potom njima trguje. Pored pretrpanosti vozova, čime je “putovanje željeznicom postalo upravo životu pogibljeno”, ban kao posebnu opasnost navodi i to da bosanskohercegovačko stanovništvo time doprinosi “u ovdašnje krajeve razširivanju jugoslavenskog pokreta.”¹¹¹ Tome je pogodovala opšta društvena klima, podudarna s vijestima o sličnim procesima nereda širom Monarhije i dubokim pomjeranjima frontova u ljeto 1918. godine.

¹⁰⁵ 1917, druge godine obrađivanja gradske bašte u Rajlovcu, zakupljena je manja parcela, tj. 800 dunuma, od čega je bilo obrađeno samo 570 dunuma, a iz koje je dobijen prinos od 45 vagona krompira. “Gradski nasadi u Rajlovcu”, *Sarajevski list*, 18. januara 1918, 3.

¹⁰⁶ “Staranje za zimsku prehranu sarajevskog građanstva”, *Sarajevski list*, 27. juna 1918, 3.

¹⁰⁷ “Sarajevski gradski činovnici imaju svoju baštu u Grbavici, koju su i prošle godine valjano obradili i posijali povrćem, a ove godine su tu baštu još i bolje obradili i svakovrsnim povrćem posijali i posadili. Preksjutra će se iz te bašte započeti sa domašanjem krompira i ostalog povrća za gradske činovnike, te će se donašanje prema potrebi nastaviti svakoga dana tako, da će se ti činovnici moći cijelog ljeta podmirivati povrćem iz njihove bašte.” “Aproviziranje gradskih činovnika”, *Sarajevski list*, 18. jula 1918, 2.

¹⁰⁸ “Opskrba Beča”, *Sarajevski list*, 19. juna 1918, 3.

¹⁰⁹ “Sa naše pijace”, *Sarajevski list*, 19. juna 1918, 2, 3.

¹¹⁰ “Neodržavanje maksimalnih cijena”, *Glas slobode*, 20/7. jula 1918, 3.

¹¹¹ ABiH, ZMF, Kab-Briefe, 1918, kut. 105/2, sign. 178.

Cijene krompira tokom rata

Mada je sve vrijeme rata u uslovima ograničenog tržišnog sistema vlast nastojala da što manje bude potresa kod cijene krompira, namirnice namijenjene najsiromašnijim slojevima stanovništva, te zvanično maksimiziranim iznosima pokušala obuzdati njen rast, ipak se može konstatovati da su varijacije bile česte, vezane za povremeni ulazak vagona s namirnicama, a povećanje je bilo izrazito. Cijena krompira uoči rata u julu 1914. godine iznosila je 14–18 helera, u jesen 1917. porasla je do 1,2 krune, a svoj vrhunac doživjela je u periodu juni–juli 1918, kada se prodavao za 4 krune.¹¹² Taj enormni skok cijene važio je za sve namirnice do početka augusta 1918. godine, kada je dozvoljen slobodan promet i prodaja po nalogu gradske aprovizacije.¹¹³ To je omogućilo ulazak u grad velike količine krompira, dopremane uglavnom preko Bosanske Gradiške, te sabirnih centara u kojima se osiguravala količina za sjeme,¹¹⁴ a potom je bio dostupan svim građanima uz nagli pad cijena. Dozvolu Aprovizacionog ureda u Sarajevu dobili su već prije protežirani dobavljači David Finci, poznat kao "kralj jaja", i braća Papo za prodaju pred gradskom tržnicom.¹¹⁵ To je bio jedan od posljednjih pokušaja kontrole austrougarske vlasti u dotoku hrane, a uz to je na snazi ostala rekvizicija luka i krompira, pa je plenarna sjednica novoformiranog Građanskog odbora gradske aprovizacije pod predsjedavanjem vladinog podsekretara donijela odobrenja za dobavljanje raznih životnih namirnica. Za krompir je rečeno da je vlada osigurala nestvarnih 200 vagona prije zime, tokom nje 50 vagona i na proljeće 150 vagona.¹¹⁶

¹¹² "Tržne cijene u Sarajevu", *Sarajevski list*, 3. jula/20. juna 1914, 4. "Maksimalne cijene životnih namirnica", *Sarajevski list*, 11. augusta 1917, 4, "Sa naše pijace", *Sarajevski list*, 19. juna 1918, 3.

¹¹³ "Plenarna sjednica građanskog odbora gradske aprovizacije", *Sarajevski list*, 10. augusta 1918, 2.

¹¹⁴ Sabirni centri za krompir bili su kotari Bos. Gradiška, Prnjavor, Banja Luka (seoski), Tuzla (seoski), Visoko, Sarajevo, Rogatica, Fojnica, Travnik, Livno, Bos. Petrovac, Konjic i Nevesinje. "Rekvizicija luka i krompira", *Sarajevski list*, 5. septembra 1918, 2.

¹¹⁵ "Dobava krompira", *Sarajevski list*, 26. augusta 1918, 3.

¹¹⁶ "Plenarna sjednica građanskog odbora gradske aprovizacije", *Sarajevski list*, 26. septembra 1918, 3.

Vijesti iz radničkih redova, međutim, govore da do sirotinje i radnika ovaj krompir ne dolazi,¹¹⁷ odnosno da je stiglo samo četiri vagona koja su odmah “planula”.¹¹⁸ Održavanje ove sjednice s interesantnim zaključcima koincidiralo je s probojem solunskog fronta i s izvjesnim ratnim porazom austrougarskih snaga. Posljednje uputstvo Aprovizacionog ureda prije smjene vlasti bilo je dopuštenje građanima da se sami pobri- nu za opskrbu krompirom za zimu, koju će vlast osigurati.¹¹⁹ Krompir se, ipak, još uvijek dijelio “na legitimaciju” uz cijenu od 1,4 krune.¹²⁰

Zloupotreba aprovizacije

Uprkos najavljenom i provođenom sistemu dnevne kontrole prodaje i visine cijena životnih namirnica u Sarajevu, podijeljenom u devet re- jona, te predviđene kaznene politike *ad hoc* primjenjive na nosioce pre- kršaja,¹²¹ pokazalo se da su nelogičnosti i zamjerke odmah registrovane, naročito one koje su se pojavljivale na relaciji grosista i bakala, malih trgovaca koji su u odnosu maksimiranih i ponuđenih cijena veletrgova- ca ostajali bez zarada.¹²² Iz redova ovih posljednjih pojavit će se liferanti u cijeloj Monarhiji kojima su ratne okolnosti išle na ruku i koji su se enormno bogatili.¹²³

Poseban problem predstavljali su koruptivni činovnici koji su radili u lancu aprovizacije tako da su gotovo svi koji su upravljali aprovizacijom

¹¹⁷ “Prehrana sirotinje”, *Glas slobode*, 19/6. oktobra 1918, 4.

¹¹⁸ “Aproviziranje Sarajeva za zimu i Zemaljska vlada”, *Glas slobode*, 26/13. oktobra 1918, 3.

¹¹⁹ “Izdavanje krompira za zimu”, *Sarajevski list*, 12. oktobra 1918, 3.

¹²⁰ “Prodaja krompira”, *Sarajevski list*, 2. oktobra 1918, 2.

¹²¹ “Ko prekorači ove propise, biće kažnjen tamnicom od jednog mjeseca do godine dana. Osim tamnice može dotični biti osuđen na novčanu globu do 20.000 K, a uz to će se pre- sudom izreći, da se njegova zaliha zaplijeњуje u korist stanovništva. Osim toga će dotič- nik izgubiti i obrtnu dozvolu.” “Naredba Njegova Veličanstva o životnim namirnicama”, *Sarajevski list*, 21. jula/3. augusta 1914, 1.

¹²² “Pismo jednog bakala našoj redakciji”, *Glas slobode*, 4. augusta/22. jula 1914, 2.

¹²³ Primjer jednog liferanta koji je prodavao brašno iz Dalmacije za 20 kruna za kilogram. Kod njega su našli sumu od 800.000 kruna. ““Prijedorska ‘Aprovizacija!’”, *Glas slobode*, 1. septembar 1917, 2.

dospjeli u sudnicu.¹²⁴ Kako su iz Aprovizacionog ureda bili povezani s gro-sistima, njihova saradnja i interesi bili su od obostrane koristi.¹²⁵ To znači da je pored državno kontrolisane dobave namirnica tokom rata postojalo i drugo – "crno tržište", s čijim se postojanjem vladin Aprovizacioni ured formalno borio, negirajući svoju upletenost preko službenog lista.

Kako je hrane zbog sušne 1916. godine bilo sve manje, budući da je 41,1% zemljišta ostalo nezasijano,¹²⁶ to su vladini posrednici u distri-buciji bili sve "slobodniji" u svojoj djelatnosti. U slučaju izvjesnog Ibra-hima Muse s Pala, koji je bio povjerenik za Pale, Mokro i Romaniju, zbog prestupa neovlaštenog povećanja cijena kažnjen je pred Kotarskim sudom na mjesec dana zatvora i 300 kruna globe.¹²⁷ Manji trgovci sva-kako su bili meta kontrolora i najčešće su stradavali, i to do samog kraja rata.¹²⁸ Međutim, čini se da su veći igrači tek trebali doći na red. Jedna

¹²⁴ "Aprovizacija", *Glas slobode*, 17. augusta 1917, 3.

¹²⁵ Sarajevski trgovac Jakov Campos npr. dobijao je od gradske aprovizacije sedmično 100–150 vreća brašna, više od svih ostalih pekara zanatlija zajedno, njih 12, koliko ih je pre-ostalo od prijašnjih 47. "Prodaja hljeba u Sarajevu", *Glas slobode*, 29. septembra 1917, 3.

¹²⁶ "Vladin izvještaj o stanju u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata", *Glas slobode*, 15/2. de-cembra 1917, 4. "Kampusovi poslovi", *Glas slobode*, 23/10. marta 1918, 2.

¹²⁷ "Pretjerivanje cijena", *Sarajevski list*, 31. augusta 1916, 2.

¹²⁸ "Baštovan u Koševi Hasan Požegija prodavao je krumpir za sjeme po 1 K i po 1–20 K na kilu. Prijavljen je radi pretjerivanja cijena, te je zbog toga osuđen na 14 dana zatvora i 500 K globe. Ako bi globa bila neutjeriva, ima se zamijeniti sa daljih 50 dana zatvora. Osuđeni se zadovoljio osudom." "Skupi krumpiri", *Sarajevski list*, 2. jula 1915, 3. "Prilikom kontrole ustanovili su članovi građanskog odbora za nadzor prometa životnih namirnica u gradu i članovi tržnog nadzorništva, da Salih Minedžić, bakal na cirkusnom trgu, ne drži postoje-ćih propisa odnosno prodajnih cijena namirnica i isticanja cijena na namirnicama. Tako n. pr. Salih nije imao istaknutih cijena na spanaću, a suhe kruške je prodavao, kao suhe šljive po 4.80 K na kilogram umjesto 2.30 i 3.20 K, kako je određeno u maksimalnom cje-niku. Zbog toga prestupka kažnjen je Salih u uredu vladina povjerenika sa 30 K globe. Iste prestupke je učinila Ivka Doležil, bakal na Donjim Hisetima, koja nije imala označenih prodajnih cijena na salati, a suhe kruške i krumpire je prodavala preko određenih mak-simalnih cijena, te je i ona kažnjena sa 30 K globe." "Prekoračavanje propisa", *Sarajevski list*, 7. maja 1918, 3. "Tomo Tomić, bakal na kolodvoru, prodavao je krompire po 2.40 K po kilogramu, a ne – kako je propisano – po 1.80 K, pa je radi toga prestupka pozvan na odgovornost, te je u uredu vladina povjerenika kažnjen sa 100 K globe." "Pretjerana cije-na krompiru", *Sarajevski list*, 23. septembra 1918, 3. "Iako je snižena maksimalna cijena prodajnim krompirima, što je objavljeno i prije stupanja na snagu te cijene. Haim Levi u Pehlivanuši ulici se činio tome nevješt, te i dalje prodavao krompire uz cijenu od tri krune

od najvećih afera bila je vezana za suđenje šefovima sarajevske aprovizacije – opštinskom savjetniku Mirku Bradaču i tzv. drugovima, tj. trgovcu Danetu Cvitkoviću, Maksi Gražeru i Danilu Vojinoviću i drugim njihovim kompanjonima zbog zloupotrebe vlasti, zločina pronevjere i prikrivanja dokaza, a koja je započela 21. januara 1918. godine pred Opštinskim sudom, da bi nakon dvomjesečne rasprave i iznesenih dokaza okrivljeni bili pušteni na slobodu.¹²⁹ Vlast nije mogla žrtvovati jednog od važnijih lica Aprovizacionog odbora – poglavarstvenog savjetnika, koji je još od samog početka rata, tj. od prve objave maksimiranja cijena u ime vlade donosio “pismenu privolu” veletrgovcima.¹³⁰ Slična afera i suđenje desilo se članovima Odbora “živežnog stovarišta bos.herc. zemaljskih željeznica”, koji su svoju aktivnost najviše razvili na stovarištu u Bos. Brodu, a vezano za korupciju i malverzacije u snabdijevanju hranom, te enormno bogaćenje, završilo se bez stvarnog epiloga.¹³¹

Nakon svega članovi Privrednog odbora Aprovizacionog ureda ostali su “kod uvjerenja, da bi način rekvizicije, koji je po njemu bio predložen, bio pravedan i svrsishođan, te bi se time umanjila demoralizacija nastala skrivanjem, lihvaranjem i kriomčarenjem.”¹³² Upornost kojom se branila ekonomska i socijalna superiornost i pozicija jednaka je u svim vremenima.

po kilogramu. Ali ga je u tome prodavanju zapriječilo kontrolno povjerenstvo koje ga je zateklo na djelu, pa ga je radi toga postupka kaznilo sa 100 K globe.” “Pretjerana cijena prodajnih krompira”, *Sarajevski list*, 24. jula 1918, 2.

¹²⁹ “Sarajevska aprovizacija pred sudom. Osuda”, *Glas slobode*, 6. mart/21. marta 1918, 4.

¹³⁰ “Objava o cijenama životnih namirnica”, *Sarajevski list*, 8. augusta/26. jula 1914, 3.

¹³¹ “Glavna rasprava protiv Wilhelma Fischera i drugova”, *Sarajevski list*, 11. aprila 1918, 3. “Glavna rasprava protiv Wilhelma Fischera i drugova. Osuda”, *Sarajevski list*, 11. maja 1918, 3.

¹³² “Zasijedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini”, *Sarajevski list*, 22. maja 1918, 3.

Preporuke za spremanje krompira

Zaista zvuče cinično preporuke vlasti o štednji krompira, njihovom spremanju za zimnicu i sl. U red onih koji uveseljavaju ide objavljivanje naučnih saznanja zašto je korištenje kore krompira korisno za zdravlje u vremenu kada je krompira još uvijek bilo.

“...vrijedno je iznijeti, što piše profesor Pfeiffer o zlom običaju, da se krumpir kuha oguljen. Pisac preporučuje kuhanje krumpira skupa sa kožom, jer se pažljivim istraživanjem uvjerio, da se odstranjivanjem krumpirove kože ujedno od stranjuje preko 12% hranjivih sadržina toga važnog sredstva narodne prehrane. Osim tih skroz gospodarskih gledišta ima još jedan vrlo važan razlog protiv odstranjivanja kože prije kuhanja krumpira, a to su alkalijske soli, koje krumpir ima u sebi. Alkalija imadu vrlo važnu funkciju kod izmjene tvari (Stoffwechsel), ona su potrebna za alkaliesenciju naše krvi. Iz raznih živežnih sredstava, osobito onih iz skupine bjelančevine (meso, mahune, jaja), stvaraju se kod izmjene tvari kiseline (mokraćne kiseline), koje se mora pomoću alkalija odstranjivati i slabiti, ako nećemo, da nam tijelo bolestima reagira. Osobito mnogo alkalija sadržaje krumpir, voće, povrće i žita. Pristavlja li se krumpir, kao što se to danas velikom većinom čini u boljim i građanskim krugovima, bez kože, to ga se lišava zaštitne prevlake i tako se onda kod kuhanja izgube alkalijske soli. Naši živci za kusanje već pokazuju, da se krumpir promijenio i da nije više tečan, ako mu ne dometnemo kuhinjske soli, da se može jesti.”¹³³

Smjernice za štednju brašna, a u korist krompira, bile su prvi upozoravajući znak, a navedeni recept objavljivao se više puta tokom rata:

“Potrošnja mliva može se napose pri pečenju hljeba ograničiti tijem, ako se mlivu primiješa krompir. Evo okušana recepta za proizvodnju hljeba uz primjesu krompira: Prije svega se skuha mekano pola kilograma krompira, za tijem se ogule i pasiraju (propuste kroz vodu). Ovako

¹³³ “Kuhanje krumpira”, *Sarajevski list*, 1/14. decembra 1914, 5.

dobivena krompirna kaša prelije se veoma vrućom vodom, pomiješa solju, kimom i t. d. komoračem (Fenchel), a za tijem glatko ispremiješa. Kad je sve to još samo mlako, onda se kao obično primiješa kvasa i sa 1 kg razjeg i pšeničnog mliva br. 5 ili 6 dobro izgnječi i načini prilično čvrsto tijesto. Od tijesta se sada načine dva hljeba, koji se kao obično polože u mlivom zaprašene sačurice ili činije, pokriju rupcem i (najbolje preko noć) 8 do 10 sati dugo ostave, da narastu. Onda se hljebovi polože na omašćene tepsije, pa ako se ne pošlju pekaru, mogu se ispeći u štednjaku za 1 do V/2 sahata pri podjednakoj toploti, kvaseći ih češće vodom.”¹³⁴

Dalji koraci vlade pokazivali su ozbiljno stanje u snabdijevanju životnim namirnicama. Bez puno buke, ali “očinskom brigom” izdata je “boga zbirka recepti za kuhanje” u vidu brošure obimom na 61 stranici, u kojoj je jedan dio od sedam bio posvećen jelima od krompira. Poseban dodatak bila su uputstva za upotrebu ostataka od jela. Pozivajući čitaoce na naročitu pažnju u ozbiljnim vremenima, u informaciji se navodi da će sadržaj ove knjižice “biti od trajne vrijednosti,¹³⁵ što je očigledan primjer primjene tradicije socijalno rasprostranjenog nasilja i perfidan način prikrivene represije.

Nije navedeno da li je sljedeći recept izvađen iz dragocjene knjižice, ali pokazuje očajni položaj stanovništva, ali i zabrinutost vlade, budući da je recept objavljen.

“Crna čorba od leće (sočiva). Zgotovljava se isto kao i crna čorba od graha. Crna čorba od krompira. Običnoj čorbi od krumpira primiješa se, kad je kuhana, ili četvrt litra svježe goveđe krvi ili nekoliko kockica od usirene krvi, pa se onda zakisjeli sirćetom i začini paprom (biberom) i majoranom.”¹³⁶

¹³⁴ “Ograničenje potrošnje mliva”, *Sarajevski list*, 4. novembra/22. oktobra 1914, 3.

¹³⁵ “Jela u ratno doba”, *Sarajevski list*, 27/14. maja 1915, 4

¹³⁶ “Ratna jela”, *Sarajevski list*, 1. augusta 1917, 3.

Mada podaci o tome ne svjedoče, odnosno o boljem snabdijevanju i više namirnica, ipak se na stranicama *Službenog lista* pojavljuju mnogo optimističniji recepti s krompirom januara 1918. godine, koji prizivaju mirna vremena.

“Krumpirski”. Ovako se zove dobro vruće jelo u novoj ratnoj kuhinji. Jednu kilu krumpira ispeci, oguli i izgnječi fino (pasiraj). Onda se miješa 6 deka masti, doda tri žumanjka, 4 kašike mlijeka, soli, bijelog bibera i dvije kašike ribanog sira, te snijeg od troje jaja. To se miješa u krumpire i doda kašiku brašna. Ova se smjesa peče pola sata u “roru”. Vatra neka je srednja. Ko voli može ozgor posuti šećerom. “Krumpirski” se svuda rado jede.

Gužvice (Knödel) od krumpira, okuhani i zgnječeni krumpir pomi-ješa se sa travničkim sirom (tri kašike na pol kila krumpira) i doda nešto griza. Posoliti ne treba, ako je sir slan. Onda se naprave gužvice i meću u vodu, koja vrije. Prokuhane pospu ih sa mrvicama od žemičaka ispr-ženim u masti ili loju. Gužvice neka su tako velike kao ratne naše žemič-kice ili nešto manje. Tečne su i sladokusne, (ako se dobro prirede).¹³⁷

Sredinom ljeta 1918. godine, u vrijeme ljetine, “dozvoljeno” je od krompira praviti i kolač, bez korištenja njegovih ljuski.

“Uzmite 75 deka krompira, skuhajte ih, oljuštite ih, proturite ih kroz sito, pa im nadolijte pola četvrti litre mlijeka, a ako nemate mlijeka, onda proste vode. Zatim uspite još 2 žumanceta. nešto brašna, tvrdu pjenu od dva jajeta, malo soli i onog poznatog praška za pecivo, koliko ga možete zahvatiti vrškom od noža. Sve to zamijesite u glatko, meko tijesto. Od toga tijesta uzmite po jedinu kašiku, pa pecite na masti.”¹³⁸

Kako se rat privodio kraju, moglo se misliti i na ljepotu ženskih ruku, uz pomoć krompira.

¹³⁷ “Ratna kuhinja”, *Sarajevski list*, 26. janara 1918, 5.

¹³⁸ “Kako se prave kolači od krompira”, *Sarajevski list*, 22. jula 1918, 4.

““Da ruke budu bijele i glatke”, evo vam sasvim jednostavan, ali i vrlo dobar recept. Uzmite nekoliko krumpira, da su lijepo bijeli i puni brašna; ogulite ih, dobro ih zgnječite, pa im onda nadolijte mlijeka. Od toga napravite mazanje, kojim ćete mazati ruke. Vjerujte, da ni glasovita “Mandelpaste” (mazanje od bajama) ne će vam bolje pomoći od ovog tako jednostavnog recepta.”¹³⁹

Lista recepata i savjeta za pravljenje skromnih jela tokom i nakon dugih dana prehrambene opsade ovdje se ne iscrpljuje, ali još je jedan od pokazatelja koji reflektuje manipulativne pokušaje kontrole uma i stanovništva i odsustvo političke volje da se sistem prehrane organizira drugačije, kao i smišljenog djelovanja vlasti ispod svoga punog kapaciteta.

Iskustvo marginalizacije, nejednakosti i poraza, pa i kroz politiku prehrane u najizloštenijem momentu strane dominacije i nasilja možda postane jedan od argumenata za samospoznaju o potrebi donošenja vlastitih rješenja, značaja samoorganizovanja stanovništva, a naročito u pitanju vlastitog preživljavanja.

Rezime

Stav da ratovi predstavljaju kolaps civilizacijskih vrijednosti uvijek se suprotstavljaju onima koji tvrde da su oni pogoni razvitka i uz njih idu ideje o nužnosti vlastite privredne ekspanzije, pomjeranju državnih granica i ovladavanju tuđim prirodnim resursima. Interesi stanovništva pritom ostaju zanemareni, ali njihova aktivna i subordinirajuća pozadinska podrška je neupitna. Primjer Bosne i Hercegovine, koja je od 1878. godine bila i pod privrednom okupacijom, a njeno agrarno stanovništvo u većini (prema popisu iz 1910. godine – 87,57%), pokazalo je u kojoj je mjeri pogubno odsustvo doktrine razvoja poljoprivrede, a time i politike prehrane vlastitog stanovništva. To je produciralo ovisnost o uvozu, štitila se ugarska poljoprivreda, te time pokazivalo

¹³⁹ “Našim domaćicama!”, *Sarajevski list*, 26. jula 1918, 2.

potpuno ignorisanje potencijala privrednog razvoja BiH. Najveći "dometi" ovakve "strategije" pokazali su se tokom I svjetskog rata, kada se ponovno potvrdilo da bosanskohercegovačko stanovništvo nema isti tretman kao ostali u Monarhiji.

Mada krompir u prehrambenoj kulturi bosanskohercegovačkog naroda nije do rata imao posebno mjesto i smatrao se "zadnjim jelom" za ljude, kao indikator je uzet upravo zbog toga, jer pokazuje traumatični aspekt promjene koji je u novim ratnim okolnostima snašao stanovništvo, a takođe je izuzetak od evropskog modela, koji podsjeća da su istraživanja na lokalnom ili regionalnom nivou uvijek i preporučljiva i potrebna.

S početkom rata iskustvo kolonijalnog statusa Bosne i Hercegovine i njenih stanovnika postalo je vidljivije i bolnije. Uz mobilizaciju ljudstva, restriktivne naredbe, legalizacija prijekog suda, obustavu civilnog prometa, pooštrenu tarifnu politiku na željeznici, uvođenje kuluka, rekviziciju namirnica i drugog materijala po nižim cijenama nego u Monarhiji, ratnih podavanja najšireg obima išao je pojačani nadzor i disciplinovanje stanovništva. Jedna mjera u tom smislu išla je preko državne kontrole dotoka hrane. Osnovan je Konzorcij za organizovanje aprovizacije, čije su članstvo činili visoki administrativni i bankovni činovnici austro-ugarske uprave, čime se osigurala i produbila dalja stratifikacija socijalne podjele i što je potvrdilo da hrana uvijek predstavlja ključan izraz moći. Aprovizacioni odbor uz naredbe štednje hrane, isprazne retorike i kaznenih mjera sve vrijeme rata nije postigao pravedniju distribuciju neophodnih namirnica, među kojima je bio i krompir, čija je cijena u jednom momentu bila dvadeset puta veća od one predratne. Rezultat smišljenog djelovanja ispod punog kapaciteta Aprovizacionog odbora bio je dotok oskudne količine hrane koja je stizala u grad. Kompenzacija se vidjela u izdatim propisima (26 u 1915. godini), uprkos tome što je stanovništvo bilo na rubu gladi, a smrtnost velika. U isto vrijeme trpeze činovnika prelijevale su se od delicija i šampanjca tokom karitativnih

priredbi, kojima su prisustvovali i enormno obogaćeni liferanti i protiv čijeg se djelovanja vladin Aprovizacioni ured formalno borio, negirajući svoju upletenost i potvrđujući društveni prestiž. Pozerski organizovani sudski procesi protiv ovakvih lica završavali su se oslobađajućim presudama, samo su sitni preprodavci stradavali.

Istovremeno su se sa stranica *Službenog lista* slale preporuke o načinima spremanja krompira, te najoskudnije prehrambene namirnice, što je reflektovalo manipulativne pokušaje kontrole uma stanovništva i odsustvo političke volje da se sistem prehrane organizira drugačije.

Iskustvo marginalizacije, nejednakosti i poraza, pa i kroz politiku prehrane u najizloštenijem momentu strane dominacije i nasilja, možda postane jedan od argumenata za samospoznaju o potrebi donošenja vlastitih rješenja, značaja samoorganizovanja stanovništva, a naročito u pitanju vlastitog preživljavanja.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Nebjavljeni izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)
 - Fond: Zajedničko ministarstvo finansija, (ZMF)

Objavljeni izvori

- *Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912.
- *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1906.
- *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1909.
- *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1909.*, Zagreb: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1910.

- *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911.*, Sarajevo: C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1911.
- *Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za svjetskog rata u školskim godinama 1914./15. i 1915./16.*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo.

Štampa

- *Bosanskohercegovačke novine*, Sarajevo, 1880.
- *Glas slobode*, Sarajevo, 1914, 1917, 1918.
- *Sarajevski list*, Sarajevo, 1883, 1886, 1887, 1892, 1894, 1902, 1908, 1910, 1911, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918.
- *Vjesnik*, Sarajevo, 1919.

LITERATURA

Knjige

- Brozek, Borislav. *Siromaštvo i ekonomija*. Sarajevo: Centar za tehnološki i okolinski razvoj, 2005.
- Dujmović, Sonja M. *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878-1914*. Sarajevo: UNSA – Institut za historiju, 2021.
- Hadžibegović, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- Hadžibegović, Iljas. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Hrelja, Kemal. *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata*. Beograd: Savez društava ekonomista Jugoslavije, 1961.
- Hrelja, Kemal. *Kako je živio narod*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994.
- Landes, David S. *Bogatstvo i siromaštvo naroda. Zašto su neki tako bogati, a neki tako siromašni*. Zagreb: Masmmedia, 2003.
- Miličić, Budimir. *Radnička klasa Sarajeva 1918-1941*. Sarajevo: Institut za istoriju, 1985.

- Slapšek, Svetlana. *Leteći pilav*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.
- Šehić, Zijad. *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878-1918*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007.

Članci

- Bogićević, Vojislav. "Iznimne mjere" u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine". *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, br. 7 (1955): 209–218.
- Bokay, Arpad. "Podesna i jeftina hrana". *Sarajevski list*, br. 237, 23. oktobra/5. novembra 1913, 2.
- Brkljača, Seka. "Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine". *Prilozi*, br 46, (2017): 99–116.
- Čekalski, Tadeuš. "Prvi svetski rat i promene evropske kulinarske kulture". *Tokovi istorije*, br. 1 (2018): 37–54. (ćir.).
- Gaković, Milan. "Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921". *Prilozi*, br. 6 (1970): 9–116.
- Hadžibegović, Iljas. "Društveno-ekonomski uslovi za nastanka radničke klase i stvaranje prvih radničkih udruženja u Bosni i Hercegovini". u: *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, NIŠRO "Oslobođenje" OOUR izdavačka djelatnost, 1990, 15–30.
- Hauptmann, Ferdo. "Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)". u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, knj. 2, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 99–211.
- Ivanović, Vladimir. "Introduction", u: *Brotherhood and Unity at the kitchen Table. Food in Socialist Yugoslavia*, ur. Ruža Fotiadis, Vladimir Ivanović and Radina Vučetić. Zagreb: Srednja Europa, 2019, 7–11.
- Juzbašić, Dževad. "Izgradnja željezica u Bosni i Hercegovini i austro-ugarske ekonomske suprotnosti". u: *Politika i privreda u Bosni i*

- Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Avdo Sućeska. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002, 155–176.
- Juzbašić, Dževad. "O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje". u: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Avdo Sućeska. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002, 49–86.
 - Kecmanović, Dušan. "Rad Velikog upravnog i provjetnog savjeta iz nov. 1912". *Vjesnik*, br. 2 i 3, 1. mart 1919, 22–33.
 - Kolar, Mira. "Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu". *Podravina*, br. 19, (2011): 97–118.
 - Kolar, Mira. "Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine". u: *1918. u hrvatskoj povijesti*. ur. Željko Holjevac. Zagreb: Matica hrvatska, 2012, 73–96.
 - Majstorović, St. "Hrana naših težaka u Bosni". *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. 20 (1908): 433–448.
 - Radušić, Edin. "Agrarno pitanje u bosanskohercegovačkom Saboru 1910-1914". *Prilozi*, br. 34 (2005): 119–154.
 - Užičanin, Salkan. "Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom prvog svjetskog rata". *Historijska misao*, br. 2, (2016): 69–95.

Summary

The Austro-Hungarian Monarchy and the “Stomach Conjuncture”: Potatoes as an Indicator of Food Policy According to the *Sarajevo Newspaper* (1914–1918)

The view that wars represent the collapse of civilizational values is always opposed by those who claim that they are also engines of development, accompanied by ideas of the necessity for economic expansion, the changing of state borders, and taking control of foreign natural resources. In such narratives, the interests of the population remain neglected, but their active and subordinated background support is undoubted. The example of Bosnia and Herzegovina, which had been under economic occupation since 1878, and whose population was predominantly agrarian (87.57% according to the 1910 census), demonstrates the devastating consequences of the absence of a doctrine for agricultural development and, consequently, a policy for feeding the local population. This led to dependency on imports, which protected Hungarian agriculture, and showed a clear disregard for the development of Bosnia and Herzegovina's economic potential. The full “extent” of such a “strategy” became evident during the First World War, when it was once again confirmed that the population of Bosnia and Herzegovina did not receive the same treatment as other subjects of the Monarchy.

Although potatoes did not hold a prominent place in the nutritional culture of the people of Bosnia and Herzegovina before the war and were considered a “last resort” food, they are used here as an indicator precisely for that reason, because they reveal the traumatic aspect of the change that befell the population under the new wartime conditions. They also serve as an exception to the European model, reminding us that research at the local or regional level is always both recommended and necessary.

With the outbreak of the war, the experience of Bosnia and Herzegovina's colonial status and that of its population became more visible and more painful. The mobilization of manpower was accompanied by restrictive orders, the legalization of martial courts, the suspension of civilian transport, stricter railway tariffs, the introduction of forced labour, and the requisitioning of food supplies and other materials at lower prices than in the rest of the Monarchy. These widespread war-time impositions were accompanied by increased surveillance and the disciplining of the population. One such measure involved the state taking control of food supply. A consortium was established to organize provisioning, with its membership being made up of high-ranking administrative and banking officials of the Austro-Hungarian administration, which ensured and further deepened the social stratification, confirming that food was always a key expression of power. The provisioning board, with its food-saving orders, empty rhetoric, and punitive measures throughout the war, failed to achieve a fairer distribution of essential goods, including potatoes, whose price at one point was twenty times higher than before the war. The deliberate underperformance of the provisioning board resulted in insufficient amounts of food reaching the city. Compensation was offered through issued regulations (26 in 1915 alone), despite the fact that the population was on the brink of starvation and mortality rates were high.

At the same time, bureaucrats feasted on delicacies and champagne during charitable events attended by war profiteers who had grown enormously wealthy, many of whom the government's provisioning office formally claimed to be combating, all the time denying its own involvement. The show trials staged against such individuals typically ended in acquittals, while only petty resellers suffered real consequences.

At the same time, the pages of the official gazette featured recommendations on how to prepare potatoes and other extremely scarce foodstuffs, reflecting manipulative attempts at controlling the public mindset and a lack of political will to organize the food system differently.

The experience of marginalization, inequality, and defeat, even through food policy at the most acute moment of foreign domination and violence, may serve as one of the arguments for a collective awakening to the need for developing one's own solutions, the importance of community self-organization, and especially the imperative of ensuring one's own survival.

UDK: 929 Krupić S. (497.6) “ 19 “
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.285
Prilmljen: 4. 7. 2025.
Prihvaćen: 7. 11. 2025.
Pregledni rad

Sarina Bakić
Selma Alispahić
Osman Sušić

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sarina.bakic@fpn.unsa.ba
selma.alispahic@fpn.unsa.ba
osman.susic@fpn.unsa.ba

Safet Krupić u novohistorijskom čitanju: prilog kulturi sjećanja Bosne i Hercegovine

Apstrakt: Ovaj rad posvećen je životu i djelu Safeta Krupića, jednog od najznačajnijih, a danas gotovo zaboravljenih bošnjačkih intelektualaca 20. stoljeća. Kao progresivna figura složenog identiteta Krupić je svojim djelovanjem duboko obilježio intelektualni i politički život svoga vremena. Njegovi doprinosi kulturi, društvu i kritičkoj misli nalaze se danas na marginama kolektivnog i institucionalnog pamćenja u Bosni i Hercegovini. Cilj rada je ukazati na savremeni značaj sjećanja na njegov život i stvaralaštvo te otvoriti prostor za reafirmaciju ove važne i neopravdano zanemarene ličnosti. U prvom dijelu rada predstavljamo njegove osnovne biografske podatke na temelju dostupnih izvora, dok se u drugom dijelu analiziraju njegovi sačuvani radovi o filozofiji, umjetnosti i društvu, njihove postojeće interpretacije, kao i Krupićev kritički angažman. Posebna pažnja posvećena je njegovoj smrti u koncentracionom logoru Jasenovac, gdje je tragično stradao kao ideološki neprijatelj ustaškog režima i komunista. Završni dio rada razmatra

aktuelnost njegovih ideja i vrijednost sjećanja na njegove doprinose u savremenom bosanskohercegovačkom društveno-političkom kontekstu.

Ključne riječi: Safet Krupić, filozofija, umjetnost, Bošnjaci, kritički angažman, Jasenovac.

Abstract: This paper is dedicated to the life and work of Safet Krupić, one of the most prominent yet today nearly forgotten Bosniak intellectuals of the 20th century. As a progressive figure with a complex identity, Krupić left a profound mark on the intellectual and political life of his time. His contributions to culture, society, and critical thought are now relegated to the margins of both collective and institutional memory in Bosnia and Herzegovina. The aim of this paper is to highlight the contemporary relevance of remembering his life and work and to open space for the reaffirmation of this important and unjustly neglected figure. The first part of the paper presents the main biographical information based on available sources, while the second part analyzes his preserved writings on philosophy, art, and society, their existing interpretations, as well as Krupić's critical engagement. Special attention is given to his death in the Jasenovac concentration camp, where he was tragically killed as an ideological opponent of the Ustaša regime and as communist. The final section of the paper explores the relevance of his ideas today and the importance of remembering his contributions within the contemporary socio-political context of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Safet Krupić, philosophy, art, Bosniaks, critical engagement, Jasenovac.

Uvod

Njegovanje kulture sjećanja na važne intelektualce i intelektualke iz Bosne i Hercegovine predstavlja ključni element u čuvanju kulturnog, naučnog i društvenog kontinuiteta države Bosne i Hercegovine. U kontekstu historijskih lomova, političkih nestabilnosti i ratnih razaranja koji su oblikovali današnje bosanskohercegovačko društvo sjećanje na važne pojedince i pojedinke iz naše prošlosti ima višestruku ulogu –

ono ne samo da čuva uspomenu na njih već afirmira vrijednosti znanja, kritičkog mišljenja i društvene odgovornosti.

Cilj ovog rada o Safetu Krupiću nije puko prisjećanje na prošlost – to je aktivan čin u nastojanjima oblikovanja društvenih vrijednosti i buduće orijentacije zajednice. Prilozi kulture sjećanja na ljude iz prošlosti kao što je ovaj, bilo da su to intelektualci/intelektualke, umjetnici/umjetnice, borci/borkinje za pravdu ili obični ljudi čije su priče oblikovale vrijeme, predstavljaju simbolički most između jučer i danas. Kroz njih ne samo da se čuvaju činjenice već se i prenose poruke o tome ko smo bili, šta želimo da budemo, ali i koje vrijednosti želimo da nas nasljeđuju. Nadalje, prilozi kulturi sjećanja u jednom društvu predstavljaju i važne obrazovne alate. Kroz priče o ljudima iz prošlosti mlade generacije uče da historija nije apstraktna, već živa i višeslojna – sačinjena od pojedinaца koji su donosili izbore, snosili posljedice i mijenjali svijet oko sebe. Takvi prilozi stvaraju osjećaj kontinuiteta, ali i odgovornosti prema društvu. Na kraju, raditi priloge kulture sjećanja znači upravo kako je već naglašeno, suprotstaviti se brisanju, banalizaciji i manipulaciji prošlosti. To je čin otpora kulturi zaborava, jer ono što biramo da pamtimo govori jednako mnogo o našoj sadašnjosti kao i o našoj prošlosti.

Iz perspektive teorija sjećanja, koje čine teorijsko-metodološki okvir ovog rada, temeljna teza razvija se oko ideje kulturnog pamćenja (i kulture sjećanja) kao ključnog oblika kroz koji društva oblikuju vlastito razumijevanje, identitet i vrijednosne orijentacije. U tom kontekstu usmjerenost na život i stvaralaštvo Safeta Krupića ima za cilj osvijetliti te procese i pokazati kako se kroz individualne sudbine reflektira šira kulturna i politička samosvijest bosanskohercegovačkog društva. Kulturno sjećanje ovdje se razumijeva ne samo kao mehanizam kolektivnog prisjećanja već i kao prostor simboličke borbe za značenje prošlosti u sadašnjosti. Rad operira tezom da su biografije intelektualaca, posebno onih marginaliziranih u službenim narativima, zapravo ključno mjesto gdje se formiraju i transformiraju obrasci kulturnog i političkog samorazumijevanja društva. Primjer Safeta Krupića u tom smislu koristi se

kao reprezentativan primjer jednog marginaliziranog intelektualnog modela koji otvara uvid u tokove bošnjačke ljevice, ali i u šire ideološke procese 20. stoljeća.

Korištena metodologija uključuje analizu primarnih i sekundarnih izvora. Primarnu grupu čine Krupićevi tekstovi, koji se analiziraju hermeneutički, s ciljem da se rekonstruiše njegov misaoni horizont, politička pozicija i intelektualni angažman. Sekundarni izvori obuhvataju biografske podatke, kao i tekstove drugih autora koji su se bavili njegovim djelom i kontekstom. Analiza je dijelom interpretativna, dijelom diskurzivna – s ciljem da se uvidi i prikaže kako je Krupićeva figura tumačena, marginalizirana ili prešućena u dominantnim narativima. Na taj način rad nastoji otvoriti prostor za kritičko preispitivanje kolektivnog odnosa prema prošlosti kroz prizmu jedne konkretne biografije. Kultura sjećanja ovdje se ne tretira kao neutralno polje, već kao politički nabijena arena u kojoj dominacija, otpor i selektivnost igraju ključnu ulogu. Ovaj pristup omogućava da se razotkrije kako su institucionalne, nacionalne i ideološke matrice utjecale i utječu na oblikovanje kolektivnog odnosa prema njegovom djelu i sjećanju na njega.

Rad je teorijski pozicioniran i u odnosu na kritičku teoriju društva, posebno u pogledu Adornovih uvida o odnosu između kulture, sjećanja i zaborava u kontekstu autoritarnih režima i društava krize. Kroz ovu prizmu analiza Krupićevog života i smrti čita se i kao simptom ozbiljnijeg problema, a to je kriza refleksivnosti unutar bosanskohercegovačkog društva, gdje se kultura sjećanja često svodi na nacionalne mitove, a kultura zaborava postaje funkcionalni dio političke reprodukcije moći. Cilj ovog rada jeste da kroz analizu života i djela Safeta Krupića doprinese razotkrivanju mehanizama kulturnog sjećanja i zaborava u bosanskohercegovačkom kontekstu, s posebnim fokusom na to kako se intelektualne figure oblikuju, interpretiraju ili brišu iz kolektivne memorije. Kroz multidisciplinarni pristup rad nastoji pokazati na koji način individualne biografije poput Krupićeve mogu poslužiti kao ogledalo

političke i kulturne samosvijesti jednog društva, kao i sredstvo za kritičku reevaluaciju vlastite historijske odgovornosti i identitetskih konstrukcija. Nadalje, sekundarni cilj ovog rada jeste da doprinese revitalizaciji sjećanja na zaboravljene ili zanemarene ličnosti bosanskohercegovačke intelektualne historije, da podstakne kritičku refleksiju o ulozi intelektualaca u formiranju društvenih vrijednosti te da afirmira važnost kulture sjećanja kao prostora za društveno učenje, historijsku odgovornost i demokratsku izgradnju identiteta.

Prilog biografiji Safeta Krupića

Život Safeta Krupića, obilježen dubokom tragičnošću i besmisлом njegove prerane smrti, može se promatrati kao simboličan primjer sudbine značajnog intelektualca i mislioca. Rođen je i oblikovan u vremenu i prostoru obilježenom oskudicom i historijskom prisilom, a njegova biografija reflektira egzistencijalnu napetost u kojoj se čovjek našeg podneblja nalazi. Bio je podložan neumoljivim okolnostima života i historije koju ne bira, ali u kojoj mora djelovati i opstajati.¹ Iako omeđen datumom rođenja i datumom smrti, Krupićev život ispunjen je važnim događajima i, što je najvažnije, njegovim djelima. Među izvorima za izučavanje njegovog života i rada možemo razlikovati više vrsta dokumenata: (1) arhivske dokumente, koji su sačuvani i koje do danas poznajemo; (2) djela drugih autora, koja govore o njegovom životu i radu i donose relevantne materijale o tom pitanju; (3) njegova djela koja su ostala sačuvana.² Međutim, bez obzira na zapise, sjećanja, informacije, dokumenta te nastojanja da se pruži odgovarajuća interpretacija i valorizacija cjelokupnog Krupićevog života, njegove javne, revolucionarne, političke i kulturne angažiranosti, još uvijek nam je najcjelovitiji pregled dao Muhamed Filipović njegovom studijom iz 1986. godine *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar (život, revolucionarni rad*

¹ Muhamed Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar (život, revolucionarni rad i djelo)* (Sarajevo: IGRO Veselin Masleša, 1986), 12.

² Isto, 166.

i djelo), što implicira da do današnjeg dana nemamo niti jednu sveobuhvatnu monografiju koja bi prikazala sve aspekte Krupićevog života, rada i djela.

Rođen je 8. marta 1911. godine u Bosanskoj Krupi kao najmlađe djeteta u porodici. U tom malom gradu, na obalama rijeke Une, čija je situacija ekonomskog propadanja i nazadovanja, u nastupajućoj socijalnoj i kulturnoj bijedi, kao i političkom beznađu (a što je sve bilo pojačano nadolazećim I svjetskim ratom), rastao je Safet Krupić, gdje je pohađao osnovnu školu.³ Završivši u svom rodnom mjestu osnovnu školu 1922. godine, Safet Krupić nastavlja školovanje u Gimnaziji u Bihaću. Prema dostupnim podacima, Gimnaziju u Bihaću pohađao je u periodu između 1922. i 1930. godine, gdje je školovanje završio s odličnim uspjehom, ističući se u učenju i društvenom radu, a najviše se isticao u poznavanju književnosti, stranim jezicima, ali i prirodnim naukama. U tim mladalačkim danima Krupić se zanimao za sva događanja oko sebe, oštro i kritički reagujući na postojeće ekonomske, političke i socijalno-kulturne prilike tog vremena. Važno je naglasiti da iz tog vremena ne postoje nikakvi pisani dokumenti koji bi bili vjerodostojne potvrde njegovih misli. U tom pogledu najviše se oslanjalo na svjedočenja njegovih školskih drugara, poznanika, a koji su bili svjedoci njegovih mišljenja i osjećanja. Međutim, pretpostavlja se da je on mislio kao većina tadašnje omladine koja se kretala ka revolucionarnom angažmanu, te da je njegov lični intelektualni razvoj imao svoje uzroke u tadašnjem ambijentu i historijskim dešavanjima, što je utjecalo na njegove odlučne marksističke stavove, koje je naročito ispoljavao pred kraj gimnazijskog obrazovanja. Ovo se može potvrditi i sljedećim činjenicama, a to su, prije svega, da je Safet Krupić poticao iz porodice koja je i sama osjetila teške nepravde tadašnjeg društva, zatim da je on, prema svim svjedočenjima, bio izrazito inteligentan mladić, briljantan čovjek i radoznala osoba,

³ Kada je u pitanju obrazovanje u Bosni i Hercegovini, a u kontekstu kulture sjećanja na Safeta Krupića, nekadašnja državna zanatska škola u Bosanskoj Krupi 1974. godine, objedinjavanjem s gimnazijom, postala je Školski centar "Safet Krupić". Danas je to JU Mješovita srednja škola "Safet Krupić".

koja je svoje znanje proširivala mnogo više od školskog programa, učeći strane jezike i čitajući stranu literaturu, što je kod njega moralo, također, uz urođenu moralnu osjetljivost, proizvesti efekte koji će svoj prirodan i logičan izraz naći u kritičkom odnosu prema društvenim prilikama tog vremena. Sa sigurnošću se može to potvrditi i na temelju njegovog angažmana, ponašanja i mišljenja koje je ispoljavao odmah po dolasku na Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, kada je već kao student prve godine filozofije bio zapažen po svojoj obrazovanosti i kritičkim stavovima, te je po svjedočenju brojnih njegovih savremenika vrlo brzo postao centralna figura filozofskog seminara, a zatim i akademskih krugova za filozofiju i sociologiju te učesnik u mnogim aktivnostima lijeve radikalne inspiracije.⁴ Već na drugoj godini studija postaje član KPJ.

Safet Krupić studij filozofije završio je 1934. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu s odličnim uspjehom, dok je drugi studij francuski jezik i književnost završio 1937. godine, te je kao stipendista francuske Vlade za završene studente francuskog jezika i književnosti boravio u Parizu u toku akademske 1937/1938. godine. Slušao je predavanja na Sorboni i radio u Nacionalnoj biblioteci i Biblioteci seminara za francusku književnost u Parizu. Nakon Francuske Krupić je bio prinuđen da radi kao profesor pripravnik Gimnazije u Mostaru od 18. februara 1940. godine, kada je dobio svoju prvu državnu službu. Zatim slijedi Karlovac, od 1. septembra 1940. do 1. septembra 1941. godine, praktično do rata, a nakon što je bio odbijen na konkursu za mjesto asistenta na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.⁵ Ni u Mostaru niti u Karlovcu Krupić nije mogao zadugo ostati jer je već tada itekako bio dobro poznat i policijski praćen marksist i komunist, stalno pod prisмотрom zbog svojih intenzivnih veza i saradnje s komunističkim pokretom i njegovim idejnim djelovanjem. Jedina mogućnost za njegovo intelektualno i angažirano djelovanje u tom periodu bila je da sarađuje i piše za lijevo orijentirane časopise koji su izlazili u Zagrebu. Prema

⁴ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 37.

⁵ Isto, 46.

Filipoviću, pisao je za Krležine časopise *Danas* i *Pečat*, Galogažine časopise *Kultura*, *Mlada kultura* te *Naša stvarnost* i druge slične u kojima je Krupić aktivno i redovno sarađivao, kao što su časopisi *Almanah savremenih problema*, *ARS-1937* i *Putokaz*.⁶ Angažman Safeta Krupića u *Putokazu* i cijeli *Putokaz* bili su prije Drugog svjetskog rata najznačajniji korak u borbi za preorijentaciju borbe tadašnjih muslimana u pravcu lijevih ideja i njihovog uključenja u tokove ljevičarske evropske i svjetske misli. U više gradova, poput Zagreba, Beograda i Banje Luke, u tom periodu Krupić je održao niz predavanja na temu umjetničke kritike i o problemima umjetnosti.

Kada se Safet Krupić vratio iz Pariza 1938. godine, to je upravo bilo vrijeme kada je sukob među predstavnicima lijeve misli, a koji je davno započeo napadom Bogomira Hermanna na Miroslava Krležu, u članku *Quo vadis, Krleža* prerastao u ozbiljan ideološko-politički sukob, i kada je poslije, nakon zabrane časopisa *Danas*, Krleža osnovao *Pečat*, taj sukob prerasta iz početnih kontroverzi oko književnosti u sukob pogleda na svijet, ideologiju i politiku, kao i oko političkog i organizacijskog autoriteta u lijevom pokretu.⁷ Krupić ostavlja svoj trag u polemikama i diskusijama te su njegova istupanja u raspravama bila usmjerena u prilog odbrani temeljnih marksističkih shvatanja o filozofiji i znanosti, a što je bilo ozbiljno dovedeno u pitanje u istupima i mišljenjima Richtmanna i Podhorskog.⁸ Njegovo načelno protivljenje sektaštvu, uskogrudnosti, karijerizmu i pasivizaciji koja je proizašla dovele su ga u situaciju ozbiljne izolacije u partijskim krugovima, naročito među aktivistima, što će se odraziti i na optužbu partijske organizacije Banje Luke u ljeto 1941. godine da je dezertar. U tom periodu Safet Krupić bio je profesor u Gimnaziji u Banjoj Luci u 1941/1942. školskoj godini. Uhapšen je od strane ustaša u Banjoj Luci, prebačen u Zagreb, odakle je transportovan u Jasenovac, gdje je 12. 10. 1942. svirepo ubijen.

⁶ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 47–48.

⁷ Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. (Zagreb: Liber, 1970), 152–153.

⁸ Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, 154.

Safet Krupić: filozof i kritičar

U ovom dijelu rada predstavljamo ključne filozofske ideje i intelektualne doprinose Safeta Krupića. Kada je riječ o radovima iz filozofije, Filipović tvrdi da je najznačajniji rad njegov članak *Filozofija i nauka*, u kojem on jasno odvaja filozofiju i nauku, a problem njihovog odnosa razumijeva kao ključni filozofski problem svog vremena.⁹ Za njega filozofija predstavlja ključni oblik samosvijesti društva i oblikuje društveno djelovanje.¹⁰ Filipović smatra da je u Krupićevim djelima prisutno marksističko gledište koje nije moglo, zbog društvenih okolnosti, biti izraženo posve eksplicitno, i da je njegove stavove o društvenopovijesnom subjektu i filozofiji kao njegovoj svijesti potrebno tumačiti kroz prizmu Marksovih ideja o proletarijatu i klasnoj svijesti.¹¹

Slično Heideggerovom razlikovanju fundamentalne i regionalnih ontologija,¹² Krupić smatra da je, za razliku od filozofije kao apstraktne spoznaje i svijesti cjeline, iz koje se i jeste diferencirala, nauka predmetno određena, izučava segmente stvarnosti i “nema unutarnjeg jedinstva spoznaje i prakse, kako to ima i može da postigne filozofijska spoznaja i svijest”.¹³ Drugim riječima, filozofija i nauka bitno su različiti fenomeni, s različitim izvorima, karakteristikama i funkcijama, i jedna drugu ne mogu i ne trebaju zamijeniti. Poput Hegela, koji tvrdi da je filozofija “svoje vrijeme mislima obuhvaćeno”,¹⁴ Krupić je objašnjava kao

⁹ Problemom odnosa nauke i filozofije, a posebno problemom demarkacije filozofi se intenzivno počinju baviti početkom 20. vijeka, s usponom logičkog pozitivizma i u djelima Karla Poppera. Više o tome u: Alan. F. Chalmers, *What is this thing called Science?* (Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 1999).

¹⁰ Filipović, Safet Krupić – *Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 104.

¹¹ “Kao što filozofija u proletarijatu nalazi svoje *materijalno* oružje, tako proletarijat nalazi u filozofiji svoje *duhovno* oružje, i čim iskra misli bude temeljito udarila u ovo naivno narodno tlo, izvršit će se emancipacija Nijemaca u ljude... Filozofija se ne može ostvariti bez ukidanja proletarijata, proletarijat se ne može ukinuti bez ozbiljenja filozofije.” Više o tome pogledati u: Karl Marx, “Prilog kritici Hegelove filozofije prava”, u: *Rani radovi*, Karl Marx, Friedrich Engels (Zagreb: Naprijed, 1989), 105.

¹² Martin Hajdeger, *Bitak i vreme* (Beograd: Službeni glasnik, 2007).

¹³ Filipović, Safet Krupić – *Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 105.

¹⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava: s Hegelovim vlastoručnim*

“epohalnu svijest”, za razliku od nauke, koja je uslovljena “nužnošću strogog i unaprijed određenog epistemološkometodologijskog određenja, postupka i procesa određivanja svoga predmeta i svojih metoda, čime je ona i prostorno-objektno i vremenski-epohalno bitno limitirana, kako u spoznaji tako i u praksi.”¹⁵ Filipović tvrdi da je u ovom radu uočljiv utjecaj mladoga Marxa, te ističe “aktualno značenje ovog Krupićevog članka u ondašnjoj sivoj situaciji našeg marksizma, kao i na to da taj rad predstavlja svakako značajan doprinos našoj marksističkoj nauci i literaturi onoga doba.”¹⁶

Drugi značajan filozofski Krupićev rad je *Izvor i osnov logičkih principa* iz 1934. godine, u kojem Krupić s marksističkog stajališta pristupa problemu utemeljenja mišljenja. Nasuprot učestalim i dominantnim idealističkim, metalističkim i psihologističkim pokušajima da se logički principi izvedu iz transcendentálnih i duhovnih pretpostavki,¹⁷ Krupić uzima Marxovu tezu o bitno praktičkom karakteru spoznaje i čulnodjelatnom karakteru mišljenja kao svoje polazište,¹⁸ te se može reći da u ovom radu Krupić afirmira Marxovu ideju da društveno biće ljudi određuje njihovu svijest¹⁹ – “iz praktične djelatnosti ljudi razumijeva se njihovo mišljenje”.²⁰ U filozofskom radu o Erazmu Rotterdamskom Krupić se specifično fokusira na odnos filozofije s čovjekom

marginama u njegovu priručnom primjerku filozofije prava (Sarajevo: “Veselin Masleša” – “Svjetlost”, 1989), 18.

¹⁵ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 106.

¹⁶ Isto, 107.

¹⁷ Za pregled idealističkih, mentalističkih i psihologističkih shvatanja spoznaje, koja naglašavaju subjektivni, svjesni i transcendentální karakter mišljenja, vidi: Franz Brentano, *Psychology from an Empirical Standpoint* (London: Routledge, 1995) i Edmund Husserl, *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju*, (Naklada Breza, 2007). S druge strane, György Lukács na marksističkoj osnovi naglašava praktični i čulnodjelatni karakter spoznaje kao aktivnog odnosa čovjeka prema svijetu, više o tome vidi u: Đerđ Lukač, *Povijest i klasna svijest* (Beograd: Nolit, 1980).

¹⁸ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 109.

¹⁹ Karl Marx, “Prilog kritici političke ekonomije (Predgovor)”, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin i Momir Nikić (Zagreb: Stvarnost, 1979).

²⁰ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 110.

i društvom i u njemu ponavlja svoje gledište o društvenoj i povijesnoj određenosti filozofije. Nasuprot Hegelu, Krupić odbacuje gledište da filozofija može biti znanost i izražavati apsolutno znanje – ona je, na protiv, vječno traganje i “ljubav ka mudrosti”.²¹

Kada je riječ o Krupićevim radovima koji se mogu svrstati u domen estetike, Filipović prvenstveno razmatra njegov rad pod nazivom *Problem umjetničke kritike*, u kojem Krupić kritikuje “poliperspektivizam mjerila” u estetici i tvrdi da je umjetnost autonomna oblast ljudskog stvaralaštva,²² te da je stoga kriterije za njeno vrednovanje potrebno izvoditi iz nje same.²³ Kao i u razmatranju mjesta i uloge filozofije, Krupić uzima u obzir odnos društva i umjetnosti i smatra da je upravo odnos prema čovjeku i društvu ono značajno što definira umjetnost, pri čemu njen društveni karakter tumači kao nešto njoj navlastito, intrinzično, a ne ekstrinzično ili nešto čemu bi (u političkom i ideološkom smislu) “služila”.²⁴ Značajno je i da Krupić smatra da umjetnost ima dva izvora – s jedne strane, to je sama društvena stvarnost, prostorno-vremensko-kulturni ambijent u kojem nastaje, a s druge strane, njen izvor je pojedinac, njegovo biološko i psihičko ustrojstvo, njegova nadarenost i talent (koji je također izraz društva kao onoga što ga – kao i sve drugo – oblikuje).²⁵ U skladu s tim u eseju pod nazivom *Problem umjetnosti* Krupić tvrdi: “Umjetnost je izraz nekih vitalnih kompleksa, životnih sadržaja čovjeka koji je dat i živi u socijalnom sklopu i čijom je strukturom u krajnjoj liniji uslovljen. Ova uslovljenost umjetnika treba da se shvati dijalektički a ne statički. Nije umjetnik pasivni objekat kojim društvo odnosno objektivni

²¹ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 111.

²² Safet Krupić, “Problem umjetničke kritike”, u: *Progresivna misao u BiH 1918-1941*. Književno kritički i estetički radovi, Vojislav Maksimović, Franc Cengle, Arif Tanović (Sarajevo: Svjetlost, 1983), 489.

²³ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 115.

²⁴ Isto, 117.

²⁵ Isto, 121.

materijalni uvjeti upravljaju. Iako produkt društva, umjetnik je aktivan i retroaktivno djeluje na društvenu cjelinu.”²⁶

Također, Krupić smatra da umjetnička kritika mora poći od umjetničkog djela, kao čulnog i predodžbenog izraza umjetnosti, i tako doći do doživljaja umjetnika koji je tako materijaliziran, a zatim i do uslova koji su taj subjektivni momenat i njegov sadržaj odredili.²⁷ S obzirom na ovaj dualizam subjektivnog i objektivnog u umjetnosti, koji predstavlja ključnu temu Krupićevih promišljanja o umjetnosti, kritika umjetnosti i procjenjivanje vrijednosti umjetničkog djela ima dva ishodišta: “Talent je podvrgnut zakonitosti ovladavanja medijem i umijećem izražavanja u njemu, tj. formalno-tehničkim aspektom... stvaranja, na temelju kojeg se sudi o njegovoj zrelosti i snazi njegove izražajnosti, dok je društvena priroda nosilac i izvor imanentne tendencioznosti umjetničkog stvaranja i umjetnosti kao takve.”²⁸ Umjetnošću se Krupić bavio i u eseju *Andre Gide* iz 1937. godine, gdje elaborira ideju o posebnoj zadaći umjetnosti za postojanje čovjeka, a koja se ogleda u sposobnosti umjetnosti da istovremeno predstavi društvenu i povijesnu realnost, te bude sredstvo i “oružje” oslobođenja čovjeka: “Ona je mjesto gdje osvojena i imanentna samome činu stvaranja umjetnosti prebiva sloboda, gdje mu je ona i u najtežem stanju i okolnostima približena i predstavlja njegovo neotuđivo svojstvo kojim ga sama njegova priroda daruje.”²⁹ Zanimljivo je da je u tom eseju Krupić napisao jednu rečenicu o Gideu koja bi se danas mogla izreći i o njemu: “Društvena stvarnost koja ga je okružavala spustavala je i onemogućavala afirmaciju toga i takvog čovjeka.”³⁰

²⁶ Safet Krupić, “Problem umjetnosti”, u: *Progresivna misao u BiH 1918–1941. Književno kritički i estetički radovi*, Vojislav Maksimović, Franc Cengle, Arif Tanović (Sarajevo: Svjetlost, 1983), 480.

²⁷ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 122–123.

²⁸ Isto, 131.

²⁹ Isto, 127.

³⁰ Safet Krupić, “Andre Gide”, u: *Progresivna misao u BiH 1918–1941. Književno kritički i estetički radovi*, Vojislav Maksimović, Franc Cengle, Arif Tanović (Sarajevo: Svjetlost, 1983), 509.

Krupićev esej *Današnjica i mi* predstavlja “pokušaj da se na pregnantan način dadne dijagnoza društvenopovijesne i kulturne situacije tadašnjeg jugoslovenskog društva, a u Bosni i Hercegovini posebno, te da se odrede zadaci mlade generacije, koja se sa novim pogledima i zahtjevima suočava sa stanjem stvari i nasljeđem koje joj je ostavila povijest i namrle pređašnje generacije.”³¹ Krupić, koji se u eseju obraća bosanskohercegovačkoj javnosti, a posebno Muslimanima, smatra da “oni nisu žrtve ničijeg zaborava ili nekih tuđih sila, odnosno prevare nekih ‘drugih’ i njima neprijateljskih snaga, već ponajviše svoje sopstvene povijesti i njenih vodećih društvenih, ideoloških i političkih snaga”, te “upozorava da su Muslimani, po sili razvoja povijesnih prilika ušli u evropsku povijest, te time stavljeni u poziciju anahronične društvene, kulturne i političke grupacije, nemoćne da se uključi u suvremeni društveni proces i da stvara u novim uslovima života.”³² U ovom eseju prisutna je kritika stanja obrazovanosti, znanja i pravaca životne usmjerenosti stanovništva, ali ipak i poziv na djelovanje koji ukazuje na put koji može odvesti do oslobođenja.³³

Sličan kritički stav izražava u eseju *Mi danas*, u kojem analizira društvenu ulogu umjetnosti i tvrdi da je “umjetnost pozvana da se bori za napredak i da dadne realnu sliku društvenog stanja, prelomljenu kroz svoje nutarnje organske zakonitosti, te da vrši mobilizirajuću ulogu u borbi za napredak.”³⁴ U tadašnjem položaju Muslimana Krupić vidi jedan “neorganički razvoj” koji referira na činjenicu da se društvena i kulturna promjena nije pojavila kao posljedica ekonomskog napretka.³⁵ Također, i u tom eseju Krupić o kritici piše sljedeće: “I zato, dok god mi ne budemo produbili smisao našeg društvenog i historijskog postojanja, smisao i značenje našeg kulturnog života, dotle ćemo stajati u sferi

³¹ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 132.

³² Isto, 133.

³³ Safet Krupić, “Današnjica i mi”, u: *Putokaz – list za društvena i književna pitanja* I, br. 1 (1937).

³⁴ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 135.

³⁵ Isto, 137.

ovih i ovakovih mogućnosti. Zadaća tog produbljivanja na literarnom i općem umjetničkom sektoru svakako da pripada kritici. I nema sumnje da kritika nosi najviše odgovornosti za ovo naše literarno vegetiranje. Upravo nepostojanje kritike.”³⁶ Izražavao je britak kritički odnos prema tadašnjoj inteligenciji i društvenom i intelektualnom životu, te tvrdi kako je “to jedna vrlo zanimljiva generacija, koja je po krčmama uživala u razderanim krpama jedne prošlosti koju je vihor novog događanja raznosio bez traga ali koju oni nisu potpuno razumijevali. Ta generacija nepovezana izvjesnim zajedničkim društvenim, političkim, kulturnim zanosom nestala je sa našeg društvenog, političkog i kulturnog horizonta ne ostavivši nikakve trajne vrijednosti”.³⁷ O Krupićevoj “oštroj” kritičkoj ocjeni prilika bosanskohercegovačkog društva njegovog vremena pisao je i Edhem Muftić, koji ju je ocijenio kao “dobronamjernu i opravdanu”.³⁸

O povijesnom značaju Krupića kao lijevo orijentisanog intelektualca i filozofa svjedoči i uloga koju je imao u tzv. “Sukobu na književnoj ljevici” u periodu prije II svjetskog rata. Filipović uočava da je nekoliko bitnih faktora i okolnosti potrebno uzeti u obzir pri ocjenjivanju njegove uloge u tom sukobu – poput činjenica da je Krupić u političkom smislu bio komunist, u filozofskom marksist (u mjeri u kojoj je marksizam tog vremena bio poznata i razvijena filozofija), da je posjedovao veliku snagu individualnog talenta koji je omogućio da zadrži i očuva samosvojnost, kao i da je u sukob ušao s ulogom da u jednom trenutku preuzme ulogu “arbitra”, a ne kao aktivni učesnik.³⁹ Također, Filipović upozorava na paradoksalnu situaciju u kojoj se našao s obzirom na to da je zbog političkih razloga morao biti na strani onih s kojima se, kada je

³⁶ Safet Krupić, “Mi danas”, u: *Progresivna misao u BiH 1918–1941. Književno kritički i estetički radovi*, Vojislav Maksimović, Franc Cengle, Arif Tanović (Sarajevo: Svjetlost, 1983), 517.

³⁷ Safet Krupić, “Današnjica i mi”, 5.

³⁸ Edhem Muftić, *Bošnjačka ljevica (Socijalna i nacionalna misao 1918.-1945.)* (Sarajevo: DES, 2002), 43.

³⁹ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 144–145.

riječ o pitanjima umjetnosti, nije slagao.⁴⁰ Premda Krupićev angažman u “sukobu” nije dovoljno istražen, on je ostao zapamćen i zabilježen od strane onih koji su u njemu uzeli aktivno učešće, te se na temelju njihovih svjedočanstava, smatra Filipović, ne može reći da je Krupićeva uloga bila beznačajna, a može se reći i da je on u njemu učestvovao implicitno, putem radova koje je pisao, a koji su oblikovali stanje svijesti u kojem je živio i doprinosili izgradnji i učvršćivanju pozicija koje su direktno bile uključene u spor.⁴¹

Filipović smatra da je Krupić bio izuzetan mladi intelektualac kojeg je odlikovala i velika upućenost u filozofske ideje i djela, kao i lični talent da ozbiljnim filozofskim pitanjima pristupi s adekvatnom jasnoćom, razumijevanjem i bez pojednostavljivanja.⁴² Ipak, on konstatira da “u mnogim kasnijim interpretacijama i analizama Krupić je, na žalost, ostao samo velika, ali neispunjena i neostvorena nada.”⁴³ Iako sam Krupić nije isticao svoj deklarirani ljevičarski identitet u partijskom smislu, njegova misao sadržavala je ključne elemente koji su inspirirali i oblikovali tadašnje lijevo orijentisane intelektualce, naročito one koji su nastojali pomiriti vjersku etiku s principima društvene pravde i kritičkog promišljanja. Krupić je insistirao na **društvenoj odgovornosti pojedinca i zajednice**, značaju **obrazovanja i moralne samosvijesti**, što su vrijednosti koje dijele mnoge progresivne ljevičarske ideje. Konkretnije, a prema riječima Muftića, on je iskazivao svoj kritički angažman ne samo prema prošlosti već i prema onome što je tada činilo aktuelnu društvenu stvarnost.⁴⁴

Platforma za istinski kritički pristup tadašnjoj društvenoj stvarnosti bio je *Putokaz – list za društvena i književna pitanja*, glasilo ljevičarske muslimanske inteligencije krajem tridesetih godina 20. vijeka u

⁴⁰ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 150–151.

⁴¹ Isto, 152–153.

⁴² Isto, 112.

⁴³ Isto, 128.

⁴⁴ Muftić, *Bošnjačka ljevica*, 133.

Zagrebu. Nacionalno pitanje, društveno stanje tadašnjih muslimana, nacionalna ideologija, književnost i društveni i politički položaj muslimana činili su tematski spektar *Putokaza*. Ovaj list, kako akcentira Filandra, i intelektualni je projekt zbog toga što u tom historijskom periodu ideja komunizma u tadašnjim širim muslimanskim slojevima nije imala adekvatno uporište, iako su postojale potrebe za socijalnom pravdom i jednakosti, ali je u suštinskom smislu ova ideja bila svojstvena samo malobrojnim intelektualcima, te je *Putokaz* bio društveni, politički i intelektualni nacrt svjestan vlastitih potreba i mogućnosti i, prema njegovim nosiocima, nužnosti da preraste u pokret obespravljenih narodnih slojeva.⁴⁵

Prema Filandri, Krupićeva ocjena u svojoj osnovi jeste tačna i odnosi se na činovničku i malograđansku svijest prvih evropski obrazovanih Bošnjaka.⁴⁶ Za Krupića, “u čitavom tom periodu od 1918. do 1930. ima nečeg mutnog, nejasnog i ko u snu zakovitlanog u čitavom našem životu. Krčme, kreštavi glas ispijenih pjevačica, miris alkohola, plač žena koje pijani muževi tuku ko pobješnjele zvjeri, onda ona naša jadna politika i agitacija, one grupe naših seljaka koji se skrušeno vuku iza kakovog korteša ili stoje po onim našim ‘placevima’ pred krčmom gdje pijani politikant u alkoholnom bunilu brblja gluposti kojih nije ni sam svjestan, pa naša inteligencija koja sva zakukuljena ne gleda dalje od praga svoga stana, sve to govori o jednoj stvarnosti koja se u prelomu događanja još nije snašla”.⁴⁷ Međutim, Filandra se ne slaže s Krupićem, koji uzrok takvog stanja nalazi u begovatima, odnosno njihovom društvenom uređenju, i tvrdi da se uzrok takvog stanja nalazi u zamršenom političkom položaju tadašnjih muslimana, u njihovoj obespravljenosti i šikaniranosti od državnog režima, te da je Krupić ‘stvarnost’ posmatrao filozofski, metafizički, a ne zbiljski politički.⁴⁸

⁴⁵ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću* (Sarajevo: Izdavačko preduzeće “Sejtarija”, 1998), 142.

⁴⁶ Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 144.

⁴⁷ Safet Krupić, “Današnjica i mi”, 5–6.

⁴⁸ Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 145.

Mrak fašizma – historijski kontekst smrti Safeta Krupića

Koncentracioni logor Jasenovac, koji je djelovao od augusta 1941. do aprila 1945. godine u tadašnjoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), bio je jedan od najsurovijih logora u okupiranoj Evropi za vrijeme Drugog svjetskog rata. Sve one koji su deportovani u Jasenovac put je vodio prema jednom od šest mučilišta u kojima je većina ostavila svoje živote. Najveći i najgori od svih ustaških logora bio je Logor III – Ciglana, u kojem je pogubljen i Safet Krupić. Prema pisanjima Mirka Peršena, Logor III – Ciglana u pravom smislu bio je tvornica smrti i može se s grozotoma i velikim brojem ubijenih muškaraca, žena i djece uporediti s najvećim logorima u nacističkoj Njemačkoj. Tako je postao simbol za sve strahote koje su ustaše vršile u toku svoje četverogodišnje vladavine.⁴⁹ Sistem koncentracionih logora Jasenovac bio je najveći logor smrti u okupiranoj Evropi za vrijeme Drugoga svjetskog rata, koji je sve vrijeme svog postojanja djelovao bez sudjelovanja njemačko-nacističke vojske i njenih policijskih snaga.⁵⁰ Jasenovac je bio višenamjenski logor. Ustaškim je vlastima djelimično služio kao sabirni, kažnjenički i radni logor, povremeno i kao tranzitni i zarobljenički logor, ali po njegovoj osnovnoj funkciji i učinku sve vrijeme i prvenstveno bio je centralni logor smrti za cijelu NDH. Od oko 150.000 ljudi koji su za vrijeme postojanja jasenovačkih logora u njih ušli u velikoj većini iz njih živi nisu izašli. Ubijeno je ili je umrlo od mučenja, bolesti i gladi oko 90.000⁵¹ zatočenika.⁵² Od ukupnog broja jasenovačkih žrtava najviše je žrtava srpske nacionalnosti 47.627.⁵³ Kada govorimo o muslimanskim žrtvama, prema podacima Javne ustanove Spomen-područje

⁴⁹ Mirko Peršen, *Ustaški logori* (Zagreb: Stvarnost, 1966), 87.

⁵⁰ Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto* (Zagreb: Novi Liber, 2011), 24.

⁵¹ Prema dosadašnjim istraživanjima Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac, prikupljeni su podaci (prezime, ime, ime oca, općina rođenja, mjesto rođenja, godina rođenja, etnička pripadnost) za 83.145 žrtava. "Poimenički popis žrtava", Spomen-područje Jasenovac (pristup ostvaren: 28. aprila 2025, <https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284>).

⁵² Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 24.

⁵³ "Poimenički popis žrtava", Spomen-područje Jasenovac (pristup ostvaren: 28. aprila 2025, <https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284>).

Jasenovac, ukupno je stradalo 1.128 Muslimana⁵⁴ (897 muškaraca, 172 žene i 52 djece do četrnaest godina starosti).⁵⁵ Većina ovih žrtava bili su pripadnici ili simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta. Drugim riječima, Jasenovac, pored svog značenja kao geografski toponim,⁵⁶ ima i jasno simboličko značenje: postao je pojmom ustaškog genocidnog zločina i političkog terora, sistematski provedenog u jasenovačkim logorima, ali i u nizu drugih ustaških logora. U širem smislu pojam Jasenovac ponekad se primjenjuje i na cjelokupan ustaški genocidni zločin počinjen za vrijeme NDH.⁵⁷

Ante Pavelić, vođa ustaškog pokreta, bio je ključna figura u stvaranju NDH. Ustaški pokret, osnovan 1929. godine, djelovao je u emigraciji, zagovarajući nasilne metode u borbi za Nezavisnu Hrvatsku Državu. Ante Pavelić je uspostavio veze s Mussolinijevom Italijom i Hitlerovom Njemačkom, što mu je osiguralo političku i vojnu podršku za njegove ciljeve. Nakon proglašenja NDH Pavelić je preuzeo vodstvo nove države, uspostavljajući totalitarni režim temeljen na fašističkim načelima. Ova politika bila je temeljena na rasnim zakonima sličnim onima u nacističkoj Njemačkoj. Ustaška policija i paravojne jedinice provodile su ovu fašističku politiku masovnim hapšenjima, različitim oblicima tortura i egzekucije. Prema riječima Slavka Goldsteina, fašizam je uvijek bio samo totalitaran, te pod njegovim okriljem nikada nije bilo demokratskih komponenata niti antitotalitarnih ideja. Totalitarizam prisile i represije u fašizmu demonstiran je u najeklatantnijem obliku i često je začinjen politički mo-

⁵⁴ U radu koristimo termin Musliman, što je bio naziv za Bošnjake u periodu 1941–1945. i 1971–1993.

⁵⁵ “Poimenički popis žrtava”, Spomen-područje Jasenovac (pristup ostvaren: 28. aprila 2025, <https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284>) .

⁵⁶ Jasenovac, naselje i općinsko središte 10 km jugozapadno od Novske; 525 st. (2021). Leži na 94 m apsolutne visine, uz lijevu obalu Save, nedaleko od utoka Une u Savu. Jasenovac, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 2013–2025. (pristup ostvaren: 28. aprila 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/jasenovac>).

⁵⁷ Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, Jasenovac. *Tragika, mitomanija, istina* (Zagreb: Fraktura, 2016), 129.

tiviranim zločinima.⁵⁸ Prema Hannah Arendt, totalitarizam nije samo represivni sistem vlasti, nego, za razliku od klasičnih diktatura i autoritarizama, totalitarni režimi nastoje ne samo kontrolirati društvo već i potpuno transformirati ljudsku prirodu⁵⁹. U tom smislu totalitarizam je pokušaj da se kontrolira ljudski život izvana i iznutra. Arendt je uvijek upozoravala da totalitarizam nije historijska anomalija, već potencijalno uvijek prisutna prijetnja, posebno u uslovima kada se narodi osjećaju dezorijentirano, napušteno i obespravljeno. Otuda njena analiza ostaje relevantna i danas, u vremenima kada populizam, manipulacija istinom i sistemska erozija institucija dobijaju novi zamah. Zbog toga, zajedno sa svim drugim logorima smrti, i Jasenovac ostaje trajna opomena na brutalnost totalitarnih režima i na višestruke žrtve koje su trpjele zbog svojih identiteta, bilo etničkog, vjerskog ili političkog, čime je fašizam ispisivao sramno svjedočanstvo o sebi i svom postojanju.

Ubistva ljevičara kao što je bilo ubistvo Safeta Krupića unutar tog sistema nasilja ilustriraju koliko su ideološke razlike bile korištene kao opravdanje za sistemsku represiju. Kako je već naglašeno, NDH je bila izrazito fašistička i ultranacionalistička tvorevina, gdje su ljevičari, naročito komunisti, predstavljali najveću prijetnju ustaškom režimu jer su zagovarali društveni poredak zasnovan na jednakosti, suživotu naroda i borbi protiv fašizma.⁶⁰ Drugim riječima, u okviru šireg cilja eliminacije svih onih koje je NDH smatrala neprijateljima – bilo da se radi o etničkim ili vjerskim skupinama, među žrtvama su se našle i osobe povezane s ljevičarskim ideologijama. Mnogi ljevičari i komunisti su hapšeni već tokom prvih mjeseci uspostave NDH. Neki su odmah pogubljeni, dok su mnogi odvedeni u Jasenovac, koji je brzo postao simbol terora, nečovječnosti i brutalnih ubijanja. U logoru su zatvorenici bili podvrgnuti nepojmljivom nasilju, mučenjima, prinudnom radu i masovnim likvida-

⁵⁸ Slavko Goldstein, Ivo Goldstein, *Jasenovac tragika, mitomanija, istina*, 137.

⁵⁹ Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma* (Beograd: Feministička izdavačka kuća, 1998), 466.

⁶⁰ Radovan Trivunčić, *Spomen-područje Jasenovac* (Zagreb: Spomen-područje Jasenovac, 1975), 50.

cijama. Politički zatvorenici, naročito oni s jasnim ideološkim profilom, komunisti, članovi partizanskih porodica, antifašisti iz redova hrvatske i bosanskohercegovačke ljevice, tretirani su s posebnom brutalnošću.

Mnogi od tih ljudi, angažirani u antifašističkim organizacijama i partizanskom pokretu, bili su aktivno suprotstavljeni režimu te su zbog svojih političkih uvjerenja i aktivnosti odmah na početku i bili označeni kao neprijatelji i prijetnja ovom totalitarnom režimu. U međuratnom periodu Krupić se isticao kao borac protiv fašizma, eksploatacije i političke represije. Njegove javne istupe karakterisala je kritika tadašnjeg režima, ali i poziv na emancipaciju muslimanskog stanovništva kroz obrazovanje, politički angažman i saradnju s drugim progresivnim društvenim snagama – uključujući radnički pokret i komuniste. Njegovo političko djelovanje i intelektualni angažman bili su dovoljni da ga ustaške vlasti percipiraju kao opasnog protivnika.

Na temelju pregleda postojećih izvora koji svjedoče o Krupićevoju smrti, Filipović tvrdi da je najvjerovatnije Krupić prepoznat u kafani, a uhapšen je od ustaše Zubića u Državnoj bolnici u Banjoj Luci, gdje se nakon liječenja u Sanatoriju u Irigu liječio od teške tuberkuloze pluća. Krupić je odmah po nalogu Dide Kvaternika odveden u Zagreb, u sjedište UNS-e na Trgu N., sadašnjem Trgu žrtava fašizma, što se najvjerovatnije desilo 9. 6. 1942. godine.⁶¹ Nadalje, kada je u pitanju smrt Safeta Krupića, Muhamed Filipović navodi potresno i dokumentirano svjedočenje dr. Nikole Nikolića u njegovom rukopisu pod naslovom “Umorstvo profesora Safeta Krupića”, u kojem je zabilježio: “Za Safeta Krupića, muslimana iz Bosne, govorilo se da je jedan od najobrazovanijih Bosanaca. Pametan čovjek i vrlo kulturni intelektualac. Pored tih odlika bio je i čovjek naprednih ideja. Demokrat, pobornik ekonomskog oslobođenja naših radničkih i seljačkih slojeva. Naša ga je inteligencija cijenila, a narodne mase gledale su u njemu pobornika svojih prava i svoje slobode. Za ustaše on je bio komunist, opasan čovjek, koji

⁶¹ Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 165–166.

je vršio veliki uticaj ne samo na muslimansku bosansku inteligenciju i mladež, nego i na muslimanske radnike i seljake. Ustaše su u tome vrlo osjetljivi, a osobito su bili osjetljivi njihovi gospodari, fašistički njemački razbojnici, koji su željeli bosanske muslimane upregnuti u krvavu mašinu masovnog istrebljivanja naših naroda”.⁶² U svojim kasnijim izjavama i pisanjima Nikolić nije ništa izmijenio kada je u pitanju smrt Safeta Krupića, kao ni u činjenici da je Safet Krupić ubijen najvjerovatnije na drugi dan Bajrama u jesen 1942. godine, tačnije 12. 10. 1942. godine prema tadašnjem kalendaru, što se, prema Muhamedu Filipoviću, može smatrati najpribližnijim datumom Krupićeve smrti.⁶³

Njegova smrt u Jasenovcu simbolizira sudbinu i bošnjačkih intelektualaca koji su odbili da se svrstaju uz fašističke ideologije i koji su za to platili najvišu cijenu. Krupićevo stradanje ilustrira i važnu, ali često potisnutu dimenziju Jasenovca, kako je ranije naglašeno, da je logor Jasenovac služio kao sredstvo za brutalnu eliminaciju svih koji su mogli predstavljati prijetnju ili otpor totalitarnom režimu, neovisno o njihovoj etničkoj ili vjerskoj pripadnosti. Danas, u vremenu kada se sve češće relativizira zločinački karakter NDH, a vraćaju i obnavljaju ustaške ideje, sjećanje na ljevičare poput Safeta Krupića, stradalog u Jasenovcu, ima posebnu etičku i političku težinu.

U kontekstu tragične sudbine Safeta Krupića sukob pojedinca i totalitarne vlasti nikada nije zasnovan na racionalnom suprotstavljanju argumenata, jer je krivica izmišljena, niti mu je cilj da utvrdi istinu, jer vlast traži samo poslušnost i krivnju. “Protivnici sa desnice morali su Krupića da ubiju da bi ga pobijedili, da bi mu se kako tako osvetili za sve brojne poraze i debakle njihovih ideja koje im je on priredio. Budući da ga nisu mogli nikako i nikada moralno, politički ili intelektualno da nadvladaju i pobijede, čak ni u onoj posljednjoj njegovoj noći, kada su ga vodili na krvavi zločinački pir, morali su da ga fizički unište.”⁶⁴

⁶² Filipović, *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar*, 178.

⁶³ Isto, 181.

⁶⁴ Isto, 10.

Razvojna dinamika ovakvog sukoba poprima odlike 'negativne dramaturgije zločina' jer je sve podređeno već unaprijed zacrtanom cilju, "pa je žrtva krvavija ukoliko je odstojanje od njegovog ispunjenja veće".⁶⁵ Sukob uz to stalno gubi ravnotežu jer se optužbe proizvoljno umnožavaju, dok optuženi uporno ostaje vezan za svoju istinu prateći tragični put žrtve. U ovakvoj pervertiranoj predstavi Solženjicin vidi simboličku sliku totalitarnog sistema u kome fikcija dobija attribute vrhunske istine, a lažne vrijednosti te i sama laž izdižu se na pijedestal.

S tim u vezi svi logori i politički zatvori koji su u povijesti zabilježeni predstavljaju, adornoški kazano, jedan univerzalan obrazac, a to je gnjev prema slabima. Ovaj obrazac, prema Adornu, usmjerava se prije svega na one koji se smatraju društveno slabim i – s pravom ili bez nje – sretnim.⁶⁶ Međutim, ukoliko se barbarstvo krije u samom principu civilizacije, onda ima nešto očajničko u pokušaju pobune protiv njega. Sociološki gledano, Adorno smatra da ukoliko nastojimo sprečavati povratak logora smrti, koncentracionih logora, onda taj pokušaj mora biti u sjenci spomenute svijesti o očaju. Ipak, on kaže da je pokušaj sprečavanja njihovog ponavljanja nužan i važan pokušaj, iako temeljne strukture društava i danas ne mogu garantovati svijet kakav priželjkujemo. S obzirom da se danas raspolaže krajnje ograničenim mogućnostima za izmjenu objektivnih, društvenih i političkih uslova iz kojih proizlaze ovakvi događaji, težnja da se nešto učini "kako se ne bi nikada ponovilo" mora biti gurnuta na subjektivnu stranu.⁶⁷ Adorno ovdje prvenstveno misli na psihologiju ljudi koji takva zla čine. On ne vjeruje da bi tu pomogao apel da se treba okrenuti pravim i vječitim vrijednostima, na koje bi slegli ramena upravo oni koji su skloni činiti nedjela.

Nadalje, Adorno ne vjeruje da bi od velike pomoći bilo prosvjeđivanje o tome koja pozitivna svojstva krase progonjene manjine. Adorno

⁶⁵ Aleksandar Solženjicin, *Arhipelag Gulag* (Beograd: Rad, 1998), 20.

⁶⁶ Theodor W. Adorno, "Vaspitanje posle Aušvica", u: Treći Program (Beograd: Treći program, 2005), 245.

⁶⁷ Adorno, "Vaspitanje posle Aušvica", 246.

insistirala da korijene toga što se dogodilo treba tražiti u progoniteljima, a ne u žrtvama koje su ubijene, mučene i ponižavane, jer ubijeni nisu krivi, ni u kakvom sofističkom i karikiranom smislu u kojem neki i danas nastoje tu krivicu iskonstruirati. Krivi su samo oni koji su na žrtvama ispoljili bešćutnu mržnju i gnjev.⁶⁸ Stradanje Safeta Krupića u logoru Jasenovac nije bilo slučajno, već simptomatično – kao intelektualac, pedagog i borac za kulturni i politički opstanak tadašnje muslimanske zajednice, Krupić je predstavljao sve ono što je ustaškom režimu bilo neprihvatljivo: slobodoumnost, obrazovanje i zalaganje za društvenu pravедnost. Njegovo ubistvo dio je šireg pokušaja brisanja tragova jedne moguće drugačije, humane i napredne Bosne i Hercegovine, čemu i danas svjedočimo.

Safet Krupić danas: između marginalizacije i potrebe za reafirmacijom njegovih promišljanja

Mnogi Bošnjaci i Bošnjakinje stradali su u Jasenovcu – među njima i intelektualci, profesori, umjetnici, sindikalni aktivisti i obični radnici koji su svojim angažmanom stali na stranu borbe za društvenu pravdu i borbu protiv fašizma. Njihova sudbina nerijetko je izostavljena iz šireg promišljanja o Jasenovcu, iako upravo njihova žrtva pokazuje da je Jasenovac bilo mjesto obračuna s cijelim spektrom društveno-političkih oponenata ustaškoj državi. Za ustaški režim uništenje ljevičara nije bilo samo čin represije, već i dio šireg ideološkog projekta eliminacije svega što je moglo biti osnova za otpor. U tom smislu Jasenovac je bio logor smrti, ali i prostor u kojem se vodio ideološki rat protiv svakog pokušaja društvene, kulturne i političke emancipacije i otpora prema fašizmu, čime je postao simbol brutalne eliminacije ne samo fizičkih tijela već i ideja koje su prijetile totalitarnom poretku.

Zato je marginalizacija važnih pojedinaca iz prošlosti kao što je Safet Krupić nije slučajna, već je često sistematska i simptomatična i

⁶⁸ Adorno, "Vaspitanje posle Aušvica", 246.

predstavlja odraz dubljih i ozbiljnijih problema u društvu, prije svega u odnosu društva prema vlastitoj historiji i znanju. U bosansko-hercegovačkom kontekstu, gdje su politike pamćenja usko vezane za dnevno-političke i lukrativne interese, zaborav pojedinaca i pojedinki koji su djelovali izvan rigidnih ideoloških i identitetskih matrica postaje gotovo pravilo. Zaborav je i posljedica slabe institucionalne brige o kulturnoj memoriji – nedostatku arhiva, izdavačkih inicijativa, medijske pažnje i obrazovnih sadržaja koji bi njegovali sjećanje na one koji su oblikovali duhovnu i intelektualnu kičmu jednog naroda. Kada država i društvo ne ulažu u očuvanje i reinterpretaciju vlastitog kulturnog naslijeđa, otvara se prostor da to naslijeđe jednostavno nestane. No, zaborav je i čin društvenog samoponištenja. Odbacivanjem onih koji su mislili, pisali i djelovali s integritetom odbacujemo i mogućnost da iz prošlosti crpimo snagu za etički orijentisanu budućnost. Zaborav takvih pojedinaca stvara vakuum koji se lako ispunjava mitovima, manipulacijom i banalnošću. U tom smislu borba protiv zaborava nije samo čin poštovanja prošlosti, nego i borba za društvo koje se ne odriče vlastite historije. U tom kontekstu šutnja o stradanju Bošnjaka i Bošnjakinja u Jasenovačkom logoru⁶⁹ bila bi podrška ubijanju istine. Nihad Halilbegović svojim iscrpnim istraživanjima pronašao je i evidentirao preko 1 520 Bošnjaka i Bošnjakinja koji su mučki ubijeni u Jasenovcu.

Šutnja o stradanjima Bošnjaka i Bošnjakinja u Jasenovcu posljedica je složenog spleta političkih, ideoloških i historiografskih razloga. U dominantnim narativima bivše Jugoslavije, a potom i u nacionalnim interpretacijama nakon njenog raspada, stradanje Bošnjaka i Bošnjakinja često je potisnuto između srpskog i hrvatskog memorijalnog diskursa, koji su Jasenovački logor pretvorili u simbol međusobnog optuživanja. Bošnjaci i Bošnjakinje, žrtve i svjedoci logorskog sistema, ostali su na margini jer njihovo stradanje nije služilo nacionalnim mitovima i

⁶⁹ Nihad Halilbegović, *Bošnjaci u Jasenovačkom logoru* (Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2006), 7.

nacionalnim politikama niti je ikada bilo integrisano u kolektivne politike sjećanja. Uz to, nedostatak institucionalne i naučne artikulacije ovakve kulture sjećanja, kao i politička instrumentalizacija prošlosti u Bosni i Hercegovini i regiji doprinijeli su trajnom prešućivanju mjesta bošnjačkog naroda u jasenovačkoj tragediji. Takvo brisanje ne odražava samo nepravdu prema žrtvama, već i širu nesposobnost društava da priznaju složenost vlastite historije i patnje drugih.

S druge strane, vrlo je važno naglasiti, kako ističe Edhem Muftić, svako svođenje složenog povijesno-nacionalnog i kulturnog identiteta Bošnjaka na samo jedan njegov aspekt nosi sa sobom problematične implikacije i najčešće vodi do iskrivljavanja povijesti. Takav pristup postaje sredstvo manipulacije u okviru realne politike, koja cijelu složenost nacionalnog identiteta podređuje i koristi u svrhe određenih partikularnih nacionalnih interesa”.⁷⁰ Ova tvrdnja Edhema Muftića upozorava na opasnost pojednostavljivanja i redukovanja bošnjačkog identiteta samo na jednu njegovu dimenziju – bilo vjersku, jezičku, etničku ili političku. Kada se tako kompleksan identitet svede na jednu jedinu crtu, gubi se njegova stvarna historijska dubina i raznolikost. Takvo pojednostavljivanje ne samo da dovodi do iskrivljavanja prošlosti već otvara prostor da se identitet koristi kao sredstvo političke manipulacije – gdje se cijela zajednica podvodi pod uske interese određene političke ili nacionalne grupe. Umjesto da se identitet sagledava u svojoj punini i otvorenosti, on biva instrumentaliziran za potrebe trenutnih ideoloških ili političkih ciljeva.

U današnjim društveno-političkim okolnostima Bosne i Hercegovine, obilježenim dubokim ideološkim fragmentacijama i deficitom progresivnog mišljenja, intelektualno naslijeđe Safeta Krupića ostaje marginalizirano, gotovo nepostojeće u širem javnom i akademskom diskursu. Krupić, kao istaknuti intelektualac, pedagog, publicist i aktivni učesnik u kulturnom i političkom životu prve polovine 20. stoljeća, svojim je

⁷⁰ Muftić, *Bošnjačka ljevica*, 7.

djelovanjem utemeljio važan kritički okvir koji se može smatrati relevantnim i za današnja promišljanja ljevičarskog spektra u Bosni i Hercegovini, posebno onih koja teže reafirmaciji i ozbiljnom promicanju socijalne pravde, obrazovanja, kulturnog razvoja i antifašističkih vrijednosti. Međutim, bez obzira na određenu potencijalnu idejnu bliskost i u kontekstu današnjih kretanja u našem društvu, Krupićevo djelo ostaje potisnuto, izvan institucionalne memorije i bez sistematske analize u savremenim naučnim i obrazovnim kontekstima. Njegova izričita kritika političkog oportunizma i kulturne zatvorenosti – što je činilo suštinu njegovog javnog angažmana – danas bi mogla poslužiti kao važan okvir za intelektualni korektiv društvu koje je zarobljeno u oportunističkoj kulturi i historijskim revizionizmima. U tom kontekstu reafirmacija Krupićeve misli nije samo čin simboličke pravde prema jednoj izbrisanoj figuri intelektualne historije Bosne i Hercegovine, već bi se mogao promatrati i kao važan politički i akademski zadatak. S tim u vezi Weilova je smatrala da akademska zajednica ima odgovornost da njeguje svoju ukorijenjenost kroz očuvanje i prenošenje znanja, ali da ima i moralnu obavezu da traži, govori i brani istinu, 'čak i kada je to neprijatno i politički nepopularno'.⁷¹ Smatrala je i insistirala da intelektualni i moralni naponi akademske zajednice moraju biti usmjereni ka univerzalnom dobru, a ne prema uskim i prolaznim interesima moći, politike i ekonomije.

S tim u vezi kultura sjećanja u Bosni i Hercegovini suočava se s brojnim izazovima, uključujući otpor političkih elita, ali i intelektualnih, koje imaju interes u održavanju konflikata, duboko ukorijenjenih stereotipa i neslaganja oko historijskih činjenica. Parafrazirajući Muftića, bošnjački intelektualci ljevičarske orijentacije okupljeni oko časopisa *Putokaz* dosljedno su odbacivali ideje anacionalnog i nadnacionalnog pristupa, što je rezultiralo značajnim teorijskim i kulturnim doprinosima u promišljanju bošnjačkog nacionalnog identiteta. U poređenju

⁷¹ Simone Weil, *The Need for Roots Prelude to a Declaration of Duties towards Mankind* (London & New York: Routledge, 2002), 27.

s bošnjačkom ljevicom koja je djelovala unutar zvaničnih struktura komunističkog pokreta, intelektualci povezani s *Putokazom* razvili su dublje i autonomnije misaone pravce. Ovaj teorijsko-kulturološki potencijal ukazuje na potrebu da se istraživanja o ulozi i emancipatorskim idejama bošnjačke lijeve inteligencije u periodu između dva svjetska rata usmjere upravo na autore koji su objavljivali u *Putokazu*, ali i u drugim relevantnim publikacijama tog vremena⁷².

Intelektualci poput Safeta Krupića, koji su nastojali povezati tradiciju s modernitetom, vjeru s razumom, identitet s univerzalnošću, često ne nalaze mjesto u savremenim konstrukcijama kolektivnog pamćenja jer ne pripadaju “korisnim” narativima. Oni ne potvrđuju crno-bijele slike prošlosti, niti se mogu jednostavno svrstati u kategorije koje dominiraju današnjim javnim diskursom. Njihova složenost postaje prepreka u vremenu i sistemima u kojima se preferiraju pojednostavljene i ideološki podobne verzije historije. U takvim sistemima pamti se ono što je “naše” – ali u uskom, ideološki i etnički isključivom smislu – dok se složeniji identiteti i transverzalne intelektualne figure marginalizuju ili brišu. Safet Krupić, koji se ne uklapa lako ni u sekularno-liberalne ni u rigidno tradicionalističke narative, biva izostavljen upravo zbog te intersekcionalne kompleksnosti koju savremeni bosanskohercegovački narativi teško podnose.

Intelektualno naslijeđe Safeta Krupića važno je sagledati kroz prizmu nekoliko ključnih teorijskih koncepata koji se odnose na kritičko mišljenje, politiku sjećanja i emancipaciju. Jedan od njih je Antonio Gramsci, koji sa svojim konceptom organske intelektualnosti naglašava važnost intelektualaca koji su u direktnoj vezi s društvenim slojevima i čija misao proističe iz stvarnih potreba zajednice.⁷³ Krupić se može posmatrati upravo kao takav, ‘organski’ intelektualac, čije ideje nisu bile apstraktne, već duboko povezane s historijskim i društvenim kontekstom Bosne i

⁷² Muftić, *Bošnjačka ljevica*, 13.

⁷³ Antonio Gramsci, *Intelektualci, kultura, hegemonija* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2018), 28.

Hercegovine. Krupićeva angažiranost i odbacivanje totalitarnih i fašističkih ideologija reflektuju upravo ovu vrstu intelektualne hrabrosti, koja je od ključnog značaja i za savremene ljevičarske politike emancipacije i socijalne pravde. Stoga, oslanjanje na promišljanja Safeta Krupića može pomoći i u sagledavanju odnosa između prošlosti i sadašnjosti, koji je potreban za razvoj autentične i efikasne progresivne politike u Bosni i Hercegovini. Njegove ideje mogu poslužiti kao most između lokalnog i univerzalnog, ali i kao podsjetnik da ljevičarski angažman zahtijeva kontinuiranu refleksiju i hrabrost u suočavanju s društvenim nepravdama, naročito danas.

S druge strane, važno je naglasiti da zaborav pojedinaca iz prošlosti poput Safeta Krupića nije samo rezultat prolaska vremena ili prirodnog procesa zaboravljanja, već je duboko povezan s načinom na koji društvo – i naročito država – upravlja kolektivnim pamćenjem. U Bosni i Hercegovini ovo pitanje dobija dodatnu težinu zbog kompleksnog spoja fragmentirane kulturne i obrazovne politike i slabe institucionalne infrastrukture. U takvom sistemu nema ni volje ni kapaciteta za trajnu valorizaciju ličnosti koje ne donose političke poene. Odsustvo izdavačke politike koja bi se sistemski bavila objavljivanjem sabranih djela važnih intelektualaca i intelektualki dodatno doprinosi njihovom zaboravu.

Tome se pridružuje i obrazovni sistem(i) u Bosni i Hercegovini, koji je, naročito u oblasti društvenih i humanističkih nauka, osiromašen sadržajima koji potiču na kritičko mišljenje i historijsku refleksiju. Udžbenici historije i književnosti često selektivno prikazuju prošlost, bez prostora za kompleksne ličnosti koje bi mogle inspirisati dijalog, dilemu ili reinterpretaciju. Krupić je gotovo sasvim nepoznat u savremenom obrazovanju. Pored strukturalnih uzroka tu je i kulturni obrt današnjeg vremena prema površnosti i tržišnoj logici pamćenja, u kojem se prisustvo sjećanja mjeri “vidljivošću” i “iskoristivošću”. U društvu spektakla i društvenih mreža intelektualna složenost postaje smetnja.

U kontekstu ideje našeg rada postavlja se i pitanje u kojoj se mjeri današnje lijevo orijentirane stranke zaista mogu smatrati ljevičarskim otvara složenu raspravu o krizi identiteta i ideološkoj transformaciji ljevice u postindustrijskom i globaliziranom kontekstu. Tradicionalna ljevica, koja je polazila od ideala socijalne pravde, jednakosti i solidarnosti, u velikoj je mjeri izgubila svoju vezu s radničkom klasom i emancipatorskim politikama. Pod pritiskom neoliberalne hegemonije mnoge su se stranke nominalne ljevice pomjerile prema centru, usvajajući ekonomske politike tržišnog pragmatizma i diskurzivno ublažavajući kritiku kapitalističkih struktura. U tom smislu one često djeluju više kao menadžeri postojećeg sistema nego kao njegovi izazivači. Istovremeno, Bosna i Hercegovina kao postratno društvo suočava se s dubokim strukturalnim nejednakostima, osiromašanjem i gubitkom povjerenja u kolektivne ideale solidarnosti — upravo one vrijednosti koje su nekad činile srž ljevičarskog projekta. Ljevica bi u takvom kontekstu mogla imati presudnu ulogu u obnovi društvenog tkiva, ali za to bi morala ponuditi novu viziju jednakosti koja prevazilazi etnonacionalne okvire i povezuje pitanja socijalne pravde, javnih dobara i radničkih prava. Današnje “ljevice” u BiH, međutim, najčešće ostaju zarobljene između moralne kritike nacionalizma i nemoći da artikuliraju sistemsku alternativu — čime se njihova ljevičarska pozicija svodi na retoričku gestu, a ne na stvarnu političku praksu.

Zato bi se novo polazište za čitanje Safeta Krupića moglo zasnivati na prepoznavanju njegove misli kao anticipacije savremenih dilema o ulozi ljevice u fragmentiranom i moralno dezorijentisanom društvu. Umjesto da se Krupić čita isključivo kroz biografsko-tragičnu prizmu – kao žrtva vlastitog vremena i političkih okolnosti – njegovo djelo može se postaviti u širi okvir refleksije o etici mišljenja i odgovornosti riječi. U tom smislu Krupić nije samo svjedok epohe, već i mislilac koji otvara prostor za razumijevanje odnosa između kulture, identiteta i društvene savjesti, što ga čini aktualnim i u današnjem vremenu postistinskog diskursa i moralnog relativizma.

Drugo moguće polazište jeste čitanje Krupića kroz prizmu kulturnog humanizma i egzistencijalne misli, gdje se njegovo pisanje shvata kao pokušaj da se u razorenom svijetu reafirmiše pojmovi dostojanstva, smisla i čovječnosti. Takav pristup pomjera fokus s ideološkog konteksta njegovog vremena na univerzalnu dimenziju njegove intelektualne borbe: borbe da se sačuva integritet mišljenja i moralna autonomija naspram svake prisile. Time se Krupić pojavljuje ne samo kao historijska figura nego kao mislilac čije se ideje mogu čitati u svjetlu današnjih pitanja o ulozi intelektualca, o granicama kulture i o potrebi da mišljenje ostane prostor otpora dehumanizaciji.

Zaključak

Safet Krupić je najznačajniji bošnjački filozof prve polovine 20. vijeka,⁷⁴ jedan je od najistaknutijih teoretičara i aktivista bošnjačke ljevice tog vremena, čiji su radovi imali značajan utjecaj na oblikovanje ljevičarske misli i političkog djelovanja unutar bošnjačkog konteksta Bosne i Hercegovine. Njegova djela, koja se bave pitanjima identiteta, klasne borbe i emancipacije, predstavljaju ključni doprinos razumijevanju složenih društvenih i političkih procesa u tadašnjoj državi. Njegove analize ukazuju na to kako su ekonomska nepravda i socijalna isključenost neraskidivo povezane s nacionalnim pitanjima, te kako bez rješavanja ekonomskih, kulturnih i obrazovnih problema ne može doći do stvarnog oslobađanja društva.

Kako bismo i dalje nastojali upozoravati te razvijati razgovore o kritičkom intelektualnom angažmanu i kritičkoj umjetnosti i njenoj poetici otpora prema totalitarnim ideologijama, primjer Safeta Krupića, iako nepoznat široj javnosti, također može pomoći da se promišljanja o položaju pojedinca u totalitarnim društvima postave u savremeniji kontekst. U toj svojoj borbi intelektualci koji se nisu povinovali različitim totalitarizmima jesu postigli osnovni uvjet da svoju kritičku svijest ugrade u

⁷⁴ Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 143.

svoju umjetnost i nauku. Njihova intelektualna angažiranost, socijalna i kulturna osjetljivost, njihova kritička umjetnost ustajala je protiv svake vrste diletantizma, mediokritetstva, jednoumlja, vulgarnosti, barbarstva i ubijanja. Nezadovoljstvo povijesnim zbivanjima pretvorilo se u inat, u estetiku izazova lošem ukusu i pobunu protiv totalitarnog nasilja povijesti, braneći principe individualnosti i lične slobode svakog pojedinca.

Intelektualci poput Safeta Krupića, iako zaboravljeni, često su bili nosioci progresivnih ideja, branioci univerzalnih vrijednosti. Njihovo djelovanje nadilazi vlastiti historijski trenutak – ostaje kao intelektualna i moralna baština koja treba služiti kao temelj za promišljanje savremenih tokova i izazova bosanskohercegovačkog društva.

Zaborav takvih ličnosti često ide ruku pod ruku s društvenim amnezijama koje pogoduju reprodukciji neznanja, populizma i ideoloških manipulacija. Kultura sjećanja, nasuprot tome, potiče refleksiju, dijalog i stvaranje zajedničkog simboličkog prostora, što je naročito važno u društvu koje još uvijek nosi rane konflikta i u kojem je narativna fragmentacija prisutna. U konačnici, kultura sjećanja na zaboravljene intelektualce i intelektualke iz Bosne i Hercegovine nije samo čin pamćenja, već i politički i etički čin, izraz volje da se znanje, dijalog i sloboda misli trajno pozicioniraju kao temelji društvenog života.

Marginalizacija te zaborav kao njena rezultanta u kontekstu života i djela Safeta Krupića značili bi gubitak jednog dragocjenog sloja kolektivnog pamćenja – sloja koji svjedoči o postojanju misleće, kulturno utemeljene i etički odgovorne bošnjačke i bosanskohercegovačke intelektualne elite. Stoga, podsjećanjem na njegove tekstove, društveni i intelektualni angažman otvaramo prostor za ponovno promišljanje važnih pitanja: kako se može živjeti religijski identitet u sekularnom društvu, kako povezivati tradiciju s modernitetom, te na koji način graditi kulturu dijaloga i samorefleksije. Krupićeva smirenost, dubina i odsustvo retoričkog ekstremizma upravo su vrijednosti koje i danas mogu poslužiti kao orijentir. Na kraju, marginalizacija ljudi iz prošlosti poput Safeta Krupića ima i

ozbiljne etičke implikacije: zapostavljajući sjećanje na njih, zapostavljamo i mogućnosti koje su nam ostavili – mogućnosti mišljenja koje ne robuje dogmi, vjere koja nije zatvorena i identiteta koji ne isključuje.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Štampa

- Safet Krupić, “Današnjica i mi”, u: *Putokaz – list za društvena i književna pitanja I*, br. 1 (1937).

LITERATURA

Knjige

- Arendt, Hannah, *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća, 1998.
- Brentano, Franz. *Psychology from an Empirical Standpoint*. London: Routledge, 1995.
- Chalmers, Alan F. *What is this thing called Science?*, Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 1999.
- Filandra, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće “Sejtarija”, 1998.
- Filipović, Muhamed. *Safet Krupić – Marksistički filozof, kritičar i estetičar (život, revolucionarni rad i djelo)*. Sarajevo: IGRO Veselin Masleša, 1986.
- Goldstein, Slavko i Goldstein, Ivo. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zagreb: Novi Liber, 2011.
- Goldstein, Slavko i Goldstein, Ivo. *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*. Zagreb: Fraktura, 2016.
- Gramsci, Antonio. *Intelektualci, kultura, hegemonija*. Novi Sad: Mediterranean Publishing, 2018.

- Hajdeger, Martin. *Bitak i vreme*. Beograd: Službeni glasnik, 2007.
- Halilbegović, Nihad. *Bošnjaci u Jasenovačkom logoru*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2006.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Osnovne crte filozofije prava: s Hege-
lovim vlastoručnim marginama u njegovu priručnom primjerku filozo-
fije prava*. Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost, 1989.
- Husserl, Edmund. *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku fi-
lozofiju*. Naklada Breza, 2007.
- Lasić, Stanko. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Zagreb: Liber,
1970.
- Lukač, Derđ. *Povijest i klasna svijest*. Beograd: Nolit, 1980.
- Muftić, Edhem. *Bošnjačka ljevica (Socijalna i nacionalna misao 1918.–
1945.)*. Sarajevo: DES, 2002.
- Peršen, Mirko. *Ustaški logori*. Zagreb: Stvarnost, 1966.
- Solženjicin, Aleksandar. *Arhipelag Gulag*. Beograd: Rad, 1998.
- Trivunčić, Radovan. *Spomen-područje Jasenovac*. Zagreb: Spomen-po-
dručje Jasenovac, 1975.
- Weil, Simone. *The Need for Roots Prelude to a Declaration of Duties
towards Mankind*. London & New York: Routledge, 2002.

Članci

- Adorno, Theodor W. “Vaspitanje posle Aušvica”. u: Treći Program, Be-
ograd: Treći program, 2005.
- Krupić, Safet. “Problem umjetničke kritike”. u: *Progresivna misao u
BiH 1918–1941. Književno kritički i estetički radovi*, ur. Vojislav Mak-
simović, Franc Cengle, Arif Tanović, Sarajevo: Svjetlost, 1983.
- Krupić, Safet. “Problem umjetnosti”. u: *Progresivna misao u BiH 1918–
1941. Književno kritički i estetički radovi*, ur. Vojislav Maksimović,
Franc Cengle, Arif Tanović, Sarajevo: Svjetlost, 1983.

- Krupić, Safet. “Andre Gide”. u: *Progresivna misao u BiH 1918–1941. Književno kritički i estetički radovi*, ur. Vojislav Maksimović, Franc Cengle, Arif Tanović, Sarajevo: Svjetlost, 1983.
- Krupić, Safet. “Mi danas”. u: *Progresivna misao u BiH 1918–1941. Književno kritički i estetički radovi*, Vojislav Maksimović, Franc Cengle, Arif Tanović, Sarajevo: Svjetlost, 1983.
- Krupić, Safet. “Filozofija i nauka”. u: *Bošnjaci i moderna*, ur. Šaćir Filandra, Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1996.
- Marx, Karl. “Prilog kritici političke ekonomije (Predgovor)”. u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, ur. Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin i Momir Nikić, Zagreb: Stvarnost, 1979.
- Marx, Karl. “Prilog kritici Hegelove filozofije prava”. u: *Rani radovi*, ur. Karl Marx, Friedrich Engels, Zagreb: Naprijed, 1989.

Sadržaji s interneta

- “Poimenički popis žrtava”, Spomen-područje Jasenovac (pristup ostvaren: 28. aprila 2025, <https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284>).
- “Jasenovac”, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 2013.–2025. (pristup ostvaren: 28. aprila 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/jasenovac>).

Summary

Safet Krupić in a New-Historiographical Reading: A Contribution to the Culture of Memory in Bosnia and Herzegovina

Safet Krupić was the most significant Bosniak philosopher of the first half of the 20th century, 75 and one of the most prominent theorists and activists of the Bosniak left of that time, whose writings had a substantial impact on shaping leftist thought and political engagement within the Bosniak context of Bosnia and Herzegovina. His works, which address questions of identity, class struggle, and emancipation, represent a key contribution to understanding the complex social and political processes of the former state. His analyses demonstrate how economic injustice and social exclusion are inseparably linked to national questions, and how true liberation of society cannot be achieved without addressing economic, cultural, and educational issues.

In our ongoing efforts to raise awareness and foster discussions about critical intellectual engagement and the poetics of resistance within critical art, the example of Safet Krupić, although largely unknown to the wider public, can also help frame reflections on the position of the individual in totalitarian societies within a more contemporary context. In that struggle, intellectuals who refused to conform to various totalitarianisms fulfilled the essential condition of embedding their critical consciousness into their art and science. Their intellectual engagement, social and cultural sensitivity, and critical art stood against all forms of dilettantism, mediocrity, dogmatism, vulgarity, barbarism, and killing. Their dissatisfaction with historical events was transformed into defiance, into an aesthetic of resistance to bad taste and a rebellion against the totalitarian violence of history, defending the principles of individuality and personal freedom.

Intellectuals like Safet Krupić, though forgotten, were often the bearers of progressive ideas and defenders of universal values. Their work transcends its historical moment—it remains an intellectual and moral legacy that should serve as a foundation for reflecting on contemporary currents and challenges in Bosnian Herzegovinian society. The forgetting of such figures often goes hand in hand with social amnesia, which enables the reproduction of ignorance, populism, and ideological manipulation. The culture of memory, in contrast, encourages reflection, dialogue, and the creation of a shared symbolic space, which is especially important in a society that still bears the wounds of conflict and in which narrative fragmentation is present. Ultimately, the culture of memory for forgotten intellectuals from Bosnia and Herzegovina is not merely an act of remembrance but also a political and ethical act—an expression of the will to permanently establish knowledge, dialogue, and freedom of thought as foundations of social life. Forgetting Safet Krupić would mean the loss of a valuable layer of collective memory, a layer that testifies to the existence of a thoughtful, culturally grounded, and ethically responsible Bosniak and Bosnian Herzegovinian intellectual elite. Therefore, by recalling his texts and his social and intellectual engagement, we open space to rethink important questions: how religious identity can be lived in a secular society, how tradition can relate to modernity, and how to build a culture of dialogue and self-reflection. Krupić's composure, depth, and absence of rhetorical extremism are precisely the values that can still serve as a guide today.

In the end, forgetting people like Safet Krupić also has ethical implications: in forgetting them, we forget the possibilities they left behind—the possibility of thinking free from dogma, of a faith that is not closed, and of an identity that does not exclude.

UDK: 623.74 (497.6 + 497.5) “ 1944 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.321

Primljen: 14. 5. 2025.

Prihvaćen: 7. 11. 2025.

Izvorni naučni rad

Sead Vrana

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

vranax@gmail.com

Kampanja Mediteranskih savezničkih vazdušnih snaga protiv njemačke operacije Rösselsprung – Konjićev skok od 25. maja do 6. juna 1944. godine

Apstrakt: Protiv njemačkih snaga koje su izvodile operaciju Rösselsprung Mediteranske savezničke vazdušne snage od 25. maja do 6. juna 1944. godine izvršile su 110 borbenih zadataka sa 1207 operativnih letova. Lovačka avijacija je djelovala protiv njemačkih kopnenih snaga, saobraćaja i aerodroma na prostoru između Zadra, Zagreba, Banje Luke i Mostara, s težištem na pravcima od Bihaća, Knina, Bosanskog Grahova i Livna prema Drvaru, dok su bombarderi napali gradove, saobraćajna čvorišta i aerodrome na širem prostoru izvođenja operacije. Saveznička vazduhoplovna djelovanja s jedne strane značajno su usporila njemačko napredovanje i osujetila manevar, dok su s druge izazvala velike kolateralne žrtve u gradovima.

Ključne riječi: Rösselsprung, Konjićev skok, Drvar, Drugi svjetski rat, Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo (RAF), Američko armijsko ratno vazduhoplovstvo (USAAF), Mediteransko savezničko ratno vazduhoplovstvo (MAAF).

Abstract: The Mediterranean Allied Air Forces launched 110 missions with 1207 sorties against German forces that conducted operation Rösselsprung from May 25th to June 6th 1944. Fighter aircraft struck German ground

forces, transportation routes, and airfields between Zadar, Zagreb, Banja Luka and Mostar focusing on areas from Bihać, Knin, Bosansko Grahovo and Livno to Drvar, while bombers attacked towns, traffic junctions and airfields across the wider operational area. Allied air operations significantly slowed the German advance and disrupted their maneuvering, but also caused considerable collateral civilian casualties in urban areas.

Keywords: Rösselsprung, Konjićev skok, Drvar, World War Two, Royal Air Force (RAF), United States Army Air Forces (USAAF), Mediterranean Allied Air Forces (MAAF).

O njemačkoj operaciji Rösselsprung, u jugoslavenskoj historiografiji poznatoj kao *Konjićev skok*, *Desant na Drvar* ili *Sedma neprijateljska ofanziva*, pokušaju njemačkih snaga da zarobe Josipa Broza Tita, napisano je više radova. Međutim, djelovanja savazničke avijacije protiv njemačkih jedinica u njima se spominju sporadično ili u kontekstu borbi na zemlji. Autori poput Miškovića¹ kod nas ili Greentreea² u inostranstvu fokusiraju se na vođenje kopnenih operacija. Drugi, poput Eyrea,³ analiziraju razloge njemačkog neuspjeha da ostvare primarni cilj, ulogu transportne avijacije u operaciji poput Learya,⁴ dok Ulepič⁵ saveznička djelovanja spominje u kontekstu opće vazduhoplovne situacije. Slavko Odić⁶ spominje pojedina djelovanja avijacije, ali u kontekstu napredovanja njemačkih snaga bez detaljnije analize. Svim autorima je zajedničko da navode broj od “više od 1000” do 1200 borbenih letova koje su

¹ Petar Mišković, *Bitka za Drvar* (Sarajevo, Veselin Masleša, 1974).

² David Greentree, *Knight's Move: The Hunt for Marshal Tito 1944* (Oxford, Osprey Publishing, 2012).

³ Wayne D. Eyre, *Operation Rösselsprung and the Elimination of Tito, 25 May 1944: A Failure in Planning and Intelligence Support* (Quantico, Marine Corps University, 2002).

⁴ William M. Leary, *Fueling the Fires of Resistance: Army Air Forces Special Operations in Balkans During World War II* (Maxwell AFB: Airforce History and Museums Program, 1995).

⁵ Zdenko Ulepič, “Kratak pregled razvoja vazduhoplovne situacija na jugoslovenskom ratištu”, u: *Vazduhoplovstvo u strategiji NOR-a*, ur. Ivo Matović (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986).

⁶ Slavko Odić, *Desant na Drvar maja 1944*. (Beograd, Vojnoistorijski institut, 1981).

saveznici izvršili kao podršku NOVJ-u. Namjera je ovog rada da popuni tu prazninu i opiše uloženi napor borbene avijacije, pogotovo zbog nepotpunih ili netačnih podataka iznesenih o ovoj temi u nekim ranijim radovima. Kako bi to bilo urađeno, kao primarni izvori podataka korišteni su operativni dnevnici savezničkih jedinica nivoa eskadrile i winga/grupe,⁷ a potom i zbirni izvještaji komandi Mediteranskih savezničkih vazdušnih snaga, depeše XV brdskog armijskog korpusa Wehrmachta (XV. Geb. A. K.) i izvještaji lokalnih civilnih i vojnih vlasti.

Njemačke i savezničke vazdušne snage pred operaciju Rösselsprung

Od početka 1943. godine za vazduhoplovna djelovanja nad prostorom Jugoslavije njemačko ratno vazduhoplovstvo – Luftwaffe formiralo je Vazduhoplovnu komandu *Jugoistok*,⁸ koja je u svom sastavu imala Vazduhoplovnu komandu *Hrvatska* (Fliegerfuhrer *Kroatien*) i Vazduhoplovnu komandu *Albanija*. Početkom 1944. godine u sastavu Fliegerfuhrer *Kroatien* nalazilo se 5 eskadrila obrušavajućih bombardera, dvije bombarderske, dvije noćne borbene eskadrile, jedna lovačka, jedna izviđačka i jedna sanitetska eskadrila s ukupno 119 aviona⁹ s osnovnim zadatkom protivpartizanske borbe. Osim jedne lovačke eskadrile iz sastava 27. lovačke divizije (JG27) na Aerodromu Lučko kod Zagreba i izviđačke eskadrile 12. grupe za taktičko izviđanje (NAGr12) locirane na Aerodromu Jesenice kod Mostara, koje su bile naoružane lovcima Messerschmitt Bf-109G, avioni većine jedinica Fliegerfuhrer *Kroatien* bili su neadekvatni za djelovanja protiv saveznika. Za izvršenje operacije *Rösselsprung* njemačka Vazduhoplovna komanda *Hrvatska* pojačana je dodatnim snagama, pa je rasporedila ukupno 25 eskadrila borbene i

⁷ U RAF wing bio je formacija ekvivalenta puka, a grupa divizije, dok je u USAAF bilo obrnuto (op. a.).

⁸ Vazduhoplovna komanda *Jugoistok* formirana je u okviru Luftflotte 2, stacionirane u Italiji i nadležne za vazduhoplovne operacije nad Mediteranom, ali je početkom 1943. godine osamostaljena (op. a.).

⁹ Vojislav Mikić, "Neprijateljeva avijacija u Jugoslaviji", u: *Vazduhoplovstvo u strategiji NOR-a*, ur. Ivo Matović (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986).

transportne avijacije¹⁰ na sedam aerodroma, Ceravci kod Bihaća i Zalužani kod Banje Luke u Bosni i Hercegovini, Pleso i Lučko kod Zagreba u Hrvatskoj, Gorica i Cerklje u Sloveniji i Alibunar u Srbiji radi pružanja podrške jedinicama pod komandom XV.Geb.A.K. koje su izvodile operaciju.¹¹

Pored Luftwaffe nad prostorom NDH djelovalo je i Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske (ZNDH). Ono nije bilo pod komandom Fliegerfuhrer *Kroatien*, ali je uveliko sarađivalo s njemačkim snagama. Početkom 1944. godine ZNDH je u svom sastavu imalo jednu lovačku, tri bombarderske, dvije izviđačke i četiri eskadrole za vezu raspoređene u četiri grupe na aerodromima pored Zagreba, Sarajeva, Mostara i Banje Luke.¹² Naoružanje u ovom periodu činili su isključivo zastarjeli tipovi aviona, tako da su zadaci koje je izvršavalo uglavnom bili izviđanje, snabdijevanje, prijenos pošte, te bombardovanje i protivpartizanska djelovanja. U prvoj polovini 1944. godine od osoblja Hrvatske zrakoplovne legije s Istočnog fronta i novoobučenog osoblja formirane su još tri lovačke eskadrole koje su bile potčinjene Fliegerfuhrer *Kroatien* sa zadatkom odbrane NDH od savezničkih aviona.¹³ No, opremljene zastarjelim avionima, bez sistema veze i dojavljivanja, nisu bile ni približno ravnopravan protivnik engleskim i američkim jedinicama. To se pokazalo i kada je u napadu 7. winga Južnoafričkog ratnog vazduhoplovstva (SAAF) 6. aprila 1944. godine na Aerodromu Zalužani kod Banje Luke gotovo desetkovano 23. lovačko jato¹⁴ ZNDH.

U tom periodu Mediteranske savezničke vazdušne snage (MAAF) za izvođenje borbenih djelovanja na različitim operativnim nivoma nad

¹⁰ Mikić, 86.

¹¹ National Archives and Record Administration, *Collection of the Foreign Records Seized, German Documents*, T314, Rolna 563, (NARA. T314, 543) *Beferbung fur Unterstutzung der Unterhemen Roselssprung okvir 000667*.

¹² Danijel Frka, Josip Novak, Siniša Pogačić, *Zrakoplovstvo Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*. (Zagreb: PC Grafičke usluge d.o.o., Zagreb, 1998), 104.

¹³ *Ibid.*, 113.

¹⁴ Eskadrila u ZNDH (op. a.).

mediteranskim bojištem uspostavile su tri organizacione jedinice, odnosno komande nižeg ranga. Mediteranske savezničke taktičke vazdušne snage (MATAF) sastavljene su od američke 12. vazdušne armije i britanskog Desert Air Force (DAF). Mediteranske savezničke strateške vazdušne snage (MASAF) bile su sastavljene od američke 15. vazdušne armije i britanske 205. grupe. I Mediteranske savezničke obalske vazdušne snage (MACAF) bile su sastavljene od Komande *Malta*, Komande *Bliski istok* i jedinica veličine winga i grupe raspoređenih na Mediteranu. MAAF je početkom maja 1944. godine brojao 13.000 aviona i 300.000 ljudi,¹⁵ a samo u Italiji je imao 4.900 borbenih aviona.¹⁶

Početkom 1944. godine vazduhoplovna djelovanja nad istočnom jadranskom obalom i unutrašnjosti izvršavale su sve tri organizacione jedinice MAAF-a. Bombarderske operacije izvodile su jedinice MASAF-a i MATAF-a. Lovačke i lovačko-bombarderske zadatke najprije su izvršavale jedinice sastava Pustinjskog ratnog vazduhoplovstva (DAF), koje je bilo pod kontrolom MATAF-a, no kada su savezničke vazdušne snage počele izvoditi operaciju *Strangle* te pružati podršku kopnenim snagama tokom operacije *Diadem*, djelovanja DAF-a koncentrisana su u Italiji,¹⁷ a 242. grupa RAF pod komandom MACAF-a preuzela je gotovo sve lovačke zadatke na istočnoj strani Jadranskog mora. Pod komandom 242. grupe RAF-a bili su raspoređeni 286. i 323. wing RAF sa ukupno sedam skvadrona lovaca Supermarine Spitfire, tri skvadrona dvomotornih lovaca Bristol Beaufighter, jednim skvadronom srednjih bombardera Martin Marauder i jednim skvadronom lakih bombardera Lockheed Hudson.¹⁸ U tom je periodu 242. grupa zadatke izviđanja,

¹⁵ Historian HQ MAAF "Present Tasks and Evolution of the Allied Air Power in the Mediterranean" u: *Air Power in Mediterranean, Headquarters Mediterranean Allied Air Forces*, February 1945. 7.

¹⁶ Kažimir Pribilović, *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu* (Zadar: Matica hrvatska Zadar, 2006), 122.

¹⁷ Air Force History Research Agency (AFHRA), Microfilmed Airforce Publications and Forms (MAFPF), rolno A6015.

¹⁸ The National Archives (TNA), *Air Ministrz and Sucessors, Operations Record Books* (AMS: ORB), signatura: AIR23/6906.

napada na kopnene ciljeve, pratnje pomorskih konvoja, napada na brodove i lovačkih patrola izvršavala na širokom frontu koji je obuhvatao jadranski i egejski akvatorij, te prostor Albanije, Grčke i Jugoslavije koji je bio unutar doleta aviona, odnosno nad Tirenskim i Ligurskim morem i prema južnoj Francuskoj. U drugoj polovini aprila i početkom maja 1944. godine nad jugoslavenskim kopnom djelovali su 32.¹⁹, 73.²⁰ i 253.²¹ skvadroni RAF-a s aerodroma Foggia i Grottaglie u južnoj Italiji, a aerodrom na Visu koristili su za dopunu gorivom. Njihovi zadaci uglavnom su bili borbena izviđanja i lovačke patrole u kojima je napadan željeznički i drumski saobraćaj do linije Sinj – Ljubuški – Mostar – Trebinje, a povremeno i dublje do linije Bihać – Banja Luka.²²

Principijelno, i njemačke i savezničke vazdušne snage smatrale su prostor zapadnog Balkana sporednim frontom. Luftwaffe je, mimo jedinica namijenjenih protivpartizanskoj borbi, na tom prostoru držala lovačke snage okvirno veličine puka čija je osnovna uloga bila odbrana teritorije Reicha i naftnih postrojenja u Rumuniji od prodora teških bombardera iz Italije, te izviđanje savezničkih pokreta na Jadranu. Saveznici su, s druge strane, Balkan posmatrali kao krilo mediteranskog bojišta, te su u ranoj fazi djelovanja na ovom prostoru, koja će se završiti upravo operacijom Rösselsprung i formiranjem Balkanskog ratnog vazduhoplovstva kratko nakon nje, napadali samo pomorske i kopnene linije snabdijevanja, te aerodrome s kojih bi mogle biti ugrožene savezničke snage. Sam broj zadataka s ove strane Jadranskog mora bio je gotovo zanemariv u poređenju s obimom djelovanja na Apeninskom poluostrvu.²³

¹⁹ TNA, AMS: ORB, AIR27/363.

²⁰ TNA, AMS: ORB, AIR27/634.

²¹ TNA, AMS: ORB, AIR27/1029.

²² Za više informacija o organizaciji savezničkog vazduhoplovstva na Mediteranu vidi: Sead Vrana, "Balkansko ratno vazduhoplovstvo i njegova borbena dejstva iznad Bosne i Hercegovine", *Prilozi*, br. 51, 2022, 197–246.

²³ Sead Vrana, "Balkansko ratno vazduhoplovstvo i njegova borbena dejstva iznad Bosne i Hercegovine", *Prilozi*, br. 51, 2022, 197–246.

Hronologija savezničkih vazduhoplovnih djelovanja u operaciji Rösselsprung

25. maj 1944. godine

Po početku njemačkog napada putem savezničke misije u 8. korpusu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) tražena je intervencija savezničke avijacije radi bombardovanja njemačkih snaga.²⁴ Ovog dana savezničko vazduhoplovstvo izvelo je prva dva od 110 zadataka izvršenih tokom narednih 13 dana. No, to su bili redovni zadaci planirani ranije; formalno su djelovanja protiv njemačkih snaga koje su izvodile operaciju počela tek narednog dana.

Dvije sekcije od po četiri aviona Spitfire Mk.Vc 73. skvadrona RAF koje su poletjele sa Visa u 10.40 i 13.00 sati prema Bihaću napale su konvoj od oko 100 vozila između Bihaća i Bosanskog Petrovca te ih više zapalili. Prva sekcija uočila je veliku formaciju njemačkih transportnih aviona Junkers Ju-52, najvjerovatnije Četvrte transportne divizije, koji su s aerodroma Zalužani prevozili drugi talas padobranskog desanta, ali je nije napala jer je prethodno potrošila municiju.²⁵ Druga sekcija je nakon konvoja napala bihaćki aerodrom, na kojem prijavila da je 12 aviona uništila,²⁶ a poručnik Martin je oborio Henshel Hs-126B-1 iz sastava Izviđačke eskadrile Hrvatska (NASt. Kroatien), u kojem su poginuli natporučnik Feodor Hofman i štabni narednik Hans Sadler.²⁷ Prema njemačkim izvorima, šteta na aerodromu je bila manja, dva Ju-87 Stuka i četiri Hs-126 su uništena na zemlji, a jedan oboren.²⁸

²⁴ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom V, knj. 25 (Beograd: Istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1965), 111, Izveštaj komandanta 1. proletarskog korpusa NOVJ od 25. maja 1944. Aleksandru Rankoviću o nadiranju neprijateljskih snaga ka Drvaru, 390.

²⁵ TNA, AMS: ORB, AIR27/634/8.

²⁶ NARA, T314, 563, Ferenschreiben Ic/Ia Nr. 2741/44 geh, 000644.

²⁷ Michael Balls, *Deutsche Luftwaffe Losses & Claims: Part 32-II 16.-31. May 1944* (Independently published, 2019).

²⁸ NA, Admiralty: Intelligence from intercepted German, Italian and Japanese radio communications, WWII (Admiralty, Intelligence), sign. DEFE 3/161 KV5285.

Šest Spitfirea Mk.Vc 253. skvadrona RAF bombardovalo je saobraćaj kod Ljubuškog, ali nisu djelovali protiv snaga koje su izvodile operaciju Rösselsprung, a treći zadatak 73. skvadrona je opozvan. Piloti 253. skvadrona uočili su dva Messerschmitta Bf-109, najvjerovatnije iz NAGr12 iz Mostara, koji su se povukli pred savezničkim avionima.

26. maj 1944. godine

U izvještajima savezničkih vazduhoplovnih jedinica tek su od 26. maja formalno naznačeni zadaci izvršeni kao *podrška Titu, pomoć Titovim snagama* i sl., kada počinje saveznički odgovor na njemačku ofanzivu.

Dva zadatka ovog dana ponovo je izvršio 73. skvadron RAF-a, bombardovanje aerodroma kod Bihaća s 5 aviona, te patrolu i napad na njemački konvoj u Suvaji kod Bosanskog Petrovca s tri aviona. Na aerodrom su bacili 1,15 tona bombi, a potom kod Bosanskog Petrovca napali konvoj. U ovim napadima skvadron je izgubio dva pilota.²⁹ Komandant skvadrona John Hereward Chase pogođen je iznad aerodroma, te je zarobljen nakon prisilnog slijetanja,³⁰ a Novozelčanin zastavnik Thomas Wadeson Buckley³¹ poginuo je prilikom napada na vozila.

Također je dva zadatka s po 6 aviona izvršio 253. skvadron RAF-a – prvi, bombardovanje aerodroma sa 1,3 tone,³² te napad na vozila 5 kilometara sjeverno od Bihaća. Na drugom zadatku formacija je uočila 3 Henschela Hs-126B-1, od kojih je poručnik Conradi oborio jednog, drugog su skupa oborili poručnik Conradi i zastavnik Mellvile, a trećeg su oštetili.³³ I ovo su bili avioni iz sastava NAST. Kroatien u kojima su poginuli poručnik Erich Egler, natporučnik Wilhelm Korth i štabni

²⁹ TNA, AMS: ORB, AIR27/634/10.

³⁰ NARA, National Archives Collection of Foreign Record Siezed, Record group: 242, Series: Downed Allied Aircraft Reports, File unit: ME-1285.

³¹ Web site All Spitfire pilots <https://allspitfirepilots.org/pilots/3736> (pristupljeno 18. 3. 2025).

³² Količine bombi date su u metričkim tonama, dok su u izvorima navedene u kratkim (imperijalnim) tonama.

³³ TNA, AMS: ORB, AIR27/1512/9.

narednik Wemer Buczinski, a ranjen je podoficir Rudi Dressel.³⁴ Prema njemačkim izvještajima, u ovim napadima na aerodrom uništeno je pet aviona, jedno vozilo i depo s gorivom, a dva su vojnika poginula.³⁵

Šest Spitfirea Mk.Vc 249. skvadrona RAF na pravcu Obrovac – Ripač pod zaštitom dva Spitfirea Mk. IX 32. skvadrona RAF-a napali su dvije formacije Henshela Hs-126, te su četiri oborili poručnici Kingston, Whittington, Sinclair i zastavnik Bowman. Patrola je uočila i konvoj od oko 60 vozila istočno od Ripča, ali ga nije napala.³⁶

Dva Spitfirea Mk.Vc 185. skvadrona RAF-a upućena u patrolu izvijestili su o napadu na kamione na području Doljana bez više detalja,³⁷ dok dva aviona 32. skvadrona RAF-a nakon lovačke patrola na području Bihaća nisu izvijestili o napadu na njemačke snage.

Teški bombarderi USAAF-a također su uključeni u djelovanja nad sjeverozapadnom Bosnom. U 10.20 sati 36 bombardera B-17 Flying Fortress 99. bombarderske grupe s pratnjom od 22 lovca P-38J Lightning 97. skvadrona 82. lovačke grupe bacilo je 93 tone bombi na taktičke mete u Bihaću.³⁸ Pogođeni su: kasarna, komanda korpusa, kancelarija generala policije, stanica prve pomoći, objekat za dezinfekciju, te je poginulo 5, ranjeno 30, a zatrpano 24 njemačka vojnika i oficira,³⁹ a kasarne su pretrpjele veliku štetu.⁴⁰

Nova 24 lovca P-38J Lightning 82. lovačke grupe USAAF-a sa 3,6 tona bombi bombardovala su Aerodrom Zemunik kod Zadra. Piloti su prijavili uništenje najmanje jednog i oštećenje osam aviona, te pogotke u aerodromsku infrastrukturu,⁴¹ ali stvarna šteta bila je manja, dva

³⁴ Michael Balls, *Deutsche Luftwaffe Losses & Claims: Part 32-II* 16. – 31. May 1944 (Independently published, 2019).

³⁵ TNA, Admiralty: Intelligence, DEFE 3/161 KV5322.

³⁶ TNA, AMS: ORB, AIR27/1499/10.

³⁷ TNA, AMS: ORB, AIR27/1141/10.

³⁸ AFHRA, MAFPF, A6116, 001206.

³⁹ NARA, T314, 563, Ferenschreiben Nr. 2760/44 Geh., 000628.

⁴⁰ TNA, Admiralty: Intelligence, DEFE 3/161 KV5322.

⁴¹ AFHRA, MAFPF, B0169, 427–429.

neupotrebljiva aviona, požar na hangaru, te direktan pogodak u depo bombi, pri čemu sam aerodrom nije izbačen iz funkcije.⁴²

Noćni lovac Beaufighter Mk.VIF 255. skvadrona RAF patrolirao je od 21.40 do 23.15 sati između Bihaća i Banje Luke. Pilot je izvijestio da je kod Bosanskog Petrovca uočio vatre koje bi mogle poticati od zapaljenih vozila, te je prijavio konvoj od oko 40 vozila koji mu nije bilo dozvoljeno napasti.⁴³

U izvještajima XV.Geb.A.K. naveden je gubitak 12 aviona koji su tog dana uništeni na Bihaćkom aerodromu,⁴⁴ od čega 8 u bombardovanju USAAF-a,⁴⁵ te da su djelovanja lovaca iz niskog leta na pravcima napredovanja 7. SS divizije Prinz Eugen i 105. SS izviđačkog puka omeli planiranu dinamiku izvođenja operacija.⁴⁶ Bombardovanje Bihaća pogodilo je centar grada, te su lokalne vlasti izvijestile da je čitav grad s predgrađima gotovo uništen,⁴⁷ ali da broj žrtava navodno nije velik.⁴⁸

27. maj 1944. godine

Dana 27. maja vrijeme koje se pokvarilo i gusta naoblaka popodne usloveli su izvršenje manjeg broja zadataka nego prethodnog dana.

Prva sekcija od četiri Spitfirea Mk.Vc 253. skvadrona južno od Bosanskog Novog napala je oko 40 kamiona, te zapalila 12, uključujući cisternu, i oko 20 oštetila. Zbog pogotka u avion vazduhoplovni narednik

⁴² TNA, Admiralty, Intelligence, DEFE 3/161 KV5452.

⁴³ TNA, AMS:ORB, AIR27/1519.

⁴⁴ NARA, T314, 563, Ferenschreiben Nr. 2741/44 Geh., 000644.

⁴⁵ NARA, T314, 563, Ferenschreiben Nr. 2760/44 Geh., 000628.

⁴⁶ NARA, T314, 563, Ferenschreiben Nr. 2770/44 Geh., 000624.

⁴⁷ Bihać je 17. maja 1944. godine bombardovala 2. bombarderska grupa USAAF, kada je većina gradskih objekata uništena (op. a.).

⁴⁸ Hrvatski državni arhiv, Ministarstvo oružanih snaga, Dnevno izvješće Ia broj. 148/44 Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga od 27. V. 1944. (dalje: HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 148/44 od 27. V. 1944).

Hugh Denis Woodgreen Tuffnell prisilno je sletio,⁴⁹ te je zarobljen.⁵⁰

Tri Spitfirea Mk.Vc 185. skvadrona izvršila su ofanzivnu patrolu tokom koje su napali i oštetili dva kamiona, ali njihov izvještaj ne navodi više detalja ovog zadatka.⁵¹

Dva Spitfirea Mk.Vc 32. skvadrona RAF-a tokom izviđanja iznad mjesta Prekaja, između Glamoča i Drvara, primijetili su eksplozije. Na povratku s Bračkog kanala presreli su tri njemačka aviona Messerschmitt Bf-109G, koji su se odmah povukli prema obali.⁵²

Tri Spitfirea Mk.Vc, dva iz 253. i jedan iz 73. skvadrona,⁵³ te 4 iz 249. skvadrona⁵⁴ RAF-a zbog lošeg vremena vratili su se na Vis.

Saveznici su 27. maja izvršili tri zadatka s 9 borbenih letova, te izgubili jedan avion čiji je pilot zarobljen.

28. maj 1944. godine

Tri zadatka sa po četiri Spitfirea Mk.Vc izvršio je 73. skvadron RAF-a nad područjem Knina i Bihaća. Piloti su prijavili da su u okolini Knina uništili najmanje 8 i oštetili najmanje 19 vozila i 10 njemačkih vojnika ubili, a u okolini Bihaća s 0,7 tona bombi uništili dva velika vozila. Pri likom bombardovanja poginuo je pilot zastavnik Eric Holdgate Baker.⁵⁵

Piloti Spitfirea Mk.Vc 253. skvadrona RAF-a izvršili su 4 zadatka sa 18 borbenih letova, jedan na pravcu Livno – Bosanski Petrovac i tri u okolini Bosanskog Grahova. U okolini Bosanskog Grahova prijavili su uništenje borbenog vozila, deset kamiona, autobusa, cisterne za gorivo i protivavionskog oruđa, te oštećenje tenka i 15–20 kamiona. Na ovom zadatku zastavnik H. L. Theobald iskočio je padobranom iz pogođenog

⁴⁹ TNA, AMS: ORB, AIR27/1512/9.

⁵⁰ NARA, Record group: 242, File unit: ME-1286.

⁵¹ TNA, AMS: ORB, AIR27/1411/10.

⁵² TNA, AMS: ORB, AIR27/363/9.

⁵³ TNA, AMS: ORB, AIR27/1499/10.

⁵⁴ TNA, AMS: ORB, AIR27/634/9.

⁵⁵ TNA, AMS: ORB, AIR27/634/10.

aviona u okolini Maljakova, ali su ga spasili partizani, pa se 14. decembra 1944. godine vratio u skvadron.⁵⁶

Dvije kombinovane sekcije 185. i 249. skvadrona RAF-a izvršile su 2 zadatka s 11 borbenih letova Spitfirea Mk.Vc na prostoru Knin – Bosanski Petrovac – Bihać i Bosansko Grahovo – Drvar – Prekaja, gdje su bacili jednu tonu bombi. Kod Prekaje su prijavili uništenje 6 kamiona i štabnog vozila, a kod Bosanskog Grahova napad na deset vozila koja su oštetili, jedno zapalili i ubili motociklistu.⁵⁷

Tri Spitfirea Mk.Vc 1435. skvadrona RAF-a bombardovala su kolonu između Drvara i prijavili uništenje 4 i oštećenje 6 vozila.⁵⁸

Snage Commonwealtha također pokreću bombarderske napade na mete u gradovima u sjeverozapadnoj Bosni i Krajini. Dvanaest lakih bombardera Baltimore Mk.V 21. skvadrona SAAF-a koje su pratila 4 Spitfirea Mk.Vc 32. i 185. skvadrona RAF-a bombardovali su s 9,7 tona bombi koncentracije trupa u Livnu. Bombe su pogodile prostor od raskrsnice na rubu do centra grada. U napadu je 40 civila poginulo, a bombama su uništeni bolnica i vodovod.⁵⁹ Formacija od 10 lakih bombardera Baltimore Mk.V 223. skvadrona RAF-a također je upućena na Livno i nije se srela s lovačkom pratnjom, te se vratila u bazu, dok je 12 srednjih bombardera Marauder Mk.II 12. skvadrona SAAF-a pod pratnjom 8 Spitfirea Mk.IX 1. skvadrona SAAF-a bombardovalo Bosanski Novi s 18,1 tonom bombi. Bombe su pogodile dio grada duž obala rijeka Sane i Une.⁶⁰

Pedeset P-38J Lightning 82. lovačke grupe USAAF-a podijeljenih u tri sekcije bombardovali su Bihać, Banju Luku, Livno i Knin, te napali saobraćaj i trupe na zemlji. U Bihaću je bombardovan jugoistočni dio grada. U Banjoj Luci kod objekata na južnoj i istočnoj strani aerodroma

⁵⁶ TNA, AMS: ORB, AIR27/1512/9.

⁵⁷ TNA, AMS: ORB, AIR27/1499/10.

⁵⁸ TNA, AMS: ORB, AIR27/2343/10.

⁵⁹ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 163/44 od 11. VI. 1944.

⁶⁰ TNA. AMS: ORB, AIR27/173.

u Bosanskom Aleksandrovcu, u Livnu i Kninu bombe su u centar. Ukupno je bačeno 10,5 tona bombi.⁶¹ U napadima iz brišućeg leta u Bosanskom Novom zapaljeno je šest vagona, a kod Knina teretni voz. Na aerodromu Zalužani uništeno je 14 aviona, u okolini aerodroma dva kamiona i tri motocikla,⁶² a nakon napada pronađene su 22 neeksplodirane bombe.⁶³ Kod Livna je uništen jedan avion za vezu na improvizovanoj pisti.⁶⁴ U Banjoj Luci nekoliko civila je poginulo, a oko 20 je ranjeno.⁶⁵ U okolini Bosanske Krupe poručnik Blakley oborio je dva aviona Fi-156 Storch.⁶⁶

Sa 45 P-38J Lightninga 1. lovačka grupa USAAF-a bombardovala je aerodrome Stupnik, Pleso, Kurilovec i Skopice, na kojima su pogodili piste, stajanke, hangare i pomoćne objekte. Ukupno je u ovim bombardovanjima bačeno 10 tona bombi.⁶⁷ U napadima iz brišućeg između Zagreba i Karlovca uništeno je najmanje deset kamiona, pet lokomotiva, oko 40 vagona, a više kamiona je oštećeno.⁶⁸ U napadu su poginuli dvojica ustaša i sedam civila, a ranjene 23 ustaše i oko 39 civila.⁶⁹ Poručnik Thomas E. Maloney⁷⁰ oborio je Dornier Do-17E 3. zrakoplovnog jata ZNDH, u kojem je poginula posada: natporučnik Rumler, stožerni narednik Mrzljak i zastavnik Regul.⁷¹

Do 28. maja XV.Geb.A.K. samo je od vazdušnih napada izgubio 24 kamiona, 11 automobila, tri motocikla, jedno izviđačko oklopno vozilo, dva tenka i jedan traktor, a oštećen je 21 kamion i 2 automobila.⁷² Meta

⁶¹ AFHRA, MAFPF, A6116, 01192.

⁶² TNA, Admiralty, Intelligence, DEFE 3/162 KV5677.

⁶³ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 150/44 od 29. V. 1944.

⁶⁴ AFHRA, MAFPF, B0169.

⁶⁵ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 151/44, 30. svibnja 1944.

⁶⁶ AFHRA, MAFPF, B0167A, 00139.

⁶⁷ AFHRA, MAFPF, A6116, 01192.

⁶⁸ AFHRA, MAFPF, B0040, 00729.

⁶⁹ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 151/44, 30. V. 1944.

⁷⁰ AFHRA, MAFPF, B0040, 00730.

⁷¹ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 152/44 od 31. V. 1944.

⁷² NARA, T314, 563, Ferenschreiben Nr. 2842/44 geh. 000592.

bombardovanja u Livnu bile su koncentracije trupa, ali i pored činjenice da nije bilo djelovanja protivzračne odbrane, stradalo je civilno stanovništvo, dok efekat na izvođenje operacije Rösselsprung u vojnom smislu nije sasvim poznat.

29. maj 1944. godine

29. maj obilježen je masovnim djelovanjima bombardera USAAF-a na gradove, te lovaca na saobraćaj u širem okruženju prostora izvođenja operacije Rösselsprung, ali znatno manjim obimom lovačkih djelovanja RAF-a na njemačke jedinice u zoni borbenih djelovanja oko Drvara.

Sa ukupno 10 Spitfirea Mk.Vc 253. skvadron RAF-a dva puta je bombardovao njemačke snage. U prvom su između Prekaje i Drvara bacili 0,7 tona bombi i prijavili da su šest vozila uništili i šest oštetili, a u drugom su u Vrtočama napali tenk i štabno vozilo, a potom su logor s oko 20 vozila bombardovali s pola tone bombi.⁷³ Prilikom polijetanja na prvi zadatak vazduhoplovni narednik Harisson ranjen je eksplozijom bombe koja je otpala s njegovog aviona.

Formacija 4 Spitfirea Mk.Vc 249. i 185. skvadrona RAF-a napala je 3 vozila kod Prekaje, a sljedeća 4 Spitfirea 249. skvadrona na istom području napala su konvoj s 5 vozila.⁷⁴

Teški bombarderi B-24 Liberator iz 454, 455, 456. i 459. bombarderske grupe USAAF-a izveli su dvije serije napada na dva mjesta i sedam gradova u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Između 9.10 i 9.25 sati bombardovani su Žegar i Zavalje pored Bihaća sa 17 aviona i 23,9 tona bombi,⁷⁵ odnosno 19 aviona i 34 tone bombi.⁷⁶ Na Bosanski Novi 33 aviona bacila su 48,3 tone bombi, a na Prijedor i Bosansku Krupu po 40 aviona bacilo je 71,5 tona bombi.⁷⁷ U drugoj seriji napada između 16.00 i 16.15

⁷³ TNA, AMS: ORB, AIR27/1512.

⁷⁴ TNA, AMS: ORB, AIR27/1499/9.

⁷⁵ AFHRA, MAFPF, A6459, 00023.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ AFHRA, MAFPF, A6459, 00021.

sati 36 aviona bacilo je 63,2 tone bombi na Drvar, 30 aviona 41,5 tona na Knin, 37 aviona 66,3 tone na Banju Luku i na Livno je 41 avion bacio 72,7 tona bombi.

Komanda XV.Geb.A.K., koja je teško stradala u bombardovanju Žegara, depešom je upozorila na mogućnost da su partizani njenu lokaciju prenijeli saveznicima.⁷⁸ U Drvaru, koji je bombardovan umjesto izvorno planiranog Bosanskog Petrovca, 500. SS padobranski lovački bataljon i 373. legionarska divizija također su imali teže gubitke.⁷⁹ U ostalim gradovima bombardovanja su pretežno izazvala teška razaranja i civilne žrtve. U Bosanskom Novom poginulo je 5 domobrana i 20 Nijemaca, ranjeno 15 domobrana i 16 Nijemaca, te je 39 civila poginulo, 33 ranjeno, a 99% objekata u gradu pretrpjelo je oštećenja.⁸⁰ U Prijedoru je srušeno 70 kuća, 170 oštećeno, a 29 civila i 6 domobrana je poginulo, 38 civila ranjeno i 6 nestalo.⁸¹ Izvještaj Glavnog nadzorništva rizničke straže navodi 80 poginulih.⁸² U Banjoj Luci je do 1. juna⁸³ pronađeno 200 žrtava, od kojih su 20 bili domobrani, oko 100 civila je ranjeno, a više javnih i privatnih zgrada i kuća je uništeno,⁸⁴ 50 njemačkih vojnika je ranjeno, a jedan poginuo, dok je više zgrada u centru potpuno razoreno.⁸⁵ Prema procjenama aerofotosnimaka, u Livnu je uništeno ili oštećeno oko 60% objekata.⁸⁶ U svim gradovima pogođene su i stradale pretežno rezidencijalne četvrti.

⁷⁸ NARA, T314, 563, Ferenschreiben Nr. 2821 Geh., 000578.

⁷⁹ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 25 (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1965), 179, Zapovest komande 500. SS padobranskog lovačkog bataljona o prebacivanju bataljona na polazne aerodrome kod Bečkereka, Zagreba i Banje Luke, fusnota 6, 693.

⁸⁰ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 152/44, 31. svibnja 1944.

⁸¹ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 154/44, 2. VI. 1944.

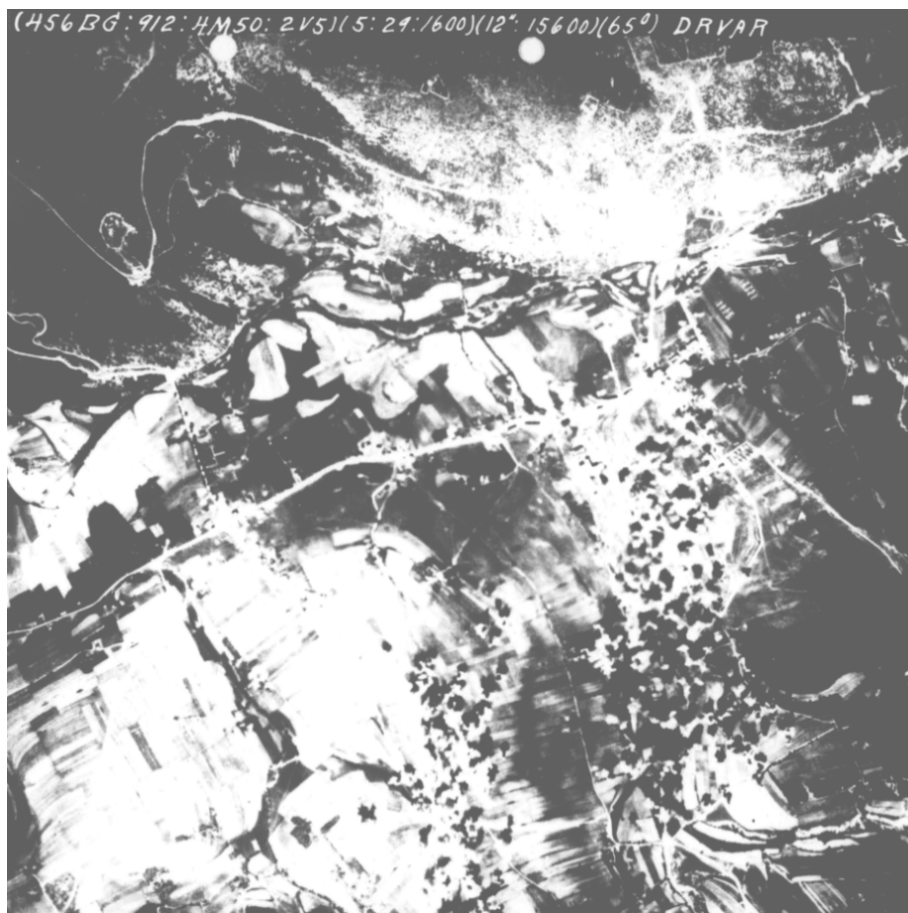
⁸² HDA, Glavno nadzorništvo rizničke straže NDH, kutija 35, 6966/44, kod Marica Karakaš Obradov, Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu: saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.- 1945, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008), 305.

⁸³ Banja Luka je bombardovana i 31. maja (op. a.).

⁸⁴ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 152/44, 31. V. 1944.

⁸⁵ TNA, Admiralty, Intelligence, DEFE 3/165, KV6412.

⁸⁶ AFHRA, MAFPF, A6459, 00055.

Fotografija 1: Vazdušni snimak bombardovanja Drvara 29. maja 1944. godine.
Izvor AFHRA.

Dvije lovačke grupe USAAF-a također su izvršile po dva napada na zemaljske ciljeve. U prvoj misiji 14. lovačke grupe USAAF-a 18 lovaca P-38J Lightning, koji su se odvojili nakon pratnje bombardera u Austriju, između Banje Luke i Mostara prijavili su uništenje ili oštećenje pet kamiona, jednog putničkog i tri teretna voza, te oko 20 ubijenih vojnika. Potporučnik Sylvester Steffes oborio je jedan Ju-87 Stuka oko 50 km sjeverno od Pule.⁸⁷ U drugoj misiji piloti 39 aviona između

⁸⁷ AFHRA, MAFPE, B0080, 01787.

Donjeg Vakufa, Jajca, Mrkonjić-Grada i Banje Luke prijavili su uništenje tri motorna vozila, šest lokomotiva, 30 vagona, od kojih su neki bili natovareni municijom i gorivom, te oko 100 ubijenih vojnika. Tokom ovog napada poručnik James Martin avionom je udario u brdo i poginuo.⁸⁸

Fotografija 2: Vazdušni snimak bombardovanja Bosanske Krupe 29. maja 1944. godine. Izvor AFHRA.

Sa 46 P-38J Lightninja 82. lovačka grupa u povratku s pratnje bombardera u Austriju na aerodromu južno od Zagreba prijavila je uništenje četiri Junkersa Ju-52, jednog bombardera Junkers Ju-88 i jednog Messerschmitta Bf-110, te oštećenje daljnja tri, a na zadarskom aerodromu

⁸⁸ AFHRA, MAFPF, B0080, 01786.

po jednog Fiata Br-20, Fi-156 Stork i Capronia Ca-313 i skladišta municije. Pored toga na pruži između Karlovca i Zagreba formacija je napala 18 lokomotiva i 100–150 vagona.⁸⁹ U drugoj misiji 48 aviona na aerodromu kod Banje Luke prijavilo je uništenje dva jednomotorna aviona, jednog tromotornog, dva Fi-156 Storch, tri dvokrilca, jednog Heinkel He-111, a vjerovatno još 2 jednomotorca, a na bihaćkom aerodromu jednog jednomotorca, jednog Macchi 202, dva Fi-156 Storch, tri Henschela Hs-126 i jednog visokokrilca. U Bihaću su zapalili depo goriva⁹⁰ na kojem bilo oko 70 vagona cisterni, a u Bosanskom Novom 20 teretnih vagona ostavili su u plamenu. U Kostajnici je napadnut voz i šest lakih tenkova, dok je putevima napadnuto pet kamiona i dva izviđačka vozila.⁹¹ Prilikom preleta Jadranskog mora prema Austriji poručnik Lawrence M. Jones zbog kvara je iskočio padobranom te je zarobljen, dok je kod Banje Luke poručnik Robert F. Clark poginuo,⁹² a poručnik Garret R. Thomas zarobljen nakon prisilnog slijetanja.⁹³

Iako manje od bombarderskih, i ovi napadi izazvali su civilne žrtve. Kod Turbeta je u napadu na voz poginulo troje, a ranjeno sedam civila,⁹⁴ a u Zavidovićima je devet civila poginulo, a 15 ranjeno.⁹⁵ U Lisičićima je u putničkom vozu poginulo šest civila, a više ranjeno,⁹⁶ a između Konjica i Ostrošca također u putničkom vozu poginuo je jedan njemački vojnik, jedan ustaša i tri civila, a 13 je ranjeno.⁹⁷ U Dubici je poginuo jedan domobran, a devet osoba je ranjeno.⁹⁸

⁸⁹ AFHRA, MAFPE, B0169, 00419.

⁹⁰ TNA, Admiralty, Intelligence, DEFE 3/164 KV6047.

⁹¹ AFHRA, MAFPE, B0169, 00414.

⁹² NARA, Record group: 242, File unit: ME-1278.

⁹³ NARA, Record group: 242, File unit: ME-1277.

⁹⁴ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 152/44, 31. V. 1944.

⁹⁵ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 154/44, 2. VI. 1944.

⁹⁶ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 151/44, 30. V. 1944.

⁹⁷ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 152/44, 31. V. 1944.

⁹⁸ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 153/44, 1. VI. 1944.

Tokom noći noćni lovac Beaufigther Mk.VIF 255. eskadrile RAF-a od 21.30 do 22.46 sati patrolirao je između Bihaća i Banje Luke. Patrola je bila bez događaja.⁹⁹

Napadi teških bombardera u kojima je tog dana bačeno 492,9 tona bombi na saobraćajna čvorišta i koncentracije trupa *radi blokade saobraćaja i izazivanja opšteg haosa*¹⁰⁰ mahom su pogodili rezidencijalna područja gradova i izazvali masovna stradanja civilnog stanovništva i razaranje imovine. Više od polovine ukupno bačenih bombi u odgovoru na operaciju Rösselsprung USAAF je bacio ovog dana.

30. maj 1944. godine

Od početka ofanzive štabovi NOVJ u više navrata tražili su djelovanja savezničke avijacije. Dana 29. maja komanda 1. proleterskog korpusa radiogramom je tražila od 8. korpusa da putem savezničke vojne misije od komande u Italiji u ime Josipa Broza Tita traži da avijacija napadne cestu Jajce – Mrkonjić – Mliništa i Drvar – Grahovo – Knin, dok su ranije traženi napadi na komunikaciju Livno – Grahovo, te djelovanja na saobraćaj na prostoru na kojem je izvođena operacija.¹⁰¹

Nastavljena su djelovanja teških bombardera napadom 55 B-17 Flying Fortress 301. i 463. bombarderske grupe USAAF-a na ranžirnu stanicu Zagreb-istok sa 82 tone bombi. Uništeno je nekoliko vagona i istovarene zalihe, te su izazvani eksplozija i požari u njenom središtu, a na susjednom aerodromu uništena su najmanje tri aviona,¹⁰² te najmanje šest civila ubijeno, a četiri ranjeno u okolnim naseljima Dubrava i Rosnička Trnava.¹⁰³

⁹⁹ TNA, AMS: ORB, AIR27/1519/110.

¹⁰⁰ Ovo je formulacija iz naređenja za bombardovanja (op. a.).

¹⁰¹ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 25 (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1965), 166, Izvod iz knjige predatih i primljenih radiograma štaba 1. Proleterskog korpusa za maj 1944. godine, 621.

¹⁰² AFHRA, MAFPF, A6116, 01171.

¹⁰³ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 152/44, 31. svibnja 1944.

Dvije misije sa po šest i dvanaest Maraudera Mk.II izvršio je 12. skvadron SAAF-a. U prvoj je s 11 tona bombi bombardovano Mlinište, a u drugoj s 21,8 tona Prekaja, gdje je izazvana velika eksplozija i viđen krater promjera oko 60 metara.¹⁰⁴ Nakon prve misije pratnja od 7 Spitfirea Mk.Vc, 253.¹⁰⁵ i 73.¹⁰⁶ skvadrona RAF-a kod Vaganja oštetila je tri oklopna vozila, a dva motogusjeničara i kamion uništila. Tokom druge piloti sedam aviona iz 249.¹⁰⁷ i 253.¹⁰⁸ skvadrona RAF-a nad putevima nisu primijetili nikakav saobraćaj.

Bombarderi Baltimore Mk.V 21. eskadrile SAAF-a također su izvršili dva zadatka s ukupno 23 borbeno leta. U prvom je 8,4 tona bombi zbog navigacione greške umjesto na Prekaju bačeno na Drvar, a u drugom 7,2 tona bombi na Mliništa.¹⁰⁹ Drugo bombardovanje pogodilo je Šesti bataljon Prve proleterske divizije,¹¹⁰ te je šest partizana poginulo, a 20 ranjeno.¹¹¹ Pratnja od sedam Spitfirea Mk.Vc iz 253. i 73. skvadrona RAF-a između Brinja i Senja uništila je pet, oštetila pet kamiona¹¹² i uništila cisternu kod Bosanskog Grahova.¹¹³

Na prvom zadatku 223. skvadron RAF-a s 12 Baltimorea Mk.V također je zbog navigacione greške bacio 9,5 tona bombi na Drvar,¹¹⁴ dok je na drugom 12 aviona bacilo 7,4 tona bombi na Mliništa.¹¹⁵ Pratnja s prvog zadatka – 6 Spitfirea Mk.Vc 249. skvadrona RAF-a na pravcu

¹⁰⁴ TNA, AMS: ORB, AIR27/173_1.

¹⁰⁵ TNA, AMS: ORB, AIR27/1512/9.

¹⁰⁶ TNA, AMS: ORB, AIR27/634/10.

¹⁰⁷ TNA, AMS, AIR27/1499/9.

¹⁰⁸ TNA, AMS, AIR27/1512/9.

¹⁰⁹ TNA, AMS, AIR27/269/5.

¹¹⁰ Odić navodi da je bombardovan 4. bataljon (op. a.).

¹¹¹ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 25 (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1965), 166, Izvod iz knjige predatih i primljenih radiograma štaba 1. proleterskog korpusa za maj 1944. godine, 629. i 631.

¹¹² TNA, AMS: ORB, AIR27/1512/9.

¹¹³ TNA, AMS: ORB, AIR27/634/10.

¹¹⁴ AFHRA, MAFPE, A6015, 00354.

¹¹⁵ TNA, AMS, AIR27/1375/46.

Drvar – Bosanski Petrovac – Bihać – Bosanska Otoka uništila je dva vozila,¹¹⁶ dok dva aviona 73. skvadrona iz pratnje na drugom zadatku nisu primijetili saobraćaj.

Lovci USAAF-a također su izvršili dvije misije. Nakon odvajanja od bombardera koje su pratili 43 P-38J Lightning 1. lovačke grupe kod Bihaća su uništili jedrilicu na aerodromu, te su napali vozila sjeverozapadno od grada i nekoliko vagona na željezničkoj stanici, te još četiri vozila, vozilo veze, radarsku stanicu i svjetionik.¹¹⁷

I 82. lovačka grupa nakon pratnje bombardera prema Hrvatskoj i Austriji s 37 lovaca P-38J Lightning USAAF-a na bihaćkom aerodromu uništila je dva transportna aviona pod maskirnim mrežama, te je napala 10 teretnih vozila na putevima od Zagreba prema Bihaću.¹¹⁸

Četiri patrole RAF-ovih lovaca, 4 Spitfirea Mk.Vc 1435. skvadrona, dvije od dva i četiri Spitfirea 249. skvadrona¹¹⁹ i dva Spitfirea Mk.IX 32. skvadrona¹²⁰ između Knina, Bihaća, Bosanskog Novog i Bosanskog Petrovca nisu uočili nikakav saobraćaj koji bi napali.

Posljedni zadatak tog dana izvršio je noćni lovac Beaufighter Mk.VIF 255. skvadrona RAF-a na prostoru od Mostara, preko Banje Luke i Bihaća prema Gospiću. Pilot je prijavio saobraćaj između Banje Luke i Bihaća, ali nije izvršio napad.¹²¹

Laki i srednji bombarderi MATAF-a su 30. maja izvršili šest napada sa 71 borbenim letom na koncentracije njemačkih snaga na prostoru sjeverozapadne Bosne. XV.Geb.A.K. izvijestio je o velikim štetama koje su na vozilima izazvala bombardovanja.¹²² Ne postoje sačuvani izvještaji o civilnim žrtvama savezničkog bombardovanja u Drvaru, jer nakon

¹¹⁶ TNA, AMS, AIR27/1499/10.

¹¹⁷ AFHRA, MAFPE, B0169, 00410.

¹¹⁸ AFHRA, MAFPE, B0169, 00721.

¹¹⁹ TNA, AMS: ORB, AIR27/1499/10.

¹²⁰ TNA, AMS: ORB, AIR27/2343/10.

¹²¹ TNA, AMS AIR27/1519.

¹²² NARA, T314, 563, Ferenschreiben Nr. 2862/44 geh. 000570.

povlačenja partizanskih snaga u gradu nije bilo civilne vlasti, a njemačka vojna uprava nije vodila evidencije o žrtvama među stanovništvom.

31. maj 1944. godine

Spitfirei Mk.Vc 253. skvadrona RAF-a izvršili su četiri zadatka sa 16 borbenih letova. Kod Sanskog Mosta onesposobili su lokomotivu, te napali vojnike koji su iskočili iz vagona i nanijeli im gubitke, a na sljedećem zadatku zapalili su sedam od 36 vagona natovarenih električnom opremom, od kojih su tri eksplodirala. U okolini Otočca napali su jedan motogusjeničar, zatim još jedan motogusjeničar i kamion natovaren bu-radima s gorivom kod Priluke, te kamion koji je prevozio vojnike kod Bosanskog Grahova, a prijavili su da su najmanje 10 vojnika ubili.¹²³

Četiri Spitfirea Mk.Vc 73. skvadrona RAF-a između Glamoča i Mliništa napali su jedno vozilo, a u Podbrđu jedan voz.¹²⁴ Greškom su na pruzi napali borce 2. bataljona 3. krajiške brigade i dva ranili,¹²⁵ dok patrola od četiri Spitfirea Mk.Vc 87.¹²⁶ i 249.¹²⁷ skvadrona RAF-a na putevima prema Banjoj Luci nije uočila ništa što bi napala, ali u povratku je uništila dva motorna vozila.

Ovog dana tri puta je bombardovan Mrkonjić Grad i ponovo dva puta Banja Luka.

Mrkonjić-Grad tri puta su bombardovali 21. skvadron SAAF-a¹²⁸ i 223. skvadron RAF-a¹²⁹ sa 36 borbenih letova lakih bombardera Baltimore Mk.V, svaki put s pratnjom od 6 Spitfirea Mk.IX 1. skvadrona

¹²³ TNA, AMS: ORB, AIR27/1512/9.

¹²⁴ TNA, AMS: ORB AIR27/634/10.

¹²⁵ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom V, knj. 26 (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1965), 38, Izvještaj štaba 3. proleterske (krajiške) brigade od 9. juna 1944. štabu 1. proleterske divizije o dejstvu brigade na prostoru Glamoč – Livno – Mliništa, 161.

¹²⁶ TNA, AMS: ORB, AIR27/713/10.

¹²⁷ TNA, AMS: ORB, AIR27/1499/10.

¹²⁸ TNA, AMS: ORB, AIR27/269/5.

¹²⁹ TNA, AMS: ORB, AIR27/137/45.

SAAF-a,¹³⁰ te su bacili ukupno 35,2 tone bombi. Jedna misija 21. skvadrona nije se srela s pratnjom te su se avioni vratili u bazu. Sva bombardovanja pogodila su grad, a nakon njih su primijećene i sekundarne eksplozije. U bombardovanju Mrkonjić Grada oko 80 stanovnika grada je poginulo, a isto toliko je ranjeno, dok su mnoge kuće porušene.¹³¹

Banju Luku dva puta je bombardovao 12. skvadron SAAF-a s ukupno 24 borbeni leti Maraudera Mk.II¹³² s pratnjom 6 Spitfirea Mk.IX 32. skvadrona RAF-a na prvom, te 5 na drugom bombardovanju.¹³³ Na grad je bačena 41 tona bombi, koje su pogodile rezidencijalne dijelove grada. Srušen je Hirurški odjel Vojne bolnice i više objekata u centru i starom dijelu grada, a nakon napada civilno stanovništvo mahom je izbjeglo iz grada.¹³⁴ Piloti lovačke pratnje izvijestili su da su nakon bombardovanja dim i vatra bili vidljivi s udaljenosti 50–60 kilometara.

¹³⁰ TNA, AMS: ORB, AIR27/11.

¹³¹ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 158/44 od 6. VI. 1944. godine.

¹³² TNA, AMS: ORB, AIR27/173_1.

¹³³ TNA, AMS: ORB, AIR27/363/10.

¹³⁴ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 154/44 od 2. VI. 1944. godine.

Fotografija 3: Vazdušni snimak bombardovanja Mrkonjić-Grada 31. maja 1944. godine. Izvor: National Archives, London.

Tokom dana RAF je djelovao i na drugim pravcima s dvije patrole sastavljene od ukupno 8 Spitfirea Mk.Vc 87.¹³⁵, 249.¹³⁶ i 1435.¹³⁷ skvadrona upućene prema Mostaru i Sarajevu. Jedna nije uočila mete, a druga je između Mostara i Ilidže napala tri voza, dok je u povratku uništila jedno motorno vozilo.

¹³⁵ TNA, AMS: ORB, AIR27/713/10.

¹³⁶ TNA, AMS: ORB, AIR27/1499/10.

¹³⁷ TNA, AMS: ORB, AIR27/2343/10.

Laki i srednji bombarderi 31. maja izvršili su pet zadataka u kojima su ponovo izazvane civilne žrtve uz sumnjiv učinak na samu operaciju Rösselsprung. Učinak lovaca bio je relativno skroman s obzirom na znatno manji obim njemačkog saobraćaja u zoni djelovanja. Naime, zbog gubitaka koje su nanosili saveznički avioni XV.Geb.A.K. 30. maja izdao je naređenje da se sav saobraćaj i marševi vrše isključivo noću.¹³⁸

Fotografija 4: Bombarder Marauder Mk.II 12. skvadrona Južnoafričkog ratnog vazduhoplovstva tokom bombardovanja Banje Luke 31. maja 1944. godine.

Izvor: Imperial War Museum.

1. juni 1944. godine

Od ovog dana savezničke taktičke vazdušne snage već su pomicala fokus sa sjeverozapadne Bosne, te su samo dva zadatka izvršena nad ovim prostorom.

Od dvije misije 253. skvadrona RAF-a samo jedna sa 4 Spitfirea Mk.Vc izvršena je iznad sjeverozapadne Bosne tokom koje su na

¹³⁸ NARA, T314, 563, Ferenschreiben Nr. 2875/44 geh. 000834.

Bihaćkom aerodromu zapaljeni 2 Ju-87 Stuke i 2 Henshela Hs-126. Druga je izvršena pravcem Knin – Gospić – Otočac, te je napadnuta kolona zaprežnih kola.¹³⁹

Također, od dvije misije 73. skvadrona RAF-a jedna je bila nad sjeverozapadnom Bosnom. 4 Spitfirea Mk.Vc s pratnjom 2 Spitfirea Mk.IX 32 skvadrona¹⁴⁰ bombardovala su Drvar sa 1,9 tona bombi, te u povratku uništila jedan motocikl s prikolicom i jedan kamion.¹⁴¹ U drugoj misiji 4 aviona su napala dva voza između Mostara i Konjica, a na dva zadatka koja su sa po 2 Spitfirea Mk.Vc izvršili 87.¹⁴² i 1435.¹⁴³ skvadron RAF-a od Rogoznice do Sarajeva nije uočen nikakav saobraćaj koji bi bio napadnut.

2. juni 1945. godine

2. juna 253. skvadron RAF-a ponovo je izvršio dva zadatka. U prvom su dva od četiri Spitfirea Mk.Vc koja su bombardovala Supetar na Braču produžila misiju i u Drnišu napala 4 vagona, a u drugom su 4 aviona kod Bosanskog Grahova napala kolonu od oko 50 kamiona, te najmanje 6 zapalila, a mnoge ostavila u dimu.¹⁴⁴

Dvije patrole sa po četiri Spitfirea Mk.Vc izvršio je 73. skvadron RAF-a nad prugom Mostar – Sarajevo napavši pri tome pet lokomotiva i nekoliko vagona,¹⁴⁵ dok je kombinovana formacija od po dva Spitfirea Mk.Vc iz 87.¹⁴⁶ i 249.¹⁴⁷ skvadrona izvršila patrolu prema Sarajevu, te kod Obrovca oštetila lokomotivu.

¹³⁹ TNA, AMS: ORB, AIR27/1512/11.

¹⁴⁰ TNA, AMS: ORB, AIR27/363/12.

¹⁴¹ TNA, AMS: ORB AIR27/634/11.

¹⁴² TNA, AMS: ORB, AIR27/713/12.

¹⁴³ TNA, AMS: ORB, AIR27/2343/12.

¹⁴⁴ TNA, AMS: ORB, AIR27/1512/11.

¹⁴⁵ TNA, AMS: ORB AIR27/634/11.

¹⁴⁶ TNA, AMS: ORB, AIR27/713/12.

¹⁴⁷ TNA, AMS: ORB, AIR27/1499/12.

Posljednju patrolu tog dana izvršio je noćni lovac Beaufighter Mk.VIF iz 255. skvadrona RAF-a između Bihaća i Banje Luke. Pilot je primijetio svjetla na putevima i šumski požar kod Bravskog.¹⁴⁸

Njemačka ofanziva na prostoru sjeverozapadne Bosne i Krajine potrajala je do 6. juna, pa su i saveznička vazduhoplovstva nastavila djelovanja nad sjeverozapadnom Bosnom. No kako je intenzitet saobraćaja opao, a u noći 2/3. juna Josip Broz Tito i osoblje Vrhovnog štaba avionima evakuisani s Glamočkog polja, opao je i intenzitet vazdušne podrške, a avijacija je bila ponovo usmjeravana na mete van samog područja odvijanja operacije.

Djelovanja od 2. do 6. juna 1944. godine

Pored evakuacije Tita na smanjenje intenziteta vazdušnih djelovanja uticalo je pokretanje operacije Flounced¹⁴⁹ u noći 1/2. juna, iskrcavanja na Brač zajedničkih snaga saveznika i NOVJ-a radi pokušaja smanjenja pritiska u sjeverozapadnoj Bosni, što je uključilo i djelovanja vazduhoplovstva. 6, 73, 253, 255. i 1435. skvadron RAF-a do 4. juna izvršili su 27 zadataka sa 64 borbena leta u podršci ovoj operaciji, pri čemu su piloti 73. skvadrona oborili 2 njemačka lovca Messerschmitt Bf-109G. Pored toga USAAF je bombardovao Split i Omiš, dok su Italijanske savezničke vazduhoplovne snage (ACI) napale most u Skradinu. Šire posmatrano, kako je povod za pokretanje operacije Flounced bio privlačenje snaga iz sjeverozapadne Bosne, zadaci izvršeni iznad Brača, okolnog akvatorija i na obali između 2. i 4. juna, iako su bili odvojena operacija, dio su savezničkog odgovora na operaciju Rösselsprung.

Zaključno sa 6. junom 1944. godine, kada je formalno okončana operacija Rösselsprung, 32, 73. i 253. skvadron izvršili su još 24 zadatka i 75 borbenih letova izviđanja, ofanzivnih patrola i lovačke pratnje nad

¹⁴⁸ TNA, AMS: ORB, AIR27/1519_1.

¹⁴⁹ Dr. Kažimir Pribilović, Četvrti pomorski obalni sektor mornarice NOVJ 1943–1945. (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 276.

istočnom jadranskom obalom, a od toga svega 9 zadataka sa 34 borbenih leta nad sjeverozapadnom Bosnom i Krajinom. Pri tome su izgubili još dva aviona. 6. juna 1944. godine vođa sekcije 73. skvadrona Vincent Henry Twomey morao je iskočiti padobranom kod Knina, te je zarobljen,¹⁵⁰ a vođa sekcije 253. skvadrona Kanadanin Joseph Michael Guy Leroy Lavoie poginuo je prilikom napada na voz kod Konjica.¹⁵¹ Posljednji bombarderski zadatak u odgovoru na operaciju Rösselsprung izvršili su 5. juna 12 bombardera Marauder Mk.II 12. skvadrona SAAF-a bombardovanjem Cazina sa 21,5 tona bombi.¹⁵² Prema izvještaju lokalnih vlasti, u bombardovanju je poginulo 20, a ranjeno je 40 mahom ustaša,¹⁵³ dok potpuni podaci o civilnim žrtvama nisu pronađeni.

Efekti i posljedice savezničkog odgovora na operaciju Rösselsprung

Iako su prva djelovanja izvršena 25. maja, u izvještajima savezničkih jedinica tek od 26. maja 1944. stoji da su zadaci izvršavani kao *podrška partizanima, Titu, Titovim snagama, otporu u Jugoslaviji ili po zahtjevu partizana*, zapravo protiv jedinica pod komandom njemačkog XV brdskog armijskog korpusa i Luftwaffe, koje su izvodile operaciju. Od 25. maja do 6. juna u ovoj kampanji učestvovala su sve organizacione jedinice Savezničkog mediteranskog ratnog vazduhoplovstva i izvršile ukupno 110 borbenih zadataka sa 1207 operativnih letova,¹⁵⁴ te su bacili 882,5 tona bombi. Od toga 85 zadataka sa 658 borbenih letova izvršili su lovci, 14 zadataka sa 165 borbenih letova izvršili su laki i srednji bombarderi, a 11 zadataka sa 384 borbenih leta izvršili su teški bombarderi. Poređenja radi, u to vrijeme MAAF je dnevno samo iznad Italije

¹⁵⁰ Web-site allprtfirepilots.org, <https://allspitfirepilots.org/pilots/3779> (pristupljeno: 17. 4. 2025. godine).

¹⁵¹ Web-site allprtfirepilots.org, <https://allspitfirepilots.org/pilots/765> (pristupljeno: 18. 4. 2025. godine).

¹⁵² TNA, AMS: ORB, AIR27/173_2.

¹⁵³ HDA, MINORS, Dnevno izvješće Ia broj 160/44 od 8. VI 1944.

¹⁵⁴ U ovo nisu uračunati letovi transportnih aviona kojima je dostavljana pomoć (op. a.).

u prosjeku izvršavao 1382 borbena leta i bacao 765 tona bombi!¹⁵⁵ Ako ovome dodamo i operacije teških bombardera nad teritorijom Reicha, protiv rumunskih naftnih izvora, te taktičke operacije nad Mediteranom, vidimo da je udio zadataka izvršenih iznad sjeverozapadne Bosne u ukupnom broju zadataka zapravo veoma mali.

MAAF je u djelovanjima primjenjivao doktrinu kakvu je u to vrijeme uspješno koristio na Apeninskom poluostrvu. Bombarderi su napadali saobraćajna čvorišta, dok su lovci djelovali protiv svakog saobraćaja zatečenog na putevima i prugama¹⁵⁶ kako bi onemogućili manevar i snabdijevanje njemačkim snagama. Njemački izvještaji govore da su najveći efekat na dinamiku operacije imali napadi lovačkih aviona na drumski saobraćaj u samoj zoni operacije. Prema preliminarnom izvještaju o njemačkim gubicima u operaciji Rösselsprung, Nijemcima su do 5. juna uništena 144 motorna vozila, 2 tenka, 3 oklopna vozila, dok su oštećena 73 motorna vozila, 2 tenka i 3 oklopna vozila.¹⁵⁷ U konačnom izvještaju¹⁵⁸ o rezultatima operacije do 7. juna ovi gubici svedeni su na uništenih 98 motornih vozila, 4 izviđačka oklopna vozila, 1 oklopni transporter, 1 tenk, 1 komandno vozilo i 1 pontonsko vozilo, dok je iz stroja na duže vrijeme izbačeno 46 vozila, 2 oklopna izviđačka vozila i 1 oklopni transporter.¹⁵⁹ U napadima na željeznicu i vozove saveznički piloti prijavili su uništenje 27 lokomotiva i 132 vagona, te oštećenje najmanje 10 lokomotiva i 150 vagona. Vazduhoplovstvu su također naneseni značajni gubici. Pored 13 oborenih aviona prijavljeno je uništenje 82 i oštećenje 23 aviona na zemlji.

¹⁵⁵ Brigadier General Lauris Nordstat "Airlock in Italy", u: *Air Power in Mediterranean, Headquarters Mediterranean Allied Air Forces*, February 1945, 51.

¹⁵⁶ Norstad, 53.

¹⁵⁷ NARA, T316, 563, Erfolg Unterhemen Rösselsprung Nr. 3013/44 geh. 000444.

¹⁵⁸ Dragoslav Džinić, ur., *Zbornik*, tom XII, knj. 4 (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1979), 121, Izvještaj komande XV brdskog armijskog korpusa od 8. juna 1944. komandi 2. oklopne armije o postignutim rezultatima i obostranim gubicima u operaciji Reselšprung. 339–341.

¹⁵⁹ Odić, analizirajući razlike u brojevima poginulih njemačkih vojnika, u navedenim izvještajima nalazi da je moguća razlika između dva izvještaja nastala jer u konačnom izvještaju nisu uvršteni gubici SS-a (op. a.).

Stvarni udio u njemačkim gubicima koje je nanijela avijacija veoma je teško procijeniti, djelimično zato što su u dostupnim izvještajima savezničkih pilota rezultati često preuveličani u odnosu na njemačke izvještaje, a djelimično jer su Nijemcima gubitke nanijele i snage NOVJ-a, koje su na pravcima nastupanja Wehrmachta i SS-a vodile žestoke borbe kako bi omogućile odstupanje Vrhovnog štaba. Partizani su računali na djelovanja savezničke avijacije¹⁶⁰ i našli način za njihovo iskorištavanje. Jedan od načina bio je postavljanje blokada na putevima radi usporavanja njemačkih kolona koje su onda bile izložene vazдушnim napadima na otvorenom¹⁶¹ ili, kad bi bilo moguće, pokretanjem vlastitih juriša ne-
tom nakon vazдушnih napada.¹⁶²

¹⁶⁰ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 25 (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1965), 166, Izvod iz knjige predatih i primljenih radiograma štaba 1. proletarskog korpusa NOVJ-a za maj 1944, 623.

¹⁶¹ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 25 (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1965), 276, Izvještaj štaba 5. korpusa od maja 1944. Vrhovnom štabu NOV-a i POJ-a o situaciji u zapadnoj Bosni, 468.

¹⁶² TNA, AMS: ORB, AIR27/1512/9.

Datum		25. 5.	26. 5.	27. 5.	28. 5.	29. 5.	30. 5.	31. 5.	1. 6.	2. 6.	do 6. 6.	Ukupno										
		Zadataka	Letova	Zadataka	Letova	Zadataka	Letova	Zadataka	Letova	Zadataka	Letova	Zadataka										
Mediterransko obalno ratno vazduhoplovstvo (MACAF)																						
249. sqd. RAF			1		1	8	1.5	6	4	15	0.5	2		8.5	39							
255. sqd. RAF			1	1			1	1	1			1	1	4	4							
1435. sqd. RAF					1	3			1	2		2	8	4	13							
32. sqd. RAF			2	4	1	2	0.5	2		2	2	11	1	2	5	18	13.5	43				
73. sqd. RAF	2	8	2	2	8		3	12			3	8	1	4	1	4	0.5	2	13.5	50		
87. sqd. RAF												0.5	2	1	2	0.5	2		2	6		
185. sqd. RAF			1	2	1	3	1.5	5	0.5	2								4	12			
253. sqd. RAF			2	12	1	4	4	18	2	10	3	12	4	16	1	4	1	4	3.5	14	21.5	94
MACAF	2	8	9	33	3	9	11	48	5	19	13	40	8	35	6	20	5	15	9	34	71	261

Mediterransko taktičko ratno vazduhoplovstvo (MATAF)																	
12. sqd. SAAF								1	12		2	24	2	24	2	24	72
21. sqd. SAAF								1	12		2	23	1	12			47
223. sqd. RAF											2	24	2	22			46
1. sqd. SAAF								1	8				3	17			25
MATAF	0	0	0	0	0	0	0	3	32	0	0	6	71	8	75	0	190

Mediterransko strateško ratno vazduhoplovstvo (MASAF)																	
99. BG USAAF																1	36
301. BG USAAF											0.5	27				0.5	27
463. BG USAAF											0.5	28				0.5	28
454. BG USAAF									2	63						2	63
455. BG USAAF									2	77						2	77

Izuzev napada koji su pogodili garnizon u Žegar, te 500. padobranski lovački bataljon SS-a i dio 373. divizije u Drvaru, efekti teških bombardera USAAF-u nisu bili vidljivi na samom izvođenju njemačkih ofanzivnih djelovanja, ali su posljedice na civilno stanovništvo i imovinu bile teške i mnogo očiglednije. Bombarderska djelovanja izvršena su na mete koje je u oktobru 1943. naznačio Vrhovni štab NOV-a i POJ-a.¹⁶³ Zbog straha da bi ti zahtjevi za bombardovanjima mogli biti neka vrsta osvete u unutarjugoslavenskom sukobu, u komandi MASAF-a odlučeno je da napadi teškim bombarderima budu izvedeni manjim brojem aviona i bombama manje mase nego što je uobičajeno.¹⁶⁴ Sami ciljevi bombardovanja dati su prilično općenito bez specifikacije pojedinačnih ključnih meta, što može biti i rezultat nedovoljnih obavještajnih podataka ili neupućenosti kadrova NOVJ-a u načine i metode saradnje sa stratejskim vazduhoplovstvom, a kao posljedicu je imalo velike kolateralne žrtve i ogromna razaranja. Sličan su efekat imala bombardovanja lakih i srednjih bombardera RAF-a i SAAF-a, izuzev napada na područja Mliništa i Prekaje. O efektivnosti bombardovanja tih dvaju mjesta svjedoči njemački izvještaj da su dijelovima 7. SS divizije Prinz Eugen i 105. SS izviđačkom puku u rejonu Mliništa bombardovanjima uništena većina vozila, te su zauzeli početne položaje za dalje napredovanje s danom zakašnjenja.¹⁶⁵ Ponovljena bombardovanja istih gradova samo su povećala razaranja još uvijek bez jasnog efekta na samo izvođenje operacije. Iako su neki gradovi bombardovani po dva ili više puta, Bosanski Petrovac, u kojem su njemačke snage uspostavile bazu za snabdijevanje,¹⁶⁶ nije bombardovan. To također ukazuje na nedovoljnu obavještajnu pripremu i nedostatak koordinacije prilikom planiranja i izvođenja zadataka jer je samo bombardovanje izvršeno po zahtjevu upućenom

¹⁶³ TNA, British Military Missions and Liaison With Allied Forces, signatura WO 202/391.

¹⁶⁴ Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers-A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945* (Maxwell Air Force Base: Air University Press, 2006), 345.

¹⁶⁵ NARA, T314, 563, XV.G.A.K. Ferenschreiben Nr. 2911/44 geh. 000533.

¹⁶⁶ NARA, T314, 563, Pz.A.O.K.2. Funtspruch Nr. 211/44 okd. 000602.

kada je Bosanski Petrovac bio u partizanskim rukama. Prema nepotpunim podacima, u ovom periodu najmanje je 350 civila poginulo i nestalo, dok je najmanje 225 ranjeno, te je uništena stambena, komunalna i humanitarna infrastruktura, a stanovništvo, što zbog straha, što zbog razaranja, bilo je primorano da izbjegne. Humanitarne posljedice ovih bombardovanja tek su djelimično analizirane.

	26. 5.	28. 5.	29. 5.	30. 5.	31. 5.	1. 6.	5. 6.	Ukupno
Banja Luka			66.3		41			107.3
Bihać	93	1.5						94.5
Bosanski Novi		18.1	48.3					66.4
Bosanska Krupa			71.5					71.5
Cazin							21.5	21.5
Drvar			63	17.9		1.9		82.8
Knin		1.5	41.5					43
Livno		10.2	72.7					82.9
Mlinište				25.6				25.6
Mrkonjić-Grad					35.2			35.2
Prekaja				21.8				21.8
Prijedor			71.5					71.5
Zagreb (stanica Istok)				82				82
Zavalje (kod Bihaća)			23.9					23.9
Žegar (kod Bihaća)			34					34
Ukupno	93	31.3	492.7	147.3	76.2	1.9	21.5	863.9

Tabela 2. Pregled tonaže bombi bačenih na gradska i seoska područja tokom odgovora na operaciju Rösselsprung od 25. maja do 6. juna 1944. godine.

I pored vazdušne premoći koju su imale te višestrukih napada na njemačke aerodrome u kojima je uništen i oštećen značajan broj aviona, saveznička vazduhoplovstva nisu uspjela potpuno onesposobiti Luftwaffe da pruža neposrednu vazdušnu podršku svojim kopnenim snagama.¹⁶⁷ To je omogućilo da Luftwaffe tokom operacije izvrši oko 440

¹⁶⁷ NARA, T314, 563, Ferenschreiben Nr. 2932/44 geh. 000823.

borbenih letova, u kojima se naročito istakla na pravcima napredovanja 373. legionarske divizije.¹⁶⁸ Tek su intenzivni napadi teških bombardera i lovaca USAAF-a na aerodrome usloveli da Luftwaffe naredi razmještanje i evakuaciju aviona na dalje aerodrome kako bi izbjegli uništenje na zemlji,¹⁶⁹ tako da je to mnogo više uticalo na sposobnost sudjelovanja njemačke avijacije s kopnenom vojskom. Također, snabdijevanje trupa iz vazduha moralo se obavljati isključivo noću.¹⁷⁰ Zbog udaljenosti koju su morali preletjeti iz baza u Italiji do Visa, te od Visa do zone djelovanja Saveznicima je preostajalo manje vremena za patroliranje,¹⁷¹ a zbog potrebe za intenzivnim djelovanjem nad Apeninskim poluostrvom resursi za djelovanja s istočne strane Jadrana bili su ograničeni. Saveznici, pored toga, na Balkanu nisu imali ni radare, ni službu za vazdušno osmatranje, javljanje i navođenje koja bi lovce navodila na njemačke avione. Iako je u vrijeme pokretanja operacije Rösselsprung u Drvaru već djelovala saveznička meteorološka služba sa svojom radiostanicom,¹⁷² te su sve savezničke misije imale svoje radiostanice kojima su komunicirale s komandom u Italiji, a na partizanskom aerodromu kod Bosanskog Petrovca nalazio se BATS – Balkan Air Terminal Service tim sa sredstvom veze koji je omogućavao komunikaciju zemlja – zrak,¹⁷³ u jedinicama NOVJ-a tada nisu postojala odgovarajuća sredstva veze, ni oficiri za navođenje avijacije kakve su imale njemačke snage ili savezničke snage u Italiji, pa je i podrška lovačke avijacije bila posredna, koncentrisana na mete na otvorenom prostoru. Nemogućnost komunikacije sa savezničkom borbenom avijacijom u dva navrata dovela je do prijateljske vatre na partizanske jedinice. Saveznicima je prostor za borbeno djelovanje avijacije bio ograničen na ključne komunikacije i otvorene prostore na

¹⁶⁸ NARA, T316, 563, Erfolg Unterhemen Rösselsprung Nr. 3013/44 geh. 000444.

¹⁶⁹ TNA, Admiralty, Intelligence, DEFE 3/162, KV5630.

¹⁷⁰ TNA, Admiralty, Intelligence, DEFE 3/165, KV6298.

¹⁷¹ Krstarećom brzinom Spitfire Mk.Vc mogao je stići od Visa do Bihaća za oko 45 minuta; isto vremena trebao jen za prelet od baza u Italiji do Visa (op. a.).

¹⁷² Leary, 10.

¹⁷³ Ibid., 28.

kojima je bilo moguće identifikovati snage na tlu, zbog čega su uglavnom napadali transporte, jedinice na maršu, te veće mete poput aerodroma i željeznice, ali su i takvim djelovanjima saveznički lovci ostvarili značajnu ulogu u usporavanju njemačkog napredovanja.

Iako nije bilo nikakvog otpora njemačke lovačke avijacije čiji su se avioni povlačili pred savezničkim izbjegavajući borbu, aerodromi i trupe bili su zaštićeni lakom protivavionskom artiljerijom, posebno opasnom za lovačke avione koji zamaljske ciljeve napadaju u brišućem letu, te je to bio najveći uzrok savezničkih gubitaka. Do 6. juna saveznička vazduhoplovstva u kampanji suzbijanja operacije Rösselsprung izgubila su 8 aviona, RAF 5, a USAAF 3 – sedam od protivazdušne odbrane, a jedan je tokom izvršenja zadatka udario u brdo. Četiri pilota su poginula, tri su, uključujući jednog komandanta eskadrile, zarobljena, a jednog su spasili partizani. Još 2 aviona su izgubljena zbog havarije i kvara, te je jedan pilot zarobljen, a jedan ranjen,¹⁷⁴ a nakon 2. juna na zadacima koji nisu bili vezani uz odgovor na operaciju Rösselsprung još dva aviona čiji je jedan pilot poginuo, a jedan zarobljen. To čini ukupne gubitke savezničke avijacije u odnosu na broj borbenih letova oko 0,7%, što je manji procenat gubitaka od onog koji su saveznici imali na Apeninskom poluostrvu.

Još polovinom maja 1944. godine zbog povećanja broja borbenih letova nad istočnom obalom Jadrana i u dubini kopna, te značaja ovog prostora u savezničkoj strategiji MAAF je tražio od Ministarstva vazduhoplovstva formiranje posebne formacije za djelovanje nad Balkanom.¹⁷⁵ Operacija Rösselsprung, odnosno potreba za savezničkim odgovorom na nju s jedne je strane izvjesno ubrzala donošenje naredbe o njenom osnivanju, koja je izdata 7. juna 1944. godine.¹⁷⁶ S druge strane, iskustva savezničkih vazduhoplovnih djelovanja i više sporadičnih i

¹⁷⁴ Još tri aviona oštećena su nakon izvršenja zadataka prilikom nezgoda na slijetanju, ali oni su popravljani, te nisu uračunati u ukupne gubitke (op. a.).

¹⁷⁵ AFHRA, MAPFD, A6018, 00009.

¹⁷⁶ Ibid., 00010.

slučajnih sudjelovanja s NOVJ-em krajem maja i početkom juna 1944. godine primijenjena su na operativnom i taktičkom nivou u djelovanjima koja su pokrenuta uspostavljanjem *Balkan Air Forcea*. Saveznički odgovor na operaciju Rösselsprung, iako pokrenut i izveden *ad hoc*, bez jasnog plana i uz vidljiv nedostatak koordinacije, bio je prva združena kampanja svih organizacionih jedinica MAAF-a izvedena na Balkanu, što neće biti ponovljeno do operacije Ratweek u septembru 1944. godine. Dejstva u maju 1944. nad sjeverozapadnom Bosnom su označila prekretnicu uspostavljanjem modela po kojem će saveznička vazduhoplovstva u budućnosti podržavati jedinice NOVJ-a na cijeloj teritoriji Jugoslavije.¹⁷⁷ Nadmoć koja je ostvarena bila je tolika da Nijemci više nisu pokušali izvesti operaciju u kojoj su okupili vazdušne snage kao za Rösselsprung, dok je za savezničku avijaciju jedina stvarna opasnost bila protivzračna odbrana. Pored toga, iz partizanske perspektive, osim konkretne taktičke pomoći koju im je vazduhoplovstvo pružilo na terenu, zbog posvećenosti saveznika da spase Tita, može se govoriti i o političkom prestižu koji im je zbog toga porastao.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Air Force Historical Research Agency, Maxwell (AFHRA), Fond: Microfilmed Air Force Publications and Forms (MAFPF).
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond: Nezavisna Država Hrvatska, Ministarstvo oružanih snaga (MINORS), Dnevna izvješća Operativnog odjela, 1944. godina.
- The National Archives, London (TNA)
Fond:
– Air Ministry and Successors: Operational Record Books (AMS: ORB).

¹⁷⁷ Vrana, 238.

- Admiralty: Intelligence from intercepted German, Italian and Japanese radio communications, WWII (Admiralty, Intelligence).
- British Military Missions and Liaison with Allied Forces.
- National Archives and Records Administration, Washington (NARA)

Fond:

- Collection of the Foreign Records Seized, Record group: 242, Kolekcija: Downed Allied Aircraft Reports.
- Collection of the Foreign Records Seized, Kolekcija: German Documents, XV. Mountain Army Corps T-314 (T-314).

Objavljeni izvori

- Trgo, Fabijan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knj. 25. Beograd: Istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1965.
- Trgo, Fabijan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knj. 26. Beograd: Istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1965.
- Džinić, Dragoslav ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom XII, knj. 4. Beograd: Istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1979.

LITERATURA

Knjige

- Balls, Michael. *Deutsche Luftwaffe Losses & Claims: Part 32-II 16.-31. May 1944*. Independently published, 2019.
- Craven, Wesley F. i James L. Cate. *The Army Air Forces in World War II*, Volume 2. Chicago, Illinois: Chicago University Press, 1949.
- Davis, Richard G. *Bombing the European Axis Powers-A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*. Maxwell Air Force Base: Air University Press, 2006.

- DeZeng, Henry L. *Luftwaffe Airfields 1939-1945 Yugoslavia*. Selfpublished, 2015.
- Eyre, Wayne D., *Operation Rösselsprung and the Elimination of Tito, 25 May 1944: A Failure in Planning and Intelligence Support*. Quantico: Marine Corps University, 2002.
- Frka, Danijel, Josip Novak, Siniša Pogačić, *Zrakoplovstvo Nezavisne države Hrvatske 1941-1945*. Zagreb: PC Grafičke usluge d.o.o., Zagreb, 1998.
- Greentree, David. *Knight's Move: The Hunt for Marshal Tito 1944*. Oxford: Osprey Publishing, 2012.
- Karakaš Obradov, Marica. *Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu: saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.-1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.
- Leary, William M. *Fueling the Fires of Resistance: Army Air Forces Special Operations in Balkans During World War II*. Maxwell AFB: Airforce History and Museums Programe, 1995.
- Melson, Charles D. *German Airborne Raid Against Tito*. Quantico: Marine Corps University Press, 2011.
- Mišković, Petar. *Bitka za Drvar*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1974.
- Pribilović, Kažimir. *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu*. Zadar: Matica hrvatska Zadar, 2006.
- Pribilović, Kažimir. *Četvrti pomorski obalni sektor mornarice NOVJ 1943-1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.
- Odić, Slavko. *Desant na Drvar maja 1944*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981.

Članci

- Historian HQ MAAF. "Present Tasks and Evolution of the Allied Air Power in the Mediterranean". u: *Air Power in Mediterranean, Headquarters Mediterranean Allied Air Forces*, February 1945. 7–20.

- Mikić, Vojislav. “Neprijateljeva avijacija u Jugoslaviji”. u: *Vazduhoplovstvo u strategiji NOR-a*, ur. Ivo Matović. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986. 77–96.
- Nordstat, Lauris. “Airlock in Italy”. u: *Air Power in Mediterranean, Headquarters Mediterranean Allied Air Forces*, February 1945.
- Ulepič, Zdenko. “Kratak pregled razvoja vazduhoplovne situacija na jugoslovenskom ratištu”. u: *Vazduhoplovstvo u strategiji NOR-a*, ur. Ivo Matović. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986, 29–39.
- Vrana, Sead. “Balkansko ratno vazduhoplovstvo i njegova borbena dejstva iznad Bosne i Hercegovine”. u: *Prilozi*, br. 51, 2022, 197–246.

Internetski izvori

- Web site allspitfirepilots.org (pristupljeno: 19. 3. 2025. godine, <https://allspitfirepilots.org/pilots/3789-eric-baker>).
- Web site allspitfirepilots.org (pristupljeno: 18. 3. 2025. <https://allspitfirepilots.org/pilots/3736>)
- Web site allspitfirepilots.org (pristupljeno: 17. 4. 2025. <https://allspitfirepilots.org/pilots/3779>)
- Web site allspitfirepilots.org (pristupljeno: 18. 4. 2025. <https://allspitfirepilots.org/pilots/765>)

Summary

The Campaign of the Mediterranean Allied Air Forces against the German Operation Rösselsprung – “Knight’s Move,” from 25 May to 6 June 1944

The Allied campaign against the German Operation Rösselsprung, whose aim was to capture Marshal Tito and which took place from May 25 to June 6, 1944, was the first operation in the Balkans in which all three branches of the Mediterranean Allied Air Forces took part. Over a two-week period, in day-to-day support of the Partisans, the Allies flew 111 combat missions with 1,205 sorties over north-western Bosnia and Croatia, dropping 882.5 metric tons of bombs. German losses amounted to more than 200 vehicles, including 10 tanks and armored vehicles, 13 aircraft were shot down, and more than a hundred were destroyed or damaged on the ground. During the operation, the German XV Mountain Army Corps frequently reported low-flying fighter-bombers inflicting heavy damage on vehicles and slowing down operations and the delivery of supplies. The most significant effect of the Allied air attacks was the slowing of the German advance in critical sectors, such as the area around the village of Prekaja, where elements of the 7th SS Division failed to achieve their tactical objective because air attacks had destroyed most of their vehicles. On the other hand, the bombardment of towns caused heavy collateral casualties and destruction. According to incomplete data, more than 350 civilians were killed by bomber actions. Over the course of the campaign, the Allies lost a total of eight aircraft, four pilots were killed, three were captured, and one was rescued by the Partisans. This campaign was a milestone in Allied aerial operations over the Balkans, as it established the model for future tactical air support. Through the scale and determination displayed by the 177 Vrana, 238.

Allies to save Tito, the campaign certainly increased the political prestige the Partisan movement enjoyed among the population.

UDK: 339.9 (497.1+450+430) “ 1967/1968 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.363

Primljen: 13. 1. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Izvorni naučni rad

Nikola Perković

Karlovac, Hrvatska

nikola.perkovic50@gmail.com

Jugoslavenski vanjskotrgovinski odnosi sa zemljama Europske zajednice. Primjer Italije i Savezne Republike Njemačke (1967.–1968.)

Sažetak: Pozitivna bilanca vanjskotrgovinske razmjene Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u uvjetima provedbe do tada najsveobuhvatnije gospodarske reforme na tome području, koja je, između ostalog, trebala omogućiti njezino značajnije uključivanje u međunarodnu podjelu rada, bila je jedan od najvažnijih čimbenika ekonomsko-političke stabilnosti. Tema ovoga članka odnosi se na prikaz jugoslavenskih vanjskotrgovinskih odnosa s Italijom i Saveznom Republikom Njemačkom u razdoblju od 1967. do 1968. godine. Te su države, u strukturi cjelokupnoga jugoslavenskog izvoza u analiziranom razdoblju, bili njezini najznačajniji trgovinski partneri na području Europske zajednice. U ovome radu, napisanom na temelju neobjavljenoga arhivskog gradiva i relevantne historiografske literature, pokušat ću prikazati kakav su utjecaj imali ekonomski odnosi sa spomenutim zemljama na cjelokupnu gospodarsku aktivnost u Jugoslaviji.

Ključne riječi: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, vanjskotrgovinski odnosi, devizni tečaj, Italija, Savezna Republika Njemačka, 1967.–1968.

Abstract: The positive balance of foreign trade in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia during the implementation of what was, up to that

point, the most comprehensive economic reform in this field, intended, among other things, to enable a greater integration of the country into the international division of labour, was one of the most important factors of economic and political stability. This article examines Yugoslavia's foreign trade relations with Italy and the Federal Republic of Germany in the period from 1967 to 1968. These two countries were Yugoslavia's most significant trading partners within the European Community in the structure of its overall exports during the analyzed period. Based on unpublished archival material and relevant historiographical literature, this paper seeks to show the impact that economic relations with these countries had on Yugoslavia's overall economic activity.

Keywords: Socialist Federal Republic of Yugoslavia, foreign trade relations, exchange rate, Italy, Federal Republic of Germany, 1967–1968

Uvodna razmatranja o europskim integracijskim procesima od kraja Drugoga svjetskog rata do druge polovice 1960-ih te ciljevima i metodologiji rada

Drugi svjetski rat ostavio je dugoročne političko-ekonomske posljedice za europske zemlje. U uvjetima znatnih materijalnih i ljudskih gubitaka, velikog broja izbjeglica i raseljenih osoba, te ideološke podijeljenosti i ekonomske iscrpljenosti, koji su Europu nakon stoljeća dominacije u međunarodnim odnosima doveli u poziciju drugorazrednoga političkog čimbenika, počeli su se artikulirati prvi proeuropski pokreti, čija je temeljna programska odrednica bila ujedinjenje Europe kao jedinoga mogućeg načina koji će u budućnosti jamčiti njezinu političku stabilnost i gospodarski oporavak.¹

Najznačajniji korak u procesu političko-ekonomskih integracija na prostoru Europe nakon završetka Drugoga svjetskog rata predstavljalo

¹ Miran Marelja i Ivan Obadić, "Europska zajednica za ugljen i čelik kao prvi i presudni korak ka europskim integracijama: pravnopovijesni aspekti nastanka zajednice (1)", *Radovi zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 33 (2022): 375–376.

je osnivanje Europske zajednice za ugljen i čelik. Inicijativu za pokretanje ove organizacije dao je francuski ministar vanjskih poslova Robert Schuman. On je 9. svibnja 1950. javnosti predstavio deklaraciju koja je predlagala ujedinjenje francuske i njemačke industrije ugljena i čelika u jednu organizaciju, koja je trebala biti otvorena i drugim europskim državama.² Ta je deklaracija označavala početak francusko-njemačke pomirbe i integracijskih procesa u Zapadnoj Europi. Europska zajednica za ugljen i čelik konačno je uspostavljena 18. travnja 1951. potpisivanjem Pariskog ugovora. Njegove zemlje potpisnice bile su: Belgija, Francuska, Italija, Luksemburg, Nizozemska i Njemačka. Službeno je Ugovor stupio na snagu 23. srpnja 1952. godine.³ Osim spomenutih zemalja potpisnica Pariskog ugovora pregovore za sudjelovanje u radu Europske zajednice za ugljen i čelik vodila je i Velika Britanija. No, ona je zbog straha od gubljenja nadzora nad razvojem svoje industrije odbila postati njezinom članicom.⁴

Što se ekonomskog aspekta ugovora o osnivanju Europske zajednice za ugljen i čelik tiče, on je predviđao ukidanje tarifnih kvota unutar zajedničkog tržišta za ugljen, čelik, koks i željezo, uspostavljanje jedinstvene tarife na uvoz ugljena i čelika iz zemalja koje nisu bile obuhvaćene Pariskim ugovorom, te kontrolu proizvodnje i prodaje tih proizvoda. S tim u vezi, u javnim istupima vodećih europskih političkih struktura isticana je potreba realizacije ciljeva poput, primjerice, unaprjeđenja robne razmjene između država potpisnica Pariskog ugovora, poboljšanja suradnje u kontekstu redovite opskrbe zajedničkog tržišta, osiguranja pristupa izvorima proizvodnje za sve korisnike, razvoj

² Marelja i Obadić, "Europska zajednica za ugljen i čelik", 380–381., William Diebold, *The Schuman Plan: a study in economic cooperation, 1950-1959* (New York: Council on Foreign Relations, 1959), 47–60.

³ Saima Lojić, "Europska unija – od ideje do osnivanja", *Pleter: Časopis udruge studenata povijesti*, br. 2 (2018): 217., Nevenko Misita, *Osnovi prava Europske unije* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008), 17.

⁴ Lojić, "Europska unija", 217., Zekerijah Smajić, *Europska unija za svakoga* (Sarajevo: Eurocontact, 2005), 38.

gospodarske infrastrukture, povećanja kvalitativne razine uvjeta rada zaposlenih u sektoru proizvodnje ugljena i čelika te racionalizacija upotrebe raspoloživih resursa i utvrđivanje najnižih cijena.⁵

Nedugo nakon osnivanja Europske zajednice za ugljen i čelik počela je biti vidljiva ekonomska korist njezina pokretanja. Ukidanje carina i ostalih trgovinskih ograničenja te uvođenje zajedničke carinske tarife rezultiralo je znatnim porastom trgovine između zemalja potpisnica Pariskog ugovora. Usto, stvoreni su preduvjeti za osiguranje učinkovite opskrbe ugljenom u tim državama, što je omogućilo njihov uravnotežen industrijski rast i razvoj. Pa ipak, najveći uspjeh pokretanja Europske zajednice za ugljen i čelik očitovao se u tome što su se njezinom uspostavom stvorili temelji za daljnju integraciju europskih država u različitim područjima suradnje tijekom druge polovice 1950-ih.⁶

Nakon povezivanja u području sektora ugljena i čelika šest država članica te zajednice usuglasile su na Konferenciji u Messini, koja se održala od 1. do 3. lipnja 1955., uspostavljanje zajedničkog tržišta i tržišta za atomsku energiju. Na temelju toga je 1956. predloženo osnivanje Europske ekonomske zajednice i Europske zajednice za atomsku energiju. Pregovori o pokretanju tih organizacija okončani su 25. ožujka 1957. potpisivanjem Rimskog ugovora, koji je službeno stupio na snagu 1. siječnja 1958. godine.⁷ Prema članku 2. Ugovora o osnivanju Europske ekonomske zajednice, njezin osnovni cilj bilo je osnivanje zajedničkog tržišta. Riječju, postupnim usklađivanjem ekonomskih politika država članica unutar čitave zajednice trebalo je unaprijediti ravnomjeran razvoj pojedinih gospodarskih djelatnosti i ekonomije u cjelini, omogući-

⁵ Lojić, "Europska unija", 218., Mile Lasić, *Europska unija: nastanak, strategijske nedoumice i integracijski dometi* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2009), 52.

⁶ Marelja i Obadić, "Europska zajednica za ugljen i čelik", 383., John Gillingham, *European Integration, 1950-2003. Superstate or New Market Economy?* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 25–33.

⁷ Lojić, "Europska unija", 220., Martin Dedman, *The Origins and Development of the European Union 1945– 2008*. (London: Routledge, 2010), 66.

ti veću političku stabilnost, te pospješiti životni standard stanovništva.⁸ Osim toga, države potpisnice sporazumjele su se oko implementacije zajedničke politike u područjima prijevoza, poljoprivrede, socijalnog osiguranja te slobodnog kretanja roba, ljudi, usluga i kapitala.⁹

Najvažniji konstitutivni čimbenici Ugovora o osnivanju Europske ekonomske zajednice bili su inauguracija carinske unije, to jest ukidanje svih tarifnih i količinskih ograničenja u unutarnjoj trgovini, “slobodna tržišna utakmica”, nadzor nad dodjelom državnih subvencija, zabrana porezne diskriminacije uvoza i povećanje razine koordinacije u kontekstu makroekonomskih politika.¹⁰

Koncept Europske ekonomske zajednice, kao organizacije temeljene na postulatima carinske unije, predstavljao je najveći kvalitativni pomak u odnosu na Europsku zajednicu za ugljen i čelik, jer ugovorom o osnivanju potonje organizacije nije bila predviđena regulacija takvih ekonomskih odnosa. Dakle, stupanjem na snagu Ugovora o osnivanju Europske ekonomske zajednice stvorili su se uvjeti da se posredstvom dalekosežno formuliranih ciljeva osigura mogućnost nadnacionalnog pristupa suradnji, ne samo u kontekstu prijevoza i poljoprivrede već i u drugim područjima ekonomsko-društvenih aktivnosti.¹¹

Uz ekonomsku Ugovor o osnivanju Europske ekonomske zajednice imao je i važnu političku komponentu. Naime, njime je definirano da se “osnivanjem Zajednice postave temelji za sve bliži savez europskih naroda; da Zajednica treba voditi očuvanju i jačanju slobode; biti otvorena za sve države koje joj se žele priključiti u tom nastojanju”.¹²

Iako nema znatnog utjecaja na tematiku ovoga članka, radi lakšeg praćenja kronologije integracijskih procesa na europskom kontinentu,

⁸ Misita, *Osnovi prava*, 24.

⁹ Smajić, *Europska unija*, 52.

¹⁰ Misita, *Osnovi prava*, 25.

¹¹ Lojić, “Europska unija”, 221., Richard Baldwin i Charles Wyplosz, *Ekonomija evropskih integracija* (Beograd: Data Status, 2010), 65.

¹² Misita, *Osnovi prava*, 27.

na ovome je mjestu važno ukratko analizirati i pokretanje druge organizacije nastale potpisivanjem Rimskog ugovora poznate pod nazivom Europska zajednica za atomsku energiju. Njezino je pokretanje bilo usmjereno prema stvaranju uvjeta za brz razvoj i učinkovitu distribuciju atomske energije u okviru država članica te prodaju viškova na međunarodnim tržištima. Osim toga, Ugovor o Europskoj zajednici za atomsku energiju određivao je zajedničku politiku država članica u različitim sferama, napose u kontekstu istraživanja, sigurnosnih standarda, investicija i postrojenja, opskrbe rudom i gorivom, primjene atomske energije, te međunarodne suradnje na tome području.¹³

Europska zajednica za ugljen i čelik, Europska ekonomska zajednica i Europska zajednica za atomsku energiju u 1967. integrirane su u jednu organizaciju pod nazivom Europska zajednica (EZ). Ugovor o njezinu osnivanju stupio je na snagu 1. srpnja 1967. godine. Ciljevi integracije tih triju organizacija u jednu ponajprije su se očitovali u potrebi bolje koordinacije radi provedbe postavljenih ekonomsko-političkih zadataka, smanjenja troškova i veće učinkovitosti, te pojednostavljenja administrativnih postupaka. Usto, u okviru EZ-a uspostavljene su zajedničke službe poput, primjerice, Informativne i Pravne službe, te Statističkog ureda i Ureda za službene publikacije.¹⁴

Uspješni ekonomski odnosi Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) sa zemljama EZ-a, u uvjetima provedbe do tada najsveobuhvatnije gospodarske reforme¹⁵ na jugoslavenskom području, koja

¹³ Misita, *Osnovi prava*, 28.

¹⁴ Dedman, *The Origins and Development*, 95.

¹⁵ O gospodarskoj reformi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji u 1965. vidi više: Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi* (Zagreb: Školska knjiga, 1978), 305–313., Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 474–482., Neven Borak, *Ekonomski vzroci delovanja in razpada Jugoslavije* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002), 49., Šime Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918.–1990.* (Zagreb: Alfa, 1991), 194–195., Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012), 23–28. Harold Lydall, *Yugoslav Socialism. Theory and Practice* (Oxford: Clarendon Press, 1984), 78., Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled* (Zagreb: Naklada Pavičić, 1998), 347–350., Ivan Obadić, In pursuit of Stability. *Yugoslavia and Western European Economic Integration*,

je, između ostalog, imala za cilj njezino veće uključivanje u međunarodnu podjelu rada, bili su jedan od najvažnijih čimbenika ekonomsko-političke stabilnosti.

Da bi olakšali sudjelovanje SFRJ u svjetskim ekonomskim tijekovima, partijska tijela vlasti početkom 1967. započela su liberalizaciju njezinoga vanjskotrgovinskog i deviznog sustava. Taj je proces u potpunosti obuhvatio sektore električne energije, nafte, crne i obojene metalurgije, papira i celuloze, te kože i obuće.¹⁶ Uz spomenuto, liberalizacijom su bili obuhvaćeni i kreditni odnosi s inozemstvom, što je omogućilo aktivniju ulogu većeg broja ovlaštenih banaka te neposrednije kontakte jugoslavenskih i inozemnih poduzeća. Ovi su procesi pozitivno utjecali na razinu opskrbljenosti jugoslavenskog tržišta reprodukcijским materijalom. Pa ipak, jedan od najpozitivnijih učinaka liberalizacije je, prema mišljenju političkih tijela Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), bilo uspostavljanje povjerenja u dinar. S tim u vezi komunističke su vlasti u javnim istupima često isticale da “sve više dolazi do izražaja činjenica da je stvaranje dinarskog dohotka, na osnovu rentabilne proizvodnje, ujedno i uvjet za slobodnu nabavku deviza radi plaćanja u inozemstvu, a to je u stvari put ka konvertibilnosti”.¹⁷

No, ključna makroekonomska varijabla koju su politička tijela vlasti u SFRJ htjela unaprijediti liberalizacijom svojega ekonomskog sustava bio je izvoz. Ta je kategorija predstavljana kao “jedan od najvažnijih

1948–1970, *Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilization of the European University Institute* (Florence: European University Institute, 2017), 141–149., Milan Piljak, “Reforme jugoslovenskog ekonomskog sistema 1945–1965”, *Istorijska tribina. Istraživanje mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije*, ur. Zoran Janjetović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013), 219–239., Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992 – Nastanak, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Založba Lipa, 1995), 254–255., Sabrina Petra Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1992), 150., Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 329–338.

¹⁶ Državni arhiv u Karlovcu (dalje: HR-DAKA), Karlovac, Osnovna privredna komora kotara Karlovac (dalje: OPKKK), opći spisi (dalje: opća), kut. 109, sign. 01/727/1.

¹⁷ HR-DAKA, OPKKK, opća, kut. 109, sign. 01/727/1.

akceleratora rentabilne proizvodnje”.¹⁸ U cilju ostvarenja povećanja izvoza u razdoblju obuhvaćenom naslovom ovoga članka bilo je potrebno neutralizirati nekoliko osnovnih nedostataka u trgovinskoj razmjeni s inozemstvom poput, primjerice, deficita platne bilance, povećanog trošenja deviznih sredstava za tekuće potrebe, te je bilo važno osigurati racionalniji regionalni raspored uvozno-izvozne aktivnosti.¹⁹

Cilj ovoga članka jest prikazati jugoslavenske ekonomske odnose u vrijeme liberalizacije njezina vanjskotrgovinskog i deviznog režima sa zemljama koje su bili nosioci europskih integracijskih procesa u razdoblju nakon kraja Drugoga svjetskog rata do druge polovice 1960-ih godina, a to su Italija i Savezna Republika (SR) Njemačka. Usto je želja autora bila ostvariti “bočni ulaz” ovoj tematici, odnosno prikazati njezinu problematiku kroz analizu neobjavljenoga arhivskog materijala prikupljenoga u lokalnom arhivu poput onoga karlovačkoga. Nekoliko je razloga zbog kojih se autor u ovome članku ograničio na svega dvije godine. Naime, u državama Zapadne Europe, napose SR Njemačkoj, Italiji i Francuskoj, od 1967. do 1968. pokrenuta su velika ulaganja u razvoj tehnoloških procesa primjenjivih u gospodarskoj aktivnosti.²⁰ Osim toga, u razdoblju obuhvaćenom naslovom rada započela je monetarna kriza izazvana, prije svega, odlukom SR Njemačke o provedbi dviju gospodarskih mjera. Naime, iako je potonja država od kraja Drugoga svjetskog rata do razdoblja koje je predmet ove analize ostvarivala suficit platne bilance, njezina proizvodnja namijenjena izvoznoj aktivnosti nije u potpunosti bila pokrivena zlatnim i deviznim rezervama. Zato je zapadnonjemačka vlada, s jedne strane, odlučila spriječiti manipulaciju povezanu s revalvacijom marke na stranim tržištima, a s druge strane, željela je neutralizirati tendenciju porasta cijena na domaćem tržištu. Provedba tih mjera započela je u trenutku kada su u SR Njemačku počeli pristizati pojačani inozemni zahtjevi za revalvacijom marke, napose

¹⁸ HR-DAKA, OPKKK, opća, kut. 109, sign. 01/727/1.

¹⁹ HR-DAKA, OPKKK, opća, kut. 109, sign. 01/727/1.

²⁰ “Europska kretanja – Front tehnološke revolucije”, *Borba*, 12. veljače 1967, 2.

od Francuske, Italije i Belgije. Pa ipak, najintenzivnija traženja u spomenutom kontekstu dolazila su iz Francuske. Ona su bila motivirana nužnošću uspostavljanja ravnoteže u međunarodnim plaćanjima eliminacijom opasnosti kojima se izlagao svjetski monetarni sustav kako u pogledu velikih deficita platne bilance u pojedinim europskim zemljama tako i zbog ostvarenja ogromnog suficita zapadnonjemačke ekonomije. Umjesto udovoljavanja tim zahtjevima vlada Zapadne Njemačke uvela je novu poreznu mjeru na temelju koje su povećane izvozne takse za 4%, dok su u istome postotku smanjene uvozne takse.²¹ Implementacija ove odluke nije naišla na odobravanje u Francuskoj i Italiji, ali je bila u interesu razvoja zapadnonjemačkog gospodarstva, jer se, za razliku od negativnih učinaka revalvacije, poreznim mjerama manje utjecalo na razvojne koncepcije izvoza, što je, najposlije, olakšavalo prilagodbu strategije nacionalnih ekonomskih politika tekućim zahtjevima i kretanjima na inozemnim tržištima. Valutni rat između SR Njemačke s jedne strane, te Francuske i Italije s druge strane utjecao je na pad gospodarske aktivnosti u zemljama Zapadne Europe u analiziranom razdoblju.

Jugoslavija je, općenito govoreći, već krajem 1950-ih i početkom 1960-ih u gospodarskim odnosima s članicama EZT-a pokušavala dogovoriti sveobuhvatnu suradnju koja je trebala značajno unaprijediti njezinu izvoznu aktivnost na spomenuto područje. S tim u vezi Izvršna komisija EZT-a u srpnju 1966. uručila je svojim članicama notu u kojoj je zahtijevala da njihove vlade donesu odluku i podnesu prijedloge za zaključenje zajedničkoga trgovinskog sporazuma s Jugoslavijom. Ta je vijest u jugoslavenskim gospodarskim krugovima bila primljena s velikom pažnjom, napose zbog toga jer su u tome razdoblju jugoslavenski problemi u trgovini sa zemljama članicama EZT-a rasli proporcionalno sa sve snažnijim organiziranjem agrarnog tržišta u Zapadnoj Europi, koje je svojim protekcionističkim mjerama snažno pogađalo jugoslavenski izvoz poljoprivrednih

²¹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Savezne Republike Njemačke, 4.

proizvoda, ponajprije goveđeg mesa i žive stoke. Ova se problematika posebno aktualizirala početkom 1967. na razgovorima jugoslavenskih i europskih predstavnika u Ženevi. Tada je jugoslavenska strana ukazala na neophodnost regulacije prometa goveda i drugih poljoprivrednih proizvoda jednim međunarodnim sporazumom. Rješenja je, dakle, prema iznesenim jugoslavenskim stavovima, trebalo tražiti u sklapanju neposrednih ugovora s EZT-om. Nadalje je spomenuta strana isticala da su carinske razlike iznimno loše djelovale na cjelokupan jugoslavenski izvoz, ponajprije pamučnog tekstila i proizvoda obojene metalurgije.²² Ilustracije radi, Jugoslavija je na područje EZT-a u 1965. izvezla robe u vrijednosti od oko 274 000 000 dolara, a uvezla oko 334 300 000 dolara.²³

U strukturi cjelokupnoga jugoslavenskog izvoza od 1967. do 1968. Italija i SR Njemačka bile su najznačajniji vanjskotrgovinski partneri SFRJ na području Europe.²⁴ Koristeći se kvantitativnim i interpretativno-deskriptivnim metodama, u ovome članku, napisanom na temelju neobjavljenoga arhivskog gradiva i relevantne historiografske literature, pokušat ću prikazati kakav su utjecaj imali vanjskotrgovinski odnosi s tim zemljama na cjelokupnu gospodarsku aktivnost SFRJ u spomenutom razdoblju. Relevantnost istraživanja ove tematike ponajprije se očituje u činjenici da su ekonomsko-političke promjene u SFRJ sredinom 1960-ih rezultirale sve boljim odnosima sa zapadnim zemljama, napose u domeni gospodarske suradnje. Važno je spomenuti da je i prije implementacije gospodarske reforme iz 1965. udio kapitalističkih zemalja u jugoslavenskoj vanjskotrgovinskoj bilanci bio veći od socijalističkih zemalja. Primjerice, udio zapadnih zemalja u ukupnoj bilanci ove zemlje bio je u 1963. u visini od 75%, dok je u narednoj godini taj pokazatelj bio na razini od 64%.²⁵ Nakon reforme taj se odnos još više promijenio u korist Zapada. Postojalo je nekoliko razloga koji su rezultirali takvim

²² "Problemi suradnje Jugoslavije i EZT", *Borba*, 15. veljače 1967, 3.

²³ Rade Vujović, "Kako preko barijera. Jugoslavija na europskom tržištu", *Borba*, 27. travnja 1967, 2.

²⁴ Ivo Žuvela, *Međunarodni ekonomski odnosi* (Zagreb: Školska knjiga, 1966), 300.

²⁵ Klasić, *Jugoslavija i svijet*, 398.

kretanjima. Prije svega je iznimno važna činjenica bila da je robna razmjena sa socijalističkim zemljama od početka 1960-ih bila u konstantnom padu. Osim toga, restrukturiranje jugoslavenskog gospodarstva, odnosno prijelaz s ekstenzivnog na intenzivni način privređivanja, kao i veća samostalnost poslovno-radnih organizacija, utjecali su na proizvodnju i potrebe domaćeg tržišta, odnosno na opseg i strukturu uvoza. Isto tako, socijalističke zemlje i njihova gospodarstva nisu mogla kvalitetom i asortimanom robe, te rokovima isporuke i cijenama udovoljiti potrebama jugoslavenskog tržišta.²⁶

Veliku važnost u znatnijem uključivanju Jugoslavije u međunarodnu podjelu rada bilo je njezino potpisivanje Protokola o pristupanju Općem sporazumu o carinama i trgovini (GATT) 26. srpnja 1966. godine. Jugoslavija je punopravna članica ove organizacije, čiji je osnovni cilj bilo unaprjeđenje trgovinske suradnje država s tržišnim gospodarskim uređenjem i carinskom tarifom kao glavnim instrumentom vanjske trgovine, postala 25. kolovoza 1966., što joj je omogućilo status najpovoljnije nacije u odnosima s državama članicama GATT-a.²⁷

Poticaaj većem ekonomskom utjecaju zapadnih zemalja u Jugoslaviji bilo je donošenje zakona 10. srpnja 1967., prema kojem su se dozvoljavale strane investicije u SFRJ te su se regulirala pravila poslovne suradnje inozemnih i jugoslavenskih poduzeća. Taj je zakon ujedno bio i prvi ovakve vrste donesen u nekoj socijalističkoj zemlji.²⁸ Prethodila mu je, valja napomenuti, izrada Nacrta Posebne komisije Savezne skupštine iz ožujka iste godine, koju su činile Pravni i Ekonomski savjet Saveznoga izvršnog vijeća, o društveno-ekonomskim aspektima zajedničkih ulaganja jugoslavenskih poduzeća i proizvodno-financijske suradnje njezina gospodarstva u cjelini s inozemstvom.²⁹

²⁶ Klasić, *Jugoslavija i svijet*, 398–399.

²⁷ “Jugoslavija punopravni član GATT”, *Borba*, 28. srpnja 1966., 1., “Punopravno u GATT”, *Borba*, 29. srpnja 1966., 3.

²⁸ Klasić, *Jugoslavija i svijet*, 399.

²⁹ “Ukorak sa svjetskom privredom”, *Borba*, 14. ožujka 1967., 5.

Mogućnost investiranja stranog kapitala u jugoslavensko gospodarstvo izazvalo je veliko zanimanje u inozemnim zemljama. O važnosti toga procesa dovoljno govori podatak da je na tu temu u Beogradu u svibnju 1968. održan sastanak Josipa Broza Tita i pedesetak gospodarstvenika iz Francuske, Italije, Sjedinjenih Američkih Država (SAD), Švedske, Švicarske i Velike Britanije na kojemu se nastojalo što detaljnije analizirati odredbe spomenutog zakona.³⁰ Opisani je način rada bio dio politike intenzivnijega izlaska na svjetsko tržište koju je Vladimir Bakarić, jedan od vodećih jugoslavenskih ekonomskih teoretičara i političkih lidera, na Trećem plenumu Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske od 7. siječnja 1966. okarakterizirao kao “životno pitanje” u kontekstu intenzivnijeg gospodarskog rasta i razvoja Jugoslavije.³¹

Uz ovu pravnu regulativu veliki utjecaj na povećanje angažmana u vanjskotrgovinskim i političkim odnosima, napose u kontekstu zapadnih zemalja, bilo je osnivanje republičkih komisija za vanjske poslove u 1968. godini.³² Zadaća ovih političkih tijela, nastalih u okviru organa izvršne i zakonodavne vlasti, bilo je poštivanje i unaprjeđivanje interesa država sastavnica SFRJ u odnosima s inozemstvom, odnosno njihovo kulturno i ekonomsko uključivanje na međunarodnoj razini, kao i briga o pripadnicima jugoslavenskih naroda koji su živjeli u drugim državama.³³

U tome razdoblju ekonomski odnosi SFRJ i zapadnih zemalja bili su vrlo dinamični, ponajprije u kontekstu dogovaranja različitih oblika gospodarskih suradnji, organizacije kulturnih priredbi te razmjene posjeta državnih, vojnih i stranačkih delegacija.³⁴

Što se gospodarskih odnosa s Italijom tiče, na ovome je mjestu važno napomenuti da je u skladu sa zakonom od 10. srpnja 1967. potpisan prvi

³⁰ Klasić, *Jugoslavija i svijet*, 399.

³¹ “Izlaganje Vladimira Bakarića na Trećem plenumu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije”, *Borba*, 10. siječnja 1966, 1–2.

³² Klasić, *Jugoslavija i svijet*, 404.

³³ Klasić, *Jugoslavija i svijet*, 404–405.

³⁴ Klasić, *Jugoslavija i svijet*, 401.

sporazum na temelju kojega je inozemni kapital investiran u jedno jugoslavensko poduzeće. Naime, riječ je ulaganju od 10 000 000 dolara najvećega talijanskog proizvođača automobila *Fiata* u tvornicu *Crvena zastava*. Tom su investicijom Talijani omogućili modernizaciju i rast proizvodne aktivnosti, očuvanje radnih mjesta, kao i pomoć u plasmanu proizvoda na inozemna tržišta.³⁵ Između ovih dvaju poduzeća, kao što će biti vidljivo u dijelu članka o jugoslavensko-talijanskim vanjskotrgovinskim odnosima, postojali su ugovorni aranžmani od 1959. godine. No, oni su se uglavnom odnosili na kreditne aranžmane s određenim rokovima otplate. Suradnja *Fiata* i *Crvene zastave* bila je od neprocjenjive važnosti za razvoj automobilske industrije u Jugoslaviji, ponajprije ako se uzme u obzir da je talijanski proizvođač bio jedan od najjačih svjetskih predstavnika u tome gospodarskom sektoru. U prilog toj konstataciji spomenut ću da je *Fiat* 5. svibnja 1966. u Torinu s predstavnicima sovjetske vlade potpisao ugovor o isporuci opreme za izgradnju potpuno nove tvornice u SSSR-u, koja je trebala započeti s radom 1970. godine. Cjelokupna vrijednost toga projekta bila je oko 900 000 000 000 lira.³⁶

Jedina razvijena kapitalistička zemlja s kojom SFRJ do 31. siječnja 1968. nije imala formalne političke odnose bila je SR Njemačka. Tada su vlade ovih dviju država donijele odluku o obnovi diplomatskih odnosa. Taj je postupak označavao najkonkretniju posljedicu približavanja novoga zapadnonjemačkog pristupa europskim socijalističkim zemljama, odnosno Ostpolitik.³⁷ Bez obzira na razdoblje izostanka diplomatskih odnosa između ovih dviju zemalja, njihove ekonomske veze nikada nisu prestale postojati. Posebice je to bilo vidljivo u kontekstu odlaska jugoslavenskih radnika u SR Njemačku. Primjerice, od 1954., kada su u njemačkoj statističkoj službi prvi put poslije Drugoga svjetskog rata među stranim radnicima bili evidentirani i oni iz Jugoslavije, pa do 1970., broj radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj bio je u stalnom porastu. Tako je

³⁵ Klasić, *Jugoslavija i svijet*, 399.

³⁶ "Fiat gradi tvornicu u SSSR", *Borba*, 6. svibnja 1966., 1.

³⁷ Klasić, *Jugoslavija i svijet*, 402.

on u promatranim vremenskim razdobljima porastao s 1 901 na 424 500 radnika. Zapošljavanje jugoslavenskih radnika posebice je bilo intenzivno od 1962., a najveće je povećanje bilo zabilježeno u 1966., 1969. i 1970. godini. Osim toga, udio jugoslavenskih radnika u ukupnom broju zaposlenika SR Njemačke značajno je porastao od 1956., kada je iznosio oko 2,1%, do 1970., kada je bio na razini od 21,1%.³⁸

Vanjskotrgovinski i devizni sustav u SFRJ (1967–1968.): temeljne postavke, nositelji, financijski odnosi, tečaj

Iako su u uvodnom dijelu ukratko opisani uvjeti unutar kojih je funkcionirala robna razmjena komunističke Jugoslavije s inozemstvom od 1967. do 1968., u ovome ću poglavlju detaljno opisati postulate i nositelje njezina novoga vanjskotrgovinsko-deviznog sustava.

Nositelji provedbe toga sustava u SFRJ bile su gospodarske organizacije, zatim njihove asocijacije udružene u Saveznoj privrednoj komori, banke ovlaštene za vršenje deviznih poslova, Narodna banka Jugoslavije te savezna tijela uprave.³⁹ Što se potonjih tiče, ona su u svome svakodnevnom radu povezanom s problematikom ovoga članka obuhvaćala

³⁸ Ivo Baučić, “Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj”, *Acta Geographica Croatica*, br. 1 (1970): 18., O problematici emigracija u Jugoslaviji 1960-ih godina vidi još i u: Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 451–452., Ivan Perić, *Suvremeni hrvatski nacionalizam* (Zagreb: “August Cesarec”, 1984), 101., Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 427–428. O ekonomskim posljedicama migracija radne snage iz Jugoslavije vidi više u: Ivo Baučić, “Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije”, *Hrvatski geografski glasnik*, br. 1 (1971): 25–57., Ivo Baučić, “Vanjske migracije radne snage kao faktor socijalnoekonomskih promjena u seoskim sredinama”, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 31–32 (1971): 127–140., Ivo Baučić, “Osvrt na metodologiju popisa radnika u inozemstvu”, *Acta Geographica Croatica*, br. 1 (1973): 13–18., Ivo Baučić, “Osnovna strukturna obilježja jugoslavenskih radnika u inozemstvu”, *Acta Geographica Croatica*, br. 1 (1973): 35–88., Ivo Baučić, “Regionalne razlike u jugoslavenskim vanjskim migracijama”, *Acta Geographica Croatica*, br. 1 (1973): 89–111., Baučić, “Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj”, 1–135; Darija Hofgräff, Marina Selnik, “Iseljenički režim socijalističke Jugoslavije/Hrvatske 1945.–1973.”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2021): 101–130.

³⁹ HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 1.

Savjet za kreditnu politiku te Ministarstvo za vanjsku trgovinu i Ministarstvo financija SFRJ. Ta su tijela definirala razvojne i ekonomsko-političke ciljeve jugoslavenske ekonomije te kreditnu i vanjskotrgovinsku politiku. Zbog znatne povezanosti jugoslavenskog dinara i mađarske forinte veliki utjecaj na vanjskotrgovinsko poslovanje u SFRJ imala je Mađarska narodna banka. Ona je izdavala opće smjernice deviznog financiranja, koje je usuglašavala sa stavovima jugoslavenskog Ministarstva za vanjsku trgovinu. Njima je djelomično informirala poduzeća o tehničkim propisima u vanjskoj trgovini te o obveznim pravilima u kontekstu deviznog poslovanja. Spomenute su smjernice, također, sadržavale i prognoze o potencijalnim kretanjima na inozemnim deviznim i kreditnim tržištima.⁴⁰

Jugoslavenskim gospodarskim organizacijama bio je omogućen slobodan izvoz većine proizvoda, jer su se samo kod malog broja artikala primjenjivala izvozna ograničenja. Statistički gledano, od ukupno 4 373 proizvoda sadržanih u Nomenklaturi statistike vanjske trgovine njih 120 bilo je podložno određenim zabranama. S druge strane, spomenuta su poduzeća mogla nesmetano kupovati proizvode čiji je uvoz bio liberaliziran, pri čemu su se, uglavnom, opredjeljivali za one isporučioce robe koji su nudili najpovoljnije uvjete.

Devizna sredstva realizirana na temelju isporuke robe i usluga pripadala su proizvodno-radnim organizacijama. Taj su novac one mogle koristiti za uvoz liberaliziranih proizvoda, dok su se u kontekstu artikala čiji uvoz nije bio slobodan morali držati odgovarajućih propisa. U osnovi, gospodarske su organizacije mogle slobodno donositi odluke o prodaji na unutarnjem ili vanjskom tržištu, pri čemu je odlučujuću ulogu imao realizirani dohodak. Osim toga, ove su organizacije mogle samoinicijativno predlagati uvožno-izvozne robne liste i o njima neposredno pregovarati sa zainteresiranim inozemnim partnerima.⁴¹

⁴⁰ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁴¹ HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 1–2.

Uloga grupacija gospodarskih organizacija i poslovnih udruženja sastojala se u tome što su se u regionalnim sekcijama zainteresirane radne organizacije mogle dogovarati o prijedlozima uvožno-izvoznih robnih lista te o raspodjeli ograničenih količina određenih izvoznih proizvoda, dok su radne skupine objedinjene u Saveznoj privrednoj komori dogovarale raspodjelu deviza u okviru realizacije reguliranog dijela uvoza reprodukciskog materijala i robe široke potrošnje.⁴²

Kao što je već navedeno, vanjskotrgovinsko poslovanje u komunističkoj Jugoslaviji početkom 1967. polaznu točku imalo je u konvertibilnosti dinara, koji je trebao rezultirati snažnijim uključivanjem nacionalne ekonomije u međunarodnu podjelu rada. U tome kontekstu politika platne bilance bila je usmjerena na očuvanje deviznog tečaja postavljenog u okviru smjernica spomenute gospodarske reforme iz 1965. godine. Zatim je trebala omogućiti prijenos pozitivnog utjecaja vanjske produktivnosti rada na domaće gospodarske prilike, napose u domeni odnosa u cijenama, kao i s aspekta provedbe zaključenih međudržavnih sporazuma i ekonomskih aranžmana.⁴³

Od ukupne jugoslavenske vanjskotrgovinske razmjene 45% otpadalo je na zemlje s klirinškim načinom obračuna.⁴⁴ Taj je sustav poslovanja bio reguliran ugovorima o vanjskotrgovinskim odnosima između dviju ili više zemalja koje su imale devizna ograničenja. Prilikom međusobne kupnje i prodaje roba ili usluga ugovorne su strane imale obvezu da umjesto plaćanja u valuti zemlje izvoznice uplaćuju iznose u domaćoj valuti te da, najposlije, obveze likvidiraju prebijanjem uzajamnih potraživanja i dugovanja. Takav je ugovor, također, sadržavao odredbe o tome koja će se plaćanja regulirati kliringom, zatim po kojem će se te-

⁴²HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 2.

⁴³HR-DAKA, OPKKK, sjednice upravnog odbora 1969. (dalje: sjednice), kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 1.

⁴⁴HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 3.

čaju obavljati međusobni obračun, u kojoj će se valuti voditi računi te na koji će se način održavati ravnoteža i likvidirati salda. Ovaj je način poslovanja bio karakterističan za istočnoeuropske zemlje.⁴⁵ Zato su jugoslavenske komunističke vlasti veliki dio svojih izvoznih poslova vezivali za valute tih zemalja, a napose, kako je već spomenuto, za mađarsku forintu.⁴⁶

Inozemne cijene do implementacije postulata gospodarske reforme iz 1965. u svakodnevnu gospodarsku aktivnost nisu značajno utjecale na jugoslavensku proizvodnju. S jedne strane, taj je utjecaj bio slabo vidljiv zbog čvrste utvrđenosti cijena u SFRJ, dok je, s druge strane, često dolazilo do prebijanja razlike koja se javljala između inozemnih i domaćih cijena. Zbog ovakve je poslovne prakse bio uvelike otežan izvoz jugoslavenske robe i usluga prema zapadnoeuropskim zemljama. Zato su industrijska poduzeća u SFRJ nerado prihvaćala izvozne obveze u to područje, napose ako su im kapaciteti bili iskorišteni za prodaju u istočnoeuropskim zemljama i opskrbu domaćeg tržišta. Usto, sustav kvantitativnih planskih odredbi stimulirao je jugoslavenska poduzeća da u interesu provedbe izvoznih planova “prenebregnu ekonomsku računicu, a da kad tad primaju na sebe rizik koji daleko prevazilazi razumni trgovački reskir”.⁴⁷ Riječju, zbog neujednačene opskrbe i kompliciranog sustava upravljanja sirovinama, kao i nezadovoljavajuće kvalitete jednog dijela robe iz vlastite proizvodnje jugoslavenska su se poduzeća uglavnom orijentirala na uvoz, pa su u cilju osiguranja visoke razine proizvodne aktivnosti nagomilavala veće rezerve u odnosu na ono što im je stvarno bilo potrebno. U takvim je uvjetima devizno poslovanje nužno moralo imati administrativni karakter.

“Pretjerani zahtjevi za uvoz i izbjegavanje izvoznih obaveza mogli su jedino putem intervencije vlasti donekle biti dovedeni u sklad. Kontrola

⁴⁵ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda 1 A–Ćus*, direktor: Miroslav Krleža (Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1966), 627.

⁴⁶ HR-DAKA, OPKKK, spisi sekcije za ugostiteljstvo, turizam i trgovinu 1968. (dalje: spisi), kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁴⁷ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

deviznih organa morala je biti preliminarne jer su eventualni gubici u devizama, proizišli iz nekih pogrešno donijetih odluka, išli neposredno na teret nacionalne privrede, dok takvi gubici nisu bitno utjecali na poslovanje poduzeća.”⁴⁸

Komunističke su vlasti početkom 1967. započele s implementacijom novoga deviznog mehanizma, koji je, barem deklarativno, trebao biti oslobođen dotadašnjega administrativnog karaktera, odnosno utjecaja državnih upravljačkih tijela na njegovo kretanje i mogućnost regulacije tržišnih prilika. Taj je sustav jugoslavenskim poduzećima trebao omogućiti kontinuiranu opskrbu sirovinama i poluproizvodima potrebnim za proizvodnju, koju su, što se izvozne aktivnosti tiče, mogli usmjeravati na ona tržišta na kojima su prevladavali najpovoljniji uvjeti. To je, najposlije, trebalo rezultirati ravnotežom platne bilance.

Razvoj jugoslavenskoga predračunskog sustava vanjskotrgovinske djelatnosti bio je usmjeren na implementaciju jedinstvenoga deviznog tečaja. Međutim, partijska tijela vlasti bila su svjesna da, realno ocjenjujući tadašnje jugoslavenske gospodarske prilike, takav makroekonomski sustav neće biti moguće u potpunosti djelotvorno integrirati. Zato je sredinom 1967. uveden “dvostepeni obračunski sistem”. Taj je sustav bio nužan zbog velikih razlika, koje su se, s jedne strane, stvarale između nižih cijena potrošnih artikala i usluga, a s druge strane, radi veće razine troškova ostvarenih u cilju realizacije znatnijeg priljeva inozemnih deviza od vanjskotrgovinske razmjene.⁴⁹

Iako se razlika u cijenama između potrošnih artikala i usluga nije bitno mijenjala od 1965. do 1967., učinci smanjenja razine troškova za ostvarenje deviza u jugoslavenskoj vanjskotrgovinskoj razmjeni trebala je biti vidljiva tek krajem 1960-ih. Na minimiziranje tih troškova poseban je utjecaj trebalo imati povećanje konkurentnosti asortimana te slobodno djelovanje tržišnih zakonitosti. Stoga je bilo potrebno, prema

⁴⁸ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁴⁹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

mišljenju komunističkih vlasti, “s jedne strane održati tzv. nekomercijalni kurs koji odgovara kupovnom kapacitetu forinte u međunarodnim relacijama, s druge strane, uvodimo tzv. vanjskotrgovinske množioce cijena”.⁵⁰

Prema “nekomercijalnom kursu” provodili su se obračuni u kontekstu deviznih potreba stanovništva i turističkog sektora, dok se ekonomska varijabla “vanjskotrgovinskog množioca cijena” primjenjivala prilikom svakoga vanjskotrgovinskog izračuna i pojave sporednih troškova poput, primjerice, prijevoznih usluga, provizije i promidžbene aktivnosti. Pa ipak, spomenuta je ekonomska kategorija trebala biti na istoj razini, kako u pogledu uvoza tako i u kontekstu izvoza. Osnovu njezina izračuna činili su prosječni troškovi nacionalnog gospodarstva računani po jednoj deviznoj jedinici. Pri tome je, svakako, trebalo uzeti u obzir i prosječno ostvareni čisti prihod cjelokupne jugoslavenske ekonomije.

“Vanjskotrgovinski množilac cijene” obračunavao se u odnosu na američki dolar i rusku rublju, dok se prema ostalim konvertibilnim valutama određivao prema zlatnom paritetu u odnosu na dolar. Taj je ekonomski čimbenik trebao odigrati ključnu ulogu u stvaranju neposrednih veza između inozemnih tržišta i domaćih korisnika, odnosno izvozno orijentiranih jugoslavenskih poduzeća. Da bi se mogli uspješno realizirati ovi ciljevi, bilo je nužno poštovati dva temeljna principa rada. Prvo, svaki je korisnik deviza morao plaćati onoliko koliko su prosječno iznosili troškovi nacionalnog gospodarstva za njihovo stjecanje, kojima je, u skladu sa zahtjevima pojedinoga vanjskotrgovinskog posla, trebalo pridodati i carinske namete, a drugo, svaki je izvoznik trebao dobiti identičnu protuvrijednost za obvezno predane devize, a u određenim slučajevima i državni regres. Učinkovito provođenju ovih poslovnih postulata trebali su uvelike pridonositi i novi organizacijski, to jest obračunski oblici koji su se primjenjivali u odnosima industrijskih poduzeća i vanjske trgovine poput novoformiranog sustava komisijske prodaje.⁵¹

⁵⁰ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁵¹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

Kada se govori o poslovanju uvoznim devizama, potrebno je naglasiti da su za njih vrijedila ponešto drukčija pravila od onih dosad izloženih. Naime, poduzeća ovlaštena za uvoz morala su raspolagati dozvolom koju je izdavalo Ministarstvo za vanjsku trgovinu SFRJ. Osim toga, ona su morala imati određeni iznos u mađarskim forintama, čija je prvotna namjena bila kupnja deviza.

Uvozno je poslovanje uvijek moralo biti usklađeno s važećim propisima sustava robnog prometa. S tim u vezi prilikom dobivanja uvozne dozvole trebalo je osigurati odgovarajuće korištenje obveznih kontingenata prihvaćenih međudržavnim sporazumima. Time se osiguravalo da preuzete uvozne obveze uzajamno odgovaraju komplementarnim interesima trgovinske i devizne politike. Nadalje, kao protuvrijednost deviza utrošenih za uvoz robe bankama se u forintama uplaćivao iznos izračunan na temelju “vanjskotrgovinskog množioca cijena”, dok su se ostale dopunske stavke obračunavale u suradnji poduzeća i Glavne direkcije za prihode, koja je svoju djelatnost obavljala u okviru Ministarstva financija SFRJ.⁵²

Iako uvozno poslovanje i devizni tečaj nisu bili u cijelosti usklađeni, u ovisnosti o namjeni i konačnoj svrsi proizvoda, jugoslavensko je tržište razlikovalo sirovine i pomoćne materijale namijenjene kontinuiranoj proizvodnji i potrošnji, poluproizvode, sastavne dijelove, investicijske strojeve i licence te robu prilagođenu proširenju osnovnog asortimana proizvoda za široku potrošnju.⁵³

Većina sirovina mogla se uvoziti slobodno, odnosno bez deviznih ograničenja. No, za neke koje su se kupovale za konvertibilne devize poput, primjerice, obojenih metala, žitarica, stočne hrane i mesa zadržavao se sustav centralno određenih uvoznih kontingenata.⁵⁴

Do 1967. uvozna su poduzeća mogla kupovati investicijska dobra u okvirima deviznih sredstava koja su im stavljana na raspolaganje.

⁵² HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁵³ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁵⁴ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

U novom sustavu proizvodno-radne organizacije dobile su mogućnost realizacije investicija iz vlastitih sredstava, odnosno iz amortizacije i Fonda za unapređenje poduzeća. Međutim, da bi se osigurala ravnoteža između novčanih sredstava u forintama i deviza, koje su sa savezne razine stavljanje na korištenje poduzećima u svrhu nabave strojeva, poduzeća su morala određeni novčani iznos beskamatno deponirati u Investicijskoj banci.⁵⁵ Iz kredita u forintama koje je odobrala spomenuta financijska institucija ulagači su mogli kupovati strojeve za konvertibilne devize u omjeru koji je banka odobrala. Prilikom ocjenjivanja takve vrste kreditnih aranžmana iznimno važan čimbenik je bila mogućnost poboljšanja platne bilance kao rezultata toga poslovnog procesa.⁵⁶

Proizvode namijenjene širokoj potrošnji jugoslavenski su uvoznici za rublje mogli kupovati bez ograničenja, dok se u kontekstu konvertibilnih deviza morao poštovati globalni devizni okvir koji se dogovarao godinu dana unaprijed.⁵⁷

U skladu s novim vanjskotrgovinskim i deviznim sustavom, u SFRJ uvoz robe mogao se provoditi u okviru slobodnog uvoza robe (LB), uvjetno slobodnog uvoza robe (LBO), uvoza u okviru globalne devizne kvote (GDK), uvoza na osnovu robnih (RK) i deviznih (DK) kontingenta, te uvoza na osnovu dozvole i dugoročno proizvodne orijentacije.⁵⁸

GDK predstavljala je u jugoslavenskom vanjskotrgovinskom sustavu uvedenom 1967. osnovnu kategoriju reguliranog uvoza robe. Ona se određivala za pojedine namjene ili se ostvarivala na posebne načine kao, primjerice, globalna devizna kvota za uvoz sirovina i drugog reproduktivnog materijala, s tim što su neke gospodarske grane ostvarivale pravo na njegovo korištenje kroz vezivanje uvoza izvozom, zatim globalna

⁵⁵ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁵⁶ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁵⁷ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁵⁸ HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 2.

devizna kvota za uvoz proizvoda široke potrošnje, te, najposlije, globalna devizna kvota za uvoz opreme.⁵⁹

Kao što je i liberalizacija jugoslavenskog tržišta tekla postupno, tako je i GDK nakon implementacije doživljavao svoje brojne korekcije i prilagodbe. Bez obzira na to, često se nije mogla izbjeći pojava da su neke gospodarske organizacije raspolagale neznatnom količinom deviza koje su uvelike bile ispod razine njihovih objektivnih potreba. S druge strane, postojale su poslovne-radne skupine koje su posjedovale velike iznose deviza koje im nisu bile nužno potrebne za realizaciju postavljenih proizvodno-financijskih ciljeva. Zbog tih je neuravnoteženosti često dolazilo do toga da su gospodarske organizacije jedna drugoj ustupale devizna sredstva na način koji nije bio reguliran tadašnjim zakonskim okvirom.⁶⁰

Da bi neutralizirale takvu poslovnu praksu, partijska tijela vlasti donijela su sredinom 1967. dopunu propisa kojom se utvrđivalo da “proizvodne organizacije mogu deviznim sredstvima vlastite GDK plaćati sirovine i drugi reprodukcioni materijal koji uvoze samo za potrebe vlastite proizvodnje i radi izvršavanja ugovora o dugoročnoj kooperaciji i ugovora o poslovno-tehničkoj suradnji između proizvodnih radnih organizacija koje su na osnovu takvog ugovora povezane međusobnim isporukama dijelova, sklopova i podsklopova”.⁶¹

Uz GDK iznimno važne sastavnice vanjskotrgovinskog i deviznog sustava u SFRJ bile su retencijska kvota i mogućnost inozemnog zaduživanja na osnovu retencije i amortizacije.⁶²

⁵⁹ HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 2.

⁶⁰ HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 6.

⁶¹ HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 6.

⁶² HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 3.

Retencijska je kvota u počecima njezine inkorporacije u gospodarsku aktivnost bila zamišljena kao utvrđena maksimalna količina robe koju je pojedino poduzeće moglo proizvesti, odnosno uvesti ili izvesti u određenom vremenskom razdoblju. Ona je bila instrument državnog protekcionizma te se uglavnom primjenjivala u onim zemljama koje su imale velike neuravnoteženosti platne bilance. No, bez obzira na ovako zamišljene teorijske postulate ove ekonomske kategorije, stvarnost je u svakodnevnoj jugoslavenskoj gospodarskoj praksi bila bitno drukčija. Naime, bio je čest slučaj da je jedna gospodarska organizacija uvozila opremu i reproduksijski materijal za potrebe druge, što joj je omogućavalo stvaranje dodatnih izvora dinarske akumulacije. U cilju da se retencijska kvota postavi u okvire koji su se imali u vidu prilikom njezina uspostavljanja, Savezno izvršno vijeće (SIV) sredinom 1967. donijelo je odluku prema kojoj su radne organizacije dio deviza ostvarenih izvozom robe i usluga mogle koristiti za plaćanje opreme, sirovine i reproduksijskog materijala namijenjenih unapređivanju proizvodne aktivnosti. Isto tako, ovaj su dio deviznih sredstava poslovno-radne organizacije mogle upotrebljavati i u svrhu podmirenja inozemnih kreditnih obveza i svih drugih vrsta međunarodnih plaćanja koja su bila u neposrednoj vezi s njihovim poslovanjem.⁶³

Do 1. siječnja 1967. pravo na retencijsku kvotu u poslovima izvoza na kredit ostvarivalo se na temelju postignutoga deviznog dohotka, što je pridonijelo tome da se ova ekonomska kategorija ostvarivala sukcesivno, to jest prema dospijeću otplate, što je uvelike otežavalo modernizaciju i rekonstrukciju izvozno orijentiranih organizacija. Nakon toga datuma osnovni preduvjet ostvarivanja ove mogućnosti bila je realizirana vrijednost proizvodne aktivnosti.⁶⁴

⁶³ HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 7.

⁶⁴ HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 7.

Što se pak amortizacije tiče, u okviru spomenute odluke SIV-a bilo je regulirano da radne organizacije ne mogu devize na koje na temelju obračunate amortizacije imaju pravo oročavati, udruživati, prodavati, kao ni ustupati ovlaštenim bankama ili drugim gospodarskim grupacijama. Dakle, mogle su ih koristiti isključivo za vlastite potrebe.⁶⁵

Ako se detaljnije analiziraju smjernice političkih tijela SKJ u pogledu poslovanja izvoznim devizama, vidljivo je da je, kao u i slučaju uvoza, za obavljanje ovih poslova bila potrebna dozvola izdana od Ministarstva za vanjsku trgovinu SFRJ. Ona se, za razliku od razdoblja do 1967., nije morala predočavati jugoslavenskim bankama. Nasuprot tomu, jugoslavenska su poduzeća morala Mađarskoj narodnoj banci ažurno dostavljati izvještaje sa statističkim podacima o priljevu deviza ostvarenih izvozom robe ili usluga. Uloga jugoslavenskih banaka u tome procesu očitovala se samo u nadzoru toga postupka.⁶⁶

Za poduzeća koja su proizvodila robu namijenjenu izvozu sve su materijalne koristi poput, primjerice, realiziranja protuvrijednosti proizvoda ili usluga za forinte ili osiguravanje prava na državni regres bile vezane uz stvarni priljev deviza. Izuzetak su bili samo oni poslovi koje su poduzeća provodila za vlastiti račun. U takvim su slučajevima jugoslavenska industrijska poduzeća realizirala svoju protuvrijednost u onome trenutku kada bi inozemna poslovna organizacija podmirila svoju platežnu obvezu.⁶⁷

U cilju poboljšanja inozemnoga konkurentskog položaja jugoslavenskih poduzeća komunističke su im vlasti odobrile mogućnost pružanja vlastitih kratkoročnih kredita u forintama. Ta su se sredstva uglavnom prikupljala iz obrtnih sredstava ili su kao višak ostajala poduzećima na raspolaganju nakon podmirenja tekućih poslovnih obveza. Za pojedinačna odobravanja kredita nije bilo potrebno imati posebnu dozvolu,

⁶⁵ HR-DAKA, OPKKK, sjednice, kut. 9, Informacija o nekim aspektima vanjskotrgovinskog i deviznog režima u 1969. i rezultatima izvoza odnosno uvoza za period I-IV 1969., 7.

⁶⁶ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁶⁷ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

ali su se poduzeća u tome procesu morala držati principijelnih smjernica koje su propisivali Ministarstvo za vanjsku trgovinu i Ministarstvo financija u SFRJ te Mađarska narodna banka.⁶⁸

Da bi poduzeća mogla protuvrijednost svoje robe realizirati prije isteka kredita, banka je od tih poslovnih organizacija mogla, uz nižu kamatnu stopu u odnosu na onu koja se koristila za omogućavanje likvidnosti cjelokupnoga jugoslavenskog gospodarstva, otkupiti određene vrijednosne papire poput, primjerice, mjenica. U takvim je poslovima često dolazilo do poslovnih rizika, napose u pogledu razlike u tečajevima ili devalvacije stranih valuta. Protiv tih su se neplaniranih troškova jugoslavenska izvozna poduzeća najčešće borila sklapanjem tzv. “vezanih poslova”.⁶⁹

S obzirom na već spomenutu veliku povezanost dinara i forinte u vanjskotrgovinskim odnosima u analiziranom razdoblju, mađarska su poduzeća imala mogućnost davanja srednjoročnih i dugoročnih kredita jugoslavenskim izvozno orijentiranim poslovno-radnim organizacijama. Regulativa izdavanja tih kreditnih aranžmana također je dogovarana u suradnji Ministarstva za vanjsku trgovinu i Ministarstva financija u SFRJ te Mađarske narodne banke. Prilikom izrade općih smjernica tih poslovnih procesa najčešće se u obzir uzimao stupanj opterećenosti platne bilance i nacionalnih proračuna. Za razliku od kratkoročnih kredita, za one u srednjem i dugom roku bilo je potrebno imati jednokratnu dozvolu Ministarstva za vanjsku trgovinu SFRJ. Tako odobrene kredite Mađarska narodna banka refinancirala je u forintama uz vremenski rok koji je bio sličan dužini trajanja drugih inozemnih kreditnih aranžmana.⁷⁰

⁶⁸ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁶⁹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

⁷⁰ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, sign. 06/1-222/1.

Opće gospodarske prilike u Italiji (1967.)

Tijekom 1967. talijansko je gospodarstvo realiziralo bruto društveni proizvod koji je u tome razdoblju bio 5,5% veći u odnosu na 1966. godinu. Isto tako, u promatranim je vremenskim relacijama izvoz te ekonomije u realnom iznosu porastao za 7%. Pa ipak, taj je rezultat bio znatno manji u odnosu na razdoblje od 1963. do 1966. godine. No, ti su poslovni ishodi bivali nadomješteni znatnim ulaganjima javnog i privatnog sektora, koja su u 1967. u odnosu na prethodnu godinu bila veća za 11%.⁷¹ Investicijska su se ulaganja uglavnom odnosila na strojeve i opremu, a bila su potaknuta smanjenjem proizvodne aktivnosti u razdoblju od 1964. do 1965. godine. Oko 60% investicijskih sredstava u 1967. talijanska su poduzeća preusmjeravala u povećanje i modernizaciju proizvodnih kapaciteta.

Kao posljedica sporije realizacije izvozne aktivnosti u prva tri tromjesečja u 1967. došlo je do pada proizvodnje. Međutim, krajem te godine izvoz i industrijska djelatnost doživjele su veliki porast.⁷²

Plaće i nadnice talijanskih radnika u 1967. rasle su umjereno, ponajprije zbog toga što je veliki broj trogodišnjih kolektivnih ugovora u najvažnijim industrijskim sektorima dogovoren u razdoblju od 1965. do 1966., kada je na tržištu radne snage postojala velika ponuda i kada izgledi gospodarskog razvoja nisu bili najpovoljniji. No, troškovi radne snage u 1967. porasli su u odnosu na prethodnu godinu za nešto manje od 2%. Glavni razlog tomu povećanju bio je što su jednim dijelom doprinosi za socijalne izdatke prebačeni na teret dohotka zaposlenika. S obzirom da nije došlo do porasta cijene industrijskih proizvoda namijenjenih izvozu, pala je profitna stopa. Međutim, troškovi života u 1967. u odnosu na 1966. porasli su za 4%. Ovaj je rast nastao kao posljedica povećanja troškova za hranu, te cijena potrošnih dobara i usluga. Zato

⁷¹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 1.

⁷² HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 1.

je realna potrošnja u Italiji u 1967. u odnosu na prethodnu godinu bila manja za 2%.⁷³

Što se talijanske vanjske trgovine tiče, a s obzirom da je ta država oskudijevala sirovinama, izvorima energije i prehrambenim proizvodima, ekonomski odnosi s inozemstvom imali su iznimno važan utjecaj na rast i razvoj njezina gospodarstva u cjelini. Ilustracije radi, u 1967. na opseg talijanske vanjskotrgovinske razmjene otpadalo je 30% od ukupnoga nacionalnog dohotka. Osim toga, ova je ekonomija bila vrlo osjetljiva na oscilacije u svjetskim gospodarskim odnosima, napose zbog prerađivačkog karaktera njezine industrije.⁷⁴

Sudjelovanje Italije u specijalizaciji i kooperaciji industrijski razvijenih zemalja odvijao se u okvirima procesa integracije u zapadnoeuropskim državama. To je bio još jedan od važnih razloga povećanja međuovisnosti gospodarskog napretka te države i njezina uspješnog izvoza. Taj je proces bio jako povezan sa znatnim promjenama u strukturi robne razmjene. Naime, od početka 1960-ih udio gotovih proizvoda u talijanskoj vanjskoj trgovini naglo je rastao, dok je, s druge strane, padao postotak udjela poluproizvoda i sirovina.⁷⁵

U razdoblju od 1952. do 1967. u talijanskom je izvozu naglo rastao udio proizvoda teške industrije. Rastuća međuovisnost razvoja njezina gospodarstva i uspješnog izvoza dovela je i do promjena u domeni materijalne proizvodnje. Velika potražnja za strojevima, električnim aparatima za domaćinstvo, putničkim automobilima i drugim trajno potrošnim dobrima, koja je u tome razdoblju prevladavala na svjetskom tržištu, imala je veliki utjecaj na razvoj talijanske prerađivačke industrije. S druge strane, udio tradicionalnih proizvoda lake industrije poput,

⁷³ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 1–2.

⁷⁴ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 3.

⁷⁵ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 3.

primjerice, tekstila, prehrambenih proizvoda i pokućstva smanjivao se, iako je u 1967. prehrambena industrija izvezla 12% svoje ukupne proizvodnje, tekstilna industrija 43%, industrija kože i obuće 58%, drvena industrija i industrija namještaja 43%, a industrija gume 21%.⁷⁶

Analizirajući statističke podatke u razdoblju obuhvaćenom naslovom ovoga članka, uočava se da je u 1967. u odnosu na prethodnu godinu povećan udio proizvoda prerađivačke industrije u izveznoj aktivnosti za 1,2%. Tako je udio industrijskih proizvoda u ukupnom talijanskom izvozu u 1967. bio na razini od 93%. Od toga je iznosa samo na plasman strojeva otpadalo 39%. Također, inozemna prodaja strojeva i opreme je u 1967. u odnosu na 1966. porasla za 15,7%. Istovremeno je udio poljoprivrednih proizvoda u ukupnom izvozu ove države smanjen za 1,2%. Nakon toga smanjenja bio je na razini od 6,4% od ukupne izvozne aktivnosti.⁷⁷

Slične strukturne promjene bile su prisutne i u pogledu talijanskog uvoza. One su nastale kao posljedica modifikacije u strukturi privatne potrošnje. U razdoblju od 1953. do 1967. udio gotovih proizvoda u ukupnom talijanskom uvozu povećao se na oko 33%, dok se uvoz sirovina i goriva smanjio na 46%. Smanjenje potonjih proizvoda bio je rezultat poboljšanja tehnološkog procesa proizvodnje u raznim industrijskim sektorima, odnosno povećanja broja proizvedenih jedinica po količini utrošenih sirovina, zatim supstitucije uvoznih sirovina domaćim proizvodima i pada cijena na svjetskim tržištima. Tako se, primjerice, od 1957. do 1967. u Italiji duplo povećala proizvodnja željezne rude, dok se, s druge strane, smanjila potrošnja manganove rude za 50% i olova za 33%.⁷⁸

Uz rast domaće proizvodnje znatno se povećao uvoz nafte. Na nju je otpadalo 50% od ukupnog uvoza industrijskih sirovina.⁷⁹

⁷⁶ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 4.

⁷⁷ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 4.

⁷⁸ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 4.

⁷⁹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore

U Italiji je od kraja Drugoga svjetskog rata do 1964. ubrzano rastao uvoz strojeva i opreme. Na te je vrste proizvoda u 1963. otpadalo oko 21% ukupnog uvoza, dok je, primjerice, taj udio u 1951. bio na razini od 7,6%. Od 1964. do 1965. u toj je državi uslijed pada investicijske aktivnosti udio strojeva i opreme u strukturi ukupnog uvoza pao na 15%. Oživljavanje te djelatnosti u 1966. i 1967. unaprijedilo je mogućnost plasmana tih proizvoda na talijanskom tržištu. U ovome je razdoblju stopa porasta uvoza investicijske opreme na tome području iznosila preko 27%, dok je udio ovih proizvoda u uvozu u 1966. bio na razini od 16,6%. Pa ipak, u odnosu na druge europske zemlje, Italija je u znatno manjoj mjeri ovisila o uvozu strojeva. Primjerice, Francuska je samo 20% svojih potreba za strojevima mogla pokriti uvoznom aktivnošću, a SR Njemačka svega 10%.⁸⁰

Talijanska inozemna kupnja strojeva uglavnom se realizirala u zapadnoeuropskim državama, čiji je ukupni udio u strukturi uvoza tih proizvoda bio na razini od 80%. Ostatak je otpadao na plasman iz SAD-a.⁸¹

Uvoz prehrambenih proizvoda za talijansko stanovništvo od kraja Drugoga svjetskog rata do 1967. raslo je kako u relativnim tako i u apsolutnim vrijednostima. To je bio rezultat stagnacije domaće proizvodnje i povećanja potražnje uslijed porasta broja stanovnika. Potrošnja poljoprivrednih proizvoda u razdoblju od 1951. do 1967. u ovoj državi povećala se za oko tri puta, odnosno s 530 000 000 dolara na 1 715 000 000 dolara. Bez obzira na to povećanje, u istomu se razdoblju udio ovih proizvoda u privatnoj potrošnji smanjio s 52,9% na 43,5%.⁸²

Usporedno s promjenama u strukturi potrošnje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, u kojoj je došlo do znatnog povećanja potrošnje mesa te pada konzumacije kruha i tjestenine, u spomenutom je razdoblju

za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 5.

⁸⁰ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 5.

⁸¹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 6.

⁸² HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 6.

domaća poljoprivredna proizvodnja sve slabije mogla zadovoljavati rastuće potrebe stanovništva. Posljedica toga bio je veći uvoz mesa, masti, stočne hrane, sira, voća, povrća, slatkiša, šećera, ribe i duhana. Na meso, mesne proizvode i stočnu hranu otpadalo je u 1967. oko 65% ukupnog uvoza prehrambenih proizvoda, dok je u 1951. taj postotak bio na razini od 17,5%. Međutim, uvoz pšenice i brašna znatno se smanjio. Naime, u 1951. on je iznosio 150 000 000 dolara, dok je u 1967. bio 74 000 000 dolara. Tako je ova stavka u potonjoj godini predstavljala oko 4% ukupnog uvoza prehrambenih proizvoda, dok je u 1951. njezin udio bio 34,3%.

Sveukupno gledajući, talijanski se uvoz u 1967. u odnosu na prethodnu godinu povećao za 12%, dok je izvoz bio na razini od 8%. Ti su postoci predstavljali pad stopa rasta vanjskotrgovinske djelatnosti, jer su one u 1966. u odnosu na 1965. u kontekstu uvoza bile na razini od 15%, dok su u pogledu izvoza iznosile 12%.⁸³

Veći uvoz od izvoza imao je za posljedicu deficit platne bilance u Italiji, koji je s 540 000 000 dolara, koliko je iznosio u 1966., u narednoj godini porastao na 818 000 000 dolara. S tim u vezi vrijednost talijanskog izvoza pokrivala je troškove uvoza na razini od 90%. Ta je pokrivenost u 1966. bila 94%, dok je u 1965. iznosila 98%.⁸⁴ Italija je zbog deficita platne bilance uvelike zaostajala u pogledu gospodarskog razvoja u usporedbi s drugim zapadnoeuropskim državama. Ilustracije radi, Njemačka je u 1967. imala, prema dostupnim statističkim podacima, duplo veći izvoz od Italije.⁸⁵

Da bi neutralizirali negativan učinak deficita platne bilance na cjelokupnu gospodarsku aktivnost u zemlji, talijanske su političke vlasti krajem 1967. poduzele niz mjera koje su trebale poboljšati inozemnu prodaju ove države. Posebno značajno mjesto u tim mjerama imao je

⁸³ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 7.

⁸⁴ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 7.

⁸⁵ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 7.

novi *Zakon o financiranju izvoza*. Prema njegovim odredbama, talijanski su izvoznici, umjesto dotadašnjih 75%, mogli u 100%-nom iznosu financirati izvoznu djelatnost na temelju kreditnih aranžmana koja su im izdavale banke i druge financijske institucije. U spomenutu je svrhu povećan i fond *Instituta Mediocredito Centrale* za 30 000 000 000 lira. Nakon povećanja taj je fond raspolagao s 206 000 000 000 lira. Usto, pojednostavljena je procedura odobravanja državnih garancija inozemnom kreditiranju te je, najposlije, u 1968. bilo predviđeno ukidanje svih poreza na robu koja se planirala izvoziti na područje EZ.⁸⁶

Uz te političke odluke u Italiji su krajem 1967. donesene i brojne mjere koje su imale cilj osigurati učinkovitu promidžbu njezina gospodarstva u inozemstvu. To se ponajprije odnosilo na organizaciju ekonomskih izložbi u toj državi, kao i njezino sudjelovanje na inozemnim sajmovima. Osim toga, u toj se godini broj talijanskih trgovačko-diplomatskih službi povećao na trideset i pet, što je predstavljalo povećanje od osam takvih organizacija u odnosu na prethodnu godinu.⁸⁷

U zaključku ovoga poglavlja vrijedno je napomenuti da je Italija, bez obzira na opću usmjerenost svoje vanjske politike prema zapadnoeuropskim zemljama, u 1967. uspostavila brojne ekonomske odnose s istočnoeuropskim, socijalističkim zemljama. Tako je u toj godini liberalizirano oko 85% talijanskog uvoza iz zemalja toga područja.⁸⁸

Jugoslavensko-talijanski vanjskotrgovinski odnosi (1967.)

Italija je bila jedan od jugoslavenskih najvažnijih vanjskotrgovinskih partnera. U prilog toj konstataciji govori podatak da je ona, prema dostupnom arhivskom materijalu, kako u pogledu jugoslavenskog izvoza

⁸⁶ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 7.

⁸⁷ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 7.

⁸⁸ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 8.

tako i u kontekstu uvoza, bila pozicionirana na drugom mjestu. Što se izvoza nadalje tiče, jugoslavenski najveći partner bio je Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika, dok je najviše robe i usluga uvozila iz SAD-a. Povoljni geografski položaji, talijanska stimulatívna kreditna politika, te uzajamna komplementarnost gospodarstava rezultirali su brzim razvojem jugoslavensko-talijanskih vanjskotrgovinskih odnosa u drugoj polovici 1960-ih.⁸⁹

Njihova se robna razmjena odvijala u pravnim okvirima koji su sadržavali veliki broj ugovornih instrumenata. Prvo je u ožujku 1955. između ovih dviju zemalja potpisana *Konvencija o trgovini i plovidbi*, na temelju koje su države potpisnice jedna drugoj priznavale status najpovlaštenije nacije. U istome su razdoblju potpisani i *Sporazumi o lokalnoj razmjeni s Trstom i Goricom*, koji su sadržavali liste s detaljnim popisom roba i usluga koje su bile predmetom vanjskotrgovinske razmjene Jugoslavije i tih područja. Te su liste dodatne nadopunjene u srpnju 1967. godine.

Počevši od 1957., kada je između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Italije dogovoren prvi *Sporazum o specijalnim isporukama robe na kredit*, u vrijednosti od 30 000 000 dolara i s rokom otplate od pet godina, između ovih dviju država počeli su se razvijati i kreditno-financijski odnosi. Dvije godine nakon toga zaključen je i drugi ovakav sporazum, čija je vrijednost bila 50 000 000 dolara i s mogućnošću roka otplate u ovisnosti o vrijednosti pojedinoga poslovnog aranžmana dužeg od pet godina.⁹⁰ Ti su se ugovorni aranžmani nastavili i tijekom 1964., kada su bili u vrijednosti od 32 000 000 dolara. Iduće godine iznos ovih obveza smanjen je za 1 000 000 dolara, dok su one u 1966. ukupno iznosile 20 000 000 dolara.⁹¹ Od većih nabava opreme putem ovih

⁸⁹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 9.

⁹⁰ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 13–14.

⁹¹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 14.

kreditnih aranžmana treba spomenuti poslove opremanja rafinerija nafte u Bosanskom Brodu, Rijeci i Sisku. Njihova je ukupna vrijednost bila 41 800 000 dolara. Tome svakako treba dodati i rekonstrukciju Toplane u Novom Beogradu, koja je iznosila 5 800 000 dolara, te ulaganja u unaprijeđenje proizvodne infrastrukture u tvornicama umjetnih gnojiva u Kutini i Obiliću, čija je vrijednost bila 21 000 000 dolara.⁹²

U kolovozu 1957. Jugoslavija i Italija potpisale su *Platni sporazum*, koji je regulirao međusobna plaćanja robe u lirama i drugim konvertibilnim valutama. Ovaj je ugovor, također, nadopunjen dodatnim stavkama u 1967. godini.

Sporazum o privrednoj, industrijskoj i tehničkoj suradnji iz studenoga 1964. obuhvaćao je suradnju gospodarskih organizacija dviju zemalja u okviru koje su bili određeni iznosi do kojih su se mogle izdavati garancije za ugovorene kreditne poslove. Italija je, na temelju toga ugovora, osiguravala iznos od 20 000 000 dolara, a SFRJ 5 000 000 dolara. Tim je sporazumom, također, pokrenut Mješoviti ministarski odbor, koji je odobravao pojedine poslove i razmatrao potencijalne mjere za unaprijeđenje gospodarskih odnosa ovih dviju država. Najposlije je u srpnju 1967. potpisan *Trgovinski sporazum*, u okviru kojega su jugoslavenski izvozni proizvodi u Italiji bili potpuno liberalizirani. Posebnim dodatkom ovom ugovoru definirana je i zaštitna klauzula koja se trebala aktivirati u slučaju tržišnih poremećaja nastalih uslijed, primjerice, uvoza po niskim cijenama.⁹³

Izvan konteksta spomenutih međudržavnih sporazuma važno je naglasiti da su od 1959. potpisivani ugovori o kreditnim aranžmanima između jugoslavenskih i talijanskih poduzeća. Tako je u tome razdoblju dogovoren kreditni aranžman za Tvornicu umjetnih gnojiva *Lukavac*,

⁹² HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 14.

⁹³ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 9–10.

koji je iznosio 8 000 000 dolara, s rokom otplate od šest godina. Istovremeno je zaključen ugovor između *Zastave* i *Fiata*, prema kojemu su jugoslavenskom automobilskom poduzeću odobrena financijska sredstva u visini od 11 000 000 dolara s rokom povrata od sedam godina.⁹⁴

Dogovori o ekonomskim ugovorima između ovih dviju država nisu uvijek bili jednostavni. Tako je u siječnju 1967. došlo do prekida u pregovorima o realizaciji novoga trgovinskog sporazuma. Razlog tomu bila je optužba talijanske strane da Jugoslavija izdaje osobne iskaznice stanovništvu smještenom u Zoni B.⁹⁵ Zato je talijanski veleposlanik u Jugoslaviji Roberto Ducci na hitnom prijemu kod sekretara za vanjske poslove Marka Nikezića predao prosvjednu notu, kojom je na SFRJ trebalo izvršiti politički pritisak da ukine zaštitnu klauzulu u vanjskotrgovinskim odnosima između ovih dviju zemalja.⁹⁶ Prekid sporazuma bio

⁹⁴ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 14.

⁹⁵ Na Mirovnoj konferenciji u Parizu, koja je trajala od 29. srpnja do 15. listopada 1946., o podjeli Istre i Slobodnom teritoriju Trsta (STT) vođeni su pregovori 28. rujna 1946. godine. Na temelju ugovora o miru između dvadeset i jedne države potpisanog u Parizu 10. veljače 1947., Jugoslavija je, kao dio Zone A, dobila Zonu B i Pulu s okolicom. Taj je teritorij imao ukupno 7 000 km² i 470 000 stanovnika. STT imao je dvije zone. Zona A bila je pod savezničkom, a Zona B pod jugoslavenskom vojnom upravom. Dana 20. ožujka 1948. SAD, Velika Britanija i Francuska Tripartitnom su se deklaracijom izjasnili da STT treba pripasti Italiji, čemu se FNRJ oštro usprotivila. No njezin je pregovarački položaj, s obzirom na povlačenje sovjetskih stručnjaka pod utjecajem objave Rezolucije Informbiroa od 28. lipnja 1948., bio znatno oslabljen. Konačno je Londonskim protokolom o suglasnosti od 5. listopada 1954. postignut dogovor o podjeli STT-a. Zona A je gotovo u cijelosti pripala Italiji. Jedan njezin manji dio, koji je imao 3 000 stanovnika i 11,2 km² pripao je Jugoslaviji. Potonja je, s druge strane, dobila cijelu Zonu B, koja je obuhvaćala hrvatski kotar Buje, s naseljima Buje, Novigrad, Umag, kao i slovenski kotar Kopar. To je područje ukupno imalo 62 000 stanovnika. Sve do Osimskih sporazuma od 10. studenoga 1975. ovaj je provizorij pretvoren u trajno i faktično stanje. O ovoj problematici vidi više: Darko Dukovski, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943.-1945.)* (Pula: C.A.S.H., 2001), 176., Ferdo Čulinović, *Stvaranje nove jugoslavenske države* (Zagreb: Školska knjiga, 1959), 291–292., Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 459., Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 137–138.

⁹⁶ Ognjen Tomić, "Politika i trgovina. Primer Jugoslavije i Italije 1963–1978.", u: *Nasleđe Andreja Mitrovića. Zbornik radova sa konferencije održane povodom deset godina od smrti profesora Mitrovića*, u. Nemanja Radonjić (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024), 286.

je očigledan primjer sukobljavanja talijansko-jugoslavenskih političkih i ekonomskih interesa. Nakon “rata notama”, u kojima nijedna strana nije htjela odstupiti od svojih stavova i zahtjeva, u lipnju 1967. postignut je dogovor koji je svoj konačni izričaj dobio u zajedničkoj, pomirljivoj konstataciji kako dvije strane različito tumače Londonski memorandum iz 1954., ali da to ne bi smjela biti prepreka razvijanju dobrosusjedskih odnosa.⁹⁷

Što se dinamike robne razmjene ovih dviju država tiče, u razdoblju od 1960. do 1967. taj se opseg povećao za 167%, dostigavši razinu od 453 200 000 dolara. Sve do 1964. Jugoslavija je u vanjskotrgovinskoj razmjeni s Italijom imala deficit. On je bio najveći u 1961., kada je iznosio oko 62 000 000 dolara. Veličina deficita je uglavnom oscilirala u ovisnosti o nabavi talijanske industrijske opreme. U 1965. SFRJ je, zahvaljujući velikom izvozu stoke i mesa, u ovim vanjskotrgovinskim odnosima ostvarila suficit od 6 710 000 dolara. U sljedećoj je godini, radi smanjenja plasmana tih proizvoda, ostvarila suficit koji je bio nešto niži u odnosu na 1965. te je iznosio 4 564 000 dolara.⁹⁸

Od 1960. do 1967. jugoslavenski je izvoz u Italiju rastao po godišnjoj stopi od 17%, dok se uvoz, prema spomenutom pokazatelju, prosječno povećavao za 13,1%. U 1960. na Italiju je u ukupnoj jugoslavenskoj vanjskotrgovinskoj strukturi otpadalo 13,2% u kontekstu izvoza i 11,5% u pogledu uvoza. U 1967. ti su se iznosi povećali na 18%, odnosno 13,4%.⁹⁹

Analiza kretanja robne strukture jugoslavenskog izvoza u Italiju ukazivala je na pozitivan utjecaj sve većeg udjela industrijskih, odnosno smanjenja participacije primarnih proizvoda. S tim u vezi od 1960. do

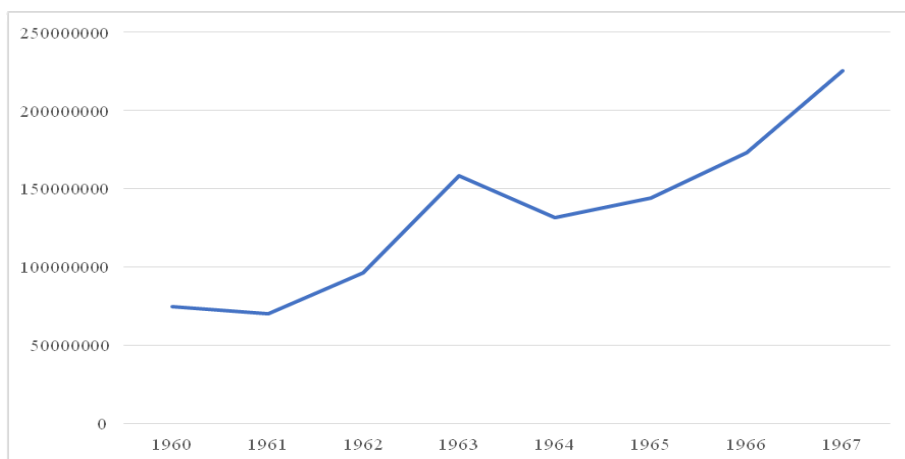
⁹⁷ Tomić, “Politika i trgovina”, 287.

⁹⁸ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Italije, 10.

⁹⁹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Italije*, 10–11., *Jugoslavija 1918–1988 – statistički godišnjak* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989), 301–304.

1967. glavni poticaj jugoslavenskom izvozu u ovu državu davala je isporuka proizvoda iz sektora polufabrikata, čiji se plasman povećao za šest do sedam puta. Također se istovremeno prodaja strojeva i prijevoznih sredstava poboljšala za dvadeset i pet puta. Ispodprosječni porasti izvoza u tome razdoblju ostvareni su u sektorima prehrambenih, kemijskih i gotovih proizvoda te sirovinama.¹⁰⁰

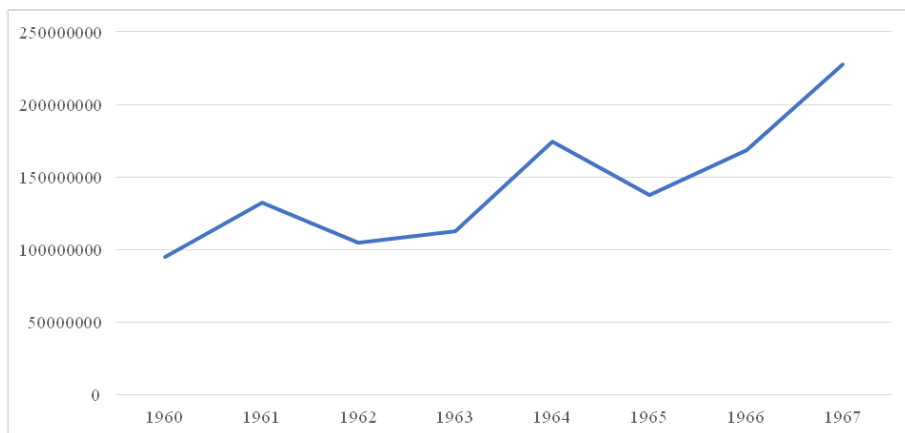
Grafikon 1. Jugoslavenski izvoz u Italiju od 1960. do 1967. godine (u dolarima)

Izvor: HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Italije*, 15.

¹⁰⁰ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Italije*, 11.

Grafikon 2. Jugoslavenski uvoz iz Italije od 1960. do 1967. godine (u dolarima)

Izvor: HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Italije*, 15.

Na temelju prethodnih grafičkih prikaza, uočava se da je u 1967., u odnosu na razdoblje od 1960. do 1966., u jugoslavensko-talijanskim ekonomskim odnosima postignuta najveća razina robne razmjene koja je ukupno iznosila 453 200 000 dolara. Taj je rezultat determinirao relativno mali jugoslavenski deficit od 2 600 000 dolara, odnosno 1,6% u ukupnoj strukturi inozemne trgovinske djelatnosti.¹⁰¹ Dakle, vrijednost jugoslavenskih plasiranih proizvoda na ovo tržište u 1967. iznosila je 225 300 000 dolara, što je za 30% bilo više u odnosu na prethodnu godinu. S druge strane, uvoz talijanskih proizvoda dostignuo je razinu od 227 900 000 dolara, što je predstavljalo povećanje od 35% u spomenutim vremenskim relacijama.¹⁰²

S izuzetkom sektora alkoholnih pića te duhanskih i kemijskih proizvoda, u svim ostalim jugoslavenskim gospodarskim granama zabilježen

¹⁰¹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Italije*, 11–12.

¹⁰² HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Italije*, 12.

je porast izvoza. On je bio najveći u kontekstu strojeva i transportnih sredstava, a iznosio je 68%. U tome pogledu ostvareno je povećanje plasmana parnih turbina i alata za obradu metala od preko 1 000 000 dolara. Osim toga, povećanje izvoza elektromotora, turboagregata i električnih aparata za kućanstvo dosegao je vrijednost od 2 300 000 dolara, dok je prodaja manjih brodova, čamaca i dijelova za motorna vozila bila na razini od 1 100 000 dolara.¹⁰³

U 1967. godini je, također, povećan izvoz jugoslavenskih prehrambenih proizvoda u Italiju za 48% u odnosu na 1966. godinu. Iskazano brojkama, plasman mesa i mesnih proizvoda poboljšan je za 14 900 000 dolara. Time je ukupna vrijednost prodaje robe iz ovoga sektora bila na razini od 70 700 000 dolara. Izvoz sirovina povećan je za samo 5%. Relativno mala dinamika ove gospodarske grane bila je posljedica smanjenja plasmana celuloznog drveta, rezane građe, kudjelje i sintetičkih vlakana. Porast izvoza sektora goriva i maziva od 43% bio je, s druge strane, rezultat pozitivnog utjecaja povećanja isporuka plinskog ulja i električne energije.¹⁰⁴

Prodaja poluproizvoda u 1967. u odnosu na 1966. povećana je za 13%, dok je izvoz tkanina i prediva imao rast od 10%. Plasman proizvoda crne metalurgije povećan je od 4 700 000 dolara na 5 800 000 dolara, a prodaja asortimana obojene metalurgije sa 7 700 000 dolara na 8 200 000 dolara. Izvoz gotovih proizvoda je, zahvaljujući porastu udjela sanitarnih uređaja, kože, obuće i medicinskih instrumenata u 1967., u odnosu na prethodnu godinu, povećan za 13%.¹⁰⁵

¹⁰³ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Italije*, 12.

¹⁰⁴ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Italije*, 12.

¹⁰⁵ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 115, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Italije*, 13.

Opće gospodarske prilike u Saveznoj Republici Njemačkoj (1968.)

U SR Njemačkoj u 1968. u odnosu na 1967. ekonomski indikatori poput, primjerice, dohotka, zaposlenosti, zaliha, industrijske proizvodnje i produktivnosti bilježili su znatan porast. Ilustracije radi, u navedenim je vremenskim relacijama realni bruto društveni proizvod bio veći za 6,2%, dok je industrijska proizvodnja porasla za 9%.¹⁰⁶

U drugom polugodištu 1968. u ovoj je državi ostvareno veliko povećanje privatnih investicijskih ulaganja. Krajem te godine domaća nabava investicijskih dobara povećala se za 11% u odnosu na prethodno tromjesečje. Riječju, investicijska je potrošnja, uz veliko obnavljanje trgovinskih zaliha, davala znatan poticaj pozitivnim ekonomskim kretanjima u ovoj zemlji. Ti su učinci bili praćeni porastom zaposlenosti, kao i rastom prihoda radnika i službenika. Tako su, statistički gledano, krajem 1968. u SR Njemačkoj na jednog nezaposlenog otpadala dva slobodna radna mjesta. Međutim, iako je opseg osobnih prihoda porastao više nego što je bilo predviđeno planovima gospodarskog rasta i razvoja definiranim na početku godine, kretanje osobne potrošnje nije ispunilo očekivanja, te je imalo negativan predznak.¹⁰⁷

Vanjskotrgovinska djelatnost SR Njemačke u 1968. imala je iznimno ekspanzivan razvoj. U odnosu na 1967. njezin se izvoz povećao za 14,4%, a uvoz za 15,7%. Unatoč dinamičnijem porastu potonjega ekonomskog pokazatelja, ova je država i dalje imala aktivan trgovinski saldo koji je bio u vrijednosti od 4 600 000 000 dolara.¹⁰⁸

¹⁰⁶ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunkturi razvoj Savezne Republike Njemačke*, 1.

¹⁰⁷ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunkturi razvoj Savezne Republike Njemačke*, 1–2.

¹⁰⁸ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunkturi razvoj Savezne Republike Njemačke*, 1.

Izvozna je aktivnost u SR Njemačkoj veliki porast doživjela tek krajem 1968., čime je izvršila veliki pritisak na njezin cjelokupni proizvodni potencijal. S tim u vezi u spomenutom su se razdoblju inozemne narudžbe prema ovome gospodarstvu povećale za dva i pol puta u odnosu na prvu polovicu 1968. godine. To je stanje, uglavnom, bilo determinirano većim utjecajem francuske uvozne potražnje, čije je gospodarstvo uslijed radničkih štrajkova u svibnju i lipnju bilo paralizirano. Veliki utjecaj na povećanje inozemne potražnje za zapadnonjemačkim proizvodima također je imao veliki porast uvozne aktivnosti u Austriji i Nizozemskoj, u kojima je u drugoj polovici 1968. došlo do poboljšanja gospodarske situacije. Osim toga, bez obzira na restriktivne porezne mjere koje su bile na snazi u SAD-u u pogledu uvoza robe, njezina se potražnja za zapadnonjemačkim potrošnim dobrima i opremom povećala u 1968. u odnosu na prethodnu godinu.¹⁰⁹

Na porast izvoza SR Njemačke pozitivan je utjecaj imalo i jačanje inozemnoga konkurentskog položaja. To je stanje bilo rezultat cjenovnog kretanja koje je išlo u korist njezina gospodarstva. Naime, cijene proizvoda drugih zemalja na najvažnijim zapadnonjemačkim izvoznim tržištima porasle su, dok su one njezinih izvoznih poduzeća pale za 1% u odnosu na 1967. godinu. Na temelju tih makroekonomskih uvjeta u SR Njemačkoj je tijekom 1968. najuspješnije izvozne rezultate ostvarila automobilska industrija, čiji su proizvodi većim dijelom bili plasirani na tržište SAD-a.¹¹⁰

Iako ne postoje detaljni statistički podaci kojima bi se potkrijepilo to stajalište, prema dostupnom arhivskom materijalu, zapadnonjemačka ekonomija je u spomenutom razdoblju ostvarila najveći pozitivni saldo u razmjeni sa zemljama Europskog udruženja za slobodnu trgovinu (EFTA).¹¹¹

¹⁰⁹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Savezne Republike Njemačke, 3.

¹¹⁰ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunktorni razvoj Savezne Republike Njemačke, 3.

¹¹¹ Europsko udruženje za slobodnu trgovinu osnovano je 1960. nakon neuspjelih pregovora o stvaranju šire zone slobodne trgovine oko Europske ekonomske zajednice. Ovu su organizaciju pokrenule Austrija, Danska, Norveška, Portugal, Švedska, Švicarska i Velika

No, kao što je već spomenuto, da bi se zadovoljila rastuća investicijska potražnja, u ovoj je državi ubrzan i tempo porasta uvoza. On je u prvom polugodištu 1968. bio uglavnom usmjeren na primarne proizvode, dok se težište njegova interesa u drugom polugodištu te godine preorijentiralo na gotove proizvode i opremu. Bilo kako bilo, krajem iste godine uvoz je bio 20% veći u odnosu na 1967. godinu. Na njegovo je kretanje, pak, najveći utjecaj imala učinkovita politika stvaranja zaliha i ukidanje znatnog broja carinskih ograničenja unutar europskog tržišta.¹¹²

Bez obzira na veliki suficit platne bilance u SR Njemačkoj u 1968., proizvodnja namijenjena izvozu nije bila u dovoljnoj mjeri pokrivena zlatnim i deviznim rezervama. Zato je zapadnonjemačka vlada sredinom studenoga iste godine započela s provedbom dviju gospodarskih mjera. Prva se ticala pokušaja sprječavanja manipulacija povezanih s revalvacijom marke na stranim tržištima, dok je druga bila usmjerena na neutralizaciju tendencije porasta cijena na domaćem tržištu. Primjena ovih mjera krenula je u trenutku kada su u SR Njemačku počeli pristizati pojačani inozemni zahtjevi za revalvacijom marke, koji su bili motivirani potrebom uspostavljanja ravnoteže u međunarodnim plaćanjima eliminacijom opasnosti kojima se izlagao svjetski monetarni sustav kako u pogledu velikih deficita platne bilance u pojedinim europskim zemljama tako i u kontekstu ostvarenja ogromnog suficita zapadnonjemačke ekonomije. Međutim, vlada ove države je umjesto tražene revalvacije uvela novu poreznu mjeru u okviru koje su povećane izvozne takse za 4%. S druge strane, u istome su postotku smanjene uvozne takse.¹¹³

Britanija potpisavši Stockholmsku konvenciju. Njezin temeljni cilj bilo je omogućavanje slobodne razmjene robe industrijskog podrijetla i unaprjeđenje prodaje poljoprivrednih proizvoda u zemljama osnivačima. Ta organizacija nije imala nadnacionalnih tijela, već je svaka država članica zadržavala pravo implementacije vlastitih gospodarskih politika.

¹¹² HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunkturi razvoj Savezne Republike Njemačke*, 3.

¹¹³ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunkturi razvoj Savezne Republike Njemačke*, 4.

Implementacija ove odluke bila je motivirana dvama osnovnim razlozima. Prvo, za razliku od negativnih učinaka revalorizacije, poreznim se mjerama manje utjecalo na razvojne koncepcije izvoza, a drugo, na ovaj su se način lakše prilagođavale strategije nacionalnih ekonomskih politika tekućim zahtjevima tržišta.¹¹⁴

Jugoslavensko-zapadnonjemački vanjskotrgovinski odnosi (1968.)

Nakon ponovne uspostave diplomatskih odnosa između SFRJ i SR Njemačke 31. siječnja 1968. ove su dvije države tijekom spomenute godine potpisale nekoliko ugovora kojima su se trebali regulirati, između ostalog, i njihovi ekonomski odnosi. Poslije *Sporazuma o međusobnom otvaranju ambasada* od 7. veljače 1968. dana 12. listopada potpisani su: *Sporazum o reguliranju zapošljavanja jugoslavenskih radnika u SR Njemačkoj*, *Sporazum o socijalnom osiguranju* te *Sporazum o osiguranju za slučaj nezaposlenosti*. Pet dana poslije, 17. listopada 1968., potpisan je i *Sporazum o obostranom ukidanju viza*. U cilju što uspješnijih gospodarskih odnosa između spomenutih zemalja tijekom ove godine vođeni su pregovori o *Sporazumu o privrednoj, industrijskoj i tehničkoj suradnji*, koji je konačno potpisan 10. veljače 1969. godine.¹¹⁵

U 1968. u odnosu na 1967. jugoslavenski uvoz iz SR Njemačke povećao se za 11,9%, dok je izvoz narastao za 26,4%. Udio ove zapadnoeuropske države u jugoslavenskom izvozu u 1967. bio je na razini od 7,7%, dok je u idućoj godini taj pokazatelj iznosio 9,6%. Nasuprot tomu, u spomenutim vremenskim relacijama udio SR Njemačke u jugoslavenskom uvozu bio 16,8%, odnosno 17,8%.¹¹⁶ Iako su ovi rezultati djelovali

¹¹⁴ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Savezne Republike Njemačke*, 4.

¹¹⁵ Branko Pavlica, "Njemačka kao ugovorni partner Srbije i Jugoslavije 1882-1992.", u: *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, u. Milovan Mitrović, (Novi Sad: Matica srpska za društvene nauke, 2002), 311.

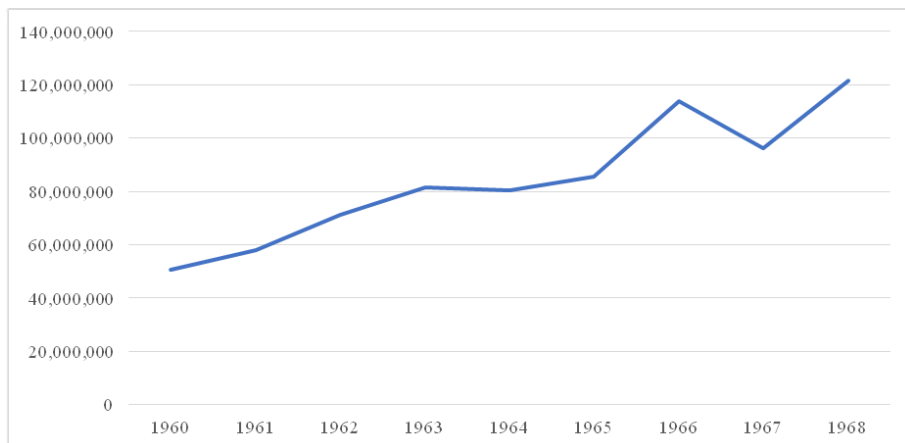
¹¹⁶ Jugoslavija 1918-1988 – statistički godišnjak. (Beograd: Savezni Zavod za statistiku, 1989), 301–304.

ohrabrujuće za kreatore makroekonomske politike u SFRJ, oni su ipak ukazivali na “prividan uspeh”.¹¹⁷ Naime, u odnosu na 1966., kada je izvoz u SR Njemačku pokrivaio 73,5% uvoza iz ove zemlje, u 1968. ti su pokazatelji bili u odnosu koji je bio na razini od 38%, što je, u konačnici, rezultiralo jugoslavenskim deficitom u vanjskotrgovinskim odnosima s ovom zemljom.

U nastavku teksta u grafikonima 3 i 4 prikazat ću odnos jugoslavenskog uvoza i izvoza u odnosu sa Zapadnom Njemačkom u razdoblju od 1960. do 1968. godine. Sveukupno gledajući, u godini koja je predmet analize ovoga poglavlja jugoslavenski deficit bio je na razini od 198 273 000 dolara. Zanimljivo je primijetiti da je od 1960. do 1964. izvoz ove države na područje SR Njemačke imao konstantan rast, dok je uvoz nakon perioda rasta od 1960. do 1961. u naredne dvije godine doživio pad od oko 30%. Bez obzira na ta kretanja, SFRJ je i dalje imala deficit u ovim vanjskotrgovinskim odnosima. Nakon blagog pada u 1964. u odnosu na 1963. jugoslavenski izvoz na spomenuto područje ponovno doživljava rast. To je kretanje prekinuto u 1967., kada je u odnosu na 1966. izvoz pao za 15,5%. S druge strane, od 1964. do 1968. uvoz iz SR Njemačke porastao je za 282%. Isto tako, na temelju sljedećih grafikona uočava se da je Jugoslavija u 1968. ostvarila, kako u pogledu uvoza tako i u kontekstu izvoza, a u odnosu na pojedinačne godine koje su tim prikazima obuhvaćene, najveće iznose. Izvoz je, s jedne strane, bio u visini od 121 559 000 dolara, dok je uvoz bio na razini od 319 832 000 dolara. Problem rastućega jugoslavenskoga vanjskotrgovinskog deficita u odnosima sa SR Njemačkom donekle su ublažavala pozitivna kretanja u nerobnom prometu.

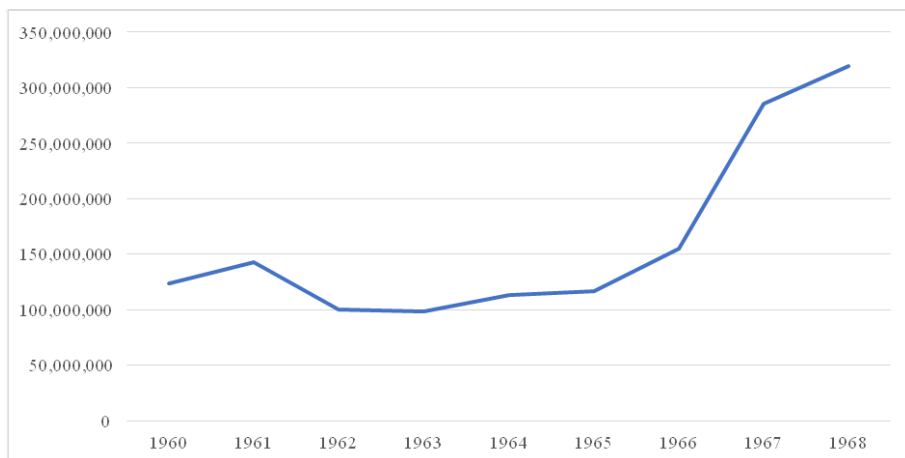
¹¹⁷ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Savezne Republike Njemačke*, 11.

Grafikon 3. Jugoslavenski izvoz u SR Njemačku od 1960. do 1968. godine
(u dolarima)

Izvor: HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Savezne Republike Njemačke*, 18.

Grafikon 4. Jugoslavenski uvoz iz SR Njemačke od 1960. do 1968. godine
(u dolarima)

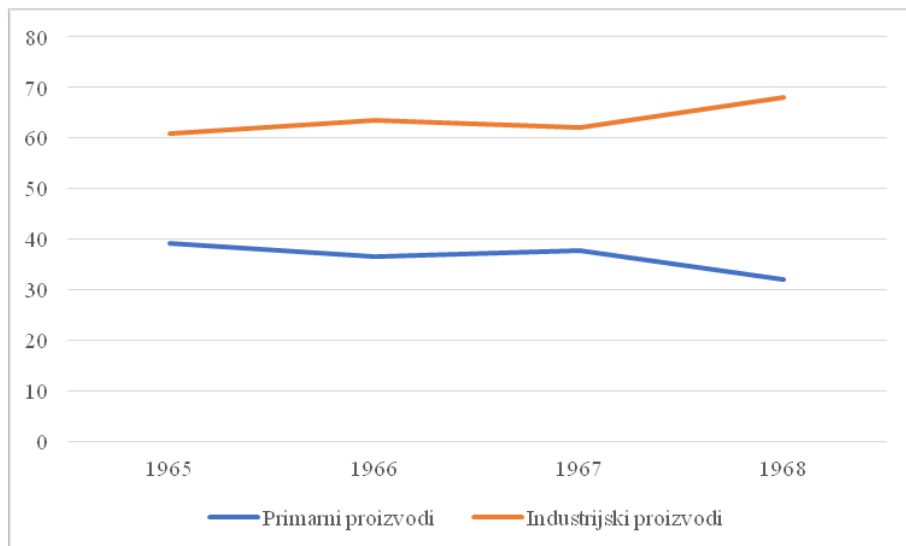
Izvor: HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Savezne Republike Njemačke*, 19.

Glavni uzroci porasta jugoslavenskog deficita u ekonomskim odnosima sa SR Njemačkom bili su, između ostalog, povećana mogućnost korištenja njemačkih kredita pod povoljnim uvjetima, kvaliteta, cijena i fleksibilni rokovi isporuke zapadnonjemačke robe i usluga, blizina tržišta, veliki stupanj korištenja modernih tehnologija u proizvodnim procesima ove države, nekomercijalni uvoz jugoslavenskih radnika, te liberalniji vanjskotrgovinski i devizni sustav u SFRJ, koji je, na temelju koncepcije gospodarske reforme iz 1965., poticao njihova poduzeća na inozemnu nabavu robe i opreme pod najrentabilnijim uvjetima.¹¹⁸

Iako je to bio plan, analiza tempa porasta i strukture osnovnih grupa izvoznih proizvoda ukazuje na činjenicu da u razdoblju analiziranom u ovome članku SFRJ nije uspjela u potpunosti preorijentirati svoj izvoz u SR Njemačku s primarnih proizvoda, to jest poljoprivrednih artikala, na one koji su imali veći stupanj industrijske dorađenosti. No, udio potonjih u ukupnoj strukturi jugoslavenskog izvoza na zapadnonjemačko tržište, napose u razdobljima koja će biti prikazana u sljedećem grafikonu, ipak je bio veći u odnosu na prvospomenutu vrstu proizvoda, što je davalo veliki optimizam komunističkim vlastima da će se taj trend nastaviti i u prvoj polovici 1970-ih.

¹¹⁸ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunkturi razvoj Savezne Republike Njemačke*, 11.

Grafikon 5. Promjena dinamike i strukture jugoslavenskog izvoza od 1965. do 1968. godine (u postocima)

Izvor: HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Savezne Republike Njemačke*, 12.

Osim 1967., kada je izvoz jugoslavenskih industrijskih proizvoda na područje SR Njemačke u odnosu na prethodnu godinu neznatno smanjen, u ostalim godinama prikazanim u grafikonu 3 kretanje ove grupe artikala bilježilo je porast. Usto, zanimljivo je uočiti korelaciju između ukupnog povećanja jugoslavenskog izvoza u 1968. i udjela poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda u toj strukturi. Naime, bez obzira na rast izvoza u 1968. u odnosu na prethodnu godinu za 26,4%, udio poljoprivrednih i prehrambenih artikala u toj strukturi u spomenutim vremenskim relacijama pao za 5,8%, odnosno s 37,8% na 32%.¹¹⁹ Istovremeno je porastao izvoz sirovina za 51%, dok su isporuke pamučnog prediva povećane s 448 000 dolara u 1967. na 2 600 000 dolara u 1968.

¹¹⁹ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunktorni razvoj Savezne Republike Njemačke*, 12.

godini. U toj je godini, isto tako, povećan plasman proizvodnog materijala za 43%. Isporuke lima i žice narasle su s 560 000 dolara na 2 200 000 dolara, aluminijskih proizvoda s 320 000 dolara na 3 600 000 dolara te cijevi s 897 000 dolara na 2 200 000 dolara. Izvoz bakrenih poluproizvoda povećao se za 30% i dostigao vrijednost od preko 2 000 000 dolara. Plasman pokretnih traka udvostručen je bio na visini od 2 400 000 dolara, dok je prodaja konstrukcija i drugih metalnih proizvoda uvećana za 90%. Time je dostigla vrijednost od 3 800 000 dolara. Nadalje, izvoz kemijskih proizvoda uvećan je za 67% te je dosegnuo razinu od 5 200 000 dolara. Znatno povećanje prodaje jugoslavenskih proizvoda na zapadnonjemačkom tržištu bilo je vidljivo i u sektorima strojogradnje te proizvodnje transportnih uređaja, a iznosilo je 44%. Isporuke elektroopreme povećane su s 80 000 dolara na 2 200 000 dolara, dok je prodaja bušilica i preša udvostručena te je u 1968. iznosila 990 000 dolara. Izvoz televizijskih i radioprijamnika potpuno je izostao, dok je prodaja gramofona pala s 340 000 dolara na 79 000 dolara. Prodaja električnih proizvoda za domaćinstvo porasla je u 1968. u odnosu na prethodnu godinu za 652 000 dolara. Izvoz proizvoda iz sektora gotovih proizvoda povećao se za 29%, dok su isporuke konfekcije narasle s 10 600 000 dolara u 1967. na 13 900 000 dolara u 1968. godini. U istim je razdobljima uvećana prodaja pletenog rublja s 1 400 000 dolara na 2 400 000 dolara, dok je plasman muške odjeće, koji je u 1967. iznosio 6 300 000 dolara, u narednoj godini smanjen za 1 000 000 dolara.¹²⁰

Zaključak

Uspješni ekonomski odnosi SFRJ sa zemljama EZ-a bili su jedan od najvažnijih čimbenika njezine ekonomsko-političke stabilnosti.

Da bi olakšali sudjelovanje SFRJ u svjetskim ekonomskim tijekovima, partijska tijela vlasti početkom 1967. započela su liberalizaciju njezinoga

¹²⁰ HR-DAKA, OPKKK, spisi, kut. 122, Yugoslavia public, Zavod savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, *Tekući konjunkturi razvoj Savezne Republike Njemačke*, 13–14.

vanjskotrgovinskog i deviznog sustava. Ona je u potpunosti obuhvatila sektore električne energije, nafte, crne i obojene metalurgije, papira i celuloze, te kože i obuće. Liberalizacijom su, također, bili obuhvaćeni i kreditni odnosi s inozemstvom, što je omogućilo aktivniju ulogu većeg broja ovlaštenih banaka te neposrednije kontakte jugoslavenskih i inozemnih poduzeća.

Najvažnija makroekonomska varijabla koju su komunističke vlasti u Jugoslaviji htjele unaprijediti liberalizacijom svojega ekonomskog sustava bio je izvoz. U cilju ostvarenja njegova povećanja bilo je potrebno neutralizirati nekoliko osnovnih nedostataka u trgovinskoj razmjeni s inozemstvom poput, primjerice, deficita platne bilance i povećanog trošenja deviznih sredstava za tekuće potrebe. Usto, bilo je važno osigurati racionalniji regionalni raspored uvozno-izvozne aktivnosti.

Tematika ovoga članka odnosi se na jugoslavenske ekonomske odnose u vrijeme liberalizacije njezina vanjskotrgovinskog i deviznog režima sa zemljama koji su bili nosioci europskih integracijskih procesa u razdoblju nakon kraja Drugoga svjetskog rata do druge polovice 1960-ih, a to su Italija i SR Njemačka. One su u strukturi cjelokupnoga jugoslavenskog izvoza od 1967. do 1968. bili najznačajniji jugoslavenski vanjskotrgovinski partneri na području Europe. Važnost ovoga istraživanja ponajprije se očituje u činjenici da su ekonomsko-političke promjene u SFRJ sredinom 1960-ih rezultirale sve boljim odnosima sa zapadnim zemljama, napose u domeni gospodarske suradnje. Te su države i prije implementacije gospodarske reforme iz 1965. u jugoslavenskoj vanjskotrgovinskoj bilanci imale veći udio od socijalističkih zemalja. Nakon implementacije reformskog paketa taj se odnos još više promijenio u korist Zapada. Postojalo je nekoliko razloga koji su rezultirali takvim kretanjima. Posebno je važna bila činjenica da je robna razmjena sa socijalističkim zemljama od početka 1960-ih imala konstantan pad. Osim toga, restrukturiranje jugoslavenskog gospodarstva, te veća samostalnost poslovno-radnih organizacija utjecali su na proizvodnju i potrebe

domaćeg tržišta, to jest na opseg i strukturu uvoza. Osim toga, socijalističke zemlje i njihova gospodarstva nisu mogli kvalitetom i asortimanom robe, te rokovima isporuke i cijenama udovoljiti potrebama jugoslavenskog tržišta.

Veliki poticaj većem ekonomskom utjecaju zapadnih zemalja u Jugoslaviji bilo je donošenje zakona 10. srpnja 1967. godine. Prema njegovim odredbama, dozvoljavale su se strane investicije u SFRJ te su se regulirala pravila poslovne suradnje inozemnih i jugoslavenskih poduzeća. Ovaj je zakon ujedno bio i prvi ovakve vrste donesen u nekoj socijalističkoj zemlji. Mogućnost investiranja stranog kapitala u jugoslavensko gospodarstvo izazvalo je veliko zanimanje u inozemnim zemljama.

Uz ovu pravnu regulativu veliki utjecaj na povećanje jugoslavenskog angažmana u vanjskotrgovinskim i političkim odnosima, napose u kontekstu zapadnih zemalja, bilo je osnivanje republičkih komisija za vanjske poslove u 1968. godini. Zadaća tih političkih tijela bilo je poštivanje i unapređivanje interesa država sastavnica SFRJ u odnosima s inozemstvom, odnosno njihovo kulturno i ekonomsko uključivanje na međunarodnoj razini, kao i briga o pripadnicima jugoslavenskih naroda koji su živjeli u drugim državama.

U razdoblju analiziranom u ovome članku ekonomski odnosi SFRJ i zapadnih zemalja bili su vrlo intenzivni. Što se dinamike jugoslavensko-talijanske robne razmjene tiče, u razdoblju od 1960. do 1967. taj se opseg povećao za 167%, dostigavši razinu od 453 200 000 dolara. Sve do 1964. Jugoslavija je u vanjskotrgovinskoj razmjeni s Italijom imala deficit. On je bio najveći u 1961., kada je iznosio 62 000 000 dolara. Veličina deficita je uglavnom oscilirala u ovisnosti o nabavi talijanske industrijske opreme. U 1965. SFRJ je, napose zbog velikog izvoza stoke i mesa, u ovim vanjskotrgovinskim odnosima ostvarila suficit od 6 710 000 dolara. Naredne je godine, radi smanjenja plasmana tih proizvoda, ostvarila suficit koji je bio nešto niži u odnosu na 1965. te je iznosio 4 564 000 dolara.

Od 1960. do 1967. jugoslavenski je izvoz u Italiju rastao po godišnjoj stopi od 17%, dok se uvoz prosječno povećavao za 13,1%. U 1960. na Italiju je u ukupnoj jugoslavenskoj vanjskotrgovinskoj strukturi otpadalo 13,2% u kontekstu izvoza i 11,5% u pogledu uvoza. U 1967. ti su se iznosi povećali na 18%, odnosno 13,4%.

Analiza kretanja robne strukture jugoslavenskog izvoza u Italiju ukazivala je na pozitivan utjecaj sve većeg udjela industrijskih, odnosno smanjenja participacije primarnih proizvoda. Od 1960. do 1967. glavni poticaj jugoslavenskom izvozu u ovu državu davala je isporuka proizvoda iz sektora polufabrikata, čiji se plasman povećao za šest do sedam puta. Istovremeno se plasman strojeva i prijevoznih sredstava poboljšao za dvadeset i pet puta. Ispodprosječni porasti izvoza u tome razdoblju ostvareni su u sektorima prehrambenih, kemijskih i gotovih proizvoda te u sirovinama.

U 1968. u odnosu na 1967. jugoslavenski uvoz iz SR Njemačke povećao se za 11,9%, dok je izvoz narastao za 26,4%. Ovi su rezultati ipak bili varljivog karaktera. Naime, u odnosu na 1966., kada je izvoz u SR Njemačku pokrивao 73,5% uvoza iz ove zemlje, u 1968. ti su pokazatelji bili u odnosu koji je bio na razini od tek 38%. To je, u konačnici, rezultiralo jugoslavenskim deficitom u vanjskotrgovinskim odnosima s ovom zemljom.

U 1968. jugoslavenski deficit bio je na razini od 198 273 000 dolara. U zaključnim je razmatranjima bitno napomenuti da je od 1960. do 1964. izvoz ove države na područje SR Njemačke imao konstantan rast, dok je uvoz nakon perioda povećanja od 1960. do 1961. u naredne dvije godine doživio pad od oko 30%. Nakon blagog pada u 1964. u odnosu na 1963. jugoslavenski izvoz na spomenuto područje ponovno doživljava rast. To je kretanje prekinuto u 1967., kada je u odnosu na 1966. izvoz pao za 15,5%. Od 1964. do 1968. uvoz iz SR Njemačke porastao je za 282%. Na temelju u članku prikazanih grafikona može se primijetiti da je Jugoslavija u 1968. u vanjskotrgovinskim odnosima s ovom zemljom ostvarila, kako u pogledu uvoza tako i u kontekstu izvoza, najveće iznose

od početka 1960-ih. Izvoz je bio u visini od 121 559 000 dolara, dok je uvoz bio na razini od 319 832 000 dolara. Problem rastućega jugoslaven-skoga vanjskotrgovinskog deficita u odnosima sa SR Njemačkom donekle su se ublažavala pozitivna kretanja u nerobnom prometu.

Glavni uzroci jugoslavenskog deficita u ekonomskim odnosima sa SR Njemačkom bili su, između ostalog, povećana mogućnost korištenja njemačkih kredita pod povoljnim uvjetima, kvaliteta, cijena i fleksibilni rokovi isporuke zapadnonjemačke robe i usluga, veliki stupanj korištenja modernih tehnologija u proizvodnim procesima ove države, nekomercijalni uvoz jugoslavenskih radnika, kao i liberalniji vanjskotrgovinski i devizni sustav u SFRJ, koji je poticao njihova poduzeća na inozemnu nabavu robe i opreme pod najrentabilnijim uvjetima.

Naposlijetku, analiza tempa porasta i strukture osnovnih grupa izvoznih proizvoda upućuje na činjenicu da u razdoblju analiziranom u ovome članku SFRJ nije uspjela u potpunosti preorijentirati svoj izvoz u SR Njemačku s primarnih proizvoda, odnosno poljoprivrednih artikala, na one koji su imali veći stupanj industrijske dorađenosti.

POPIS LITERATURE I IZVORA

LITERATURA

- Baldwin Richard i Wyplosz Charles. *Ekonomija evropskih integracija*. Beograd: Data Status, 2010.
- Baučić, Ivo. “Osnovna strukturna obilježja jugoslavenskih radnika u inozemstvu”, *Acta Geographica Croatica*, br. 1 (1973): 35–88.
- Baučić, Ivo. “Osvrt na metodologiju popisa radnika u inozemstvu”, *Acta Geographica Croatica*, br. 1 (1973): 13–18.
- Baučić, Ivo. “Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj”, *Acta Geographica Croatica*, br. 1 (1970): 1–135.
- Baučić, Ivo. “Regionalne razlike u jugoslavenskim vanjskim migracijama”, *Acta Geographica Croatica*, br. 1 (1973): 89–111.

- Baučić, Ivo. “Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije”, *Hrvatski geografski glasnik*, br. 1 (1971): 25–57.
- Baučić, Ivo. “Vanjske migracije radne snage kao faktor socijalnoekonomskih promjena u seoskim sredinama”, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 31–32 (1971): 127–140.
- Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.
- Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Borak, Neven. *Ekonomski vzroki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002.
- Čulinović, Ferdo. *Stvaranje nove jugoslavenske države*. Zagreb: Školska knjiga, 1959.
- Dedman, Martin. *The Origins and Development of the European Union 1945– 2008*. London: Routledge, 2010.
- Diebold, William. *The Schuman Plan: a study in economic cooperation, 1950–1959*. New York: Council on Foreign Relations, 1959.
- Dukovski, Darko. *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943.-1945.)*. Pula: C.A.S.H., 2001.
- Đodan, Šime. *Hrvatsko pitanje 1918.–1990*. Zagreb: Alfa, 1991.
- *Enciklopedija Leksikografskog zavoda 1 A – Ćus*, direktor: Miroslav Krleža. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1966.
- Gillingham, John. *European Integration, 1950–2003. Superstate or New Market Economy?* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Hofgräff, Darija, Selnik, Marina. “Iseljenički režim socijalističke Jugoslavije/Hrvatske 1945.–1973.”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1 (2021): 101–130.
- Klasić, Hrvoje. *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.

- Lasić, Mile. *Europska unija: nastanak, strategijske nedoumice i integracijski dometi*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2009.
- Lojić, Saima. “Europska unija – od ideje do osnivanja”, *Pleter: Časopis udruge studenata povijesti*, br. 2 (2018): 213–231.
- Lydall, Harold. *Yugoslav Socialism. Theory and Practice*. Oxford: Clarendon Press, 1984.
- Marelja, Miran i Ivan Obadić. “Europska zajednica za ugljen i čelik kao prvi i presudni korak ka europskim integracijama: pravnopovijesni aspekti nastanka zajednice (1)”, *Radovi zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 33 (2022): 375–395.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.
- Misita, Nevenko. *Osnovi prava Europske unije*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008.
- Obadić, Ivan. *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970*, Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilization of the European University Institute. Florence: European University Institute, 2017.
- Pavlica, Branko. “Njemačka kao ugovorni partner Srbije i Jugoslavije 1882-1992.”, u: *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, u: Milovan Mitrović, Novi Sad: Matica srpska za društvene nauke, 2002, 287–318.
- Perić, Ivan. *Suvremeni hrvatski nacionalizam*. Zagreb: “August Cesa-rec, 1984.
- Piljak, Milan. “Reforme jugoslovenskog ekonomskog sistema 1945–1965”, u: *Istorijska tribina. Istraživanje mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije*, ur. Zoran Janjetović, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013, 219–239.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992 – Nastanek, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.

- Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Ramet, Sabrina Petra. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962–1991*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1992.
- Smajić, Zekerijah. *Europska unija za svakoga*. Sarajevo: Eurocontact, 2005.
- Tomić, Ognjen. “Politika i trgovina. Primer Jugoslavije i Italije 1963–1978.”, u: *Nasleđe Andreja Mitrovića. Zbornik radova sa konferencije održane povodom deset godina od smrti profesora Mitrovića*, u: Nemanja Radonjić, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024, 281–302.
- Žuvela, Ivo, *Međunarodni ekonomski odnosi*. Zagreb: Školska knjiga, 1966.

IZVORI

Objavljeni izvori

- Jugoslavija 1918–1988 – statistički godišnjak. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989.

Neobjavljeni izvori

- Državni arhiv u Karlovcu, Karlovac (HR-DAKA)
Fond: Osnovna privredna komora kotara Karlovac (OPKKK)

Novine

- *Borba*, Zagreb, 1966–1967.

Summary

Yugoslavia's Foreign Trade Relations with the Countries of the European Community: The Example of Italy and The Federal Republic of Germany (1967–1968)

The positive balance sheet of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia's foreign trade during the most comprehensive economic reform to date, which, among other things, was to enable a more significant involvement of the country in the international division of labour, was one of the key factors of economic and political stability. The topic of this paper is an overview of Yugoslavia's foreign trade relations with Italy and the Federal Republic of Germany between 1967 and 1968. These countries were Yugoslavia's most significant trade partners in the European Community within its export range in the analyzed period. To achieve the goal of increased export into these countries, it was necessary to neutralize several key flaws in the foreign trade exchange, such as balance of payment deficit and the increased foreign currency spending on ongoing needs. It was also important to ensure a more rational regional layout of import-export activities. In order to make Yugoslavia's participation in the world economic flows easier, the Party authorities began the liberalization of its foreign trade

and foreign exchange system at the beginning of 1967. This, among other things, included loan relationships with foreign countries, which enabled a number of authorized banks to take on a more active role, as well as more direct contacts between companies in Yugoslavia and companies abroad. The significance of this research lies primarily in the fact that the economic and political changes in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the mid- 1960s resulted in the increasingly improved relations with western countries, especially in the economic collaboration. These countries had a higher stake in Yugoslavia's foreign trade balance sheet than socialist countries even before the implementa-

tion of the 1965 economic reform. After the reform package was implemented, the ratio turned even more in favour of the West. In this paper, based on unpublished archival materials and relevant historiographical bibliography, I will attempt to demonstrate the influence of economic relations with Italy and FR Germany on the overall economic activity in Yugoslavia.

UDK: 341.32+341.485 (497.6 Foča) “ 1992 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.419

Primljen: 19. 6. 2025.

Prihvaćen: 7. 11. 2025.

Izvorni naučni rad

Mesud Šadinlija

Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodnog prava

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

mesud.sadinlija@gmail.com

Korelacije organizacije odbrane i stradanja stanovništva Foče 1992. godine*

Apstrakt: Srpske snage stavljene u funkciju agresije na području Foče 1992. godine bile su brojnije, bolje organizirane i vođene, i nesrazmjerno bolje naoružane i opremljene u odnosu na branioce, što je do izražaja došlo već od prvog dana oružanog sukoba. Do sredine oktobra 1992. one su zauzele sve dijelove općine, ponegdje bez ikakvog oružanog otpora, a u drugim dijelovima sukcesivno slamajući jači ili slabiji otpor bošnjačkih branilaca. Sam smisao pružanja takvog otpora, u okolnostima izrazite vojne nadmoći i iskazane brutalnosti agresora, u ovom radu pokušali smo sagledati kroz strukturu bošnjačkih žrtava na području Foče tokom 1992. godine po pojedinim mjesnim zajednicama, dovodeći ih u funkcionalnu korelaciju s tokom borbi i organizacijom odbrane.

Sažet pregled toka borbi na području Foče i egzaktni podaci o stradanju bošnjačkog stanovništva poslužili su kao osnova na kojoj smo izvršili kla-

* Rad je nastao na osnovu rezultata istraživanja u okviru naučnog projekta “Korelacije nivoa organizacije odbrane i stradanja civilnog stanovništva u početnom periodu agresije 1992. godine na području općine Foča”, realiziranog tokom 2023/24. godine na Univerzitetu u Sarajevu – Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

sifikaciju fočanskih mjesnih zajednica u početnom periodu rata u tri kategorije. Početni period agresije definirali smo od aprila do kraja 1992. godine. U kategoriju branjenih mjesnih zajednica uvrstili smo one u kojima su organizirane, zadejstvovane i u većoj ili manjoj mjeri uspješno vođene snage odbrane od agresije. Kao djelimično branjene mjesne zajednice tretirali smo one na kojima su snage odbrane bile organizirane, ali su samo u nekima od naselja bile zadejstvovane i koje su ostale neuvezane i neobjedinjene na širem području. Kao nebranjene klasificirali smo mjesne zajednice u kojima je izostao organizirani otpor agresiji, bez obzira na eventualno postojanje same organizacije za odbranu i bez obzira na individualne akte otpora ili eventualne pojedinačne akcije manjih naoružanih grupa.

Dovodeći u korelaciju broj i strukturu bošnjačkih žrtava s pruženim otporom agresiji u pojedinim kategorijama mjesnih zajednica, dobili smo pokazatelje da su najveći ukupan broj žrtava u odnosu na brojnost bošnjačke populacije na posmatranom području, kao i najveći broj civilnih žrtava imale nebranjene mjesne zajednice, a da su najmanji broj ukupnih i civilnih žrtava imale branjene mjesne zajednice. U pogledu broja poginulih boraca odnosi su očekivano obrnuti; pokazalo se da je najveći broj boraca poginuo u branjenim mjesnim zajednicama, a najmanji u nebranjenim.

Ključne riječi: Foča, Bosna i Hercegovina, agresija, genocid, odbrana, žrtve, borci, civili.

Abstract: Serbian forces deployed for the purposes of aggression in the Foča area in 1992 were more numerous, better organized and commanded, and incomparably better armed and equipped than the defenders, and this imbalance was evident from the very first day of armed conflict. By mid-October 1992, these forces had taken control of all parts of the municipality, sometimes without any armed resistance, and in other cases by successively breaking either stronger or weaker resistance from Bosniak defenders. This paper examines the very rationale for offering such resistance under conditions of overwhelming military superiority and demonstrated brutality of the aggressor, by analyzing the structure of Bosniak victims in Foča during 1992 across individual local communities and functionally correlating these findings with the course of the fighting and the organization of defense.

A concise overview of the course of combat in the Foča area, along with exact data on the suffering of the Bosniak population, served as the basis for classifying Foča's local communities during the initial phase of the war into three categories. This initial period of aggression is defined as lasting from April to the end of 1992. The category of defended local communities includes those where defensive forces against the aggression were organized, engaged, and led with varying degrees of success. Partially defended communities are those where defensive forces were organized but activated only in some settlements, remaining disconnected and uncoordinated across the wider area. Undefended local communities are those where no organized resistance to the aggression took place, regardless of whether some form of defense structure existed or not, and irrespective of individual acts of resistance or isolated actions by small armed groups.

By correlating the number and structure of Bosniak victims with the degree of resistance in each defined category of local community, we identified that the highest total number of victims relative to the Bosniak population, as well as the highest number of civilian victims, occurred in the undefended communities. In contrast, the lowest number of total and civilian victims was recorded in the defended communities. As expected, the number of fallen fighters showed the opposite trend: the greatest number of fighters were killed in the defended communities, and the smallest number in the undefended ones.

Keywords: Foča, Bosnia and Herzegovina, aggression, genocide, defence, victims, fighters, civilians.

Uvod

Nakon italijansko-četničkih sporazuma sklopljenih početkom novembra 1941. i povlačenja Italijana s područja općine Čelebići u Fočanskom srezu uspostavljena je četnička vlast i započelo demonstriranje njihove prijeteće sile prema nesrpskom stanovništvu. Bošnjaci koji su imali nešto oružja, uglavnom sačuvane puške iz vremena Prvog svjetskog rata i dva puškomitraljeza, okupili su se i formirali jedinicu

muslimanske milicije u selu Tvrdaci, čime su pokazali početnu spremnost da odgovore na eventualne četničke napade. Odatle su slali kurire i uzaludno pokušavali uspostaviti saradnju s crnogorskim partizanima, koji za to nisu pokazivali interesovanje. Ubrzo i uporedo s pogoršavanjem vremenskih prilika prevladali su zahtjevi da se jedinica podijeli u manje grupe, koje su se zatim vratile svojim kućama. Nakon toga uslijedili su pozivi četničkih starješina stanovnicima bošnjačkih sela da predaju oružje, uz davanje “časne riječi” i garancija sigurnosti. Skoro svi Bošnjaci sa šireg područja Čelebića i iz doline Čehotine predali su oružje i tek je nekolicina to odbila učiniti.¹

Na Božić 1942. počeo je pokolj čelebićkih Bošnjaka. Napad na Kunovo uslijedio je 10. januara. Grupa od četiri odrasla muškarca s dvije puške, dvije bombe i 1500 metaka zatvorila se u kamenu zidanu kuću Alije Traka, zajedno s više od pedeset članova svojih i nekoliko susjednih porodica, većinom žena i djece. Na početku četničkog napada likvidirali su jednog od napadača na kućnim vratima i tako zarobili treću pušku. U narednih 38 dana iz kuće su se branili i odbranili sebe i svoje porodice, dočekavši dolazak partizana i uspostavu njihove vlasti na području Čelebića. U ostatku sela Kunova svi zatečeni Bošnjaci zaklani su i uglavnom zapaljeni u kućama.²

Ova priča o sudbini grupe Bošnjaka iz Kunova, koja se hrabro odupirala napadima brojnih četnika i većinom preživjela, nije bila potpuno nepoznata u godinama nakon Drugog svjetskog rata. Spominjana je u nekim vrlo čitanim memoarskim djelima učesnika narodnooslobodilačke borbe.³ Jedan broj ljudi s područja Foče bio je u određenoj mjeri upoznat s ovim događajem već tokom rata, a drugi kroz tihu poslijeratnu usmenu predaju. Kako posrijedi nije bio primjer partizanskog

¹ Mujo Trako, *Kunovska legenda* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2009), 54–55.

² Isto, 58–63.

³ Čedomir Minderović, *Za Titom: zabeleške jednog partizana* (Beograd: Narodna knjiga, 1959).

herojstva, i kako je svako podsjećanje na zločine četnika nad bošnjačkim narodom bilo vezano s ideološki nedopustivim političkim rizicima, to nije bila priča koja se pričala često, niti dovoljno glasno da dopre do svijesti širih slojeva stanovništva i postane primjer na kojem se uči o odnosu prema iskušenju vlastitog opstanka.

Neposredno pred početak agresije na Bosnu i Hercegovinu ona je počela da se širi i prepričava među fočanskim Bošnjacima, koji su se ponovo suočavali s prijetnjama vlastitom fizičkom opstanku. Alija Delić, jedan od glavnih junaka ove priče iz 1942. godine, tada mladi svršeni fočanske Medrese i hafiz Kur'ana, nakon posljednje predratne džume klanjane u Carevoj džamiji u Foči 3. aprila 1992. obratio se džematu koji je, zbog činjenice da je petak u Foči bio pazarni dan, bio brojao i sačinjen od muslimana iz svih dijelova općine. Ukratko je ponovio priču s uvjerljivošću ličnog iskustva i pokušao potaknuti prisutne da usvoje i odlučno primijene njenu glavnu pouku: ko se bude branio, ima šansu da se odbrani, ko se prepusti sudbini i volji neprijatelja, ima šansu samo da nastrada.⁴

Nekoliko dana kasnije počeo je napad srpskih snaga na Foču, a zatim redom i na bošnjačka naselja u cijeloj općini. Negdje je pruženi otpor bio odlučan i snažan, u nekim djelovima općine ostvareni su tek djelimični i mjestimični pokušaji otpora, a u nekim naseljima nije ni pružen. U ovom radu pokušat ćemo uspostaviti korelacije između organizacije i intenziteta oružanog otpora agresiji i razmjera stradanja bošnjačkog stanovništva na području Foče. Bit će to i jedna metodom historijske nauke izvršena provjera da li je "kunovska legenda", tačno pola stoljeća nakon svog nastanka, bila primjenjiva kao istinski iskustveni postulat opstanka ili je bila tek jedan motivacijski mit.

⁴ Autor ovog rada lično je slušao govor hafiza Alije Delića u Carevoj džamiji i njegovu suštinu ovdje prenosi po vlastitom sjećanju.

Srpsko zauzimanje općine Foča 1992. godine

Snage pripremljene za nasilno stvaranje srpske države na teritoriji Bosne i Hercegovine, o čemu se u konačnici radilo kada je u pitanju srpska nacionalna politika početkom posljednje decenije 20. stoljeća, koje je uglavnom naoružavala i opremala Jugoslavenska narodna armija (JNA) preko svojih komandi i jedinica na terenu, na području Foče krajem marta 1992. brojale su oko 3.000 naoružanih boraca. Manji dio ovih snaga, kao i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, naoružala je neposredno Srpska demokratska stranka (SDS) uz pomoć državnih organa Srbije.⁵ Od devet planiranih srpskih bataljona na području Foče do početka agresije formirano je njih osam, prema teritorijalnom principu i različite brojnosti i formacijske strukture. Nakon početka agresije formiran je i artiljerijski puk s pet artiljerijskih baterija i jednom motoriziranim pješadijskom četom.⁶ Osim pješadijskih bataljona i artiljerijskog puka u sastavu tokom juna formirane Taktičke grupe “Foča” djelovale su i čete vojne policije, veze, inženjerije, pozadinska i četa za obezbjeđenje objekata. Na teritoriji općine cijelim tokom rata djelovale su dosta brojne srpske seoske straže i prostorne jedinice za obezbjeđenje objekata.⁷ Veliki značaj u početnom periodu rata imale su interventne i specijalne jedinice, od kojih je nekoliko formirano u samoj Foči, dok su dvije veće formacije uoči napada na Foču dovedene iz Srbije.⁸

U snage odbrane ustavnog poretka i integriteta Bosne i Hercegovine svrstali su se oni dijelovi legalnih oružanih snaga koje su činili Teritorijalna odbrana i milicija, koji nisu stali iza politike SDS-a, zajedno s grupama građana koji su, stranački ili samostalno organizirani, vršili

⁵ Baza podataka sudskih spisa i arhiva Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (dalje: ICTY), Komanda 2. VO, Zaključci iz procene stanja na prostoru BiH u zoni odgovornosti 2. VO, Str. pov. broj: 908-1, 20. 3. 1992.

⁶ Nedeljko Popara i dr., *Hercegovački korpus: prilozi za monografiju* (Bileća: SKPD “Prosvjeta”, 2017), 264.

⁷ Simo Stanojević, *Gdje smo što nas nema* (Foča: autor, 2011), 95–98.

⁸ Mesud Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja: prilog za historiju genocida nad Bošnjacima* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2023), 289–291.

neformalne pripreme za odbranu države i vlastite egzistencije. Ovim neformalnim pripremama i izgradnjom jedne u osnovi paravojne strukture rukovodila je Stranka demokratske akcije (SDA), koja je na parlamentarnim izborima 1990. dobila podršku većine bošnjačkog naroda. Organizacija koja je stvorena na području Foče bila je također koncipirana na teritorijalnom principu odbrane pojedinih naselja, ali do početka rata nije odmakla od funkcionalnosti manjih naoružanih grupa, na koje se svodila cijela njena operativnost. Krupniji formacijski sastavi i efikasan sistem komandovanja i kontrole do početka agresije nisu uspostavljeni.⁹ Jedinice ranga odreda i bataljona stvorene su tek tokom maja na slobodnim teritorijama Jabuke i Sutjeske. Naoružane grupe koje su s područja Foče tokom aprila i maja pristigle u Goražde uglavnom su bile integrirane u sastav Prve drinske udarne brigade. Tokom jula izvršena je koncentracija naoružanih grupa i manjih jedinica fočanskih boraca u rejonu Grepka, gdje je krajem augusta 1992. formirana Prva fočanska brigada Armije Republike Bosne i Hercegovine.¹⁰

Srpske snage stavljene u funkciju agresije na području Foče bile su brojnije, bolje organizirane i vođene i nesravnjivo bolje naoružane i opremljene, što je do izražaja došlo već od prvog dana oružanog sukoba.

Napad na Foču počeo je 7. aprila vatrom sa srpskih položaja na brdu Dub. Organizirani otpor pružen je iz Donjeg Polja i Aladža, kao i s lijeve obale Drine iz Gradca, Šukovca i naselja oko bivše željezničke stanice. Pitanje kontrole ostalih dijelova grada srpske snage riješile su već prije napada uspostavljenim borbenim rasporedom i zauzimanjem taktički važnih zemljišnih i građevinskih objekata, tako da otpor u njima nije bio ni pružen, a postojeće manje naoružane grupe dijelom su izašle iz naselja zajedno s izbjeglim civilima, a dijelom su zadržale svoj civilni status ne upotrijebivši oružje i ostavši kod kuća s porodicama. Srpske snage 10. aprila ušle su u Aladžu, a otpor u Donjem Polju pružan je do

⁹ Isto, 275–277.

¹⁰ Mesud Šadinlija, *Prvi korpus ARBiH: nastanak i razvoj 1992–1995*. (Sarajevo: Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, 2008), 77.

15. aprila, kada su se branioci i većina preostalih bošnjačkih civila povukli prema Ustikolini. Napad na gradska naselja na lijevoj obali Drine izvršen je 18. aprila.¹¹ Na području Broda kratkotrajne borbe vođene su u Ćiđevu, koje je napadnuto i zauzeto 20. aprila.¹²

Napad na bošnjačka naselja u dolini Ćehotine počeo je 21. aprila.¹³ Zbjegove iz pojedinih naselja osiguravale su i pratile grupe naoružanih branilaca, koje su u početnom periodu na pojedinim mjestima pružale otpor ili imale susretne borbe s neprijateljem.¹⁴

Srpske snage 26. aprila napale su i gotovo bez ikakvog otpora zauzele Paunce, Pilipoviće i Ustikolinu.¹⁵ Ostala sela na lijevoj obali Drine, sve do Zebine Šume, zauzele su do 7. maja.¹⁶ Jošanica je zauzeta 27. aprila, nakon čega je srpsko napredovanje nastavljeno preko Krčina brda do Cvilina, i zatim usmjereno prema Preljući i selima na desnoj obali Drine od Cvilina do Sadbe.¹⁷

Nakon dvodnevne artiljerijske pripreme 4. maja je izvršen napad na Jeleč.¹⁸ Srpske snage prije napada izvršile su blokadu puteva i prilaza Jeleču. Odstupnica je bila moguća jedino pravcem prema obroncima Zelengore, Husadu i Radomišlju, kuda su zajedno s civilnim stanovništvom odstupali i branioci nastojeći pružiti zaštitu formiranim zbjegovima.¹⁹

Napad srpskih snaga na područje Izbišna u mjesnoj zajednici Miljevina izvršen je 24. juna, kada je nakon duge artiljerijske pripreme srpska

¹¹ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 293–303.

¹² Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (dalje: AIIZ), Broj: 03-5832, 10. 10. 1992.

¹³ Šemso Tucaković, "Nastavljen egzodus", *Oslobođenje*, 22. 4. 1992, 4.

¹⁴ AIIZ, Broj: 03-532, 9. 8. 1992; Mehmed Bradarić, *Grihota je ubijanje tvica* (Tuzla: Bosanska riječ, 2004), 23.

¹⁵ AIIZ, Broj: 03-611, 23. 7. 1992.

¹⁶ Stanojević, *Gdje smo što nas nema*, 105–107.

¹⁷ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 310–311.

¹⁸ AIIZ, Broj: 03-5331, 14. 10. 1994.

¹⁹ Preljub Tafro i Bećir Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča 1992.–1995. (Prilog utvrđivanju žrtava)* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004), 78–79.

vojska ušla u naselja.²⁰ Organizirana odbrana bila je nedovoljno jaka i preživjeli su preko Mrežice, Grepka i Delijaša izašli na Igman, osim manje grupe boraca koja je ostala na Kljunima.²¹

Srpske snage su Mrežicu, odnosno područje mjesne zajednice Kratine tokom aprila i maja intenzivno granatirale. Njihov prvi napad izvršen u drugoj polovini juna na Jasenovo odbijen je, ali je zatim uslijedio jači napad tokom kojeg su ušli u Mrežicu i spalili njena sela. Civilno stanovništvo organizirano je izašlo u zbjegove na Kremencu i odatle evakuirano dalje, prema slobodnoj teritoriji Trnova i prema Igmanu.²² Grupa boraca iz Mrežice ostala je na svom terenu, s bazom na Kremencu.²³

Područje Kozije Luke, s većinskim bošnjačkim stanovništvom, imalo je izuzetno važan položaj, bitan za kontrolu teritorije općine Foča. Zbog toga su srpski napadi ovdje počeli istovremeno s napadima na Foču. I u Kozijoj Luci su shodno mogućnostima bile organizirane snage odbrane, koje su izvjesno vrijeme u početnom periodu rata opstale na matičnoj teritoriji i svojim prisustvom i djelovanjem sprečavale uspostavljanje potpune kontrole srpskih snaga. Tokom juna većina civilnog stanovništva evakuirana je preko Jabuke i Delijaša do Igmana i dalje na slobodnu teritoriju.²⁴

Nakon pada Foče Bošnjaci s područja Jabuke odlučili su nastaviti izgradnju snaga odbrane i organiziranje formacije koja je nešto kasnije dobila naziv Jahorinski bataljon. Napad na Jabuku počeo je na Vidovdan, 28. juna, snažnim cjelodnevnim granatiranjem. Komanda Jahorinskog bataljona donijela je odluku da izvrši evakuaciju civila prema Grepku. Ujutro 29. juna srpske snage iz više pravaca ušle su u Jabuku.²⁵

²⁰ Rasim Halilagić, *Foča 1992–1995: žrtve genocida* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008) 295–296; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 99.

²¹ *Bošnjački heroji: monografija 1. bošnjačke brigade i Stanice javne bezbjednosti Trnovo* (Trnovo: Udruženje organizacija porodica šehida i poginulih boraca Općine Trnovo, 2010), 48.

²² Halilagić, *Foča 1992–1995*, 243–244.

²³ *Bošnjački heroji*, 48.

²⁴ Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 115–122; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 255–256.

²⁵ Rasim Halilagić, *Fočanska Jabuka* (Fojnica: Štamparija Fojnica, 2009), 53–65. i 79–80.

Krajem aprila postignut je dogovor srpske komande na Prijedelu s predstavnicima bošnjačkih sela iz doline Sutjeske po kojem je srpskoj vojsci predato oko 200 cijevi, pretežno lovačkog i trofejnog, ali i nešto savremenog oružja.²⁶ Nakon toga, kada je postalo jasno da predaja oružja nije donijela nikakvu sigurnost, počelo je uvezivanje preostalih organiziranih grupa branilaca u strukturu koja je ubrzo postala Bataljon Sutjeska. Srpske jedinice su s općim napadom i paljenjem sela počele 21. juna. Grupe bošnjačkih civila iz doline Sutjeske i onih koji su iz okolnih krajeva ovdje potražili svoj spas objedinjene su u veliki zbjeg na Trebovoj. Kolona s oko 3.000 civila krenula je 18. jula i nakon devet dana i noći, preko Jeleča, Mladog gaja, Izbišna, Grepka, Crne Rijeke i Delijaša, stigla do slobodne teritorije na Igmanu. Zbjeg su pratili i osiguravali borci Bataljona Sutjeska.²⁷ Bataljon se na matičnom području održao sve do početka oktobra i velike ofanzive Hercegovačkog korpusa VRS-a, nakon koje se s preostalim civilima povukao s Tjentišta i Zelengore.²⁸

Napadi i napredovanje srpskih snaga kroz bošnjačka naselja na području općine Foča bili su praćeni zločinima nad zatečenim civilnim stanovništvom. Nakon zauzimanja teritorije nasilje je nastavljano ubistvima, mučenjima, silovanjima, odvođenjem u logore, pljačkom, uništavanjem imovine i na kraju potpunim protjerivanjem. Tako je u konačnom ishodu borbi iskazana vojna nadmoć srpskih snaga, koje su sve dijelove općine Foča na kraju zauzele savladavajući jači ili slabiji otpor branilaca, a negdje i bez ikakvog otpora. Smisao pružanja otpora u takvim okolnostima pokušat ćemo sagledati kroz strukturu bošnjačkih žrtava na području Foče tokom 1992. godine po pojedinim mjesnim zajednicama.

²⁶ AIIZ, Broj: 03-3146-2, 18. 1. 1994.

²⁷ Isto.

²⁸ Popara et al., *Hercegovački korpus*, 35.

Podaci o stradanju bošnjačkog stanovništva Foče 1992. godine po mjesnim zajednicama

Aladža

U mjesnoj zajednici Aladža 1991. godine živjelo je 2.400 stanovnika, od toga 774 (32,25%) Bošnjaka i 1.503 (62,63%) Srba.²⁹ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 57 (7,36%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice. Među njima su bila 44 muškarca i 13 žena. Na području mjesne zajednice ubijena su 22 civila (2,84% populacije i 38,60% bošnjačkih žrtava).³⁰ U logoru KPD Foča stradala su 32 stanovnika Aladže (4,13% populacije i 56,14% bošnjačkih žrtava).³¹

U toku 1992. na području Foče, izvan mjesne zajednice, poginula su tri borca iz Aladže (0,39% populacije i 5,26% bošnjačkih žrtava).³²

Brod³³

U mjesnim zajednicama Brod i Brod na Drini 1991. živjelo je 3.226 stanovnika, od toga 1.039 (32,21%) Bošnjaka i 2.094 (64,91%) Srba.³⁴ U toku 1992. na području Foče ubijena su 172 (16,55%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 128 muškaraca i 44 žene, među kojima je bilo petero

²⁹ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

³⁰ AIIZ, Broj: 03-612, Izjava, 23. 7. 1992. Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 39–41; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 53, 55, 70–71, 75, 77–79, 82, 88, 93–94, 100. Institut za nestale osobe Bosne i Hercegovine – Baza nestalih (dalje: INO), Podaci za nestale osobe: Rizvanović Razija, Rizvanović Salkan, Šuvalija Devla, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 24. 2. 2025).

³¹ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

³² AARBİH, *Evidencija poginulih Prve fočanske brigade; Spisak poginulih 81. divizije ARBiH*.

³³ Za vrijeme popisa stanovništva 1991. godine u općini Foča postojale su mjesne zajednice Brod i Brod na Drini. Kako u izvorima nije moguće raščlaniti pripadnost žrtava jednoj ili drugoj mjesnoj zajednici, ovdje ćemo dati objedinjene podatke i ove dvije mjesne zajednice tretirati kao jednu.

³⁴ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

djece. Na samom području Broda ubijeno je 115 civila (11,07% populacije i 66,86% bošnjačkih žrtava), a na širem području Foče još šest (0,58% populacije i 3,49% bošnjačkih žrtava).³⁵ U logoru KPD Foča stradalo je 37 Bošnjaka s područja Broda (3,56% populacije i 21,51% bošnjačkih žrtava).³⁶

Tokom 1992. godine 14 stanovnika Broda (1,35% populacije i 8,14% bošnjačkih žrtava) poginuli su kao borci na području Foče. Na području mjesne zajednice poginulo je 11 (1,06% populacije i 6,40% bošnjačkih žrtava), a u borbenim djelovanjima vođenim na ostalim područjima Foče njih tri (0,29% populacije i 1,74% bošnjačkih žrtava).³⁷

Centar

Na području mjesne zajednice Centar, koja je na desnoj obali obuhvatala centar grada i Podmusalu, te naselja Gradac i Šukovac na lijevoj obali Drine, živjelo je 1991. godine 3.380 stanovnika, od čega je bilo 1.505 (44,53%) Bošnjaka i 1.566 (46,33%) Srba.³⁸ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 49 (3,26%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 43 muškarca i šest žena. Na području mjesne zajednice ubijeno

³⁵ AIIZ, Broj: 03-620, Izjava, 17. 7. 1992.; AIIZ, Broj: 03-5832, Izjava, 10. 10. 1992; AIIZ, Broj: 03-5840, Izjava, 10. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-82, Izjava, 10. 7. 1992; AIIZ, Broj: 03-580, Izjava, 27. 9. 1992; AIIZ, Broj: 03-579, Izjava, 27. 9. 1992; AIIZ, Broj: 1972, Izjava, 10. 11. 1992; AIIZ, Broj: 03-5857, Izjava, 1. 11. 1994; AIIZ, Broj: 03-5730, Izjava, 8. 2. 2002; AIIZ, Broj: 03-531, Izjava, 8. 8. 1992; AIIZ, Broj: 03-61, Izjava, 12. 7. 1992; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 66–67, 71–73, 129–139, 267, 270, 273, 275–282, 284–286, 294–295, 298–299, 301; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 71–74, 109–129, 178, 292, 309, 316–317; INO, Podaci za nestale osobe: Bečković Asim, Bečković Refik, Bečković Velija, Čedić Halim, Čedić Mujo, Durić Munib, Islambašić Vasvija, Kukavica Emina, Kukavica Fehim, Kukavica Fikret, Kukavica Hajra, Kukavica Ibro, Kukavica Ifeta, Kukavica Ševko, Muslić Bego, Odošić Fadila, Pandur Mehmed, Robović Emina, Robović Osman, Robović Rahman, Rustem Refik, Seljanci Halim, Seljanci Šefika, Serdarević Ema, Silajdžić Fadila, Silajdžić Selima, Softić Džehva, Softić Zijad, Subašić Fata, Subašić Hasan, Subašić Mirsad, Tulek Ekrem, Veiz Refik. www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 24. 2. 2025).

³⁶ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

³⁷ AARBiH, *Evidencija poginulih Prve fočanske brigade; Spisak poginulih 81. divizije ARBiH*.

³⁸ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

je 13 civila (0,86% populacije i 26,53% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine Foča još šest (0,40% populacije i 12,24% bošnjačkih žrtava).³⁹ U logoru KPD Foča stradalo je 27 Bošnjaka s područja mjesne zajednice Centar (1,79% populacije i 55,10% bošnjačkih žrtava).⁴⁰

U toku 1992. poginula su tri borca (0,20% populacije i 6,12% bošnjačkih žrtava), svi van područja svoje mjesne zajednice i svi u redovima Prve fočanske brigade ARBiH.⁴¹

Čelebići

Na području mjesne zajednice Čelebići 1991. godine živjelo je 1.038 stanovnika, od čega je bilo 133 (12,81%) Bošnjaka i 898 (86,51%) Srba.⁴² U toku 1992. na području Foče ubijeno je osam Bošnjaka (6,02% populacije) iz ove mjesne zajednice, od čega šest muškaraca i dvije žene. Na samom području Čelebića ubijeno je pet ljudi (3,76% populacije i 62,5% bošnjačkih žrtava), dok je na drugim područjima općine Foče stradao jedan (0,75% populacije i 12,5% bošnjačkih žrtava).⁴³ U logoru KPD Foča ubijena su dva stanovnika ove mjesne zajednice (1,50% populacije i 25% bošnjačkih žrtava).⁴⁴

³⁹ AIIZ, Broj: 03-577, Izjava, 23. 9. 1992; AIIZ, Broj: 03-563, Izjava, 24. 8. 1992; AIIZ, Broj: 4555, Izjava, 21. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-579, Izjava, 27. 9. 1992; AIIZ, Broj: 03-5848, Izjava, 10. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-5330, Izjava, 15. 7. 1994; AIIZ, Broj: 03-610, Izjava, 22. 7. 1993; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 37, 46–47, 52–53, 267–268, 270, 275, 280, 283–284, 288, 290, 292, 294, 296, 298, 300, 302; Halilagić, Foča 1992–1995, 59–61, 68–69, 71, 75–78, 81–82, 84, 86, 88–90, 93, 95, 99, 101, 109; INO, Podaci za nestale osobe: Čebo Munib, Mačak Munir, Malkić Fahrudin, Matuh Aziz, Nurak Hasan, Pašović Ismet, Pašović Mašo, Rikalo Hamed, Sudar Jasmin, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 26. 2. 2025).

⁴⁰ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁴¹ AARBiH, *Evidencija poginulih Prve fočanske brigade*.

⁴² Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁴³ Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 221–222, 270; Halilagić, Foča 1992–1995, 133, 134, 389; INO, Podaci za nestale osobe: Ramović Hamid, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 25. 2. 2025).

⁴⁴ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

Čelikovo Polje

U mjesnoj zajednici Čelikovo Polje 1991. godine živjelo je 632 stanovnika, od čega je Bošnjaka bilo 311 (49,21%), a Srba 318 (50,32%).⁴⁵ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 57 (18,32%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 40 muškaraca i 17 žena. Na području mjesne zajednice ubijen je 41 civil (13,18% populacije i 71,93% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine Foča još devet (2,89% populacije i 15,79% bošnjačkih žrtava).⁴⁶ U logoru KPD Foča stradala su četiri Bošnjaka s područja Čelikova Polja (1,29% populacije i 7,02% bošnjačkih žrtava).⁴⁷

U ovom periodu na prostoru mjesne zajednice poginuo je jedan (0,32% populacije i 1,75% bošnjačkih žrtava), a na drugim dijelovima općine Foča još dva borca (0,64% populacije i 2,5% bošnjačkih žrtava).⁴⁸

Čohodarmahala

U mjesnoj zajednici Čohodarmahala 1991. godine živjelo je 2.854 stanovnika, od čega je Bošnjaka bilo 667 (23,37%), a Srba 2.072 (72,60%).⁴⁹ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 80 (11,20%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 51 muškarac i 29 žena, među kojima je bilo i petero djece. Na području mjesne zajednice ubijeno je 28 civila (4,20%

⁴⁵ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁴⁶ Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 173–178, 294, 296; Halilagić, Foča 1992–1995, 139–148; INO, Podaci za nestale osobe: Hodžić Zemira, Rikalo Jusuf, Rikalo Samir, Rikalo Šaban, Šabanović Alija, Šabanović Begija, Šabanović Elvir, Šabanović Ferid, Šabanović Hamid, Šabanović Munir, Šabanović Ziba, Šahinović Naza, Softić Ibro. www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 25. 2. 2025).

⁴⁷ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁴⁸ AARBiH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade; Spisak poginulih 81. divizije AR-BiH.

⁴⁹ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

populacije i 35% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine Foča još četvero (0,60% populacije i 5% bošnjačkih žrtava).⁵⁰ U logoru KPD Foča stradalo je 48 Bošnjaka s područja Čohodarmahale (7,20% populacije i 60% bošnjačkih žrtava).⁵¹

Donje Polje

U mjesnoj zajednici Donje Polje, koja je osim istoimenog dijela grada i naselja na desnoj obali Drine uključno s Mijakovićima, obuhvatala i naselja na lijevoj obali Drine od željezničke stanice i Susješna do Patkovine, 1991. godine živjelo je 4.067 stanovnika, od čega je Bošnjaka bilo 2.317 (56,97%), a Srba 1.580 (38,85%).⁵² U toku 1992. na području Foče ubijeno je 89 (3,84%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 67 muškaraca i 22 žene. Na području mjesne zajednice stradala su 42 civila (1,81% populacije i 47,19% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine njih sedam (0,30% populacije i 7,87% bošnjačkih žrtava).⁵³

⁵⁰ AIIZ, Broj: 03-5847, Izjava, 10. 10. 1994; AIIZ, Broj: 1963, Izjava, 8. 11. 1992; AIIZ, Broj: 03-577, Izjava, 23. 9. 1992; AIIZ, Broj: 03-545, Izjava, 15. 8. 1992; AIIZ, Broj: 03-265, Izjava, 13. 7. 1992; AIIZ, Broj: 03-530, Izjava, 3. 8. 1992; AIIZ, Broj: 03-5722, Izjava, 15. 12. 1994; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 43–46, 267–269, 270, 272, 275–276, 282, 288–289, 292–293, 297, 299; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 56, 61, 62, 64, 66, 72, 74, 76, 81, 84–85, 87, 89, 91–92, 97–99, 101, 314; INO, Podaci za nestale osobe: Matuh Alija, Merkez Rasim, Murguz Mujo, Puriš Nasuf, Ramović Miralem, Ramović Munira, Rikalo Midhat, Rikalo Munib, Rikalo Zaim, Šoro Aldijana, Šoro Aldina, Šoro Dževad, Šoro Edhem, Šoro Enes, Šoro Esad, Šoro Izet, Šoro Jasmina, Šoro Kenan, Šoro Osman, Šoro Sabaheta, Šoro Suada, Šoro Suljo, Šoro Ševal, Vahida Džemail, Vehbović Muharem. www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 25. 2. 2025).

⁵¹ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁵² Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁵³ AIIZ, Broj: 03-577, Izjava, 23. 9. 1992; AIIZ, Broj: 03-5829, Izjava, 8. 11. 1992; AIIZ, Broj: 03-550, Izjava, 18. 8. 1992; AIIZ, Broj: 03-564, Izjava, 24. 8. 1992; AIIZ, Broj: 03-527, Izjava, 6. 8. 1992; AIIZ, Broj: 03-5834, Izjava, 16. 9. 1993; AIIZ, Broj: 03-5330, Izjava, 15. 7. 1994; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 33–39, 42, 266–267, 269, 273–274, 277, 279, 284, 287–288, 295–298, 301; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 54, 57–69, 72, 74–75, 79–80, 82–84, 87–88, 91, 95–96, 99–100, 102, 110; INO, Podaci za nestale osobe: Mandžo Asim, Mandžo Bajro, Mandžo Edib, Mandžo Fuad, Mandžo

U logoru KPD Foča stradalo je 28 Bošnjaka s područja Donjeg Polja (7,20% populacije i 60% bošnjačkih žrtava).⁵⁴

Do kraja 1992. godine na području općine Foča poginulo je 12 boraca iz mjesne zajednice Donje Polje (0,52% populacije i 13,48% bošnjačkih žrtava). Od toga je na matičnom području poginulo njih pet (0,22% populacije i 5,62% bošnjačkih žrtava), a na drugim područjima općine Foča još šest boraca (0,26% populacije ili 6,74% bošnjačkih žrtava), dok je jedan bio zarobljen kao ranjeni borac jedinica TO Goražde, zatvoren i likvidiran u logoru KPD Foča.⁵⁵

Dragočava

Na području mjesne zajednice Dragočava 1991. godine živjelo je 1.050 stanovnika, od čega 387 (36,86%) Bošnjaka i 652 (62,10%) Srba.⁵⁶ U toku 1992. na području Foče ubijen je 31 (8,01%) Bošnjak iz ove mjesne zajednice, među kojima je bilo 17 muškaraca i 14 žena. Na području Dragočave ubijeno je 25 civila (6,72% populacije i 83,87% bošnjačkih žrtava), u ostalim područjima Foče još jedan.⁵⁷ U logoru KPD Foča stradala su četverica (4,60% populacije i 12,90% bošnjačkih žrtava).⁵⁸

Husnija, Mandžo Meho, Mandžo Mejra, Mandžo Mustafa, Mandžo Vehbija, Maslo Aziz, Mušanović Ibro, Mušanović Vahida, Musić Ejub, Njuhović Fadila, Rustem Alija, Šabanović Enstel, Šahinović Aziz, Smajkan Šaćir, Šujević Sulejman, Tafro Almas, Torlak Aziz, Žiga Muniba, Žiga Ramiz, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 27. 2. 2025).

⁵⁴ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁵⁵ AARBiH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade; Spisak poginulih 81. divizije ARBiH; Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 302.

⁵⁶ Federalni zavod za statistiku, Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁵⁷ AIIZ, Broj: 03-550, Izjava, 18. 8. 1992; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 185, 186, 187, 188, 297; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158; INO, Podaci za nestale osobe: Memić Adem, Memić Murat, Sinanović Selima, Šljivo Čaza, Šljivo Halima, Šljivo Mehmedalija, Šljivo Mujo, Šljivo Mustafa, Šljivo Zula, Spirijan Pemba, Tahirbegović Ziza, Tahmaz Hajdar, Tahmaz Juso, Tahmaz Selmo, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 27. 2. 2025).

⁵⁸ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

Jedan Bošnjak s područja Dragočave vodi se u vojnoj evidenciji kao borac poginuo tokom 1992.⁵⁹

Godijeno

Na području mjesne zajednice Godijeno 1991. godine živjelo je 940 stanovnika, od čega 447 (47,55%) Bošnjaka i 471 (50,11%) Srbin.⁶⁰ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 58 (12,98%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 32 muškarca i 26 žena, među kojima je bilo četvero djece, svi u statusu civila. Na području Godijena ubijen je 41 civil (9,17% populacije i 70,69% bošnjačkih žrtava), u ostalim područjima općine Foča još pet (1,12% populacije i 8,62% bošnjačkih žrtava).⁶¹ U logoru KPD Foča stradalo je 12 Bošnjaka iz Godijena (2,68% populacije i 20,69% bošnjačkih žrtava).⁶²

Gornje Polje

U mjesnoj zajednici Gornje Polje 1991. godine živjelo je 3.919 stanovnika, od čega 1.727 (44,07%) Bošnjaka i 1.935 (49,37%) Srba.⁶³ U toku 1992. ubijeno je 78 (4,52%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 61 muškarac i 17 žena, među kojima je bilo i jedno dijete. Na području mjesne zajednice ubijena su 42 civila (2,43% populacije i 53,85% bošnjačkih žrtava), u ostalim područjima Foče još četiri (0,23% populacije i

⁵⁹ AARBiH, Spisak poginulih 81. divizije ARBiH.

⁶⁰ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁶¹ AIIZ, Broj: 03-551, Izjava, 19. 8. 1992; AIIZ, Broj: 03-532, Izjava, 9. 8. 1992; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 188, 193–198, 274, 277, 280, 283, 285, 295; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 70, 78, 163–172; INO, Podaci za nestale osobe: Fazlić Anvir, Kafedžić Ibrahim, Kobiljar Rasim, Maslo Habiba, Muslić Fatima, Pašalić Abida, Prando Zahir, Šeho Hatidža, Smajkan Damir, Smajkan Emin, Smajkan Mehmed, Varajić Huso, Varajić Zejna, Veiz Šerifa, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 1. 3. 2025).

⁶² Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁶³ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

5,13% bošnjačkih žrtava).⁶⁴ U logoru KPD Foča ubijen je 31 Bošnjak s Gornjeg Polja (1,80% populacije i 39,74% bošnjačkih žrtava).⁶⁵ Za vrijeme borbi u Foči poginuo je jedan borac iz Gornjeg Polja.⁶⁶

Jabuka

Na području mjesne zajednice Jabuka 1991. godine živjelo je 1.318 stanovnika, od čega 1.017 (77,16%) Bošnjaka i 297 (22,53%) Srba.⁶⁷ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 30 (2,95%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 18 muškaraca i 12 žena. Na području Jabuke ubijeno je 20 civila (1,96% populacije i 66,67% bošnjačkih žrtava).⁶⁸ U logoru KPD Foča stradala su dva Bošnjaka iz ove mjesne zajednice.⁶⁹

Na području općine Foča tokom 1992. godine poginulo je osam boraca iz Jabuke (0,79% populacije i 26,67% bošnjačkih žrtava). Na matičnom području poginulo je njih sedam, a na ostalim područjima Foče jedan.⁷⁰

⁶⁴ AIIZ, Broj: 03-5726, Izjava, 25. 2. 1999; AIIZ, Broj: 03-5727, Izjava, 16. 10. 1996; AIIZ, Broj: 03-62, Izjava, 9. 7. 1992; AIIZ, Broj: 03-596, Izjava, 18. 10. 1992; AIIZ, Broj: 03-5334, Izjava, 8. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-577, Izjava, 23. 9. 1992; AIIZ, Broj: 03-5331, Izjava, 14. 10. 1994; AIIZ, Broj: 3878, Izjava, 23. 8. 1994; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 46–53, 267–268, 276, 279–282, 286–299; Halilagić, Foča 1992–1995, 55–58, 63–81, 84–97, 100–102, 118; INO, Podaci za nestale osobe: Hasković Aziz, Imamović Hasib, Karup Anela, Kukić Dženan, Maslo Nijaz, Mehmedspahić Avdo, Pišmo Aziz, Pišmo Ibro, Ramadan Mehmed, Ramović Ramo, Šabanović Hajro, Šabanović Šefik, Šahović Bida, Šahović Edhem, Šahović Fehim, Salkanović Munir, Selimović Rasim, Šišić Nihad, Smajević Suljo, Šopeta Munib, Spaho Bejta, Tafro Soko, Tafro Šemsa, Zečević Hajra, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 2. 3. 2025).

⁶⁵ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁶⁶ AARBiH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade.

⁶⁷ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁶⁸ Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 144–146, 302–303; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 185–191; INO, Podaci za nestale osobe: Kušundžija Džemila, Ramović Habiba, Ramović Hasan, Šahović Adil, Šahović Alija, Tarčin Ramiz, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 3. 3. 2025).

⁶⁹ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁷⁰ AARBiH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade.

Jelev

U mjesnoj zajednici Jelev 1991. godine živjelo je 1.191 stanovnik, od toga 1.113 (93,45%) Bošnjaka i 66 (5,54%) Srba.⁷¹ U toku 1992. na području Foče ubijen je 151 (13,57%) Bošnjak iz ove mjesne zajednice, od čega 108 muškaraca i 43 žene, među kojima je bilo i jedno dijete. U naseljima na području mjesne zajednice ubijena su 83 civila (7,46% populacije i 54,97% bošnjačkih žrtava), u planinskim zbje govima u kojima se sklanjalo preživjelo bošnjačko stanovništvo Jeleva još šest (0,54% populacije i 3,97% bošnjačkih žrtava), a u drugim dijelovima općine Foča sedam Bošnjaka iz ove mjesne zajednice (0,63% populacije i 4,64% bošnjačkih žrtava).⁷² U logoru KPD Foča stradalo je njih 37 (3,32% populacije i 24,50% bošnjačkih žrtava).⁷³

Od 18 boraca iz Jeleva (1,62% populacije i 11,92% bošnjačkih žrtava) koji su poginuli tokom 1992. na području Foče njih pet je poginulo na području same mjesne zajednice, a ostalih 13 u zaštiti planinskih zbje gova i u borbama na drugim dijelovima općine Foča.⁷⁴

⁷¹ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁷² AIIZ, Broj: 03-5331, Izjava, 14. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-5843, Izjava, 12. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-5849, Izjava, 19. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-5846, Izjava, 10. 10. 1994; AIIZ, Broj: 1952, Izjava, 4. 11. 1992; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 80–90, 273–303; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 205–226; INO, Podaci za nestale osobe: Fiso vić Avdo, Kurtović Edin, Kurtović Nijaz, Manjo Emir, Mušanović Muamer, Mušano vić Mustafa, Nikšić Kemo, Nikšić Munira, Nikšić Šemsa, Palalija Hajra, Pašović Mejra, Šahbaz Habiba, Šahbaz Hakija, Šalaka Ekrem, Šalaka Hamid, Šalaka Zahid, Salčin Tifa, Sarač Avdo, Sejdin Habiba, Šljivo Hamdo, Šljivo Zada, Srnja Fehim, Srnja Jelena, Srnja Muamer, Šundo Fatima, Šundo Mejra, Tuzlak Mustafa, Zametica Aiša, Zametica Almasa, Zametica Edin, Zametica Elvedin, Zametica Fata, Zametica Ibro, Zametica Šeća, Zame tica Zahida, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 4. 3. 2025).

⁷³ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁷⁴ AARBiH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade; Spisak poginulih pripadnika 81. divizije;

Jošanica

Na području mjesne zajednice Jošanica 1991. godine živjelo je 918 stanovnika, od čega 298 (32,46%) Bošnjaka i 618 (67,32%) Srba.⁷⁵ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 32 Bošnjaka iz ove mjesne zajednice (10, 74% populacije), 16 muškaraca i 16 žena. U naseljima na području Jošanice ubijeno je 25 civila (8,39% populacije i 78,13% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine Foča još dvojica (0,67% populacije i 6,25% bošnjačkih žrtava).⁷⁶ U logoru KPD Foča stradalo je njih pet (5,10% populacije i 15,62% bošnjačkih žrtava).⁷⁷

Kozija Luka

Na području mjesne zajednice Kozija Luka 1991. godine živjelo je 1.408 stanovnika, od čega Bošnjaka 1.068 (75,85%) i Srba 332 (23,58%).⁷⁸ U toku 1992. godine na području Foče ubijen je 51 (4,78%) Bošnjak iz ove mjesne zajednice, od čega 30 muškaraca i 21 žena, među kojima i troje djece. U naseljima na području Kozije Luke ubijeno je 36 civila (3,37% populacije i 70,59% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine Foča još šest (0,56% populacije i 11,76% bošnjačkih žrtava).⁷⁹

⁷⁵ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁷⁶ AIIZ, Broj: 03-5834, Izjava, 16. 9. 1993; AIIZ, Broj: 03-5331, Izjava, 14. 10. 1994; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 161–165, 204, 231–233, 277–278, 294; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 231–238; Institut za nestale osobe Bosne i Hercegovine (INO), Podaci za nestale osobe: Delić Nedžad, Kuloglija Zahida, Reko Aziza, Reko Dika, Reko Huso, Reko Izet, Reko Kademlija, Reko Ramo, Reko Rasim, Reko Salko, Reko Šuhra, Reko Zejnija, Subašić Habib, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 5. 3. 2025).

⁷⁷ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁷⁸ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁷⁹ Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 111, 117–121, 293; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 257–272, 291; INO, Podaci za nestale osobe: Muslim Ramo, Pamuk Mejra, Pamuk Zahir, Polovina Hasan, Polovina Zejfa, Rahman Arif, Sakalaš Nura, Sakalaš Rašid, Sakalaš Saćima, Sejfić Rukija, Sokolić Muniba, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 5. 3. 2025).

U logoru KPD Foča ubijen je jedan Bošnjak s područja Kozije Luke.⁸⁰

Od osam boraca (0,75% populacije i 15,69% bošnjačkih žrtava) iz Kozije Luke koji su poginuli tokom 1992. na području Foče dvojica su poginula na području same mjesne zajednice, a ostalih šest u borbama na drugim dijelovima općine Foča, svi u sastavu Prve fočanske brigade ARBiH.⁸¹

Kratine

Na području mjesne zajednice Kratine 1991. godine živjelo je 706 stanovnika, od čega 634 (89,80%) Bošnjaka i 71 (10,06%) Srbin.⁸² U toku 1992. godine na području Foče ubijeno je 19 (2,99%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 12 muškaraca i sedam žena. U naseljima na području Kratine ubijeno je 11 civila (1,74% populacije i 57,89% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine Foča još tri civila (0,47% populacije i 15,79% bošnjačkih žrtava).⁸³ Nijedan Bošnjak s ove mjesne zajednice nije stradao u logoru KPD Foča.

Od pet boraca iz Kratine koji su poginuli tokom 1992. na području Foče (0,79% populacije i 26,32% bošnjačkih žrtava) jedan je poginuo na području same mjesne zajednice, a ostala četiri u borbama na drugim dijelovima općine Foča, svi u sastavu Prve fočanske brigade ARBiH.⁸⁴

⁸⁰ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁸¹ AARBiH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade.

⁸² Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁸³ Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 109–112; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 245–252; INO, Podaci za nestale osobe: Kulašević Arif, Nezirević Zajko, Šehović Fatima, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&fname=&fname= (pristup: 5. 3. 2025).

⁸⁴ AARBiH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade.

Miljevina

Na području mjesne zajednice Miljevina 1991. godine živjelo je 2.645 stanovnika, od čega 1.385 (52,36%) Bošnjaka i 1.163 (43,97%) Srbina.⁸⁵ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 106 (7,65%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 77 muškaraca i 29 žena, među kojima je bilo i troje djece. U naseljima na području Miljevine ubijen je 51 civil (3,68% populacije i 48,11% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine Foča još sedam (0,51% populacije i 6,60% bošnjačkih žrtava).⁸⁶ U logoru KPD Foča ubijena su 44 Bošnjaka s područja Miljevine (3,18% populacije i 41,51% bošnjačkih žrtava).⁸⁷

Sva četiri borca s područja Miljevine (0,29% populacije i 3,77% bošnjačkih žrtava) poginuli su 1992. godine na teritoriji matične mjesne zajednice.⁸⁸

Popov Most

Na području mjesne zajednice Popov Most do 1991. godine živjelo je 2.174 stanovnika, od čega 1.732 (79,67%) Bošnjaka i 344 (15,82%) Srba.⁸⁹ U toku 1992. godine na području Foče ubijeno je 110 (6,35%)

⁸⁵ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁸⁶ AIIZ, Broj: 1952, Izjava, 4. 11. 1992; AIIZ, Broj: 03-5843, Izjava, 12. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-3575, Izjava, 29. 1. 1994; AIIZ, Broj: 03-5724, Izjava, 13. 4. 1994; AIIZ, Broj: 1963, Izjava, 8. 11. 1992; AIIZ, Broj: 03-5737, Izjava, 20. 12. 1995; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 96–103, 145, 268–272, 276–281, 285–294, 299, 301; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 128, 190, 211, 272, 285–300; INO, Podaci za nestale osobe: Aljukić Nedžib, Babalija Hasib, Babalija Sejad, Bektović Almira, Bektović Ramiz, Ćemo Meho, Divović Munib, Džanko Senad, Grbo Sejdo, Grbo Sulejman, Kunovac Dina, Kunovac Dino, Kunovac Dževad, Kunovac Haris, Kunovac Mujo, Kunovac Muniba, Lepir Vejsil, Mekić Kasim, Mekić Vahid, Mekić Zulfo, Melez Džemil, Mulahuseinović Ramiza, Mulahuseinović Zaim, Mulahuseinović Zikrija, Oruč Halil, Pašić Osman, Rizvanović Murat, Rizvanović Nedžib, Sajtović Nuriya, Šalaka Džehva, Selimspahić Mirsad, Spahić Hasan, Sahić Šeća, Subašić Mirsad, Subašić Salko, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 6. 3. 2025).

⁸⁷ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁸⁸ AARBiH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade.

⁸⁹ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/>

Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 74 muškarca i 36 žena. U naseljima na području mjesne zajednice ubijeno je 38 civila (2,19% populacije i 34,55% bošnjačkih žrtava), u zbje govima na planinama Vučevu i Zelengori i na devetodnevnom maršu kojim su zbje govi evakuirani do Igmana još 23 (1,33% populacije i 20,91% bošnjačkih žrtava), a u drugim dijelovima općine Foča tri civila (0,17% populacije i 2,73% bošnjačkih žrtava).⁹⁰ U logoru KPD Foča ubijena su 22 Bošnjaka s područja Popova Mosta (1,27% populacije i 20% bošnjačkih žrtava).⁹¹

Od ukupno 24 poginula borca ove mjesne zajednice na području Foče tokom 1992. godine (1,39% populacije i 21,82% bošnjačkih žrtava) na području matične mjesne zajednice poginulo je njih 20, dok su četiri poginula na drugim dijelovima općine Foča, svi kao pripadnici Prve fočanske brigade ARBiH.⁹²

Slatina

Na području mjesne zajednice Slatina do 1991. godine živjelo je 559 stanovnika, od čega 414 (74,06%) Bošnjaka i 145 (25,94%) Srba. ⁹³ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 20 Bošnjaka iz ove mjesne zajednice (4,83% populacije), od čega devet muškaraca i 11 žena. U naseljima na području Slatine ubijeno je 15 civila (3,62% populacije i 75% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine Foča još jedan (0,24% populacije i 2,44% bošnjačkih žrtava).⁹⁴

popis-stanovnistva-1991-i-stariji/, pristup: 24. 2. 2025).

⁹⁰ AIIZ, Broj: 03-5862, Izjava, 27. 10. 1992; AIIZ, Broj: 03-5846, Izjava, 10. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-5736, Izjava, 20. 9. 1996; AIIZ, Broj: 03-5330, Izjava, 15. 7. 1994; AIIZ, Broj: 03-5335, Izjava, 7. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-3146-2, Izjava, 18. 1. 1994; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 64–74, 273–289; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 308–325; INO, Podaci za nestale osobe: Lagarija Šaha, Madeško Munib, Muslić Habiba, Muslić Mejra, Nezir Ziba, Nikšić Rašid, Odobašić Fata, Rizvanović Halil, Šahinović Melča, Sejdin Ibro, Sejdin Murat, Subašić Halil, Tahirović Zlatija, Vejo Halima, Vejo Selima, Zec Halil, Zec Sulejman, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 7. 3. 2025).

⁹¹ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁹² AARBiH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade.

⁹³ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

populacije i 5% bošnjačkih žrtava).⁹⁴ U logoru KPD Foča ubijena su dva Bošnjaka s područja Slatine (4,48% populacije i 10% bošnjačkih žrtava).⁹⁵

Od dva poginula borca na području Foče tokom 1992. godine (0,48% populacije i 10% bošnjačkih žrtava) jedan je poginuo na području matične mjesne zajednice (0,24% populacije i 5% žrtava), a drugi van nje, na području općine Foča (0,24% populacije i 5% žrtava).⁹⁶

Ustikolina

Na području mjesne zajednice Ustikolina 1991. godine živjelo je 4.800 stanovnika, od čega 3.345 (69,69%) Bošnjaka i 1.385 (28,85%) Srba.⁹⁷ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 197 (5,83%) Bošnjaka iz ove mjesne zajednice, od čega 121 muškarac i 76 žena, među kojima je bilo sedmero djece. U naseljima na području Ustikoline ubijeno je 167 civila (4,99% populacije i 84,77% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine Foča još 10 (0,29% populacije i 5,08% bošnjačkih žrtava).⁹⁸

⁹⁴ Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 203–206, 287; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 81, 331–336; INO, Podaci za nestale osobe: Kaloper Mevla, Kuloglija Salih, Pašalić Derviš, Pašalić Muniba, Ramić Latifa, Selimović Džehva, Selimović Hiba, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 11. 3. 2025).

⁹⁵ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

⁹⁶ AARBiH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade; Spisak poginulih pripadnika 81. Divizije.

⁹⁷ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

⁹⁸ AIIZ, Broj: 03-5335, Izjava, 7. 10. 1994; AIIZ, Broj: 03-5735, Izjava, 3. 12. 1995; AIIZ, Broj: 03-5834, Izjava, 16. 9. 1993; AIIZ, Broj: 03-5844, Izjava, 11. 10. 1994; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 151–167, 275–301; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 178, 231–233, 345–380; INO, Podaci za nestale osobe: Borović Nuriya, Čavrk Abid, Čavrk Fatima, Čengić Bilal, Čimpo Salko, Hadžiahmetović Emina, Hadžiahmetović Nefa, Hodžić Fadil, Kunovac Izet, Kurtović Kasim, Kurtović Muniba, Makaš Ramiz, Muslić Rasim, Pišmo Muniba, Podrug Aiša, Podrug Almasa, Šahović Čazila, Šahović Zulfo, Salihović Mujo, Sobo Čamil, Sobo Murat, Sobo Ramo, Sofradžija Mehmed, Sofradžija Omer, Sofradžija Zajko, Subašić Izet, Šunje Mustafa, Tahirović Muniba, Travar Zemka, Uzunović Barica, Uzunović Bećir, Zukobašić Raza, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 8. 3. 2025).

U logoru KPD Foča ubijeno je 10 Bošnjaka s područja Ustikoline (0,30% populacije i 5,08% bošnjačkih žrtava).⁹⁹

Od ukupno 10 poginulih boraca ove mjesne zajednice na području Foče tokom 1992. godine (0,30% populacije i 5,08% bošnjačkih žrtava) na području Ustikoline poginulo je njih četiri, dok je šest poginulo na drugim dijelovima općine Foča, svi kao pripadnici Prve fočanske brigade ARBiH.¹⁰⁰

Vikoč

Na području mjesne zajednice Vikoč 1991. godine živjelo je 434 stanovnika, od čega je bilo 371 (85,48%) Bošnjaka i 60 (13,82%) Srba.¹⁰¹ U toku 1992. na području Foče ubijen je 31 (8,36%) Bošnjak iz ove mjesne zajednice, od čega 25 muškaraca i šest žena. U naseljima na području Vikoča ubijeno je 19 civila (5,12% populacije i 61,29% bošnjačkih žrtava), u drugim dijelovima općine Foča još jedan.¹⁰² U logoru KPD Foča ubijena su dva Bošnjaka s područja mjesne zajednice Vikoč (0,54% populacije i 6,45% bošnjačkih žrtava).¹⁰³

Od devet poginulih boraca ove mjesne zajednice na području Foče tokom 1992. godine (1,69% populacije i 29,03% bošnjačkih žrtava) svi su poginuli na području matične mjesne zajednice.¹⁰⁴

Zavajt

Na području mjesne zajednice Zavajt 1991. godine živjelo je 646 stanovnika, od čega je bilo 106 (16,41%) Bošnjaka i 537 (83,13%)

⁹⁹ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

¹⁰⁰ Evidencija poginulih Prve fočanske brigade; Spisak poginulih pripadnika 81. divizije.

¹⁰¹ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

¹⁰² AIIZ, Broj: 03-5854, Izjava, 25. 12. 1994; Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 211–214, 270, 302; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 385–399; INO, Podaci za nestale osobe: Mehmedspahić Haso, Muharem Redžo, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 9. 3. 2025).

¹⁰³ Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 461–470.

¹⁰⁴ AARBiH, Spisak poginulih pripadnika 81. divizije;

Srba.¹⁰⁵ U toku 1992. na području Foče ubijeno je 30 Bošnjaka iz ove mjesne zajednice (28,30%), od čega 16 muškaraca i 14 žena, među kojima i jedno dijete. U naseljima na području Zavajta ubijeno je 26 civila (24,53% populacije i 86,67% bošnjačkih žrtava), a u civilnim zbjezgovima koji su formirani oko zavajtskih sela i tokom ljeta bila su evakuirana prema Sutjesci i dalje sa Sutjeske prema Igmanu još dvojica (1,89% populacije i 6,67% bošnjačkih žrtava).¹⁰⁶

Oba poginula borca ove mjesne zajednice (1,89% populacije i 6,67% bošnjačkih žrtava) poginuli su tokom 1992. van područja matične mjesne zajednice.¹⁰⁷

Odnos organizacije odbrane i razmjera stradanja stanovništva

Prethodnim pregledom toka srpskih napada na općinu Foča, koji smo dali u vrlo sažetoj formi,¹⁰⁸ i predloženim podacima o stradanju bošnjačkog stanovništva Foče tokom 1992. godine po mjesnim zajednicama izložena je osnova na kojoj smo izvršili klasifikaciju fočanskih mjesnih zajednica u početnom periodu rata u tri kategorije: branjena područja, na kojima je bio organiziran i pružen otpor bošnjačkog stanovništva; djelimično branjena područja, na kojima je bio organiziran, ali tek djelimično i mjestimično pružen otpor; i nebranjena područja, na kojima organizirani otpor nije pružen, bez obzira na eventulane korake i stepen njegove pripreme prije početka agresije. Pri ovakvoj klasifikaciji nismo uzimali u obzir angažman ljudi s područja pojedinih mjesnih zajednica

¹⁰⁵ Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).

¹⁰⁶ Tafro i Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča*, 221–227; Halilagić, *Foča 1992–1995*, 395–400; INO, Podaci za nestale osobe: Šadija Bećir, Šadija Hamdo, Šadija Zaha, www.nestali.ino.ba/?w=search&karton=&langTag=bs-BA&lname=&ffname=&fname= (pristup: 9. 3. 2025).

¹⁰⁷ AARBİH, Evidencija poginulih Prve fočanske brigade; Spisak poginulih pripadnika 81. divizije.

¹⁰⁸ Detaljniji pregled u: Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja*, 273–322.

u borbenim jedinicama na drugim područjima nakon napuštanja njihovih matičnih područja, ali jesmo borbeno djelovanje u sastavu krupnijih jedinica sa susjednih područja na matičnoj teritoriji i prema njoj.

Početni period agresije definirali smo od aprila do kraja 1992. godine, i to ne zbog logike toka borbenih djelovanja, koja bi inače sugerirala nešto kraće određenje tog vremenskog perioda, već zbog nastojanja da potpunost podataka o stradanju stanovništva, čiji je integritet u izvorima koje smo koristili vezan za kalendarsku 1992. godinu, dovedemo u funkcionalnu korelaciju s tokom borbi i organizacijom odbrane.

U kategoriju branjenih mjesnih zajednica, na kojima su organizirane, zdejstvovane i u većoj ili manjoj mjeri uspješno vođene snage odbrane od agresije, svrstali smo mjesne zajednice: Donje Polje, Jabuka, Jeleč, Kratine, Popov Most, Slatina i Vikoč. U ovim mjesnim zajednicama 1991. godine živjelo je 7.598 Bošnjaka, što je predstavljalo 36,55% bošnjačke populacije Foče. U njima je tokom 1992. godine smrtno stradalo 450 ljudi (5,92%), od čega je bilo 372 civila (4,90%) i 78 boraca (1,03%). U **Tabeli 1** prikazana je struktura žrtava tokom 1992. po branjenim mjesnim zajednicama i ukupno za cijelu kategoriju.

Tabela 1: Struktura žrtava u branjenim MZ općine Foča 1992. godine								
MZ	Broj Bošnjaka		Broj žrtava		Stradali civili		Stradali borci	
	ukupno	udio	ukupno	udio	ukupno	udio	ukupno	udio
Donje Polje	2.317	56,97%	89	3,34%	77	3,32%	12	0,52%
Jabuka	1.017	77,16%	30	2,95%	22	2,16%	8	0,79%
Jeleč	1.113	93,45%	151	13,57%	133	11,95%	18	1,62%
Kratine	634	89,80%	19	2,99%	14	2,21%	5	0,79%
Popov Most	1.732	79,67%	110	6,35%	86	4,96%	24	1,39%
Slatina	414	74,06%	20	4,83%	18	4,35%	2	0,48%
Vikoč	371	85,48%	31	8,36%	22	5,93%	9	2,43%
UKUPNO	7.598	36,55%	450	5,92%	372	4,90%	78	1,03%

U kategoriju djelimično branjenih mjesnih zajednica, na kojima su bile organizirane i samo u nekim od bošnjačkih naselja zadejstvovane snage odbrane od agresije, koje su ostale neuvezane i neobjedinjene na širem području, svrstali smo mjesne zajednice: Aladža, Brod, Centar, Kozija Luka i Miljevina. U ovim mjesnim zajednicama je 1991. godine živjelo 5.771 Bošnjak, što je predstavljalo 27,76% bošnjačke populacije Foče. U njima je tokom 1992. godine smrtno stradalo 435 ljudi (7,54%), od čega je bilo 403 civila (6,98%) i 32 boraca (0,55%). U **Tabeli 2** prikazana je struktura žrtava tokom 1992. po djelimično branjenim mjesnim zajednicama i ukupno za cijelu kategoriju.

Tabela 2: Struktura žrtava u djelimično branjenim MZ općine Foča 1992. godine								
MZ	Broj Bošnjaka		Broj žrtava		Stradali civili		Stradali borci	
	uku-pno	udio u MZ	uku-pno	udio	uku-pno	udio	uku-pno	udio
Aladža	774	32,25%	57	7,36%	54	6,98%	3	0,39%
Brod	1.039	32,21%	172	16,39%	158	15,21%	14	1,35%
Centar	1.505	44,53%	49	3,26%	46	3,06%	3	0,20%
Kozija Luka	1.068	75,85%	51	4,78%	43	4,03%	8	0,75%
Miljevina	1.385	52,36%	106	7,65%	102	7,36%	4	0,29%
UKUPNO	5.771	27,76%	435	7,54%	403	6,98%	32	0,55%

U kategoriju nebranjenih mjesnih zajednica, u kojima je izostao organizirani otpor agresiji, i bez obzira na eventualno postojanje same organizacije za odbranu, svrstali smo mjesne zajednice: Čelebići, Čelikovo Polje, Čohodarmahala, Dragočava, Godijeno, Gornje Polje, Jošanica, Ustikolina i Zavajt. Individualni akti otpora i eventualne pojedinačne akcije manjih naoružanih grupa nisu uzete u obzir u ovoj kategorizaciji. U ovim mjesnim zajednicama 1991. godine živjelo je 7.421 Bošnjak, što je predstavljalo 35,69% bošnjačke populacije Foče. U njima je tokom 1992. godine smrtno stradao 571 čovjek (7,69%), od čega je bilo 554 civila (7,47%) i 32 borca (0,23%). U **Tabeli 3** prikazana je struktura

žrtava tokom 1992. po nebranim mjesnim zajednicama i ukupno za cijelu kategoriju.

Tabela 3: Struktura žrtava u nebranim MZ općine Foča 1992. godine								
MZ	Broj Bošnjaka		Broj žrtava		Stradali civili		Stradali borci	
	uku- pno	udio u MZ	uku- pno	udio	uku- pno	udio	uku- pno	udio
Čelebići	133	12,81%	8	6,02%	8	6,02%	0	0,00%
Čelikovo Polje	311	49,21%	57	18,32%	54	17,36%	3	0,96%
Čohodarmahala	667	23,37%	80	11,20%	80	11,20%	0	0,00%
Dragočava	387	36,86%	31	8,10%	30	7,75%	1	0,26%
Godijeno	447	47,55%	58	12,98%	58	12,98%	0	0,00%
Gornje Polje	1.727	44,07%	78	4,52%	77	4,46%	1	0,06%
Jošanica	298	32,46%	32	10,74%	32	10,74%	0	0,00%
Ustikolina	3.345	69,69%	197	5,83%	187	5,59%	10	0,30%
Zavajt	106	16,41%	30	28,30%	28	26,42%	2	1,89%
UKUPNO	7.421	35,69%	571	7,69%	554	7,47%	17	0,23%

Uporedni podaci o strukturi žrtava po pojedinim kategorijama mjesnih zajednica pregledno su prikazani u **Tabeli 4.**

Tabela 4: Bošnjačke žrtve na području Foče 1992. po kategorijama mjesnih zajednica								
Kategorija MZ	Broj Bošnjaka		Broj žrtava		Stradali civili		Stradali borci	
	uku- pno	udio	uku- pno	udio	uku- pno	udio	uku- pno	udio
Branjene	7.598	36,55%	450	5,92%	372	4,90%	78	1,03%
Djeli- mično branjene	5.771	27,76%	435	7,54%	403	6,98%	32	0,55%
Nebranje- ne	7.421	35,69%	571	7,69%	554	7,47%	17	0,23%
UKUPNO	20.790	51,32%	1.456	7,00%	1.329	6,39%	127	0,61%

Kao što je vidljivo, broj civilnih žrtava kontinuirano se smanjuje u redoslijedu kategorizacije: nebranjene – djelimično branjene – branjene mjesne zajednice, i u apsolutnim brojevima i u procentima broja civilnih žrtava u odnosu na ukupnu brojnost bošnjačke populacije u mjesnim zajednicama iz pojedine kategorije. U istom redoslijedu kategorizacije kontinuirano se povećava broj poginulih boraca, i apsolutno i u procentima udjela u bošnjačkoj populaciji. I u ukupnom broju žrtava procentualno najmanje ukupne ljudske gubitke imale su mjesne zajednice koje su svrstane u kategoriju branjenih, a najveće gubitke one iz kategorije nebranih.

Zaključak

Na osnovu sažetog pregleda borbenih djelovanja tokom kojih su srpske snage ovladale cijelom teritorijom općine Foča izvršili smo kategorizaciju fočanskih mjesnih zajednica prema organizaciji odbrane i jačini pruženog otpora. U kategoriju branjenih mjesnih zajednica ubrojili smo one na kojima su organizirane, zdejstvovane i u većoj ili manjoj mjeri uspješno vođene snage odbrane od agresije. U kategoriju djelimično branjenih mjesnih zajednica svrstali smo one na kojima su bile organizirane snage odbrane, koje su samo u nekim od bošnjačkih naselja bile zdejstvovane i koje su ostale neuvezane i neobjedinjene na širem području. Kao nebranjene mjesne zajednice definirali smo one u kojima je izostao organizirani otpor agresiji, bez obzira na eventualno postojanje same organizacije za odbranu i bez obzira na slučajeve individualnog otpora i eventualne pojedinačne akcije manjih naoružanih grupa.

Na osnovu dostupnih izvora i relevantne literature sačinili smo pregled bošnjačkih žrtava u početnom periodu agresije tokom 1992. godine po pojedinim mjesnim zajednicama, s temeljnom klasifikacijom u odnosu na status civil/borac.

Dovodeći u korelaciju broj i strukturu bošnjačkih žrtava s pruženim otporom agresiji u pojedinim kategorijama mjesnih zajednica, dobili

smo nesumnjive pokazatelje da su najveći ukupan broj žrtava u odnosu na brojnost bošnjačke populacije na posmatranom području i najveći broj civilnih žrtava imale nebranjene mjesne zajednice, a da su najmanji broj ukupnih i civilnih žrtava imale branjene mjesne zajednice. U pogledu broja poginulih boraca odnosi su očekivano obrnuti. Pokazalo se da je najveći broj boraca poginuo u branjenim mjesnim zajednicama, a najmanji u nebranjenim.

Ovim egzaktnim pokazateljima na određeni način iskazan je i smisao pružanja otpora nadmoćnijem napadaču, pred čijim napadima nije bilo moguće duže braniti ili konačno odbraniti teritoriju. Potvrđeno je da je kunovska priča koju smo naveli na početku ovog teksta bila više od motivacijskog mita i da njena pouka zaista sažima autentično historijsko iskustvo i istinski postulat borbe za opstanak naroda.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- AARBiH – Arhiv Armije Republike Bosne i Hercegovine
- AIIZ – Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava

Štampa

- *Oslobođenje*, Sarajevo, 1992.

Baze podataka

- Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti – popis 1991*, 17. (<https://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>, pristup: 24. 2. 2025).
- ICTY – Baza podataka sudskih spisa i arhiva Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (<https://ucr.irmct.org/>).

- INO – Institut za nestale osobe Bosne i Hercegovine – Baza nestalih (<http://www.nestali.ino.ba/>).

LITERATURA

Knjige

- *Bošnjački heroji: monografija 1. bošnjačke brigade i Stanice javne bezbjednosti Trnovo*. Trnovo: Udruženje organizacija porodica šehida i poginulih boraca Općine Trnovo, 2010.
- Bradarić, Mehmed. *Grihota je ubijanje tvica*. Tuzla: Bosanska riječ, 2004.
- Halilagić, Rasim, *Fočanska Jabuka*, Fojnica: Štamparija Fojnica, 2009.
- Halilagić, Rasim. *Foča 1992–1995: žrtve genocida*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008.
- Minderović, Čedomir. *Za Titom: zabeleške jednog partizana*. Beograd: Narodna knjiga, 1959.
- Popara, Nedeljko i dr. *Hercegovački korpus: prilozi za monografiju*. Bi-leća: SKPD “Prosvjeta”, 2017.
- Stanojević, Simo. *Gdje smo što nas nema*. Foča: autor, 2011.
- Šadinlija, Mesud. *Foča od postanja do nestajanja: prilog za historiju genocida nad Bošnjacima*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2023.
- Šadinlija, Mesud. *Prvi korpus ARBiH: nastanak i razvoj 1992–1995*. Sarajevo: Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, 2008.
- Tafro, Preljub i Macić, Bećir. *Genocid nad Bošnjacima na području Općine Foča 1992.–1995. (Prilog utvrđivanju žrtava)*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004.
- Trako, Mujo. *Kunovska legenda*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2009.

Summary

Correlations Between the Organization of Defence and the Suffering of the Population of Foča in 1992

Based on a concise overview of the combat operations through which Serbian forces gained control over the entire territory of the Foča municipality, we carried out a categorization of Foča's local communities according to the organization of defense and the strength of resistance that had been offered. In the category of defended local communities we included those where defensive forces against the aggression were organized, engaged, and led with greater or lesser success. We defined partially defended local communities as those where defensive forces were organized but engaged only in some of the Bosniak settlements, remaining disconnected and uncoordinated across the broader area. While undefended local communities are defined as those where there was no organized resistance to the aggression, regardless of whether a defense structure may have existed, and irrespective of individual acts of resistance or occasional actions by smaller armed groups.

Based on available sources and relevant literature, we compiled an overview of Bosniak victims during the initial phase of the aggression in 1992 classified according to individual local communities, with a fundamental classification into civilians and fighters.

By correlating the number and structure of Bosniak victims with the level of resistance offered to the aggression in the different categories of local communities, we obtained clear indicators that the highest total number of victims relative to the size of the Bosniak population in the observed area, as well as the highest number of civilian victims, occurred in the undefended communities, while the lowest number of total and civilian victims was recorded in the defended communities. Regarding the number of fallen fighters, the situation was, as expected,

reversed: the largest number of fighters were killed in the defended local communities, and the smallest in the undefended ones.

In a certain way, these precise indicators also reveal the meaning behind offering resistance to a militarily superior aggressor, even when it was not possible to defend or retain territory for long. They confirm that the Kunovo tale mentioned at the beginning of this text was more than just a motivational myth and that the moral of that story truly reflects an authentic historical experience and a genuine principle in the struggle for the survival of a people.

UDK: 726.84 (497.6) “ 1992/1995 “
 DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.453
 Primljen: 28. 8. 2025.
 Prihvaćen: 7. 11. 2025.
 Izvorni naučni rad

Hikmet Karčić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv
 čovječnosti i međunarodnog prava
 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
 karcichikmet@gmail.com

Geografija zločina: prirodne jame u službi masovnih zločina u Bosni i Hercegovini 1992–1995.

Apstrakt: Prirodne jame u Bosni i Hercegovini, nastale djelovanjem geoloških procesa, pretvarane su u mjesta masovnih zločina i grobnica. Prema podacima Instituta za nestale osobe BiH, do sada su izvršene ekshumacije na više od pedeset lokacija širom zemlje, pri čemu se posebno izdvajaju područja Krajine, istočne i južne Hercegovine. Najpoznatije masovne grobnice poput Laništa kod Ključa, Bezdana kod Bihaća, Hrastove Glavice kod Sanskog Mosta svjedoče o sistematskom karakteru zločina i pokušajima potpunog prikrivanja tragova. Ekshumacije provedene u poslijeratnom periodu otkrile su stotine posmrtnih ostataka, među kojima su muškarci, žene, djeca i starije osobe. Proces identifikacije žrtava ostao je otežan zbog premještanja tijela, degradacije uzoraka i nedostatka podudaranja DNK profila. Iako su donesene određene sudske presude, za veliki broj slučajeva nikada nije otvoren postupak, niti postoje potpune informacije o samom zločinu. To otežava kako procesuiranje počinitelaca tako i naučno istraživanje i objektivno utvrđivanje činjenica. Kroz ovo istraživanje jasno se potvrđuje da se jame kao specifična mjesta zločina izdvajaju od drugih lokacija po svojoj brutalnosti.

Ključne riječi: jame, masovne grobnice, Bosna i Hercegovina, ratni zločini, ekshumacije, identifikacija žrtava, pravda, kultura sjećanja

Abstract: Natural pits in Bosnia and Herzegovina, formed through geological processes, were turned into sites of mass crimes and graves. This practice has continuity dating back to the Second World War, when Ustaša, Chetnik and Partisan units used pits to conceal victims, and it reappeared during the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina between 1992 and 1995. According to the Institute for Missing Persons of Bosnia and Herzegovina, exhumations have so far been carried out at more than fifty locations across the country, with the regions of Krajina, eastern, and southern Herzegovina standing out in particular. The most well-known mass graves, such as Lanište near Ključ, Bezdana near Bihać, and Hrastova Glavica near Sanski Most, testify to the systematic nature of the crimes and to the attempts to completely conceal the evidence. Post-war exhumations revealed hundreds of human remains, including men, women, children, and the elderly. The process of identifying the victims has remained difficult due to the relocation of bodies, sample degradation, and the lack of DNA matches. Although certain court verdicts have been issued, for a large number of cases no proceedings have ever been opened, nor are there complete records about the crimes themselves. This hampers both the prosecution of perpetrators and scientific research aimed at establishing the facts objectively. This study clearly confirms that pits, as specific sites of suffering, stand out from other locations by their particular brutality.

Keywords: pits; mass graves; Bosnia and Herzegovina; war crimes; exhumations; victim identification; justice; culture of remembrance.

Uvod¹

Kroz historiju načini postupanja sa žrtvama masovnog nasilja nisu bili samo logistički imperativ, već i indikator civilizacijskih normi te, u konačnici, konstitutivni element samog zločina. Dok grobnice i groblja svjedoče o ritualu i sjećanju, drugi lokaliteti govore o mračnijoj prošlosti. Prirodne šupljine poput vrtača, pećina, pukotina i rasjeda nastalih geološkim procesima širom svijeta i kroz različite vremenske periode višestruko su korišteni kao masovni grobovi. Ovi lokaliteti, često stvoreni sporim i indiferentnim djelovanjem prirodnih sila, postali su idealne lokacije za skrivanje posljedice zločina monumentalnih razmjera.

U genezi masovnih zločina pitanje zbrinjavanja leševa često je bilo potpuno marginalizovano ili izostalo iz operativnog planiranja počini-laca. U nedostatku unaprijed osmišljenih procedura tijela su ostavljana na licu mjesta, prepuštana lokalnim zajednicama ili vlastima na rješavanje. Ovo nepostupanje dovodilo je do formiranja nezakopanih polja smrti, širenja bolesti i narušavanja osnovnog ljudskog dostojanstva. Alternativno, posmrtni ostaci žrtava često su bacani u rijeke ili jezera kako bi se učinak zločina prikrrio. Nasuprot tome, u rijetkim, sistematičnijim slučajevima masovna ubistva unaprijed su podrazumijevala i iskopavanje masovnih grobnica.

Na području bivše Jugoslavije pojam *jame* postao je sinonim za strahotu, za stravični zločin. Nije bez razloga: ustaški zločini nad srpskim žrtvama tokom Drugog svjetskog rata postali su dio kolektivnog pamćenja u postratnoj Jugoslaviji. Ustaški režim masovno je koristio prirodne

¹ Ovaj rad predstavlja rezultat naučnoistraživačkog projekta realiziranog u okviru Univerziteta u Sarajevu – Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava pod nazivom “Topografija zločina: prirodne jame, špilje, pećine i stijene kao masovne grobnice”. Projekat je podržan po Javnom pozivu za sufinansiranje naučnoistraživačkih / umjetničkoistraživačkih i istraživačko-razvojnih projekata i programa iz Budžeta Kantona Sarajevo za 2024. godinu od strane Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo, a voditelj projekta bio je dr. sc. Hikmet Karčić. Istraživanje provedeno u okviru ovog projekta dodatno je obogatilo autorove rezultate, a stečena saznanja i zaključci nesumnjivo će imati značajnu vrijednost za buduće naučnoistraživačke poduhvate. Ovim putem izražavamo iskrenu zahvalnost Ministarstvu na ukazanoj podršci.

jame za skrivanje tijela žrtava. Ova pojava posebno je bila vezana za Hercegovinu, gdje se i danas mogu naći mnogi spomenici koji obilježavaju jame – masovne grobnice ustaškog zločina.²

Drugi termin koji se povezuje s našim prostorima je *foibe*. Termini *jama* i *foiba* su sinonimi. Zbog kamenog tla, koje je teško kopati, foibe su se tradicionalno koristile kao mjesta za odlaganje otpada, a povremeno su ih birale i osobe koje su se odlučile na suicid.³ Upravo na ovim lokalitetima, na području Jadranskog primorja, uključujući i Istru i Dalmaciju, u drugoj polovini rata partizani su bacali brojne zarobljene talijanske vojnike, ali i civile u ove jame.⁴

U konačnici, u jame su bacane žrtve četničkih zločina. Među mnogobrojnim primjerima izdvaja se slučaj jame Čavkarice nedaleko od Bileće, gdje je jedna djevojčica Hadžera Čatović Bijedić preživjela klanje 1941. godine.⁵ Njeno svjedočenje postalo je javno tek nakon pola stoljeća.⁶

Upotreba jama ponovila se za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine, kada su prirodne jame na desetinama lokacija širom Bosne i Hercegovine korištene kao masovne grobnice. Ovo istraživanje ima za cilj osvijetliti dio ove jako kompleksne i nedovoljno istražene teme.

² Ivo Lučić, “Shafts of life and shafts of death in Dinaric Karst, Popovo polje case (Bosnia & Herzegovina)”, *Acta Carsologica* 36, br. 2 (septembar 2007): 325–329.

³ Gaetano Dato, “Foiba of Basovizza: the Pit, the Monument, the Memory, and the Unknown Victim. 1945–1965”, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, Monografski broj: *Rat i Sjećanje*, VIII/8 (2013): 37–38.

⁴ Raoul Pupo i Roberto Spazzali, *Foibe* (Milano: Bruno Mondadori, 2003), 11–13.

⁵ Tahir Pervan, *Čavkarica – vrata pakla* (Mostar: Zonex ex libris, 2006).

⁶ Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945: zbornik dokumenata i svjedočenja* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 36–38. Iako se pojam “jama” u kolektivnom pamćenju na prostoru bivše Jugoslavije ponajprije vezuje uz ustaške zločine (posebno u Hercegovini), važno je napomenuti da su prirodne šupljine korištene i od strane drugih oružanih formacija. Pored foiba koje su u Istri i Dalmaciji služile partizanima za prikrivanje žrtava, četnici su također upotrebljavali jame u istočnoj Hercegovini, poput Čavkarice kod Bileće. Na taj način “jama” postaje širi simbol prakse prikrivanja masovnih zločina, a ne isključivo obilježje jedne ideologije ili vojne formacije.

Jame u Bosni i Hercegovini za vrijeme agresije 1992–1995.

Prema podacima Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine, u periodu 1993–2025. izvršene su ekshumacije jama na 55 lokacija širom Bosne i Hercegovine.⁷ Jame su se nalazile u sljedećim općinama: Bihać, Sanski Most, Bosanska Krupa, Ribnik, Drvar, Bosanski Petrovac, Ključ, Sarajevo – Stari Grad, Livno, Mrkonjić-Grad, Ključ, Kladanj, Šekovići, Olovo, Banja Luka, Bosansko Grahovo, Sokolac, Foča, Kalinovik, Rogatica, Rudo, Mostar, Nevesinje, Konjic, Kupres, Široki Brijeg, Gacko i Prozor.⁸

Proces ekshumacija posmrtnih ostataka žrtava rata iz jama započeo je ubrzo nakon okončanja agresije, ali je najveći broj ekshumacija obavljen u periodu od 1999. do 2010. godine, što ukazuje da je to vrijeme bilo najintenzivnije u pogledu istraživanja ratnih zločina, traganja za nestalima i otkrivanja skrivenih lokacija.⁹

Ekshumacije su obavljane u gotovo svim dijelovima Bosne i Hercegovine, a posebno se izdvajaju Krajina i istočna i južna Hercegovina. Gradovi poput Bihaća, Sanskog Mosta, Ključa i Bosanske Krupe često se pojavljuju u evidenciji, što pokazuje da je ovo područje bilo mjesto brojnih ratnih zločina i prisilnih nestanaka. Na jugu i jugoistoku zemlje, posebno u općinama Nevesinje, Mostar, Konjic, Gacko i Široki Brijeg, također su otkrivene brojne jame.¹⁰

Najveća takva grobnica Lanište-I kod Ključa otkrivena je u novembru 1996. godine, gdje je ekshumirano čak 188 tijela. Većina žrtava ekshumiranih iz evidentiranih jama ubijena je tokom 1992. godine. To potvrđuje historijsku činjenicu da je upravo 1992. bila godina najintenzivnijih i najmasovnijih zločina nad civilnim stanovništvom u Bosni i

⁷ Arhiv Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine (dalje: INO BiH), Sarajevo, Centralna evidencija nestalih. Želim se zahvaliti gospođi Dženani Šarić, stručnom savjetniku na Institutu za nestale osobe Bosne i Hercegovine, na dostavljenim informacijama.

⁸ Arhiv INO BiH, Centralna evidencija nestalih.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

Hercegovini. U manjem broju slučajeva posmrtni ostaci datiraju iz kasnijih godina rata (1993–1995), dok se pojedine grobnice odnose i na historijske događaje, poput Drugog svjetskog rata. Primjer za to je grobnica u Prhovu kod Bosanskog Petrovca, gdje su ekshumirani posmrtni ostaci žrtava iz tog perioda.¹¹

U procesima ekshumacije i istraga učestvovala su različita kantonalna i okružna tužilaštva, među kojima se najčešće spominju kantonalna tužilaštva Bihać, Sarajevo, Tuzla i Mostar. U kasnijem periodu, što važi i danas, predmete ekshumacije vodi Tužilaštvo Bosne i Hercegovine.¹²

U čestim slučajevima navodi se da su za posmrtnu ostatku žrtava “profili izolovani, ali nema podudaranja”.¹³ To znači da su uzeti DNK uzorci, ali da u bazi podataka nije pronađeno genetsko podudaranje s članovima porodica ubijenih. Ovaj problem ukazuje na činjenicu da proces identifikacije i dalje nailazi na ozbiljne prepreke, čak i nakon što su posmrtni ostaci pronađeni. U nekim slučajevima zabilježeno je da su tijela izmještena, što pokazuje da je princip premještanja tijela važio i za žrtve iz jama.¹⁴

Uzimajući u obzir da zločini u jamama nisu bile predmet posebnih naučnih istraživanja, već su bile djelimično obuhvaćene kroz publikacije, u ovom istraživanju će se predstaviti nekoliko jama kao studije slučaja, i to: Bosanska krajina i Nevesinje.

Jama Lanište I i II

Lanište I primarna je masovna grobnica smještena u planinskom području, 14 kilometara od Ključa. Locirana je u četinarskoj šumi na prijevoju zvanom Lanište. Od magistralnog puta udaljena je 1,3 km makadamskim putem koji se odvaja ka jugoistoku.¹⁵ Ekshumacija na ovom mjestu započela je u oktobru 1996. godine, a otkriveni su posmrtni

¹¹ Arhiv INO BiH, Centralna evidencija nestalih.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Jasmin Odošić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini 1992–1995. godine* (Sarajevo: Preporod, 2015), 165.

ostaci 188 osoba, od kojih je 170 identificirano. Policijske i vojne snage Srpske republike Bosne i Hercegovine izvršile su masovne zločine nad Bošnjacima na području općine Ključ. Treća četa Saničkog bataljona (dijela 17. lake pješadijske brigade Vojske Republike srpske) provela je blokadu, pretres i "čišćenje terena" u rejonu sela Donjih Biljana, uključujući zaseoke Domazeta, Botonjića, Jabukovca i Brkića, s jasno utvrđenim borbenim rasporedom i zadacima. Kao komandant te čete, Marko Samardžija je 10. jula 1992. godine naredio vojnicima da muški bošnjački civili iz zaselaka Brkići i Balagića Brdo napuste svoje kuće i krenu na livadu Jezerinem, gdje su ih dočekali vojnici s oružjem uperenim prema njima.¹⁶ Starije osobe od 18 i mlađe od 60 godina, s rukama na leđima, provedene su u dvorište Osnovne škole u Biljanima¹⁷, gdje su ih vojnici 17. lake pješadijske brigade i policija priveli. Neki od zarobljenih civila zatvoreni su u učionice škole, iz kojih su kasnije vođeni u grupama od pet do deset i ubijani, dok su preostali primorani da prođu kroz špalir uz udaranje do autobusa. Preživjeli su autobusima odvedeni u Lanište, gdje je većina ubijena. Tokom večernjih sati sakupljani su i odvoženi posmrtni ostaci ubijenih. Tog dana najmanje 144 muškarca ubijeno je iz vatrenog oružja.¹⁸

Lanište II prirodna je jama duboka oko 25 metara. Ono što je posebno karakteristično za ovu grobnicu jeste njen položaj u blizini kasarne Inženjerijskog puka Drugog krajiškog korpusa Vojske Republike. Prema dostupnim podacima, Mujo Begić ističe da je ta jedinica bila uključena u prikrivanje posmrtnih ostataka ubijenih Bošnjaka iz Ključa.¹⁹

¹⁶ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: X-KRŽ-05/07, *Presuda protiv Marka Samardžije*, Sarajevo, 3. novembar 2006, 7.

¹⁷ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-99-36-T, Pretresno vijeće II, *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*, Presuda, Den Haag, 1. septembar 2004, paragraf 650. Pored zločina u Biljanima je zapaljena i džamija istog dana.

¹⁸ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: X-KR-05/07, *Presuda protiv Marka Samardžije*, Sarajevo, 3. novembar 2006, 1.

¹⁹ Mujo Begić, *Genocid u Ključu* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Bihać: Univerzitet u Bihaću, 2012), 211.

Nakon ubistava u julu 1992. godine tijela žrtava skrivena su u podzemnoj pećini Bezdan na lokalitetu Lanište, smještenoj pored puta u šumovitom predjelu, na dubini većoj od 20 metara. Srpske vojne snage od početka 1992. godine koristile su obližnji planinarski dom kao svoju bazu. Posmrtni ostaci ubijenih Bošnjaka iz Biljana otkriveni su u četiri masovne grobnice, uključujući Lanište I, te u nekoliko manjih grobnica s ostacima nekoliko osoba, kao i u pojedinačnim grobovima. Većina tih grobnica bila je udaljena deset ili više kilometara od Biljana. U masovnoj grobnici Lanište I najstarija žrtva bio je Bećo Ćehić, star 85 godina, dok je najmlađa bila četveromjesečna beba Amila Džaferagić, koja je preminula držeći flašicu u naručju ubijene majke. Ekshumirani su i posmrtni ostaci 29 maloljetnika, uključujući sedmero djece mlađe od deset godina. Dokazi o ubistvima na lokaciji Lanište I obuhvataju tragove metaka na drveću pored pećine u koju su tijela žrtava bačena. Spomen-ploča sada obilježava mjesto masovne grobnice, a pećina je ograđena i pokrivena, ali se i dalje može ostvariti uvid u unutrašnjost kako bi se uočila njena dubina.²⁰

Masovna grobnica Lanište II otkrivena je u Babinoj dolini, koja se nalazi oko 2,7 kilometara od prijevoja Lanište. Ova grobnica locirana je krajem 1995. godine, a smještena je nasuprot grobnici Lanište I na udaljenosti od otprilike 2 kilometra zračne linije. Smještena je na planini Grmeč. Riječ je o prirodnoj dolini prečnika oko 15 metara, u koju su bačeni posmrtni ostaci žrtava, kasnije prekriveni slojem zemlje. Posmrtni ostaci pronađeni su u središtu doline, uključujući vreće podvezane konopcima u kojima su otkrivene ljudske lobanje,²¹ odnosno prije same likvidacije žrtve su bile dekapitirane.²²

Na udaljenosti od oko 10 metara istočno od ove grobnice u trenutku ekshumacije i istraživanja uočeni su tragovi uklonjene zemlje. Površina

²⁰ "Bitter Land: Lanište", *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)* (pristup ostvaren: 24. april 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/laniste-i/?lang=bs>).

²¹ Osnovni sud u Ključu, Broj: KRI. 58/96, *Zapisnik o uviđaju i ekshumaciji masovne grobnice Lanište II*, Ključ, 5. oktobar 1996, 2.

²² Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 171.

veličine 4x4 metra ostala je ogoljena, s kamenitom podlogom na kojoj još nije izrasla trava, za razliku od okolnog terena. U istom pravcu, osam metara dalje, nalazi se još jedan sličan trag uklanjanja zemlje, dimenzija 5x3,5 metra. Širi prostor oko grobnice predstavlja prirodnu zaravan prekrivenu travom, koja se nalazi na raskršću više šumskih puteva.²³

Ekshumacija je izvršena u periodu 5–7. oktobra 1996. godine. Iz grobnice su ekshumirani posmrtni ostaci 77 Bošnjaka iz sela Krasulje, Kamičak i Velagići, koji su ubijeni 1. juna 1992. godine ispred Osnovne škole u Velagićima. Ubijanje je izvršeno 1. juna 1992. godine, nakon što su svi muškarci iz zaselaka poput Hasića, Hadžića, Vojića, Nezića i okolnih sela pozvani da se okupe na policijskom punktu u Velagićima. Onima koji su se odazvali, vojni policajci oduzimali su lične stvari i zatvarali ih u prostor stare škole. Kasno uvečer muškarci su izbačeni napolje i strijeljani. Nekoliko Bošnjaka preživjelo je strijeljanje, ali su ranjenici koji su ostali ležati ispred škole ubijeni hicem u glavu. Sljedećeg dana tijela su utovarena u kamione i prevezena na lokalitet Babina dolina, gdje su zatrpana. Tokom ekshumacije u grobnici su pronađeni metalna štangla za vuču vozila, tri metalne kante zapremine 20 litara, lična karta na ime Zukić Hasna, kao i čahure i zrna raznih kalibara puščane i pištoljske municije.²⁴

Sud Bosne i Hercegovine osudio je Marka Samardžiju na 7 godina zatvora zbog zločina na području Ključa, uključujući napad na Biljane.²⁵ Boško Dević, bivši pripadnik VRS-a, osuđen je na 10 godina zatvora zbog zločina u Ključu²⁶, dok je suđenje Mladenu Kovačeviću, također bivšem pripadniku iste vojske, privremeno obustavljeno zbog njegovog narušenog zdravlja. Sud BiH također je osudio bivše pripadnike VRS-a

²³ Osnovni sud u Ključu, Broj: KRI. 58/96, *Zapisnik o uviđaju i ekshumaciji masovne grobnice Lanište II*, Ključ, 5. oktobar 1996, 2.

²⁴ Begić, *Genocid u Ključu*, 224.

²⁵ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: X-KR-05/07, *Presuda protiv Marka Samardžije*, Sarajevo, 3. novembar 2006.

²⁶ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 024100 19 Krž, *Presuda protiv Boška Devića*, Sarajevo, prvostepena 7. decembar 2018; potvrđena 21. juna 2019. (pristup ostvaren: 5. maj. 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/1099>).

Marka Adamovića na 20 godina i Boška Lukića na 12 godina zatvora zbog učešća u udruženom zločinačkom poduhvatu koji je imao za cilj progon nesrpskog stanovništva na području Ključa tokom ljeta 1992, uključujući i napad na Biljane.²⁷

Jama Bezdana

Jama Bezdana smještena je na području Gorjevac – Hrgar, oko 6 kilometara udaljena od ceste Bihać – Bosanski Petrovac, do koje vodi makadamski put. Ova jama, skrivena šumom i vegetacijom, nije bila vidljiva s obližnjeg puta, što sugerira da je pažljivo odabrana s namjerom da ubistva zarobljenika iz logora Ripča budu unaprijed planirana. Prema svjedočenjima, masovna grobnica nastala je u prvoj polovini jula 1992. godine na visini od 744 metra nadmorske visine, dok su tijela pronađena na dubini od 85 metara. Jama Bezdana bila je jedna od prvih masovnih grobnica otkrivenih u Bosanskoj krajini, a unutar nje su nađena burad s kiselinom, koja je trebala uništiti posmrtnu ostatke. Tokom ekshumacije otkrivene su čahure različitih kalibara i tragovi eksplozivnih naprava. Neki od posmrtnih ostataka pronađeni su u sjedećem položaju, što ukazuje na to da su žrtve bile žive bačene u jamu. Ekshumaciju je predvodio sudija Kantonalnog suda Bihać Adem Jakupović. Veliki broj neidentifikovanih žrtava iz masovne grobnice Bezdana rezultat je nekoliko faktora. Žrtve su bačene u jamu duboku preko 80 metara, što je dovelo do miješanja posmrtnih ostataka i propadanja uzoraka. Početna identifikacija vršena je klasičnim metodama, korištenjem antropološke analize i identifikacijom na osnovu odjeće ili ličnih predmeta. Kasnije su gotovo svi ostaci ponovo ekshumirani i identificirani pomoću DNK analize, što je omogućilo precizniju identifikaciju.²⁸ Ekshumacija je trajala 1–30. 9. 1997. godine.²⁹

²⁷ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 003359 14 Kžž (X-KR/05/119), *Presuda u predmetu Marko Adamović i dr.*, Sarajevo, prvostepena 30. maj 2011; drugostepena 20. decembar 2013; trećestepena 21. novembar 2014. (pristup ostvaren: 10. maj. 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/782>).

²⁸ Mujo Begić, *U Opsadi 1201 dan. Sigurna zona UN-a Bihać* (Bihać: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013), 277.

²⁹ Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 67.

Pećina je dugi niz godina korištena kao deponija smeća, što je stvorilo talusni konus naslaga na dnu pećine. Područje direktno ispod otvora sadržavalo je najdublje naslage i bilo je najviša tačka na “dnu” pećine. Smeće se većinom sastojalo od guma i unutrašnjih guma, razbijenih staklenih boca, plastičnih kontejnera, isteknutih registarskih tablica i ličnih karata, životinjskih leševa, kožnih vojničkih remena i opreme, raznovrsnih zahrđalih vatrenih oružja i neeksplozivnih eksplozivnih sredstava itd. Gotovo svi ostaci bili su potpuno skeletizirani zbog djelovanja vode u pećini tokom pretpostavljenih pet godina otkako su bačeni.³⁰

Ubistva su vršili brigadni izviđači 15. bihačke brigade, pripadnici Vojne policije i milicije tzv. srpske opštine Bihać. Zatvorenici su dovođeni u malim grupama i brutalno likvidirani – klanjem, vatrenim oružjem, a neki su živi bacani u prirodne vrtače i pećine. Prethodno su zarobljenici bili mučeni i sakaćeni. Isti počinioci odgovorni su za ubistva zarobljenika u logorima Rišać i Račić.³¹

Na Višem sudu u Beogradu započelo je suđenje Draganu Dopuđi, bivšem pripadniku 15. bihačke brigade VRS-a, optuženom za sudjelovanje u ubistvu najmanje deset bošnjačkih civila u selu Hrgar kod Bihaća. Prema optužnici, Dopuđa i drugi pripadnici njegove jedinice između 24. juna i prve polovine jula 1992. godine ušli su u radionicu u selu Ripač, gdje su bili zarobljeni civili. Izvedeno je najmanje deset osoba, koje su bile vezane i kamionom prebačene u Hrgar, gdje su potom ubijene. Dopuđa se tereći da je lično ubio četvericu njih, a vojnici su tijela žrtava bacili u jamu Bezdana u Hrgaru. Njihovi posmrtni ostaci pronađeni su 1997. godine, zajedno s ostacima 73 druge žrtve. Dopuđa je odbacio optužbe, tvrdeći da je u vrijeme navodnog zločina bio pripadnik Vojne policije, te da se 15. bihačkoj brigadi pridružio tek u septembru.³² Optužnica je podignuta pred

³⁰ Tal Simmons, Physicians for Human Rights, *Forensic Monitoring Project Report Hrgar, Jama-Bezdan Exhumations of the Bihać Expert Team* (1 September – 5 October 1997), Tuzla, 3. novembar 1997, 2.

³¹ Mujo Begić, *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi* (Sarajevo: Grafičar, 2004), 158.

³² Viši sud u Beogradu – Odeljenje za ratne zločine, Predmet broj: K. Po2 9/2020, *Presuda protiv Dragana Dopuđe*, glavni pretres 9. mart 2021.

Sudom Bosne i Hercegovine protiv Dragana Dopuđe i Željka Stanarevića 2. 10. 2014. godine, ali Dopuđa je već tada bio nedostupan tijelima krivičnog progona BiH.³³ Željko Stanarević, bivši vojni policajac 15. lake pješadijske brigade VRS-a, osuđen je na 13 godina zatvora pred Sudom Bosne i Hercegovine zbog učešća u zločinima. Sud ga je proglasio odgovornim za sudjelovanje u ubistvima najmanje deset bošnjačkih civila u blizini sela Hrgar. Prema presudi, Stanarević je, zajedno s još šest pripadnika VRS-a, došao u traktorski servis u Ripaču, gdje su civili bili zatvoreni od 24. juna do početka jula 1992. godine.³⁴

Jama Hrastova Glavica

Hrastova Glavica je pećina smještena oko 15 kilometara od Sanskog Mosta, grada na sjeverozapadu Bosne i Hercegovine. Na toj lokaciji pronađeni su posmrtni ostaci 121 identificirane žrtve zločina koji je izvršen 5. augusta 1992. godine. Većina žrtava bili su zatočenici logora Keraterm i Omarska kod Prijedora, osim dvije osobe za koje se pretpostavlja da su stradale tokom Drugog svjetskog rata. Nakon što su dovedene autobusima, žrtve su ubijene i bačene u jamu duboku oko 20 metara.³⁵ U augustu 1992. godine zatočenici iz logora Keraterm i Omarska ukrcani su u autobuse koji su krenuli ka Sanskom Mostu. Tokom puta neki od njih su ubijeni od strane neidentifikovanih pripadnika MUP-a i VRS-a.³⁶ Na lokaciji Hrastova Glavica, koja se nalazi oko 30 kilometara od Prijedora, pronađeno je ukupno 126 tijela. Forenzički stručnjaci utvrdili su da je u

³³ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 017818 14 Kro, *Optužnica protiv Dragana Dopuđe*, Sarajevo, potvrđena 2. oktobra 2014. (pristup ostvaren: 15. maj. 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/876>).

³⁴ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 017149 16 Krž, *Presuda protiv Željka Stanarevića*, Sarajevo, prvostepena 28. april 2016; drugostepena 5. juni 2017. (pristup ostvaren: 15. maj. 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/829>).

³⁵ "Bitter Land: Hrastova Glavica", *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)* (pristup ostvaren: 2. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/hrastova-glavica/?lang=bs>).

³⁶ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-99-36-T, Pretresno vijeće II, *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*, Presuda, Den Haag, 1. septembar 2004, paragraf 454.

121 slučaju smrt nastupila usljed rana zadobijenih vatrenim oružjem.³⁷

Logoraši iz Keraterma koji su preživjeli zločin u sobi 3 prebačeni su 4. augusta u logor Omarska. Kako je za sljedeći dan bio najavljen dolazak britanske novinarske ekipe, 120 logoraša koji su dopremljeni iz Keraterma, zajedno sa još šest logoraša, rano ujutro 5. augusta ukrcani su u autobuse i dovedeni blizu tog područja. Šumskim putem su ih vodili do jame, gdje su ih, vezane u trojkama metalnom žicom, ubijali i bacali u jamu. Ibrahim Ferhatović, jedini zatočenik koji je uspio pobjeći, ispričao je način egzekucije ljudima koji su ga našli nakon što je bježao i lutao po okolnim šumama. Zahvaljujući Ibrahimu Ferhatoviću saznalo se za ovaj zločin. Ono što se dogodilo jest da je Ferhatović izložio svoju priču, ali je potom ubijen tokom kasnijih “čišćenja” šuma. Njegovo tijelo pronađeno je i ekshumirano na drugom lokalitetu, ali njegova priča ostala je zapamćena, ukazujući na to da su u jednoj jami izvršena pogubljenja. U istraživanju njegovog svjedočenja uz pomoć lovaca koji su bili upoznati s terenom jama je locirana.³⁸ Jama je ostala nepoznata većini mještana okolnih sela, jer je smještena u gustoj šumi, na miniranom području.³⁹

Jama je bila prikrivena truhlim granama, prekrivenim slojem suhog lišća. Nakon uklanjanja tog sloja otvor jame, širine oko 70 cm, postaje vidljiv. Zidovi jame obloženi su prirodnim vapnenim blokovima stijena debljine oko 10 cm. Između tih slojeva nalaze se neravne pukotine, što stvara privid da je otvor možda ručno izrađen.⁴⁰

Prema zapisniku Kantonalnog suda u Bihaću o ekshumaciji masovne grobnice na području Hrastove Glavice, u grobnici su pronađeni komadi žice, kanapa i lanaca kojima su u nekim slučajevima bili vezane žrtve. Također su pronađeni puščani meci, čahure i ručne bombe, dok su na

³⁷ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-97-24-T, Pretresno vijeće, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, Presuda, Den Haag, 31. juli 2003, paragraf 211.

³⁸ Davorka Turk i Radomir Radević, *Sadašnjost naše prošlosti: šire područje Jasenovca, Prijedora i Sanskog Mosta* (Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2023), 39.

³⁹ Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 613.

⁴⁰ Kantonalni sud u Bihaću, Broj: KRI-76/98, *Zapisnik o ekshumaciji masovne grobnice “Hrastova glavica”*, Podvidača, Sanski Most, 7. decembar 1998, 3.

zidovima grobnice bili vidljivi tragovi gelera.⁴¹ To može značiti da su pripadnici VRS-a nakon bacanja tijela u jamu bacali ručne bombe kako bi dodatno uništili tragove zločina. S druge strane, Amor Mašović je za “Jutarnji list” izjavio da je tolika količina minsko-eksplozivnih sredstava pronađenih na dnu jame dokaz kako su neke žrtve žive bacane u jamu te da su ih potom ubijali tromblonskim minama.⁴² Na osnovu obdukcioničkih zapisnika, samo su tri žrtve podlegle zbog ozljeda prouzrokovanih detonacijom minsko-eksplozivnih sredstava, dok je većina žrtava bila likvidirana iz neposredne blizine.⁴³

Tijela su očigledno bila bačena u jamu, što je dovelo do nasumičnog nagomilavanja u dva do tri sloja. Mnoga su se, kako izgleda, skotrljala do dna nagnutog pećinskog poda nakon što su pala na vrh gomile, a kako su se ostaci raspadali, neki skeletni dijelovi, posebno lobanje, također su završili na dnu. Kako se gomila tijela raspadala i sabijala pod vlastitom težinom, došlo je do umjerenog razdvajanja dijelova tijela i miješanja sa susjednim ostacima. Rezultat je bio da je većina ostataka ostala dovoljno povezana tako da se moglo prepoznati pojedinačne skupove ostataka, ali značajno razdvajanje mnogih kostiju učinilo je većinu tih skupova nepotpunim.⁴⁴

Od 7. do 16. decembra 1998. godine Državna komisija za nestale osobe BiH, u saradnji s Ljekarima za ljudska prava (*Physicians for Human Rights – PHR*), izvršila je ekshumaciju posmrtnih ostataka 121 žrtve iz podzemne pećine. Forenzički izvještaj pokazuje da su ostaci pripadali muškarcima u dobi od 17 do 60 godina, a na većini skeleta uočeni su

⁴¹ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-09-92-T, Pretresno vijeće I, *Tužilac protiv Ratka Mladića*, Presuda, Den Haag, 22. novembar 2017, paragraf 1150.

⁴² Mladen Kristić, “Četnici su žrtve bacali u jamu i ubijali tromblonskim minama”, *Jutarnji list*, 11. decembar 1998.

⁴³ Federacija Bosne i Hercegovine, Kantonalna bolnica “Dr. Irfan Ljubijankić”, Služba za patologiju, *Obdukcijски nalazi od 9. februara, 13. februara i 31. marta 1999.*

⁴⁴ Richard J. Harrington, Physicians for Human Rights, *Forensic Monitoring Project Report: Hrastova Glavica Cave Recovery*, State Commission on Missing Persons, Tuzla, 16. decembar 1998, 3.

tragovi povreda uzrokovanih vatrenim oružjem. Većina žrtava bila je obučena u civilnu odjeću, koja je dobro očuvana.⁴⁵

Jama Bunarevi

Masovna grobnica jama Bunarevi smještena je u općini Mrkonjić-Grad, na udaljenosti od 33 kilometra od Ključa. Riječ je o prirodnoj jami dubokoj oko 35 metara, koja se nalazi u zaseoku Bunarevi, u selu Gornje Ratkovo. Tokom 1992. godine pripadnici Vojske i MUP-a Republike srpske ubili su Bošnjake iz Sanskog Mosta i Ključa te njihova tijela bacili u ovu jamu. Da bi prikrili tragove, u jamu su bacali i uginule životinje. Prilikom ekshumacije, koja je obavljena od 13. do 15. septembra 2000. godine, iz jame je izvađeno oko 70 neeksplozivnih ubojitih sredstava.⁴⁶

Lokacija grobnice, prije ekshumacije, bila je neobilježena. Radi se o prirodnoj podzemnoj vertikalnoj spilji čiji se otvor nalazi ispod karakterističnih gromada stijena. Sam otvor jame sastoji se od dva odvojena kraka koji se međusobno spajaju u podzemlju. Jama se nalazi u tipično kraškom području, okružena nizom prirodnih depresija (vrtača). Šire gledano, smještena je na zaravni bez šumskog pokrivača, prekrivenoj isključivo prirodnom travnom vegetacijom. Tačna lokacija grobnice udaljena je 13 kilometara sjeveroistočno od Ključa. Nalazi se približno 40 metara od makadamskog puta koji se odvaja iz Čađavice s magistralnog puta Bihać – Jajce. Istim tim makadamskim putem, koji se nastavlja preko Manjače, ostvaruje se veza prema Banjoj Luci.⁴⁷

Grobnica je smještena unutar elipsaste doline, dubine oko 8 metara i dimenzija 25x35 metara. Otvor vertikalne spilje nalazi se na njenom zapadnom rubu. U jami je pronađeno i izvađeno 36 minobacačkih granata 60 mm, jedna ručna bomba i jedna zolja.⁴⁸ Postavlja se pitanje

⁴⁵ “Bitter Land: Hrastova Glavica”, *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)* (pristup ostvaren: 2. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/hrastova-glavica/?lang=bs>).

⁴⁶ Begić, *Genocid u Ključu*, 256.

⁴⁷ Begić, *Genocid u Ključu*, 256–260.

⁴⁸ Odošević, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 209.

zbog čega su pronađene tolike količine aktivnih minsko-eksplozivnih sredstava u jami. Veoma je izvjesno da su počinioci zločina, nakon bacanja tijela u jamu, namjerno koristili eksploziv kako bi dodatno sakrili tragove zločina, uništili ostatke žrtava i otežali eventualne ekshumacije. Ovakva taktika ukazuje na smišljeni pokušaj prikrivanja zločina i eliminacije materijalnih dokaza.

Dana 15. januara 2001. godine Borka Ožegović je brutalno ubijena u svojoj kući samo nekoliko stotina metara od jame Bunarevi. Starica je svezana i preklana, s tim da ništa iz kuće nije ukradeno. Iako su počinitelji ovog zločina ostavili dovoljno tragova, do danas slučaj ostaje neriješen.⁴⁹ Postoji pretpostavka da je Borka Ožegović, neposredno prije ubistva, pružila informacije o tačnoj lokaciji masovne grobnice.

Jama Golubnjača

Tokom agresije brojni Bošnjaci iz Bosanske Krupe bili su zatočeni u osnovnim školama u Jasenici, Arapuši i Osnovnoj školi “Petar Kočić”. U ovim objektima pripadnici VRS-a redovno su ih fizički i psihički zlostavljali. Najteži zločini, uključujući likvidacije, događali su se u školama u Jasenici i Arapuši. U Osnovnoj školi “Petar Kočić” zatvorenike je nadzirala vojna policija, a zatočeni su bili izloženi posebno brutalnom režimu zlostavljanja. Najmanje dvoje zatočenika preminulo je usljed posljedica torture, dok su drugi izgubili život tokom prisilnog rada na frontu.⁵⁰ U Osnovnoj školi “Petar Kočić” higijenski uslovi bili su jako loši. Pripadnici MUP-a RS-a koji su nadzirali školu redovno su maltretirali zatočenike i često ih mučili elektrošokovima.⁵¹ Za navedene rat-

⁴⁹ Nikola Morača, “Dosije: Popili kafu sa staricom, vezali je i zaklali”, *Nezavisne novine*, 23. juli 2011. (pristup ostvaren: 15. juni 2025, <https://www.nezavisne.com/novosti/hronika/Dosije-Popili-kafu-sa-staricom-vezali-je-i-zaklali-Foto/98938>).

⁵⁰ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-02-54-T, Pretresno vijeće III, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Drugi pretpretresni podnesak tužilaštva (optužnice u vezi sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom), Den Haag, 31. maj 2002, paragraf 790.

⁵¹ Kablovima iz akumulatora automobila klemama su pričvršćivani za ručne i nožne prste, struju bi uključivali i isključivali u razmacima od pet minuta.

ne zločine osuđen je Dragan Rodić zvani “Šaula” na 8 godina zatvora.⁵² Nekoliko zatočenika premješteno je u logor Kamenica u općini Drvar.⁵³ Žrtve iz logora Kamenica su nakon likvidacije odvožene oko 25 km dalje do sela Podovi (pored puta Drvar – Bosanski Petrovac) i bacane u jamu Golubnjača, duboku 45 metara.⁵⁴

Nakon što je logorašima stavljen povez na oči i ruke vezane žicom, kombijem su ih odvezli na lokalitet jame. Logoraše su likvidirali jednog po jednog, pucajući im u glavu, te su nakon egzekucija bacali njihova tijela u jamu. Nakon što su izvršene likvidacije, pokušali su maskirati jamu, tako što su je zatrпали različitim otpadom.⁵⁵

Na lokaciji nisu otkriveni značajniji tragovi, osim područja iznad jame, gdje su se prije ekshumacije uočavali tragovi smeća, uključujući ostatke vojnog odijela i predmeta vezanih uz hranu. Također je pronađena neaktivirana zolja, odnosno raketni projektil RBR 64 mm M-80. Ekshumacija je provedena u periodu 17. 4–21. 4. 2001, pri čemu je pronađeno 19 tijela. Ekshumirani ostaci imali su na sebi neku odjeću, koja je bila teško prepoznatljiva, a tijela su bila u fazi skeletizacije. Iz jame Golubnjača ekshumirani su uglavnom cjeloviti posmrtni ostaci. Po genezi riječ je o primarnoj grobnici. Jama je duboka 64 metra i iz nje su izvađene velike količine smeća, 65 kamionskih guma, kao i neeksplozivna minsko-eksplozivna sredstva, te ostaci civilne odjeće i jedne vojničke cipele.⁵⁶

⁵² Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: X-KR-09/684-1, *Presuda protiv Dragana Rodića*, Sarajevo, optužnica potvrđena 15. juni 2010; presuda 26. oktobar 2010. (pristup ostvaren: 17. juni 2025, <https://sudbih.gov.ba/Court/Case/295>).

⁵³ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-00-39-T, Pretresno vijeće I, *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, Presuda, Den Haag, 27. septembar 2006, paragrafi 397, 402 i 798.

⁵⁴ Begić, *Genocid u Ključu*, 261–262.

⁵⁵ Mujo Begić, *Genocid u Sanskom Mostu* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2017), 197.

⁵⁶ “Nastavljena ekshumacija iz jame Golubnjača”, *Bljesak.info*, 23. juli 2018. (pristup ostvaren: 31. maj 2025, <https://bljesak.info/vijesti/flash/nastavljena-ekshumacija-iz-jame-golubnjaca/242780>).

Među ekshumiranim žrtvama pronađena su i dva vojnika VRS-a Jasim Bašić⁵⁷ i Dušan Bursać⁵⁸, koji su ubijeni i bačeni u jamu Golubnjača. Svjedoci navode da su ubijeni jer su počeli voditi bilješke o zločinima nad Bošnjacima, a također su i sami svjedočili određenim zločinima koje su počinili pripadnici VRS-a.⁵⁹ S druge strane, Jasmin Odobašić navodi da su Bursać i Bašić ubijeni zbog toga što su bili svjedoci likvidacije oficira VRS-a Milana Sovilja, koji je bio jedan od oficira što su pokušavali da poštuju pravila Ženevske konvencije.⁶⁰

Pored dva tijela pronađen je po jedan metak. Ekshumirani su bili u dobi 26–30 godina, odnosno 45–50 godina. Žrtve su se nalazile prije egzekucije u logoru Kamenica. Preko očiju su imali povez. Na skeletnim ostacima primjetne su višestruke povrede glave i grudnog koša.⁶¹ Na području Drvara ekshumirano je ukupno 21 tijelo.⁶²

Jama Trubar

Tužilaštvo Bosne i Hercegovine provelo je ekshumaciju posmrtnih ostataka iz masovne grobnice Trubari, na području općine Bihać. Utvrdjeno je da posmrtni ostaci pripadaju hrvatskim civilima, žrtvama iz Drugog svjetskog rata, ubijenima u julu 1941. godine, među kojima je bio i drvarski župnik Waldemar Maksimilijan Nestor. Ubijeni su dok su se vraćali s hodočašća iz Knina. Na inicijativu Banjalučke biskupije i biskupa dr. Franje Komarice, te nakon razgovora s glavnim tužiteljem Goranom Salihovićem, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine ubrzalo je aktivnosti i omogućilo predaju posmrtnih ostataka Banjalučkoj biskupiji.⁶³

⁵⁷ Republika Srpska, Vlada, Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica, *Zapisnik o identifikaciji posmrtnih ostataka*, broj 83/2004, Banja Luka, 15. april 2004.

⁵⁸ Republika Srpska, Vlada, Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica, *Zapisnik o identifikaciji posmrtnih ostataka*, broj 15/2006, Banja Luka, 27. februar 2006.

⁵⁹ Begić, *Genocid u Sanskom Mostu*, 198.

⁶⁰ Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini 1992–1995. godine*, 612.

⁶¹ Kantonalni sud u Bihaću, Predmet broj: KRI-21/01, Zapisnik, Bihać, 17. april 2001.

⁶² Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini 1992–1995. godine*, 143.

⁶³ "Izvršena ekshumacija posmrtnih ostataka iz masovne grobnice Trubari", *Avaz.ba*, 19. novembar 2014. (pristup ostvaren: 5. juli 2025, <https://avaz.ba/vijesti/bih/147145/izvrse-na-ekshumacija-posmrtnih-ostataka-iz-masovne-grobnice-trubari>).

Ono što je posebno interesantno jeste što su pored navedenih “historijskih” posmrtnih ostataka pronađeni i ostaci Amira A., pripadnika Armije Republike Bosne i Hercegovine, koji je u junu 1993. godine nestao u rejonu Vrška – Hasinog vrha kod Bihaća.

Jama Ravnice/Dervišova jama

Dana 28. juna 1992. godine u selu Bravsko u općini Bosanski Petrovac mještani su zarobili pripadnike Armije RBiH: C. M., S. E. i B. S. Nakon što su ih doveli ispred pošte, Stričević Slavko zvani “Švabo”, pripadnik Rezervnog sastava Policije RS-a, zlostavljao je zarobljenike. B. S. je pogođen metkom iz pištolja u glavu, što je rezultiralo njegovom trenutnom smrću. Preostala dvojica zarobljenika bila su prisiljena da njegovo tijelo stave na prikolicu, a zatim su svi odvezeni do jame Ravnica. Tamo su i oni brutalno ubijeni automatskom puškom, a tijela su bačena u jamu kako bi se prikrilo zločin. Stričević Slavko je osuđen na 10 godina.⁶⁴ O zločinu je svjedočio jedan od Srba očevidaca Veselko Ožegović: “Kod Pošte je bilo okupljeno skoro cijelo selo. Tu su stajala dva nepoznata mladića s rukama podignutim uvis, a jedan je ležao mrtav. Iz Pošte je izašao Slavko i naredio njima dvojici da na traktorsku prikolicu utovare ubijenog. Naredio mi je da pratim kolonu. Mislio sam da ga vozimo na groblje, međutim rekao je da ih nećemo sahraniti, već baciti u Dervišovu jamu.”⁶⁵

Dana 25. februara 2002. godine na području općine Bosanski Petrovac istražena je jama u rejonu Podsrnetice, poznata kao “Ravnice”. Ovaj naziv je ušao u službeni zapisnik Kantonalnog suda u Bihaću. Na dubini od 22 metra pronađena su tri tijela. U potrazi za nestalim pripadnicima ARBiH otkriveni su skeletni ostaci bez odjeće, za koje se smatralo da pripadaju starijim žrtvama. Policijska istraga provedena među lokalnim stanovništvom otkrila je da je jedno od tijela identifikovano po imenu Derviš, iz

⁶⁴ Kantonalni sud u Bihaću, Predmet broj: 01 0 K 006752 12 K, *Presuda u predmetu Slavko Stričević*, Bihać, 27. juni 2013.

⁶⁵ Dženita Džubur, “Mještani presudili”, *Detektor.ba*, 13. mart 2013. (pristup ostvaren: 6. juli 2025, <https://detektor.ba/2013/03/13/mjestani-presudili/>).

mjesta Sanica u općini Ključ, koji je odveden tokom Drugog svjetskog rata od strane komšija Srba, nakon čega mu se gubi trag. Prema lokalnim izvorima, jama je vjerovatno preimenovana u “Ravnice” u svrhu prikrivanja zločina, ali je među stanovnicima ostala poznata kao “Dervišova jama”. Kasnije su pronađeni i rođaci žrtve. Ovaj specifičan slučaj samo je jedan u nizu onih koji također govori o kontinuitetu zločina nad Bošnjacima.⁶⁶

Jama Tihotina

Jama Tihotina predstavlja primarnu masovnu grobnicu smještenu iznad sela Pritoka, osam kilometara od Bihaća, grada u sjeverozapadnoj Bosni i Hercegovini. Ovo je druga masovna grobnica otkrivena na području Bihaća, u kojoj su se nalazili posmrtni ostaci civila Bošnjaka i Hrvata iz Ljutočke doline, Bihaća, Ključa i Bužima. Masovnu grobnicu su 2002. godine otkrili lokalna policija i Institut za nestale osobe BiH. Ekshumacija je trajala u periodu 2–25. 9. 2002. godine⁶⁷. Ovaj lokalitet domicilno stanovništvo naziva *slovenski majdan*.⁶⁸

Tihotina je udaljena 2–3 kilometra od naselja Pritoka. Jama je prirodna pukotina dimenzija 10 metara u dužinu, a širine oko 1,5 m u svom najširem dijelu. Duboka je 45 metara.⁶⁹ Nekadašnja jama bila je rudnik ugljena, a njena dubina prelazi 100 metara. U njoj su pronađeni posmrtni ostaci 53 osobe starosti od 17 do 55 godina. Žrtve su bili bivši zatočenici ratnih logora Ripač i Račić, kao i žene i starije osobe iz sela Ripač. Na ovom mjestu danas se nalazi spomen-ploča u čast 53 ubijena civila. Prema sudskim presudama, oko 5.000 mještana iz Kulen-Vakufa, Orašca, Ćukova, Klise i Ripača protjerano je iz svojih domova. Oko 100 muškaraca odvedeno je u logore Ripač i Račić, gdje su kasnije ubijeni.⁷⁰ Zbog prirodnog strujanja zraka u jami proces raspadanja tijela je

⁶⁶ Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 613.

⁶⁷ Begić, *U Opsadi 1201 dan*, 287.

⁶⁸ Begić, *Genocid u Ključu*, 268.

⁶⁹ Odobašić, *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini*, 76.

⁷⁰ “Bitter Land: Jama Tihotina”, *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)* (pristup ostvaren: 28. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/tihotina-pit/?lang=bs>).

ubrzan, što je znatno otežalo njihovu identifikaciju. Prema saznanjima prikupljenim tokom operativnih radova kantonalnog MUP-a i Komisije za traženje nestalih osoba, u jami Tihotina najvjerovatnije su se nalazila tijela ubijenih Bošnjaka koji su bili zatočeni u logoru Račić. Likvidaciju jedne grupe zarobljenih Bošnjaka nad jamom izvršili su: Zdravko Ćurguz, Pero Kenjalo, Krljić Ganjo, Đuro Bubara i Popović Ratko.⁷¹

Bivši pripadnik VRS-a Zoran Tadić dogovorio je saradnju s Kantonalnim tužilaštvom u Bihaću, priznajući da je 1992. godine u Orašcu sudjelovao u ubistvu 18 civila, većinom žena, starijih ljudi i jedne maloljetnice. Nakon ubistava tijela su sakupljena i zapaljena.⁷² Nakon što je 2012. priznao krivicu i dobio kaznu od 12 godina, Tadić je pomogao vlastima da pronađu posmrtno ostatke ubijenih civila u jami Tihotina, blizu Orašca.

Još četverica bivših pripadnika VRS-a priznali su krivicu. Kantonalni sud u Bihaću osudio je Jovicu Tadića na 12, Zorana Bergu i Željka Babića na 11, a Gorana Mihajlovića na 10 i po godina zatvora. Bivši pripadnik snaga bosanskih Srba Đuro Tadić osuđen je 2014. godine na 10 godina zatvora pred Specijalnim sudom u Beogradu. Dvojica drugih optuženih u ovom predmetu Gojko i Slobodan Đurić preminuli su prije izricanja presude, dok je Cvetko Tadić, za kojeg se tvrdi da je također učestvovao u ubistvima, u bijegu.⁷³

Jama Zvečarka

Na lokalitetu sela Stjepanovići u općini Bosanska Krupa, uz put koji vodi ka Lušci Palanki, otkrivena je masovna grobnica Zvečarka. Ova prirodna jama dubine od približno 20 metara korištena je za prikrivanje zločina nad logorašima iz logora oformljenog u Osnovnoj školi “Petar Kočić” u Bosanskoj Krupi. Jama se geološki sastoji od tri etaže blagog

⁷¹ Begić, *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi*, 169.

⁷² Kantonalni sud u Bihaću, Predmet broj: 01 0 K 006076 12 K, *Presuda u predmetu Jovica Tadić i dr.*, Bihać, 1. februar 2012, 1–4.

⁷³ “Bitter Land: Jama Tihotina”, *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)* (pristup ostvaren: 28. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/tihotina-pit/?lang=bs>).

nagiba. Prva etaža nalazi se na dubini od oko 18 metara, a od nje do samog dna jame proteže se još dodatnih 10 metara, što ukupnu dubinu čini procijenjenih 25 metara. Dno jame nepravilnog je oblika, dimenzija otprilike 4x12 metara. Tokom ekshumacije na prvoj etaži pronađeni su skeletni ostaci tri osobe, na drugoj pet, a na dnu jame još tri žrtve. Svi posmrtni ostaci pripadaju logorašima iz spomenutog logora, što ovu lokaciju svrstava u mjesta koja trajno nose tragove planski izvršenih zločina. Zatvorenici su ubijeni u logoru, a njihovi ostaci potom su prebačeni i bačeni u ovu grobnicu.⁷⁴ Prema knjizi Muje Begića, iz Zvečarke je ekshumirano 11 lica, a prema novijim istraživanjima, ekshumirano je 12.⁷⁵

Jame u Nevesinju

U haškim presudama za zločine u Nevesinju koriste se izrazi “srpske snage” i “srpski vojnici”, ali nije jasno precizirano da li se to odnosi na vojne ili policijske formacije. Izuzetak su “šešeljevci”, koji se izričito spominju među tim snagama. Odgovornost za pojedine zločine pripisana je “paravojnim jedinicama” i Nevesinjskoj brigadi VRS-a i pripadnicima MUP-a RS-a.

Civili, većinom bošnjačke nacionalnosti, bili su zatvoreni u različitim centrima, a njihova domaćinstva bez razloga su pretresana. Većina žena i djece koja su bila zatvorena u podrumu toplane u Kilavcima nisu dobijala hranu i vodu. Majke su bile primorane da daju djeci urin kako bi izbjegli dehidraciju. U junu su ih ubili srpski vojnici.⁷⁶ Osim u podrumu toplane u Kilavcima srpske vlasti su 1992. godine u Nevesinju držale civile, većinom bošnjačke nacionalnosti, zatočene u Gornjem Rakitnom, kao i u fabrici i radionici alata, koje su činile jedan zatočenički centar.⁷⁷

⁷⁴ Mujo Begić, *Bosanska Krupa 1992–1995. – Porušeni grad* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2016), 263.

⁷⁵ Begić, *Genocid u Sanskom Mostu*, 271.

⁷⁶ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-00-39-T, Pretresno vijeće, *Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda*, Den Haag, 27. septembar 2006, paragrafi 670–671.

⁷⁷ Ibid. 671.

Na području istočnog Mostara i naselja Zijemlje označene su lokacije povezane sa zločinima nad Nevesinjcima, uključujući Osnovnu školu u Dnopolju, te jame Dubravica – Breza i Doline – Kušići. Također, u Konjicu je na lokalitetu Boračkog jezera istaknuta lokacija bivšeg policijskog odmarališta i ugostiteljskog objekta “Strela”, koja je povezana sa zločinima nad Nevesinjcima.⁷⁸ U ljeto 1992. godine u selu Žulja kod Nevesinja ubijene su 33 osobe, a tijela većine žrtava još uvijek nisu pronađena. Kako vrijeme prolazi, porodice žrtava gube nadu u pronalaženje njihovih posmrtnih ostataka, kao i u to da će počinitelji zločina biti privedeni pravdi.⁷⁹

Prema optužnici, 26. juna pripadnici Interventnog odjeljenja 5. bataljona Nevesinjske brigade VRS-a na planini Velež, na lokalitetu Jase-nov do – Teleća lastva u općini Mostar, zarobili su 75 bošnjačkih civila koji su bježali zbog napada na njihova sela u Nevesinju. Po naređenju komande Petog bataljona, civili su dovedeni pred školu u Zijemlja, gdje su muškarci razdvojeni od žena i djece. Zdravko Kandić je, prema optužnici, naredio likvidaciju muškaraca, koji su potom odvezeni na lokalitet Breza – Dubravica, gdje je strijeljano 31 lice. Civili su u malim grupama od dva ili tri muškarca izvođeni iz kamiona i dovedeni do ivice jame, gdje su ih, zajedno s drugim vojnicima, Dragan Ivanišević, Milan Trifković i Goran Došlo strijeljali automatskim oružjem, a njihova tijela padala su u jamu. U isto vrijeme Dragan Đurđić, Dragoslav Aćimović, Siniša Kandić i Zdravko Kandić stajali su polukružno oko jame i kamiona kako bi spriječili bijeg prestravljenih civila. Zdravku Kandiću također se pripisuje odgovornost za organizaciju prebacivanja žena i djece razdvojenih u Zijemljima, koji su potom zatvoreni u kotlovnici u

⁷⁸ Lamija Grebo, “Obilježene lokacije grobnica, zatočenja i stradanja u Hercegovini”, *Detektor.ba*, 10. maj 2021. (pristup ostvaren: 17. juli 2025, <https://detektor.ba/2021/05/10/obiljezene-lokacije-grobnica-zatocenja-i-stradanja-u-hercegovini/>).

⁷⁹ *Živjeti s neizvjesnošću: Priče porodica osoba nestalih u Bosni i Hercegovini (1992–1995)* (Sarajevo: Balkan Investigative Reporting Network – BIRN, 2022), 26 (pristup ostvaren: 13. maj 2025, https://detektor.ba/wp-content/uploads/2022/09/price-o-porodica-ma-bh-web_.pdf).

Nevesinju. Nakon četiri dana, kako navodi optužnica, njihov trag se gubi i do danas nisu pronađeni. Jedna od tačaka optužnice tereti Kandića da je 24. juna 1992. naredio napad, nezakonito hapšenje i zatvaranje bošnjačkih civila iz zaseoka Škarice u selu Zijemlja, što je izvršio Đurđić s pripadnicima Petog bataljona. Zarobljeni civili prebačeni su u logor u Bileći, osim četverice, od kojih su dvojica nestala, a dvojica su ubijena. Prema optužnici, 29. juna pripadnici Petog bataljona zarobili su 12 bošnjačkih civila na lokalitetu Teleća lastva. Civili su zatvoreni u školu u Zijemlju, gdje su premlaćivani, mučeni i silovani, a potom su odvedeni na lokalitet Doline, gdje su ih Dragan Ivanišević i Goran Došlo ubili zajedno s drugim vojnicima. Mladen Kandić optužen je da je pred školom u Zijemlju ubio jednog civila snažnim udarcem nogom u grudi. Zdravko Kandić i Dragan Đurđić također se terete za zarobljavanje civila 12. jula u mjestu Podporim, u općini Mostar. Civili su dovedeni na Rujište, gdje je jednom od njih odsječeno uho, nakon čega su ubijeni. U posljednjoj tački optužnice navodi se da je u augustu 1995. godine zarobljeno pet pripadnika Armije RBiH, koji su prebačeni u komandu Nevesinjske brigade i predani Zdravku Kandiću, tadašnjem pomoćniku načelnika za obavještajne poslove. Kandić ih je ispitao, nakon čega je naredio da ih jednog po jednog izvedu i ubiju, što je i učinjeno.⁸⁰

Planine oko Nevesinja pune su masovnih i pojedinačnih grobnica. Od preko 20, samo tri su obilježene odgovarajućim spomen-obilježjem. Ne mogu se izostaviti lokacije poput jame Dubravica – Breza, gdje je strijeljano 26 muškaraca, te jame Dolina – Kušići, iz koje je ekshumirano 12 tijela nevesinjskih Bošnjaka. Druge lokacije s masovnim grobnicama su Kiser iznad Boračkog jezera, jama Lipovača iznad Nevesinja i Teleća lastva, koja se smatra sekundarnom masovnom grobnicom.⁸¹

⁸⁰ Tužilaštvo Bosne i Hercegovine, Predmet broj: T20 0 KTRZ 0004090 05, *Optužnica u predmetu Kandić i dr.*, Sarajevo, 1. februar 2022.

⁸¹ Lamija Grebo, "Obilježene lokacije grobnica, zatočenja i stradanja u Hercegovini", *Detektor.ba*, 10. maj 2021. (pristup ostvaren: 17. juli 2025, <https://detektor.ba/2021/05/10/obilježene-lokacije-grobnica-zatocjenja-i-stradanja-u-hercegovini/>).

Ulaz je manjih dimenzija (približno 1,5 m u prečniku), kamenom obložen okrugli otvor koji se spušta otprilike 3 m prije nego što se otvori u jednu šupljinu, koja ima prečnik od približno 3 do 4 m. Relativno ravno kameno dno šupljine ima dubinu od 7,2 m. Artikulirani i odjeveni skeletni ostaci pokrivali su gotovo cijelu površinu dna u trenutku ekshumacije. Ostaci su se sastojali od gotovo potpunih skeleta (12 osoba, od srednjih godina do starijih muškaraca i žena). Tijela su bila blizu jedno drugom, s nekim preklapanjem ostataka (a time i miješanjem kostiju), ali nije bilo značajnog nagomilavanja tijela. Svi su bili odjeveni u civilnu odjeću. Nisu pronađeni ostaci vojne opreme i oružje, ali su pronađene puščane čahure. S obzirom na skućene radne uslove i vremenska ograničenja, ostaci nisu podvrgnuti temeljitom terenskom ispitivanju. U jami su pronađene i brojne kosti životinja (uključujući krave i konje).⁸²

ICMP-ov⁸³ tim je u mrtvačnici Sutina prvo pregledao tijela, uzeo uzorke kostiju, a zatim je izvršio reasocijaciju slučajeva ekshumiranih na lokalitetu Jama Lipovača. Utvrđeno je da se radi o opljačkanoj primarnoj masovnoj grobnici iz koje su posmrtni ostaci prebačeni na nepoznatu lokaciju. U ovim slučajevima većina identifikovanih skeletnih elemenata temelji se na analizi izlovene DNK, a to su većinom samo koštani fragmenti ili pojedinačne kosti.⁸⁴

Za zločine počinjene na području Nevesinja Sud BiH po komandnoj odgovornosti osudio je Krstu Savića, bivšeg načelnika Centra javne bezbjednosti Trebinje, na 17 godina zatvora.⁸⁵ Također, Radivoje Solda,

⁸² Richard J. Harrington, Physicians for Human Rights, *Forensic Monitoring Project Report: Doline Cave Recovery*, State Commission on Missing Persons, Tuzla, 19. decembar 1998; april 1999, 1–3.

⁸³ International Commission for Missing Persons (Međunarodna komisija za nestale osobe).

⁸⁴ Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP), *Preporuke za daljnji rad u fazi II i III u Mrtvačnici Sutina. Drugi dodatak izvještaju o pregledu stanja neidentifikovanih posmrtnih ostataka u Mrtvačnici Sutina u Mostaru* (Sarajevo: ICMP, 22. januar 2015), (pristup ostvaren: 16. juni 2025, <https://www.icmp.int/wp-content/uploads/2019/04/icmp-fsd-aa-632R-4-add2-W-bcs-doc.pdf>).

⁸⁵ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: X-KR-07/4000, *Presuda u predmetu Krsto Savić i dr.*, Sarajevo, 24. mart 2009.

pripadnik VRS-a, osuđen je na 5 godina zatvora temeljem sporazuma o priznanju krivnje za krivična djela, uključujući protivpravno zatvaranje, silovanje i nehumano postupanje.⁸⁶ Milenko Vuković dobio je kaznu od godinu i šest mjeseci zatvora od Okružnog suda u Trebinju zbog zlostavljanja zatočenika u Domu JNA.⁸⁷ Pored toga, zločini nad Bošnjacima Nevesinja uključeni su u hašku presudu Momčilu Krajišniku, koji je osuđen na 20 godina zatvora.⁸⁸

U vrijeme provođenja istraživanja i pisanja članka vodio se postupak protiv određenih lica zbog ratnih zločina ispred Suda BiH. U optužnici se, između ostalog, navodi da su optuženi Zdravko Kandić (preminuo za vrijeme sudskog postupka), Dragan Đurđić, Dragan Ivanišević, Goran Došlo, Milan Trifković, Siniša Kandić, Dragoslav Acimović, Mladen Kandić i Damir Antelj u periodu od juna do augusta 1992. godine, tokom rata i oružanog sukoba u BiH, kao dio širokog i sistematičnog napada Vojske Republike srpske i Ministarstva unutrašnjih poslova Republike srpske, na području općine Nevesinje te sela Zijemlje i Ruište u općini Mostar, koji je bio usmjeren protiv civilnog nesrpskog stanovništva, bili svjesni da njihove radnje predstavljaju dio tog napada. Oni su vršili progon nesrpskog civilnog stanovništva, postavljajući diskriminatorne namjere na etničkoj i vjerskoj osnovi, uključujući ubistva, prisilne nestanke, zatvaranja i druga teška oduzimanja fizičke slobode, što je u suprotnosti s osnovnim pravilima međunarodnog prava, kao i silovanja, mučenja i druga nehumana djela s ciljem izazivanja velike patnje.⁸⁹

⁸⁶ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 018201 15 Kri, *Presuda protiv Radivoja Solde*, Sarajevo, 3. novembar 2015.

⁸⁷ Okružni sud u Trebinju, Predmet broj: 15 0 K 002168 14 K, *Presuda protiv Milenka Vukovića*, Trebinje, 13. mart 2015. (pristup ostvaren: 19. juli 2025, <https://vstv.pravosudje.ba/vstvfo/B/142/kategorije-vijesti/141/odluka-text/65589>).

⁸⁸ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), Predmet broj: IT-00-39-T, Pretrešno vijeće I, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, *Presuda*, Den Haag, 27. septembar 2006, paragrafi 69, 110, 668–673, 718, 728, 732, 784, 797, 799, 810, 836.

⁸⁹ Sud Bosne i Hercegovine, Predmet broj: S1 1 K 040709 21, *Optužnica u predmetu Dragan Đurđić i dr.*, Sarajevo, optužnica potvrđena: 7. februar 2022. (pristup ostvaren: 20. juli 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/2211>).

Zaključak

Prirodne pećine, ponori i vrtače, nastali dugotrajnim geološkim procesima, u ratnim okolnostima oskrnavljeni su zločinom i pretvoreni u mjesta masovnih ubistava, skrivanja tragova i negiranja dostojanstva žrtava, čime im je onemogućena adekvatna i dostojanstvena sahrana. Umjesto prostora prirodne tišine i trajanja jame su postale simboli ljudske okrutnosti i kolektivnih zločina.

Analizirani primjeri poput Laništa kod Ključa, Bezdana jama kod Bihaća, Hrastova Glavica kod Sanskog Mosta, Golubnjača u Drvaru, Bunarevi kod Mrkonjić-Grada i brojne jame na području Nevesinja potvrđuju da njihova upotreba nije bila slučajna, već planski osmišljena i provođena u okviru organizovanih struktura Vojske Republike srpske i Ministarstva unutrašnjih poslova Republike srpske. Svjedočenja i nalazi s ekshumacija govore o masovnim strijeljanjima, bacanju živih ljudi, upotrebi eksploziva i hemikalija, što jasno ukazuje na brutalnost i sistematske pokušaje organizovanih vojnih i policijskih struktura Republike srpske, uz podršku ili prešutno saučesništvo drugih društvenih i lokalnih aktera da se potpuno unište tragovi zločina.

Najveći broj žrtava potječe iz 1992. godine, kada su počinjeni najmasovniji zločini nad civilima, prvenstveno Bošnjacima, ali i Hrvatima. Ekshumacije provedene u kasnijem periodu otkrile su stotine posmrtnih ostataka muškaraca, žena, djece i starijih osoba, čime se potvrđuje da su zločini nosili obilježja genocidne namjere. Ipak, veliki broj posmrtnih ostataka i dalje čeka na identifikaciju. Činjenica da su DNK profili izolovani, ali bez podudaranja, pokazuje koliko je proces spor i složen, dok premještanje tijela dodatno otežava pronalaženje i identifikaciju žrtava.

Sudske presude koje su do sada donesene važan su, ali nedovoljan segment suočavanja s prošlošću. Za veliki broj slučajeva nema nikakvih sudskih epiloga, niti su provedena sveobuhvatna naučna istraživanja, niti postoje adekvatne informacije o samom zločinu, počinioциma i žr-

tvama. To otežava ne samo procesuiranje i ostvarivanje pravde, nego i naučno istraživanje i objektivno utvrđivanje činjenica.

Analizom podataka o jamama korištenim kao masovne grobnice izdvojen je ovaj specifičan fenomen iz šire kategorije masovnih grobnica. Naime, upravo je način skrivanja žrtava korištenjem prirodnih geoloških formi, sa svrhom trajnog prikrivanja tragova i onemogućavanja identifikacije, predstavljao jedinstvenu i karakterističnu metodologiju zločina na ovim prostorima. Značajno je istaknuti da se praksa ponovnog korištenja jama za masovne grobnice nakon Drugog svjetskog rata, tokom ratnih dešavanja na tlu bivše Jugoslavije, dokumentuje isključivo na području Bosne i Hercegovine. Ova činjenica dodatno naglašava specifičnost ovog stravičnog *modus operandi* i upućuje na potrebu da ostane poseban predmet daljih istraživanja, koji zahtijeva dodatnu analitičku pažnju i kontekstualno razumijevanje.

Na osnovu analiziranih primjera jama u ovom istraživanju može se uočiti da istraživanja u pojedinim slučajevima otvaraju više novih pitanja nego što donose konačnih odgovora. Potpuni detalji o pojedinačnim zločinima nikada neće biti poznati, prije svega, zbog nedostatka preživjelih svjedoka i fragmentarnih izvora. Ipak, izrazita sličnost i ponovljivost metoda izvršenja zločina jasno ukazuje na zaključak da jame kao mjesta zločina predstavljaju posebnu kategoriju masovnih grobnica. Posebno je značajna činjenica da su iste prirodne formacije korištene za skrivanje žrtava u različitim ratovima, poput Derviševe jame i jame Trubar, u razmaku od gotovo pola stoljeća, što ovaj fenomen čini jedinstvenim i tragično specifičnim. Upravo ta ponovljivost i kontinuitet osnažuju preporuku da jame ostanu poseban predmet daljih naučnih istraživanja.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Arhiv Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine (INO BiH), Sarajevo. Centralna evidencija nestalih.
- Kantonalna bolnica “Dr. Irfan Ljubijankić” (Federacija Bosne i Hercegovine). Služba za patologiju. Obdukcijски nalazi od 9. februara, 13. februara i 31. marta 1999.
- Kantonalni sud u Bihaću. Broj: KRI-76/98, Zapisnik o ekshumaciji masovne grobnice “Hrastova glavica”, Podvidača, Sanski Most, 7. decembar 1998.
- Kantonalni sud u Bihaću. Predmet broj: 01 0 K 006076 12 K. Presuda u predmetu Jovica Tadić i dr., Bihać, 1. februar 2012.
- Kantonalni sud u Bihaću. Predmet broj: 01 0 K 006752 12 K. Presuda u predmetu Slavko Stričević, Bihać, 27. juni 2013.
- Kantonalni sud u Bihaću. Predmet broj: KRI-21/01, Zapisnik, Bihać, 17. april 2001.
- Okružni sud u Trebinju. Predmet broj: 15 0 K 002168 14 K. Presuda protiv Milenka Vukovića, Trebinje, 13. mart 2015. (pristup ostvaren: 19. juli 2025, <https://vstv.pravosudje.ba/vstvfo/B/142/kategorije-vijesti/141/odluka-text/65589>).
- Osnovni sud u Ključu. Broj: KRI. 58/96. Zapisnik o uviđaju i ekshumaciji masovne grobnice Lanište II, Ključ, 5. oktobar 1996.
- Republika Srpska, Vlada. Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica. Zapisnik o identifikaciji posmrtnih ostataka, broj 83/2004, Banja Luka, 15. april 2004.
- Republika Srpska, Vlada. Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica. Zapisnik o identifikaciji posmrtnih ostataka, broj 15/2006, Banja Luka, 27. februar 2006.

- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 003359 14 Kžž (X-KR/05/119). Presuda u predmetu Marko Adamović i dr., Sarajevo, prvostepena 30. maj 2011; drugostepena 20. decembar 2013; trećestepena 21. novembar 2014. (pristup ostvaren: 10. maj 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/782>).
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 017149 16 Krž. Presuda protiv Željka Stanarevića, Sarajevo, prvostepena 28. april 2016; drugostepena 5. juni 2017. (pristup ostvaren: 15. maj 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/829>).
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 017818 14 Kro. Optužnica protiv Dragana Dopuđe, Sarajevo, potvrđena 2. oktobra 2014. (pristup ostvaren: 15. maj 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/876>).
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 018201 15 Kri. Presuda protiv Radivoja Solde, Sarajevo, 3. novembar 2015.
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 024100 19 Krž. Presuda protiv Boška Devića, Sarajevo, prvostepena 7. decembar 2018; potvrđena 21. juni 2019. (pristup ostvaren: 5. maj 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/1099>).
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: S1 1 K 040709 21. Optužnica u predmetu Dragan Đurđić i dr., Sarajevo, optužnica potvrđena: 7. februar 2022. (pristup ostvaren: 20. juli 2025, <https://www.sudbih.gov.ba/Court/Case/2211>).
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: X-KR-05/07. Presuda protiv Marka Samardžije, Sarajevo, 3. novembar 2006.
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: X-KR-07/4000. Presuda u predmetu Krsto Savić i dr., Sarajevo, 24. mart 2009.
- Sud Bosne i Hercegovine. Predmet broj: X-KR-09/684-1. Presuda protiv Dragana Rodića, Sarajevo, optužnica potvrđena: 15. juni 2010; presuda 26. oktobar 2010. (pristup ostvaren: 17. juni 2025, <https://sudbih.gov.ba/Court/Case/295>).

- Tužilaštvo Bosne i Hercegovine. Predmet broj: T20 0 KTRZ 0004090 05. Optužnica u predmetu Kandić i dr., Sarajevo, 1. februar 2022.
- Viši sud u Beogradu – Odeljenje za ratne zločine. Predmet broj: K. Po2 9/2020. Presuda protiv Dragana Dopuđe, glavni pretres 9. mart 2021.

Objavljeni izvori

- Dato, Gaetano. “Foiba of Basovizza: the Pit, the Monument, the Memory, and the Unknown Victim. 1945–1965”. *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, monografski broj: *Rat i Sjećanje*, VIII/8 (2013): 37–38.
- Harrington, Richard J. *Physicians for Human Rights, Forensic Monitoring Project Report: Doline Cave Recovery*. State Commission on Missing Persons, Tuzla, 19. decembar 1998; april 1999.
- Harrington, Richard J. *Physicians for Human Rights, Forensic Monitoring Project Report: Hrastova Glavica Cave Recovery*. State Commission on Missing Persons, Tuzla, 16. decembar 1998.
- Međunarodna komisija za nestale osobe (ICMP). *Preporuke za daljnji rad u fazi II i III u Mrtvačnici Sutina. Drugi dodatak izvještaju o pregledu stanja neidentifikovanih posmrtnih ostataka u Mrtvačnici Sutina u Mostaru*. Sarajevo: ICMP, 22. januar 2015. (pristup ostvaren: 16. juni 2025, <https://www.icmp.int/wp-content/uploads/2019/04/icmp-fsd-aa-632R-4-add2-W-bcs-doc.pdf>).
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Predmet broj: IT-00-39-T. Pretresno vijeće I. *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*. Presuda, Den Haag, 27. septembar 2006.
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Predmet broj: IT-02-54-T. Pretresno vijeće III. *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*. Drugi pretpretresni podnesak tužilaštva, Den Haag, 31. maj 2002.
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Predmet broj: IT-09-92-T. Pretresno vijeće I. *Tužilac protiv Ratka Mladića*. Presuda, Den Haag, 22. novembar 2017.

- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Predmet broj: IT-97-24-T. Pretresno vijeće. *Tužilac protiv Milomira Stakića*. Presuda, Den Haag, 31. juli 2003.
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY). Predmet broj: IT-99-36-T. Pretresno vijeće II. *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*. Presuda, Den Haag, 1. septembar 2004.
- Simmons, Tal. *Physicians for Human Rights, Forensic Monitoring Project Report Hrgar, Jama-Bezdan Exhumations of the Bihać Expert Team (1 September – 5 October 1997)*. Tuzla, 3. novembar 1997.

LITERATURA

Knjige

- Begić, Mujo. *Bosanska Krupa 1992–1995. – Porušeni grad*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2016.
- Begić, Mujo. *Genocid u Ključu*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava; Bihać: Univerzitet u Bihaću, 2012.
- Begić, Mujo. *Genocid u Sanskom Mostu*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2017.
- Begić, Mujo. *Ljutočka dolino, nikad ne zaboravi*. Sarajevo: Grafičar, 2004.
- Begić, Mujo. *U Opsadi 1201 dan. Sigurna zona UN-a Bihać*. Bihać: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Dedijer, Vladimir, i Antun Miletić. *Genocid nad Muslimanima 1941–1945: zbornik dokumenata i svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Odobašić, Jasmin. *Hiljadu grobnica u Bosanskoj Krajini 1992–1995. godine*. Sarajevo: Preporod, 2015.

- Pervan, Tahir. *Čavkarica – vrata pakla*. Mostar: Zonex ex libris, 2006.
- Pupo, Raoul, i Roberto Spazzali. *Foibe*. Milano: Bruno Mondadori, 2003.
- Turk, Davorka, i Radomir Radević. *Sadašnjost naše prošlosti: šire područje Jasenovca, Prijedora i Sanskog Mosta*. Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2023.

Članci iz časopisa

- Lučić, Ivo. “Shafts of life and shafts of death in Dinaric Karst, Popovo polje case (Bosnia & Herzegovina)”. *Acta Carsologica* 36, br. 2 (septembar 2007): 325–329.

Štampa i online izvori

- “Bitter Land: Hrastova Glavica”. *Balkan Investigative Reporting Network – BIRN*. (pristup ostvaren: 2. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/hrastova-glavica/?lang=bs>).
- “Bitter Land: Jama Tihotina”. *Balkan Investigative Reporting Network – BIRN*. (pristup ostvaren: 28. juni 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/tihotina-pit/?lang=bs>).
- “Bitter Land: Lanište”. *Balkan Investigative Reporting Network – BIRN*. (pristup ostvaren: 24. april 2025, <https://massgravesmap.balkaninsight.com/laniste-i/?lang=bs>).
- Džubur, Dženita. “Mještani presudili”. *Detektor.ba*, 13. mart 2013. (pristup ostvaren: 6. juli 2025 <https://detektor.ba/2013/03/13/mjestani-presudili/>).
- Grebo, Lamija. “Obilježene lokacije grobnica, zatočenja i stradanja u Hercegovini”. *Detektor.ba*, 10. maj 2021. (pristup ostvaren: 17. juli 2025, <https://detektor.ba/2021/05/10/obiljezene-lokacije-grobnica-zatocenja-i-stradanja-u-hercegovini/>).
- “Izvršena ekshumacija posmrtnih ostataka iz masovne grobnice Trubari”. *Avaz.ba*, 19. novembar 2014. (pristup ostvaren: 5. juli 2025,

- <https://avaz.ba/vijesti/bih/147145/izvrшена-ekshumacija-posmrtnih-ostataka-iz-masovne-grobnice-trubari>).
- Kristić, Mladen. “Četnici su žrtve bacali u jamu i ubijali tromblonskim minama”. *Jutarnji list*, 11. decembar 1998.
 - Morača, Nikola. “Dosije: Popili kafu sa staricom, vezali je i zaklali”. *Nezavisne novine*, 23. juli 2011. (pristup ostvaren: 15. juni. 2025, <https://www.nezavisne.com/novosti/hronika/Dosije-Popili-kafu-sa-stari-com-vezali-je-i-zaklali-Foto/98938>).
 - “Nastavljena ekshumacija iz jame Golubnjača”. *Bljesak.info*, 23. juli 2018. (pristup ostvaren: 31. maj 2025, <https://bljesak.info/vijesti/flash/nastavljena-ekshumacija-iz-jame-golubnjaca/242780>).
 - *Živjeti s neizvjesnošću: Priče porodica osoba nestalih u Bosni i Hercegovini (1992–1995)*. Sarajevo: Balkan Investigative Reporting Network – BIRN, 2022. (pristup ostvaren: 13. maj 2025, https://detektor.ba/wp-content/uploads/2022/09/price-o-porodicama-bh-web_.pdf).

Summary

Geography of Crime: Natural Pits used for Mass Atrocities in Bosnia and Herzegovina 1992–1995

This study examines the use of natural pits as sites of mass crimes in Bosnia and Herzegovina during the war of 1992–1995, reflecting onto them both in terms of its distorted and violent historical continuity, as well as a hallmark of wartime practices in the 1990s. While this particular phenomenon of using natural cavities (namely pits, caves and sinkholes) as mass graves has earlier precedents in the region, especially during the Second World War, the recurrence of this practice in Bosnia and Herzegovina marks it as a distinct and particularly brutal form of crime.

The paper outlines the broader historical and geographical context of pits, as places of concealment and killing, where natural hollows were co-opted into a functionally monstrous role - providing cover for disposal and obliteration. Drawing on data from the Institute for Missing Persons of Bosnia and Herzegovina, the study documents more than fifty exhumed sites across the country, with particular concentration in Krajina, eastern and southern Herzegovina. Detailed case studies of Lanište near Ključ, Bezdana near Bihać, Hrastova Glavica near Sanski Most, Golubnjača in Drvar, Bunarevi in Mrkonjić Grad and several sites in Nevesinje illustrate both the systematic nature of these crimes and the challenges they pose for investigation.

Forensic findings, court proceedings and survivor testimonies confirm that the killings were organized and executed within the structures of the Army of Republika Srpska and the Ministry of Interior of Republika Srpska, often involving mass shootings, live burials, the use of explosives and other means of destruction. Post-war exhumations revealed hundreds of remains of men, women, children and the elderly. Yet the identification process remains difficult due to body relocation, the degradation of samples and the lack of DNA matches.

Although there were court proceedings in which some of the perpetrators have been prosecuted, there are still many cases which never have reached judicial resolution. Besides this, the absence of comprehensive research and full documentation continues to hinder not only justice, but historical scholarship in this topic as well. At the same time, many of the natural formations have found the same purpose in the disturbing practices of the perpetrators across generations and different wars, especially as seen in the examples of Derviš's pit and Trubar, which underscores a disturbing continuity that sets this phenomenon apart in its brutality.

The findings confirm that pits constitute a specific and unique category of mass graves, which, besides the brutality of the events it testified, carries also significant symbolic weight. As such, we believe, they demand sustained scholarly attention and remain an essential subject for future research, remembrance and efforts toward justice.

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK: 930.25 (497.6) “ 1449/1573 “
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.491
Primljen: 25. 10. 2024.
Prihvaćen: 29. 9. 2025.
Izvorni naučni rad

Almir Peco, Esad Kurtović

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
almir.peco@ff.unsa.ba
esad.kurtovic@ff.unsa.ba

Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: *Debita notariae pro comuni* I-IV, 1449-1573 (drugi dio)

Apstrakt: Rad predstavlja ispis arhivske građe relevantne za historiju srednjovjekovne Bosne iz serije *Debita Notariae pro Comuni*, koja se nalazi pohranjena u Državnom arhivu u Dubrovniku. Izdvojena su i prezentirana ukupno 72 dokumenta koja se odnose na period između 1449. i 1573. godine. Kako su u svescima ove serije upisane finansijske obaveze dubrovačke općine prema drugim institucijama i pojedincima, tako su ispisi obuhvatili i vrijeme nestanka srednjovjekovne bosanske države budući da su potomci pojedinih velikaških obitelji nastavili uredno zaprimati prihode koji su rezultat aranžmana njihovih slavni prethodnika.

Ključne riječi: Državni arhiv u Dubrovniku, *Debita Notariae pro Comuni*, srednjovjekovna Bosna, arhivska građa.

Abstract: The paper presents the transcription of archival material relevant to the history of medieval Bosnia from the series *Debita Notariae pro Comuni*, stored in the State Archives in Dubrovnik. A total of 72 documents dating between 1449 and 1573 have been selected and presented. As the financial obligations of the Dubrovnik municipality towards other institu-

tions and individuals are recorded in the volumes of this series, the transcriptions also cover the period after the cessation of the medieval Bosnian state, as descendants of certain noble families continued to receive income resulting from arrangements made by their illustrious predecessors.

Keywords: State Archives in Dubrovnik, Debita Notariae pro Comuni, medieval Bosnia, Archival material.

37. Pavle Nikole iz Dubrovnika kao zastupnik Ivana Kosače, sina pokojnog hercega Vlatka, podiže 48 dukata na ime svih zaostataka primanja koje mu je Dubrovnik dužan:

“Ser Paulus quondam ser Nicolai de Ragusio [tako] tamquam procurator et procuratorio nomine illustris domini Johannis Cosacie, filii olim ducis Vlatchi ut de procura constat publico instrumento facto Venetiis in 1502, indictione quinta, die vigesima mensis augusti, manu ser Angeli Caballii quondam Antonii publici imperiali auctoritate notarii et iudicis ordinarii, et reconmendato per literas ducales sigillatas bulla plumbea inpendenti, fidem facientes de legalitate ipsius notarii secundum morem a me notario visis et lectis tam dicto instrumento procuratoris quam dictis literis legalitatis, confessus fuit habuisse et recepissee a magnificis dominis Rectore et consilio ciuitatis Ragusii, dantibus et soluentibus de denariis comunis dicte ciuitatis, ducatos auri et in auro quadringentos octuaginta boni auri et iusti ponderis pro resto saldo et completa solutione totius eius quod ipse dominus Johannes tam tanquam nobilis conciuus Ragusii quam aliter quoncumque et qualitercumque petere poterat et habere debebat a dicto communi pro toto tempore preterito usque ad presentem diem. Renuntiando” (20. 9. 1502), Deb. Not. pro Comuni, I, 109.

38. Pavle Nikole iz Dubrovnika kao zastupnik Ivana Kosače, sina pokojnog hercega Vlatka, podiže 48 dukata na primanja koje mu je Dubrovnik dužan, 15 dukata u žitu od ostavštine Aleksandra iz

**Tanija, šest dukata prihoda sa Šipana i četiri dukata od gospođe
Pervule za zakup zemljišta:**

“Paulus condam Nicolai de Ragusio procurator magnifici domini Johannis Cossaze filii quondam ducis Vlatchi Cossaze sancti Saue ut de procura constat publico instrumento facto in Montessilicis in contrata Valiselli in domo habitationis ipsius domini Johannis in 1503, die 21 augusti, manu ser Jacobi Johannis filii quondam ser Melchioris ciuis et habitatoris Montissilicis publici imperiali auctoritate notarii recomandato per literas magnifici comitis Montessilicis fidey facientes de legalitate ipsius notarii secundum morem a me notario visis et lectis tam dicto instrumento procure quam dictis legalitatis litteris, confessus fuit habuisse a comune Ragusii per manus tesariorum et procuratorum Sancte Marie ducatos auri quadraginta octo pro toto eo que dictus dominus Johannis tamquam nobilis Ragusinus et aliter quomodocunque et qualitermodocunque pro toto tempore preterita usque ad die 20 septembris 1503, vocans se tacitum et contentum etc. Renuntiando.

Item dictus Paulus recepit in furmento valutam ducatorum XV pro solutione legati Alexandri de Tanis.

Item a ser Francho And. de Sorgo ducatos 6 pro intratis Zupane pro anno presenti ducatos 6 de quibus dati fuerint ducatos 5 pro uno equo iuxta ordinem domini Johannis et Paulus habuit ducatum unum pro resto.

Item a domina Paruula ser Nicolini de Sorgo ducatos 4 pro intratus annuatis pro uno anno” (10. 2. 1503), Deb. Not. pro Comuni, I, 113.

39. Pavle Klešić, poslanik hercega Balše Vladisalića, podiže od Dubrovčana njegov dio dvogodišnjih prihoda u iznosu od 96 dukata i osam dukata od gospođe Pervule za dio dvogodišnjeg zakupa posjeda u Konavlima i Novim zemljama:

“Paulus Clessich nuncius et commissus illustris domini Balse Vladissalich ducis sancti Sabe habitantis in Slouinia in loco vocato Glo-gouniza, vigore literarum credentialium et sigilli proprii ipsius domini

Balse scripturam die decima mensis septembris proxime lapsi in idiomate sclauo et repositarum in thesauraria ubi reponuntur expeditorie, confessus fuit habuisse et recepisce a comuni Ragusii per manus ser Junii Pasq. de Sorgo et sociorum dominorum thesaurariorum et procuratorum Sancte Marie, de denariis et nomine dicti comunis ypperperos trecentos triginta tres grossos quatuor in ducatis auri nonaginta sex pro integra solutione duorum annorum finitorum die III augusti proxime preteriti presentis anni sue tercie partis et porcionis sibi spectantis et prouisione Canalis prout etiam apparet per expeditoriam factam dictis dominis tesaurariis et procuratoribus presentis receptionis per dictum Paulum cum sigillo et subscriptione manus proprie prefati domini Balse sub presenti die. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Helias de Zamagno et Pasqualis Primi testis.

Item confessus fuit recepisce ducatos auri octo a domina Peruola relicta quondam ser Nicolini Ors. de Sorgo per tercia parte spectante suprascripto domino Balse de afflictu duorum annorum preteritorum terrarum Canalis et Terrarum Nouarum. Renuntiando” (7. 10. 1504), Deb. Not. pro Comuni, I, 115.

40. Pavle Nikole iz Dubrovnika kao zastupnik Ivana Kosače, sina pokojnog hercega Vlatka, podiže 48 dukata na ime primanja koje mu je Dubrovnik dužan, a uz jemstvo dubrovačkog vlastelina Franka Sorkočevića:

“Paulus quondam Nicolai de Ragusio, nuncius magnifici domini Johannis Cossaze filii quondam illustris domini Vlatchi ducis sancti Saue, ad interrogationem magnifici domini Rectoris ser Junii Luce de Bona et sui Minoris consilii, ibi presentium in loco audientie dicti Minoris consilii, confessus fuit habuisse et recepisce et sic re vera habuit et recepit a prefatis domino Rectore et Minori consilio dantibus et soluentibus, virtute et secundum tenorem literarum prefati domini Johannis Cossaze existentium in filtia diei III aprilis proxime preteriti scriptarum Venetiis quas attulit dictus Paulus, ducatos auri quadraginta octo pro ipsius domini Johannis

prouisione unius anni completi die 20 septembris proxime preteriti de 1504. Et ser Franchus And. de Sorgo ibi presens super se et omnia bona sua se constituit plegium et principalem debitorem per dictis ducatis restituendis in camera comunis Ragusii per dictum ser Franchum in casu quo ad solutionem alterius page proxime venture non faceret confirmari hanc receptionem per legitimum procuratorem dicti domini Johannis secundum partem et declarationem Consilii rogatorum capte die ultimo maii proxime preteriti” (5. 6. 1505), Deb. Not. pro Comuni, I, 118.

41. Pavle Nikole iz Dubrovnika kao zastupnik Ivana Kosače, sina pokojnog hercega Vlatka, podiže 96 dukata na ime primanja koje mu je Dubrovnik dužan, a uz jemstvo dubrovačkog vlastelina Franka Sorkočevića za polovinu primljenih sredstava:

“Paulus quondam Nicolai de Ragusio, nuncius et tamquam procurator magnifici domini Johannis Cossaze filii quondam illustris domini Vlatchi ducis sancti Saue, ut de procura apparet publico instrumento procurationis facto Venetiis et registrato in Libro procurationum nostrorum die X presentis mensis a tergo libri, dicto procuratorio nomine, confessus fuit habuisse et recepissee a magnifico domino Rectore ser Michaele de Calistis et suo [123] Minori consilio dantibus et soluentibus de denariis comunis Ragusii ducatos auri nonaginta sex pro ipsius domini Johannis prouisione annorum duorum completurorum de mense septembris proxime futuris de 1506. Et ser Franchus And. de Sorgo, ibi presens, super se et bona sua se constituit plegium et principalem pro ducatorum quadraginta octo presentis anni nondum completi secundum partem Consilii rogatorum. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra [123v]” (21. 6. 1506), Deb. Not. pro Comuni, I, 123-123v.

42. Stjepan Pokrajčić, Vukić Vukosalić i Ivaniš Vladisalić iz Orahova, u ime stanovnika Orahova, zadužuju se kod Vlaha Bobaljevića i Pavla Gučetića na 18 perpera u žitu kao kredit za 12 starija žita po cijeni tri groša po kupelu žita:

“Nos Stiepanus Pochraich dictus Meduiedouich, Vuchich Vuchossalich dictus Meduiedouich et Iuanis Vladissalich omnes de Orachouo, pro tota contrata dicte ville tanquam principales debitores, et ego Vuchich Vuchossalich casnaz de Slano de villa Bagna plegius qui me tamen principalem debitorem constituo, confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Blasio Ni. de Babalio et ser Paulo Ni. de Goze yperperos decem et octo pro comuni Ragusiii tanquam officialibus deputatis ad portione milium in contrata Terrarum Nouarum concessum in credentiam in Consilio rogatorum pro stariis XII milii datis nobis hominibus de Orachouo in credentiam ad grossos tres pro quolibet copello vigore et secundum tenorem partis Consilii rogatorum usque ad nouum granum. Sub pena etc. Tenentibus se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex ser Nicolinus Ors. de Menze et Pasqualis Primi testis” (19. 3. 1508), Deb. Not. pro Comuni, I, 131v.

43. Pavle Nikole iz Dubrovnika kao zastupnik Ivana Kosače, sina pokojnog hercega Vlatka, podiže 96 dukata za dvogodišnja primanja koja je Dubrovnik dužan:

“Procurator magnifici domini Johannis Cossaze ductoris armorum serenissimi ducalis domini Venetiarum filii quondam illustris domini Vlatchi ducis sancti Saue, videlicet, Paulus Nicolai de Ragusio, ut de procura constare fecit publico instrumento procurationis confecto Seledi Vincetini districtus in 1508, indictione XI^a, die dominico vigesimo septimo mensis februarii, manu Nicolai quondam Johannis Anigra publici imperiali auctoritate notarii etc. roborato literis patentibus magnifici domini Bartholomei de Gelinis vicarii Seledi fidem facientibus de legalitate dicti notarii secundum morem, a me notario visis et lectis tam dicto procurationis instrumento quam dictis literis legalitatis et quod instrumentum ad abundantem cautelam registratum fuit in Libro procurationum notarie Ragusii sub die VII presentis mensis julii a tergo libri, dicto procuratorio nomine, confessus fuit habuisse et recepisce a magnifico domino Rectore ciuitatis Ragusii ser Daniele Ni. de Restis et suo Consilio per manus

dominorum vicethesaurariorum et procuratorum Sancte Marie maioris de denariis comunis Ragusii ducatos auri nonaginta sex pro solutione et satisfactione integra prouisionis dicti domini Johannis annorum duorum completurorum de mense septembri proxime futuris de 1508, vocans idem procurator et dicto procuratorio nomine se tacitum et contentum pro dicta prouisione dictorum duorum annorum et reddens perpetuo dictum comune et regimen dicte ciuitatis Ragusii quietum quod dicta prouisione dictorum duorum annorum anota omni exceptione. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Antonius Mar. de Goze et Pasqualis Primi testis” (8. 7. 1508), Deb. Not. pro Comuni, I, 134.

44. Ivan Tvrtković Trebinjanin i Ivan Mahlić iz Srijema kao poslanici hercega Petra Balše Vladisalića, podižu 96 dukata za njegov udio dvogodišnjih prihoda od Dubrovnika:

“Iuan Tuertchouich Tribignanin et Iuan Machlich de Sriema, nuncii magnifici domini Petri Balse Vladissalich ducis sancti Sabbe, virtute literarum prefati domini ducis scriptarum magnifico regimini Ragusii in Kmlek I diebus septembris 1509, subscriptarum manu propria dicti domini ducis, que reposite fuerunt in thesauraria cum expeditoria, confessi fuerunt habuisse et recepisse a prefato magnifico regimine per manus ser Viti Cl. de Goze et sociorum thesaurariorum Sancte Marie soluentium nomine et de denariis comunis Ragusii yperperos trecentos triginta tres grossos quattuor in ducatis auri nonaginta sex pro solutione et satisfactione integra census qui soluitu dicto domino duci pro annis duobus completis de mense augusti proxime preterito presentis anni de 1509. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Raphael Fed. de Goze et Pasqualis Primi testis” (29. 9. 1509), Deb. Not. pro Comuni, I, 138v.

45. Pavle Nikole iz Dubrovnika kao zastupnik Ivana Kosače, sina pokojnog hercega Vlatka, podiže 48 dukata primanja koja je Dubrovnik dužan. Krajem 1509. Ivan Kosača lično podiže 144 dukata za tri naredne godine:

“Procurator magnifici domini Joannis Cosaze ductoris armorum serenissimi ducalis domini Venetiarum filii quondam illustris domini [izostavljen: *Vlatchi*] ducis sancti Sabe, videlicet, Paulus Nicolai de Ragusio, ut de procura constare fecit publico procurationis instrumento et registrato in Procuris notarie 1508, die 7 julii, ad quam habeatur relatio, viso et lecto a notario presentis instrumenti, confessus fuit habuisse et recepisce a magnifico domino Rectore ciuitatis Ragusii ser Antonio Luc. de Bona et suo Consilio per manus dominorum thesaurariorum et procuratorum Sancte Marie maioris et per manus ser Antonii Mar. de Menze unius de Minori consilio ad id deputati de denariis comunis Ragusii, ducatorum auri quadraginta octo pro integra solutione et satisfactione prouisionis dicti domini Joannnis unius anni completi de mense septembris proxime preteriti. Vocans idem procurator et dicto nomine se contentum, tacitum et quiesum pro dicta prouisione dicti anni proxime preteriti et reddens perpetuo dictum comune et regimen dicte ciuitatis quietum pro dicta prouisione dicti anni amota omni exceptis. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Andreas Nic. de Crieua, Pasqualis Primi testis” (24. 10. 1509), Deb. Not. pro Comuni, I, 139.

Ispod: “Die primo decembris 1509. Magnificus dominus Johannes suprascriptus existens personaliter hic Ragusii, confessus fuit habuisse et recepisce et ita re una habuit et recepit in presentia mei notarii a magnifico regimine Ragusii per manus ser Danielis Ni. de Restis, ducatos auri centum quadraginta quattuor pro solutione suprascripte sue prouisionis annorum trium completurorum de mense septembris 1512, pro quibus ipse de manu sua die presenti fecit expeditoriam huius receptionis que remansit in thesauraria. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra”, Isto.

46. Tvrtko Ivanišević i Stjepan Pokrajčić iz Orahova (Medvjedovići), u ime svoga naselja, zadužuju se na 37 perpera i šest groša na ime kredita za 30 starija žita po cijeni 2,5 groša po kupelu:

“Nos Thomas Iuanisseuich et Stiepanus Pocracich ambo de Orachouo, in nomine nostro proprio et nomine et vice Radossau Radoeuich protogeri et aliorum dicte ville vocatorum Meduiedouichi, confitemur quod super nos et omnia nostra bona et super totam nostram contratam obligamus nos et illa dare et soluere comuni Ragusii yperperos triginta septem grossos sex per totum mensem septembris proxime futuris. Sub pena etc. Tenente se etc. Et hoc pro stariis triginta milii quos recepimus a dicto comuni in credentiam ad grossos duos cum dimidio pro singulo copello per manus ser Johannis Ju. de Tudisio et ser Pauli Ni. de Goze officialium ad id electorum in Minori consilio. Et plegius est ser Benedictus Mar. Ni. de Gondola ad meliustenendum. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex ser Vitas de Goze et testis ut supra” (19. 3. 1511), Deb. Not. pro Comuni, I, 141v. Prekriženo.

Sa strane: “Die XII decembris 1511. Cassa quia soluit ut retulerunt contrascripti officiales”, Isto.

47. Poslanici hercega Petra Balše Vladisalića, u ime svoga gospodara, podižu od Dubrovčana dvogodišnja primanja u iznosu od 96 dukata:

“Michagl Suchouich de Vranza partium Slouigne et Petar Smilouich de Croatia, nuncii, familiares et seruitores excellentis domini Petri Balse Vladissalich ducis sancti Sabe, virtute literarum prefati domini Petri Balse diei 29 septembris 1511 scriptarum ex Glogouiza magnificis dominis Rectori et Consilio ciuitatis Ragusii, confessi fuerunt habuisse et recepissee et sit re vera habuerunt et receperunt in presentia mei notarii manualiter et in pecunia numerata a prefatis dominis Rectore et Consilio pro dicto comuni Ragusii, per manus ser Damiani Pauli de Goze, ser Johannis Ni. de Caboga et ser Gabrielis Ste. de Crieua vicethesaurariorum et ser Stephani Ju. de Gradis et sociorum procuratorum Sancte Marie maioris dicte ciuitatis ducatos auri nonaginta sex pro solutione prouisionis prefati domini Petri Balse annorum duorum finiturorum de mense augusti proxime fu-

turos anni de 1512, videlicet, ducatos 48 pro solutione unius anni finiti de mense augusti proxime preterito presentis anni de 1511 et ducatos 48 pro solutione alterius anni completuri de mense augusti proxime futuro de 1512, ut etiam patet per expeditoriam dictorum nunciorum die presenti factam prefatis dominis Rectori et Consilio subscriptum manu prefati domini Petri Balse et eius sigillo munitum secundum morem. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Vitus Cl. de Goze et Pasqualis Primi testis” (27. 10. 1511), Deb. Not. pro Comuni, I, 142v.

48. Bošnjaniin Grgur Kerkić iz Roga, poslanik hercega Petra Balše Vladisalića, za svog gospodara podiže primanja od Dubrovčana u iznosu od 48 dukata:

“Gregorius Cherchich Bosinensis de Rogh, nuntius, familiaris et se-ruitor exelentis domini Petri Balse Vladissalich ducis sancti Sabe, virtute et in executionem literarum prefati domini Petri Balse scriptarum magnifico regimini Ragusii ad quas relatio habeatur, confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore dicte ciuitatis et suo Consilio, dantibus et soluentibus nomine regiminis et comunitatis dicte ciuitatis ducatos auri quadraginta octo pro solutione prouisionis dicti domini Petri Balse unius anni completi de mense septembris proxime preterito anni 1513, pro quibus dicto nomine reddit perpetuo quietam ipsam comunitatem et nomine dicte ciuitatis cum pleno jure ammota omni exceptione. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (29. 12. 1513, upisano 1514. po ranijem početku računanja godine od Božića), Deb. Not. pro Comuni, I, 146.

49. Ivan Tajapetra, zastupnik Ivana Kosače, sina hercega Vlatka, u Ivanovo ime podiže njegova primanja u Dubrovniku u iznosu od 48 dukata:

“Procurator magnifici domini Johannis Cossaze, filii quondam illustris ducis Vlathei, videlicet, dominus Johannes Taiapetra quondam domini Christophori de Venetiis, ut de procura constare fecit per publicum

instrumentum procurationis confectum Venetiis in millesimo quingesimo tercio decimo, indictione prima, die quarta mensis nouembris manu Michaelis Rampani quondam alterius Michaelis publici imperiali auctoritate notarii recomendatum literis patentibus serenissimi ducalis domini Venetiarum fidem facientibus de legalitate ipsius notarii secundum morem, a me notario visis et lectis tam dicto procurationis instrumento quam dictis literis legalitatis, dicto procuratorio nomine, confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore ciuitatis Ragusii et suo Consilio, dantibus et soluentibus pro regimine et comunitate dicte ciuitatis per manus mei notarii ducatos auri quadraginta octo pro integra solutione prouisionis prefati domini Johannis Cossaze unius anni completi de mense septembris proxime preterito de 1513, pro quibus idem procurator et dicto procuratorio nomine reddit perpetuo quietam dictam comunitatem et regimen dicte ciuitatis. Renuntiando. Hec autem carta etc. Iudex ser Michael Lu. de Bona et Pasqualis Primi testis” (9. 1. 1514), Deb. Not. pro Comuni, I, 146v.

50. Andrija Petra Bomben, zastupnik hercega Ivana Kosače, sina hercega Vlatka, podiže na ime Ivanovih primanja od Dubrovčana 48 dukata:

“Dominus Andreas domini Petri de Bomben de Venetiis tanquam procurator domini Joannis Cossaze, ut de procura constare fecit facta Venetiis et cum qua legalitate ducali, visa et lecta a notariis presentis instrumenti, confessus fuit habuisse et recepisse ab magnifico domino Rectore et suo Consilio ducatos auri quadraginta octo presente me notario presente dicto domino Andree numeratos in camera comunis per dominos thesaurarios ser Stephanum de Gradis et socios. Qui ducatorum 48 sunt pro integra solutione prouisionis prefati domini Johannis Cosaze unius anni completi de mense augusti proxime preteriti 1514. Qui dominus Andreas pro animo reddit et facit dominum Rectorem et suum Consilium et totam comunitatem quietam et tacitam ac contentam pro dictis ducatis 48 ut supra receptum” (20. 12. 1514), Deb. Not. pro Comuni, I, 149v.

51. Bernard Tebalda Vincéntije, zastupnik hercega Ivana Kosače, podiže na ime Ivanovih primanja od Dubrovčana 48 dukata:

“Procurator magnifici ac illustris domini Johannis Cosaze ducis sancti Saue, videlicet, ser Bernardus de Thedaldo Vincentinus, ut de procura fecit constare publico instrumento procurationis confecto Venetiis in millesimo quingentesimo quinto decimo, indictione tertia, die lune decimo mensis septembris manu Aloysii Georgii quondam domini Johannis ciuis Venetiarum publici imperiali auctoritate notarii et recommendato literis patentibus serenissimi ducalis dominii Venetiarum fidem facientibus de legalitate ipsius notarii secundum morem, a me notario visis et lectis tam dicto procurationis instrumento quam dictais literis legalitatis, dicto procuratorio nomine, confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore ciuitatis Ragusii et suo Consilio, dantibus et soluentibus pro regimine et comunitate dicte ciuitatis per manu mei notarii de denariis erarii dicte comunitatis ducatos auri quadraginta octo pro integra solutione prouisionis prefati domini Johannis Cossaze pro uno anno completo de mense augusti proxime preteriti de 1515. Pro quibus idem procurator et dicto procuratorio nomine reddit perpetuo quietam dictam comunitatem et regimen dicte ciuitatis. Renuntiando” (22. 9. 1515), Deb. Not. pro Comuni, I, 154.

52. Mihalj Suković, poslanik Matijaša i Vladislava, sinova pokojnog hercega Petra Balše Vladisalića, u ime svojih gospodara podiže od Dubrovčana trogodišnja primanja u iznosu od 144 dukata:

“Michagl Suchouich de Vranza partium Slouigne, familiaris, seruator et nuntius dominorum Mathiasii et Vladissauī fratrum, filiorum et heredum quondam excellentis domini Petri Balse Vladissalich ducis sancti Sabe, nomine dictorum heredum, virtute eorum literarum diei XIII septembris 1515, scriptarum ex Kmlek Minori magnificis dominis Rectori et Consilio ciuitatis Ragusii quas attulit dictus Michagl et quas ego notarius vidi et legi, confessus fuit habuisse et recepisse et ipsa re vera

in presentia mei notarii et testium infrascriptorum, habuit et recepit a prefatis domino Rectore et Consilio soluentibus pro regimine et comunitate ac de denariis erarii dicte ciuitatis ducatorum auri centum quadraginta quattuor boni auri et iusti ponderis pro solutione et satisfactione prouisionis dictorum heredum annorum trium, videlicet, duorum preteritorum [154] completorum de mense augusti proxime preterito ad rationem ducatorum quadraginta octo in anno et unius anni futuri finituri de mense augusti proxime futuri anni proxime futuri de 1516 ut etiam patet per expeditoriam dicti nuncii factam die presenti pro presenti receptione munatam sigillo dictorum heredum et eorundem subscriptione de eorum propria manu iuxta morem. Vocans se dicto nomine tacitum et contentum pro dicta prouisione dictorum trium annorum et reddens perpetuo quietam dictam comunitatem pro ipsa prouisione totius dicti temporis. Renuntiando. Hec autem carta etc. Iudex ser Antonius Mar. de Gondola et Pasqualis Primi testis. Et presentibus magistro Prouanti Tramontana Ariminensis medico chyurgico, domino Pacifico Omnis sancti de Neapoli, Francisco Hieronymi Fidriis de Florentia et Ursio Hieronymi de la Proua de Florentia testibus ad hec habitis, vocatis et rogatis [154v]” (14. 10. 1515), Deb. Not. pro Comuni, I, 154-154v.

53. Herceg Ivan Kosača, sin pokojnog hercega Vlatka, u Samostanu franjavaca Dakse prima 48 dukata od Dubrovčana i potvrđuje ranija primanja od strane svojih zastupnika:

“In Monasterio fratrum minorum sito in scopulo Dachxe vicarie Ragusine et districtus dicte ciuitatis constitutus personaliter illustris dominus Johannes Cosaza dux sancti Sabe, filius quondam ducis Vlatchi, ad interrogationem mei notarii agentis in hac parte et stipulantis pro excellenti regimine dicte ciuitatis Ragusii, dixit et confessus fuit habuisse et recepisse et ita re vera habuit et recepit a dicto regimine per manus mei notarii manualiter et in pecunia numerata in presentia infrascriptorum testium ducatos auri et in auro quadraginta octo pro solutione et satisfactione prouisionis sue unius anni completi de mense augusti

proxime preterito et confirmauit omnes receptiones hinc retro factas per procuratores suos a prefato regimine de dicta prouisione ipsius domini Johannis. Vocans se tacitum et contentum et perpetuo reddens liberam et quietam comunitatem dicte ciuitatis cum dcito suo regimine pro dicta sua prouisione totius temporis preteriti usque ad presentem mensem septembris per omnem viam liberatoriam et quietatoriam et cum pleno jure amota omni exceptione. Presentibus ad hec venerabili fratre Seraphino de Goze guardiano conuentus dicti monasterii et nobili viro ser Matheo Mar. de Gradis de Ragusio ac Johanne Tamlich de Sibinico quondam ser Nicolai et pluribus aliis testibus ad hec habitis, vocatis et rogatis” (15. 9. 1516), Deb. Not. pro Comuni, I, 157v.

54. Ivan Bomben, zastupnik hercega Ivana Kosače, sina hercega Vlatka, podiže na ime Ivanovih primanja od Dubrovčana 48 dukata:

“Procurator illustris domini Johannis Cosaze quondam domini Vlatchi ducis sancti Saue, videlicet, dominus Johannes Bombenus de Venetiis, ut de procura fecit constare publico instrumento procurationis confecto Venetiis in millessimo quingesimo decimo septimo, indictione quinta, die vero quarto mensis iuliii, manu Nicolai Gabrielis Veneti publici imperiali et Venetiarum auctoritatibus notarii recomendato literis ducalibus serenissimi domini Venetiarum fidem facientibus de legalitate ipsius notarii secundum morem, a me notario infrascripto visis et lectis tam dicto instrumento procuratione quam dictis literis legalitatis, dicto procuratorio nomine, confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore ciuitatis Ragusii ser Benedicto Mar. de Gondola et suo Consilio, dantibus et soluentibus pro dominatione regimine et comunitate dicte ciuitatis de denariis erarii dicte comunitatis per manus mei notarii infrascripti ducatos auri quadraginta octo pro integra solutione prouisionis prefati domini Johannis Cosaze pro uno anno completo de presenti mense de 1517. Pro qua prouisione dictus procurator et dicto procuratorio nomine reddidit et reddit perpetuo quietam dictam comunitatum et regimine dicte ciuitatis Ragusii. Renuntiando. Hec autem

carta etc. Judex ser Nicolaus domini Ni. de Palmota et Pasqualis Primi testis” (14. 8. 1517), Deb. Not. pro Comuni, I, 161v.

55. Poslanici Matijaša i Vladislava, sinova pokojnog hercega Petra Balše Vladisalića, u ime svojih gospodara, podižu od Dubrovčana dvogodišnja primanja u iznosu od 96 dukata, prihode sa Šipana za tri godine u iznosu od 14 dukata i prihode od zakupa zemlje u Konavlima i Novim zemljama u iznosu od četiri dukata:

“Paulus Speranzich et Petrus Smiloeuich} de Sub Camenich partium Croatie, familiares, seruitores et nuncii domini Mathiasii et domini Ladislai fratrum, filiorum et heredum illustris olim domini Petri Balse Vladissalich ducis sancti Sabe, nomine dictorum heredum, virtute literarum suarum diei XI septembris 1517, scriptarum in eorum castro Kemlek Minori, magnificis dominis Rectori et Consilio ciuitatis Ragusii pro presenti solutione facienda quas dicti nuncii attulerunt et illas ego notarius vidi et legi, dictis nominibus, confessi fuerunt habuisse et recepisse et ita re vera in presentia mei notarii et testium infrascriptorum habuerunt et receperunt a prefatis dominis Rectore et Consilio, soluentibus pro regimine et comunitate dicte ciuitatis Ragusii ducatos auri nonaginta sex boni auri et iusti ponderis numeratos eis in notaria publica Ragusii per manus mei ipsius notarii pro solutione et satisfactione prouisionis prefatorum domini Mathiasii et domini Ladislai annorum duorum, videlicet, anni unius completi de mense augusti proxime preteriti et alterius anni currentis completuri de mense augusti proxime futuri anni de 1518. Pro quibus ducatis nonaginta sex dicti nuncii hac die per manus mei notarii quia ipsi nesciunt scribere fecerunt prefatis dominis Rectori et Consilio expeditoriam consuetam subscriptam manu propria ipsorum domini Mathiasii et domini Ladislai et cum eorum sigillo quo utebatur eorum pater in expeditoriis reddentis perpetuo quietam dictam comunitatem et eius regimen pro dicta prouisione totius dicti temporis. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Stephanus Mar. de Volcio et Pasqualis Primi testis” (7. 10. 1517), Deb. Not. pro Comuni, I, 165v.

Ispod: “Die suprascripta. Paulus et Petrus suprascripti, tanquam seruitores et nuncii suprascriptorum domini Mathiasii et domini Vladislai, confessi fuerunt habuisse et recepisse a ser Francisco Pe. Bl. de Gradis ducatos auri viginti unum pro intratis Zupane spectantibus dictis domini Mathiasio et domino Vladislauo trium annorum, videlicet, ducatorum quattuordecim pro anno de 1516 et pro anno presenti de 1517 et ducatos septem pro anno venturo de 1518.

Item confessi fuerunt habuisse et recepisse a domina Peruola relictā quondam ser Nicolini Ors. de Sorgo ducatos quattuor pro intratis Canalis et Terrarum Nouarum presentis anni de 1517. Renuntiando”, Isto.

56. Ivan Tasovčić, Novak Lukačević, Petar Branilović i Cvjetko Radmilović, u ime 70 kuća naselja Kutlovići, primaju od Dubrovčana 50 starija žita po cijeni od dva groša i 20 folara po kupelu:

“Nos Iuan Tassoucich, Nouachus Luchaceuich, Petar Branilouich et Cuietchus Radmilouich} omnes de Cuthlouichi nomine totius sbori domorum septuaginta dicti casalis de Cuthlouichi, confitemur quod super nos et omnia nostra bona habuimus et recepimus a comuni Ragusii per manus officialium bladorum dicti comunis staria quinquaginta ordeī in credentiam ad rationem grossorum duorum follarum viginti pro singulo copello cum termino soluendi precium dicti ordeī per totum mensem septembris proxime futurum. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex ser Petrus Mat. de Saracha et Pasqualis Primi testis” (8. 3. 1518), Deb. Not. pro Comuni, I, 166v.

57. Stjepan Pokrajčić, Đurien Ivanišević i Ivan Vladisalić iz Medvedovića u ime 20 kuća svoga naselja zadužuju se za 40 starija žita po cijeni od dva groša i 20 folara po kupelu:

“Nos Stiepanus Pocraicich, Giurienus Iuanisseuich et Iuanis Vladissalich} de Meduiedouichi, nomine totius sbori domorum viginti dicte ville de Meduiedouichi, confitemur quod super nos et omnia nostra

bona habuimus et recepimus a comuni Ragusii per manus officialium massariorum bladorum dicti comunis staria quadraginta ordeï in credentiam precio grossorum duorum follarum viginti pro singulo copello cum termino soluendi dictum precium per totum mensem septembris proxime futurum. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra” (8. 3. 1518), Deb. Not. pro Comuni, I, 166v.

58. Bernard(in) Ted(b)alda Vinčentija, zastupnik hercega Ivana Kosače, sina pokojnog hercega Vlatka, podiže na ime Ivanovih primanja od Dubrovčana 48 dukata:

“Procurator illustris domini Johannis Cosaze quondam domini Vlatchi ducis sancti Saue, videlicet, ser Bernardinus de Thedaldo Vincen-
tinus, ut de procura fecit constare publico instrumento procurationis confecto Venetiis in millesimo quingessimo decimo octauo, indictione sexta, die sabbati quarto mensis septembris, manu Aloysii Georgii quondam domini Joannis cuius Venetiarum publici imperiali et Venetiarum auctoritate notarii recommendato per literas patentes ducalis fidem facientes et legalitate dicti notarii secundum morem, a me notario visis et lectis tam dicto procurationis instrumento quam dictis literis legalitatis, dicto procuratorio nomine, confessus fuit habuisse et recepisse et sic re vera, habuit et recepit in presentia et per manus mei notarii a magnifico domino Rectore ciuitatis Ragusii et suo Consilio seu pro eis a dominis thesaurariis et procuratoribus Sancte Marie maioris in thesauraria pro comunitate dicte ciuitatis et de denariis erarii dicte comunitatis ducatos auri quadraginta octo pro solutione prouisionis prefati domini Johannis Cosaza unius anni completi de mense augusti proxime preterito. Pro qua prouisione dictus procurator procuratio nomine reddidit et reddit perpetuo quietam dictam comunitatem et regimen dicte ciuitatis Ragusii. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Carolus de Poza et Pasqualis Primi testis” (2. 10. 1518), Deb. Not. pro Comuni, I, 168v.

59. Matija Pucić, zastupnik hercega Ivana Kosače, sina pokojnog hercega Vlatka, tokom tri godine (1520–1522) podiže na ime Ivanovih dvogodišnjih primanja od Dubrovčana iznos od 96 dukata i četiri dukata od zakupa zemljišta u Konavlima i Osojniku:

“Procurator illustris domini Joannis Cossaze quondam domini Vlatchi ducis sancti Saue, videlicet, ser Matheus Rus. de Poza, ut de procura facit Venetiis constat in Procuris notarie registrata die hesterna, dicto procuratorio nomine, confessus fuit habuisse et recepissee et sic re vera habuit et recepit in presentia mei notarii a magnifico domino Rectore ciuitatis Ragusii et suo Consilio per manus dominorum thesaurariorum Sancte Marie maioris soluentium pro comuni dicte ciuitatis de denariis erarii dicti comunis ducatos auri quadraginta octo pro solutione prouisionis prefati domini Joannis anni completi de presenti mense augusti. Vocans se tacitum et contentum pro dicta prouisione et reddens perpetuo quietum regimen et comune dicte ciuitatis. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Jacobus Christ. de Zamagno et Pasqualis Primi testis” (24. 8. 1520), Deb. Not. pro Comuni, I, 182.

Sa strane: “Die VIII octobris 1521. Ser Matheus Rus. de Poza procurator contrascriptus confessus fuit dicto procuratorio nomine habuisse et recepissee a comuni Ragusii in una pollica bullata ducatorum auri quadraginta octo pro solutione prouisionis contrascripti domini Joannis Cosaze pro anni completi de mense augusti proxime preteriti. Renuntiando”, Isto.

Sa strane: “Die 4 junii 1522. Ser Matheus procurator contrascriptus dicto procuratorio nomine confessus fuit quod habuit et recepit a ser Orsato Nicolini de Sorgo per manus ser Hieronymi Ors. de Crieua ducatos auri quattuor pro affictu unius anni terrarum Canalis et de Ossanich pro parte spectante suprascripto domino Johanni. Renuntiando”, Isto.

60. Spisak dubrovačkih pobunjenika iz vremena sukoba Dubrovčana i hercega Stjepana Vukčića Kosače (spisak kneza Slanog, Pavla Pucića), te spisak onih koji nisu prisustvovali najavljenom sastajanju (zboru) u Konavlima (spisak kneza Konavala, Petra Prokulića) (prije 25. 2. 1452):

“Isti fuerunt rebelles quia in guerra nouiter habita cum chercech Stiepano iuerunt ad standum cum familiis in partibus dicti chercech et ad seruiendum sibi.

Et primo isti quos misit comes Slani ser Paulus de Poza scriptos et annotatos in uno foleo: [navedeni u dva niza a njihovo porijeklo dato je sa strane stubaca]

Imotiza: Radaç Sladoeuich, Radasin et Çuietcho Couacichi;

Topolo: Vidossau Bosigchouichi, Radouan Calimanich, Bratouin suo fiol, Radossau Clapcich,

Iucho Miglageuich, Radochna Radulich, Radossau Ratchouich, Rucichi case tre, Vladnichi fratelli 3;

Stuppa: Ratcho Strinouich;

Osglie: Bilut Bogosalich, Nadichna Crancich, Radossau Cudilinouich, Milorad, Petcho Codanouich, Radoie Goioieuch;

Visozani: Raduleta Copilouich, Ciuitan Radosalich;

Tocronicho: Vlatcho Braichouich, Milobrat Voçchouich, Radiuoi Radognich, Iuan Miodrugouich;

Zipichuie: Radogna Bogdanich, Rachoie Bogdanich, Mileta Radoichouich, Miobrat Raichouich, Çuietcho Raichouich, Deyan Pribinich;

Podgora: Radossau Milichouich;

Mrauigniza: Radossau Dabisiuouich;

Podmoçi: Ratcho Iuanouich, Vlatcho Radosalich, Vochmier Radosalich;

Ternouiza: Budeç Velich, Radouan Radosalich, Bosidar Radosalich.

Et molti altri sono andati li quali se trouerano per tempo. [195]

Infrascripti sunt illi qui noluerunt venire in termino 4^{orum} dierum statuto et limitato in Canali ad sborum factum quoniam fuit intratum ad accipiendum tenutam contrate Canalis secundum quod scripsit comes Canalis ser Petrus de Proculo ut apparet per suam litteram hic affixam.

Quorum nomina sunt ista et habentur pro rebelibus: [navedeni u jednom stupcu]

Goisau, Dmitar, Vucossau} Bogoeuichi de Duba,

Radiuoi Gabrielouich,

Ratcho et Bogdan suo fioli,

Giuras Gabrielouich Bosidarouich,

Vuchaç Bogosalich,

Gliubissa Vuchcich,

Radouan Branisalich,

Vlatcho Radouanich de Giurinichi,

Nichoç Deschouich,

Sancho Deschouich,

Rayan Giurinich,

Vuxa Sladanouich,

Radaç Corinich,

Badagn Popadiich,

Ratcho Bagneuich,

Iuan Dobroeuch [195v]” (nedatirano, prije 25. 2. 1452), Deb. Not. pro Comuni, I, 195-195v.

Prekrižen Radaç Corinich, a sa strane dopisano: “Die XXV februarii 1452. In Consilio rogatorum contrascriptus Radaç fuit liberatus et absolutus ab infidelitate et ideo depennatus”, Isto.

Prekriženi Badagn Popadiich i Ratcho Bagneuich, a sa strane dopisano: “Fuerunt suspensi”, Isto.

61. Nedatiran zapis na posljednjoj foliji koji govori o vremenu depoziranja dva uloga na dobit vojvode Sandalja (Hranića):

“Deposita ducatorum XIIM voiuode Sandali
in Diuersis notarie
unum in 1426 die 4 februari
aliud in 1431 die V februari” (nedatirano), Deb. Not. pro Comuni, I, 196.

62. Zastupnici Helene, snahe pokojnog Balše Hercegovića, njenog sina Nikole i njenih nećaka, podižu dvogodišnja primanja od Dubrovčana u iznosu od 96 dukata:

“Procuratores illustris domine Helene nurus olim domini Balse Cherezgouich et domini Nicolai filii prefate domine Helene nepotis et heredis prefati quondam domini Petri Balse, videlicet, Antonius Antachouich et Michael Sechianin, ut de procura constare, fecerunt literis patentibus Capituli ecclesie Zagrabiensis sub dierum feria sexta infra octauas Sacratissimi corporis Christi, anno domini millesimo quingesimo vigesimo quinto a me notario visis et lectis, dicto procuratorio nomine, confessi fuerunt habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore ciuitatis Ragusii ser Nicolino Jo. de Gondola et a suo Consilio soluentibus pro regimine et comunitate dicte ciuitatis per manus dominis thesaurariorum Ecclesie sancte Marie maioris dicte ciuitatis Ragusii manualiter et in pecunia numerata ducato[s] auri nonaginta sex venetos et hungaros boni auri et iusti ponderis pro solutione et satisfactione prouisionis prefati quondam domini Petri Balse annorum duorum finiturosum de mense augusti proxime futuros presentis anni de 1525. Vocantes se, se dicto procuratorio nomine tacitos et contentos pro dicta prouisione dictorum duorum annorum et pro ea liberantes et absoluentes dictum regimen seu dictam comunitatem dicte ciuitatis Ragusii per omnem viam liberatoriam et absolutoriam. Renuntiando. Hec autem carta etc. Iudex et testis ut supra” (12. 7. 1525), Deb. Not. pro Comuni, II, 21v.

63. Zastupnik Helene Jakšić, udovice pokojnog hercega Matije i njenog sina Nikole, podiže trogodišnja primanja od Dubrovčana u iznosu od 144 dukata i 12 dukata od zakupa:

“Procurator generose et illustris domine Helene Iachxiich de Lak relicte quondam illustrisimi et magnifici domini domino Mathie ducis sancti Sabe et illustrisimi domini Nicolai filii eiusdem ex prefato quondam domino Mathia ducis progeniti, videlicet, Gregorius Varicich de Slouigne familiaris ipsorum dominorum constituentium de cuius procura ad exigendum et euictandum facta per Capitulum Zagabriensis in oportuna forma constare fecit et fuit registrata in Procuris notarie nostre 1528, die primo presentis mensis ad quam habeatur relatio, dicto procuratorio nomine contentus et confessus fuit se habuisse et recepisse a magnificis dominis thesaurariis Sancte Marie maioris dicte ciuitatis Rhagusii, soluentibus pro magnifico ac exelenti regimine et comunitate dicte ciuitatis de denariis erarii dicte comunitatis ducatos auri centum quadraginta quattuor de auro et in auro boni auri et iusti ponderis pro solutione et satisfactione prouisionis suprascriptorum domine Helene et domini Nicolai heredum, dictis nominibus prefati quondam domini Petri Balse pro annis tribus finituris de mense augusti proxime futuri. Vocans dictus procurator et dicto procuratorio nomine se tacitum et contentum pro dicta prouisione et reddens perpetuo quietum dictum regimen et comunitatem dicte ciuitatis Rhagusii pro dicta prouisione pro toto tempore preterito et futuro usque ad dictum mensem augusti proxime futurum. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra.

Item confessus fuit habuisse et recepisse in dicto nomine procuratorio a ser Orsato Nicolini de Sorgo ducatos auri in totum duodecim pro solita prouisione que per eum soluitur annuatim predictis eius principibus. Renuntiando” (3. 7. 1528), Deb. Not. pro Comuni, II, 42.

64. Monah Gabriel, zastupnik Jerine, udovice hercega Matije i njenog sina Nikole, podiže osmogodišnja primanja za svoje gospodare u iznosu od 384 dukata:

“Venerabilis Gabriel monachus sancti Sabae tamquam procurator et procuratio nomine illustre domine Jerine relictæ quondam domini Mathei ducis sancti Sabae et dominus Nicolae eius filii prout de eorum mandato apparet in Procuris notarie de 1545, die XX mensis presentis, ibi registrato a carta 97, sponte dictis nominibus contentus et confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore et Consilio ciuitatis Rhagusii per manus dominorum thesaurariorum ducatos auri trecentos octuaginta quattuor qui sunt subsidio annorum octo qui decursi sunt de mense augusto proxime preterito quod dictum nominium annuatim dare solet secundum consuetum prefatis domine Jerine et domini Nicolao. Renuntiando” (27. 2. 1545), Deb. Not. pro Comuni, III, 18.

65. Zastupnik Neofite, udovice Ivana Kosače i njenog sina Vlatka, podiže od Dubrovčana četvorogodišnja primanja u iznosu od 640 perpera i u iznosu od 200 dukata:

“Dominus Vincentius de Crema tamquam procurator et procuratio nomine illustris domine Neophitam relictam quondam domini Joannes Cosacio et domini Vlatchi eius filii ut de procura constat in Libro procurationum notarie de anno presenti a [prazan prostor], sponte contentus et confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore et Consilio ciuitatis Ragusii per manus dominorum thesaurariorum iperperos sexcentum quattaginta pro prouisione quattuor annorum qui sunt decursi sub die III° mensis augusti nuper preteriti ad rationem iperperorum centum sexaginta quolibet anno. Et de pluri confessus fuit habuisse ducatos auri ducentum pro prouisione quattuor annorum proxime futurum qui finent sub die III° mensis augusti anni 1548. Qui solutio quattuor annorum proxime futurum sibi facta fuit virtute petitionis facte a dictis domine Neophite et domino Vlatcho cum suis literis dominio Rhagusii redditus pro eundem domini Vincentium procuratorem. Renuntiando” (27. 2. 1545), Deb. Not. pro Comuni, III, 18v.

66. Vlatko Kosača u ime majke Neofite i braće pozajmljuje od Dubrovnika 500 dukata na ime godišnjih primanja u iznosu od 48 dukata do izmirenja duga u potpunosti:

“Cum sit quod magnificus et illustris dominus Wlaticus Cossazo requisierit magnificis dominos Rectorem et Consilium ciuitatis Rhagusii ut ratione singularis et antiquam amicitiam que inter illum progenitores et dominium Rhagusinum semper intercessit vellint eum cum aliquo pecuniarum mutuo quo suis indegensis prouidere possit accommodare illis offerens beneficium donationis ducatorum quadraginta octo quos dictum dominus quotannis sibi et eius fratribus soluit redire et renunciare donech mutuum quia prefati dominus Rector et Consilium sibi facient fuerit integre solutum et satisfactum et quoniam prefati domini Rector et Consilium quarum animus est amicos semper conseruare cupiunt prouiribus suis petitioni prefati illustris domini Wlatici satisfacere sibique rem gratam facere propterea dicti domini in excutionem partis capte in magnifico Consilio rogatorum sub die XXIX nouembris nuper decursi a carta 218 obtulerunt prefato illustri domino Wlatico mutuare ducatos auri in auro sargus quingentos pro quibus debeat ipsis dominis assignare et sic ex nunc dictus dominus Wlaticus assignat prefatis magnificis domino Rectore et Consilio beneficium dictorum ducatorum quadraginta octo qui sibi et fratribus suis annuatim soluuntur a comuni Rhagusii. Ita quod ipsi domini Rector et Consilium debeant in manibus suis retinere dictum beneficium ducatorum 48 donech et usque fuerit compensata solutio mutui dictorum ducatorum quingentorum. Et insuper qui idem illustri dominus Wlaticus teneatur et obligatus sit et sic promittit a et se obligat illico qui se receperit in ciuitatem Venetiarum procurare et effectuali facere qui illustris dominus Stephanus et Ferrandus fratres sui absentes cum eorum juroribus quatenus opus sit ratificabunt et comprobabunt hanc presentem renunciationem du- [49v] -catorum auri 48 factam per dictum illustrem dominum Wlaticum comuni Rhagusii donech mutuum dictorum ducatorum

quingentorum fuerit integre solutum et restitutum. Et casu quo prefati illustri domini Stephanus et Ferrandus non approbarint et ratificarint hoc presens instrumentum quod dictus illustris dominus Wlaticus teneatur et obligatus sit et sic ipse super se et omnia sua bona presentia et futura se obligat manufenere et defendere comune Rhagusii ab omni molestia que sibi infini possit per dictis dominos Stephanum et Ferrandum et ipsum comune indemnem conseruare et pro maiori cautela prefatorum domini Rectoris et Consilii ser Paulus de Venetiis tamquam procurator illustre domine Neophitam uxoris relicte quondam magnifici et illustri domini Jo. Cossazo de cuius procura apparet per unum publicum instrumentum Venetiis celebratum per egregium virum dominum bonum Deo Marinum et registratum in Libro procurationum notarie anni presentis a carta 72 sponte consensit, renunciatione dicti beneficis sic ut supra factis prefatis domino Rectore et Consilio. Promittens qui ipsa aut alii pro ea sub hipoteca et obligatione omnium bonorum suorum nunquam venerit contra formam presentis instrumenti quod in omnibus suis partibus ratificat approbat et confirmat. Et insuper dictus ser Paulus procurator agens quo supra nomine promittit qui dicti ilustris domini Stephanus et Ferrandus ratificabunt hec presens instrumentum, illico qui ipsis fuerit presentari et contra illius formam nunquam venerit per se aut alium interpositam personam sub hipoteca et obligatione omnem bonorum suorum. Renuntiando. Iudex ser Bernardus Bincula [50]” (12. 12. 1545), Deb. Not. pro Comuni, III, 49v-50.

Ispod: “Die XIII decembris 1548. Illustris dominus Vlaticus Cossazo suprascriptus sponte contentus et confessus fuit habuisse et recepisce a suprascriptis magnifico domino Rectore et Consilio ducatos auri quingentos ad computum beneficis ducatorum qua- [50v] -draginta octo que sibi annuatim soluuntur a comuni Rhagusii et sunt pro solutione decem annorum qui finient de anni 1558. In quibus computarum ducati viginti octo ad computum anni 1559 sub die III° augusti quo finisuri complebunt dicti ducati quingenti sibi mutuati. In quibus ducatos 500 similiter computantur ducati octo de computu ultimi imprestiti sibi facti

ut apparet per apolitiam hodie factam. Renuntiando [50v], Isto, 50-50v.

Sa strane: “Die III° octobris 1551. Illustris dominus Wlaticus Cosacius agens ad infrascripta tam suo proprio nomine quam tamquam procurator illustre domine Neophite matris sue et illusstris dominis Ferandi fratris sui habens ad infrascripta plenum et sufficiens mandatum pro exegendo a magnifici dominio Racusino per sumam ducatorum quadraginta octo tam decursam quam cuimidam futuro tempore ut de fide mandato constat per unum publicum instrumentum celebratum Venetiis per egregium virum dominum Josephum Cigrignium filium domini Baptistis notarii ciuis Veneti sub die 29 mensis januarii anni presentis visum et lectum a notario presentis instrumenti sponte ad interrogationem magnifici dominis Rectoris ser Francisci Mar. de Caboga et sui Consilii contentus et confessus fuit habuisse et recepisce a dicto magnifico domino Rectore et Consilio ducatos auri quinquaginta ad computum pensionis predictam dictorum ducatorum auri quadraginta octo qui sibi annuatim soluiatur. Pro quibus obligat dictum beneficium modo et forma obligauit illud in contra suprascripto instrumento pro ducatis in eo expressis et nominatis. Quos ducatos quinquaginta prefatus dominus Rector et Consilium soluerunt prefato illustri domino Wlatico virtute partis capte in Consilio rogatorum sub die hesterno a carta 132. Renuntiando. Hec autem cartha etc. Iudex ser Marinus Mart. de Goze et Nicolaus Primi testis”, Isto, 49v.

67. Monah Gabriel, zastupnik hercega Nikole, podiže sedmogodišnja primanja za svog gospodara u iznosu od 336 dukata i od zakupa posjeda 36 dukata:

“Venerabilis don Gabriel monacus sancti Sabe tamquam procurator magnifici et illustri domini Nicolai cherzegh domini sancti Sabe ut de procura apparet in Procuris notarie 1549, die XIX januarii vise et lecte a notario presentis instrumenti, sponte contentus et confessus fuit habuisse et recepisce a magnifico domino Rectore ser Marino Luc. de Sorgo et suo Consilio per manus dominorum thesaurariorum ducatos

auri centum nonaginta duos pro integra solutione beneficii annorum quatuor incipiendo ab anno 1544 sub die III augusti usque ad annum 1548 de mense augusto pro quo annuatum sibi soluunt ducatos auri quattraginta octo.

Item confessus fuit habuisse et recepisse a dictis dominis ducatos auri centum quadraginta quattuor pro integra solutione beneficii annorum trium qui complebunt de mense augusto anni 1551, quos dictus dominus Nicolaus per eius literis petiit sibi solui pro necessitate sororis sui nuper despensate. Item dictus dominus Gabriel procurator sponte contentus et confessus fuit habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore et Consilio ducatos auri triginta [50v] sex quos ipsi soluerunt pro computu domine Annizam relicte quondam ser Orsati Nicol. de Sorgo et sunt pro saldo omnium pecuniarum quos illustris dominus Nicolaus principalis suus ab ea debebat hic usque ad presentem diem. Renuntiando [51]" (5. 2. 1549), Deb. Not. pro Comuni, III, 50v-51.

68. Pejo Smederovac kao zastupnik hercega Nikole podiže četvorogodišnja primanja u iznosu od 192 dukata:

"Peius Smederouaz tamquam procurator et procuratorio nomine illustri domini Nicolai cherezghi habens ad infrascripta per agensa sponte mandatum sicut apparet per literas patentes serenissimi reginae Hungariorum domine Isabellee imunitas suo regio sigillo datas in ciuitate Colosuar sub die XXVI mensis februarii nuper decursi et registratas in Libro procurationum notariae Racusii sub die XXV mensis presentis a charta 236 ad quas habeatur relatio, sponte contentus et confessus fuit se habuisse et recepisse a magnifico domino Rectore ser Luca Mich. de Bona et suo Consilio ducatos auri in auri boni et iusti ponderis centum nonaginta duos pro integra solutione subsidii sibi dare soliti et sunt pro quattuor annis completuris de mense augusto proxime futuro, pro quo tempore quattuor annorum supradictorum fuerit dictorum [135v] dominiis finem, remissionem, quietationem, generalem et generalisimam ac pactum perpetuum de ulterius quicquam non petendo. Renuntiando.

Hec autem charta etc. Judex ser Joannis Mar. de Gondola ac Nicolaus Primi testis [136]” (25. 5. 1558), Deb. Not. pro Comuni, III, 135v-136.

69. Lazar Kaluđerović zastupnik Grgura, Stjepana i Pavla, sinova i nasljednika hercega Nikole, prima od Dubrovčana četvorogodišnje prihode u iznosu od 192 dukata:

“Lazarus Calogerouich agens ad infrascripta tamquam procurator et procuratorio nomine illustri domini Nicolai ducis sancti Sabae filii et haeredis illustri quondam domini Mathei ducis et quondam domini Nicolao tenet authoritatem recipiendi solitum subsidium quod annuatim sibi soluitur ac de tali libertate constat per literas dicti domini Nicolai datas in Colosmonoster sub die tertia mensis martis nuper decursi munitas suo maiori sigillo impresso in cera rubea et registratas in Libro procurationum notariae 1562 die XV maii a charta 135 ad quas habeatur relatio sponte contentus et confessus fuit se habuisse et recepissee a magnifico domino Rectore ser Paulo Jun. de Gradis et suo consilio soluentibus per manus dominorum thesaurariorum ducatos auri in auri boni et justis ponderis centum nonaginta duos pro integra solutione subsidii sibi dare soliti et sunt pro quattuor annis completis de mense augusto proximo futuro. Pro quo tempore quattuor annorum dictus Lazarus fecit et facit presentis dominis Rectore et consilio finem, remissionem, quietationem, generalem et generalissimam ac pactum perpetuum de ulterius quicquam non petendo. Renuntiando. Hec autem charta etc. Judex ser Hieronimus domini Jun. de Gradis et Nicolaus Primi testis” (15. 5. 1562), Deb. Not. pro Comuni, III, 172.

70. Lazar Kaluđerović, zastupnik Grgura, Stjepana i Pavla, sinova i nasljednika hercega Nikole, prima od Dubrovčana četvorogodišnje prihode u iznosu od 192 dukata:

“Lazarus Calugherouich agens ad infrascripta tanquam procurator et procuratorio nomine illustris dominorum Georgii, Stephani et Pauli filiorum et haeredum quondam illustri domini Nicolai ducii sancti

Sabae a quibus haeredibus tenet auctoritate recipiendi solitum subsidium quod annuatim sibi soluitur, ut de tali libertate constat per literas dictorum dominorum haeredum directas illustrissimo domini Rectore et consiliariis, datas die 18 juniii 1566 in Maldouia et munitas eorum maiori sigillo impresso in cera rubea, quae literae remanserunt apud dominorum thesaurarorum, sponte dictus Lazarus confessus est habuisse et acceperisse de dicto illustrissimo domino Rectore ser Georgio Pasq. de Sargo et suo Consilio soluentibus per manus dominorum thesaurariorum ducatos auri in auro boni auri et iusti ponderis centum nonaginta duos pro integra solutione subsidii sibi dati, soliti et satisfati pro quatuor annis completi die 3 augusti proxime preteriti. Pro quo tempore quatuor annorum dictus Lazarus fecit ac facit praescriptis dominorum Rectore et Consilio finem, remissionem, quietationem, generalem et generalissimam ac pactum perpetuum de ulterius quicquam non petendo. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex ser Franciscus Sar. de Gondola et Nicolaus Primi testis” (21. 8. 1566), Deb. Not. pro Comuni, IV, 3.

71. Pavle Radovanović iz Dubljana u Popovu zadužuje se na 100 talara žita kod dubrovačkog vlastelina Lucijana Bunića i njegovih kompanjona, dubrovačkih službenika, zaduženih za kupovinu žita:

“Ego Paulus Radouanouich de Popouo ex casali Dubgliani confiteor quod habui et recepi a ser Luciano Hieronymi de Bona et sociis officialibus creatis et deputatis super emptione frumenti et bladarum pro comunis computu ex terra firma tallaros centum pro quibus me obligo infra mensem unum proxime futurum dare et consignare in Slano dictis dominis officialibus tot frumenta bona ad rationem grossorum undecim cum dimidio pro quolibet cuppello ragusino. Et si in dicto termino dicta frumenta dictis dominis officialibus omnino non dederam et consignauero quod idem dominos officiales possint in locis alienis totidem alia frumenta emere ab aliis expensis meis eo praecio ac eo modo prout eis melius videbitur et placebit quia sic conuenimus concorditer et pacti sumus. Renuntiando. Et ego Junius Vincentii de Polla sponte me cum

omnibus mei bonis fideiussorem constituo pro parte dicti pecuniis per dictum Paulum acceptis et pro obseruatione proemissorum. Renuntiendo” (29. 10. 1569), Deb. Not. pro Comuni, IV, 27v. Prekriženo.

Sa strane: “Die XX augusti 1521. Cassum fuit contrascriptum instrumentum de voluntate ser Vincentini Francisco de Caboga et sociorum officialium contrascriptorum eo quod dictus ser Hieronymus retulit se fuisse integre solutos de eo et satisfactus”, Isto.

72. Stjepan Karansebeša kao zastupnik Grgura, Stjepana i Pavla, sinova hercega Nikole, podiže u njihovo ime sedmogodišnja primanja od Dubrovčana u iznosu od 333,3 dukata:

“Stiepan Karansebessiensis agens ad infrascripta tanquam procurator et procuratorio nomine illustris dominorum Georgii, Stephani et Pauli filiorum et haeredum quondam illustris domini Nicolai ducis sancti Sabe a quibus haeredibus tenet auctoritatem recipiendi solitum subsidium quod annuatim eis soluitur. De qua auctoritatem constat per eorum literas datas in oppido Thorda die VII mensis mai 1573 solito eorum sigillo in cera rubea munitas directas illustris domino Rectori magnifici et eius Consilio, quam literam remanserunt apud dominos thesariariorum Sanctam Mariam, sponte et omni meliori modo procuratorio nomine contentus et confessus est se habuisse et recepisse a dicto illustrissimo domino Rectore ser Joanne Sim. de Bona et suo Consilio soluentibus per manus dictorum dominos thesaurorios ducatos scuti in auro trecen- [61] -tum septuaginta tres et unum tertium alterius scuti boni et iusti ponderis, pro integra solutione subsidii dictis fratribus clari soliti et sunt pro septem anni elapsi die 3 augusti proxime preteriti. Pro quibus scuti 373 $\frac{1}{3}$ partis Stiepan procurator et pro dicto tempore annorum septem ut supra elapsorum fecit prefato illustrissimo domino Rectore et suo Consilio finem, remissionem et generalem ac generalissimam quietationem cum pacto expresso de nil amplius propterea petendo. Renuntiando. Iudex ser Bernardus Gabr. de Cerua et Blasius Vodopia ac Hieronymus Tr. de Primo cancelarii testes [61v]” (11. 9. 1573), Deb. Not. pro Comuni, IV, 61-61v.

Summary

Sources for the history of medieval Bosnia: *Debita notariae pro comuni I-IV*, 1449-1573 (part two)

Through the selected documentation of the series *Debita Notariae pro Comuni*, which begins in 1449, we can track the financial transactions of the Dubrovnik municipality with Bosnian rulers, nobility, and other individuals from the territory that belonged to the medieval Bosnian state during its existence and after its fall under Ottoman rule in 1463. The nature of the provided information confirms the close economic ties that Bosnian rulers and nobles had with the Republic of Dubrovnik. These ties outlasted the Bosnian state in a symbolic sense through the descendants of noble families of the Bosnian Kingdom. The systematic organization of the provided data makes it easier to use, understand, and ensures clarity. Therefore, when considering the study of medieval Bosnian history, it's genuinely unfortunate that all this information wasn't consistently documented, thus necessitating supplementation with data from other archival series. Nonetheless, transcripts of original material from the *Debita Notariae pro Comuni* series represent yet another indicator of the value and importance of the Dubrovnik State Archives for studying the history of medieval Bosnia. In this regard, efforts should be made to transcribe and publish the remaining archival series as soon as possible, especially those related to decisions of the political bodies of the Dubrovnik commune. Archival records, due to the material they are written on, even under the conditions provided by modern archives, progressively deteriorate in quality with continuous use. Over time, ink fades, making reading difficult, and due to various circumstances, some documents are damaged or lost. This underscores the greater importance of publishing archival material, thereby preserving and making it accessible to a wider scientific community.

PRIKAZI

Enes Dedić, *Izvori za historiju Bosne i Hercegovine. Ispisi arhivske građe iz serije Acta Consilii Maioris Državnog arhiva u Dubrovniku (1415–1497)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Dokumenti, Knjiga 5, 2023, 468 str.

Objavljivanje građe za historiju Bosne i Hercegovine predstavlja značajan doprinos razvoju historiografije, ali i opstojnosti, samobitnosti i aktualnom kulturološkom boljitku moderne Bosne i Hercegovine. Istovremeno ovakav profil produkcije, na opće iznenađenje s obzirom na mjesto i ulogu, u savremenom trenutku nije zahvalan angažman jer ima malobrojnu, ograničenu i uglavnom uskostručnu publiku. Podrška koju takvim naporima pruža Institut za historiju u Sarajevu izraz je zrelosti naučne i kulturološke institucije koja prepoznaje temeljne vrijednosti identiteta savremene države, njeguje historiju kao izvorno utemeljenu nauku i potpomaže razvoj struke.

Navedeni naponi institucije i dr. Enesa Dedića (dalje: autor) u startu su vrijedni svake pohvale. Riječ je o građi na čijem je iščitavanju više generacija odlazilo u Dubrovnik i zadovoljavalo se njenim korištenjem za svoje teme na način da je svako

uvijek iznova listao iste stranice i ograničavao domet svoga istraživanja, iako u različitim temama ipak – istraživanjem već istraživanog. Čarobni krug ponavljanja istih radnji, barem u dijelu sagledavanja odluka dubrovačkog Velikog vijeća, sada se prekida. Sada to mladi istraživač može da čini kod kuće, u kabinetu, štedeći vrijeme i finansije koje može usmjeravati prema novim pretragama i time očekivano doprinijeti više od postojećih generacija.

Dosadašnji naponi na objavljivanju transkribiranih odluka dubrovačkih vijeća iz Državnog arhiva u Dubrovniku došla su s pokazateljima do 1397. godine i pitanje je kada će njihovo objavljivanje u tom obliku biti nastavljeno. To je djelatnost koja se odvija izvan okvira i dometa nauke u Bosni i Hercegovini, a vode je institucije kojima prioritet nije naučni postulat Bosne i Hercegovine. Iz naše perspektive objavljivanje jednog kompletnog sveska bila bi kap

u vremenu i prostoru koji rast moderne nauke ne bi ni uočio. U međuvremenu svaki pokušaj da se iz građe nastale poslije 1397. godine izdvoje informacije vezane za historiju srednjovjekovne Bosne imaju opravdanja jer ih pravovremeno prezentiraju stručnoj javnosti na korištenje. Skupa istraživanja pred kojima su stajale i pred kojima stoje generacije treba preusmjeriti na dopunjavanje objavljenog umjesto na ponavljanje početnih istraživanja koja razočaravajuće sljeduju svakoj novoj generaciji istraživača. U tom pravcu autorova nastojanja predstavljaju dobro polazište i uporište za bržu orijentaciju stručnih radnika u njihovom daljnjem istraživačkom radu.

Peta knjiga izvorne građe koja obogaćuje serijal *Dokumenti* izdavačke djelatnosti Instituta za historiju sadrži ispise 16 svezaka serije *Consilium Maius* (Veliko vijeće) Državnog arhiva u Dubrovniku iz perioda 1415–1498. godine s oko 1.450 dokumenata. U sistemu dubrovačke državne uprave Veliko vijeće predstavljalo je skupštinu punoljetnog plemstva s djelokrugom poslova koji su podrazumijevali vrhovno zakonodavno odlučivanje o zakonima, upravi i javnim službama. Izvorište

je vlasti koju razvojem dubrovačke države potpomažu i preuzimanjem nadležnosti upotpunjavaju druga tijela, prije svega Malo vijeće i Vijeće umoljenih, koji su uz kneza operacionalizirali i konkretizirali opću skupštinsku volju plemstva i predstavljali njihovu produženu ruku, riječ, vladu i izvršnu vlast.

Djelokrug Velikog vijeća u XV stoljeću utjecao je na izbor informacija koje se prate u ovom izdanju. Autor je za početak ispisa izabrao 1415. godinu, od kada je započelo zasebno evidentiranje odluka pojedinih vijeća, dok je za krajnju tačku odredio 1498. godinu, kada završava posljednji svezak iz XV stoljeća. Izdvojene su uočene informacije koje se odnose na historiju srednjovjekovne Bosne te Bosne i Hercegovine u datom vremenskom okviru. U pitanju je širi spektar državnih i političkih pitanja kanaliziranih diplomatskim kretanjima između Dubrovnika i subjekata u Bosni, bosanskih vladara i velmoža. U tom smislu su iscrpni opisi priprema dubrovačkih poslanika za odlazak u Bosnu, kao i dolazaka bosanskih izaslanstava u Dubrovnik. S obzirom na prirodu odnosa između Bosne i Dubrovnika učestalija su privredna pitanja, ali i različite dozvole

za kretanje ili sklanjanje stanovništva, imovinska pitanja bosanskih podanika u Dubrovniku te druga pitanja u kojima se spominju akteri i toponimi iz Bosne.

Vizura dubrovačkih vijeća donosi vrijedne fragmente znanja o Bosni, a izdvojena na ovom mjestu ista postaju dostupnija, pravovremenija i operativnija pred zainteresiranom stručnom javnosti. Pored općih vrijednosti koje se nalaze u ponudi građe za historiju srednjovjekovne Bosne posebna karakteristika ukupne prezentacije njegova je definicija. Naime, osim značaja arhivskog materijala kojeg sadrži i čije će objavljivanje uveliko olakšati istraživanje budućim naučnicima, prezentirani ispisi ujedno predstavljaju i traganje za najpovoljnijim egdotičkim rješenjima za njihovo objavljivanje.

Specifičan oblik fizičke prezentacije građe u očuvanim dokumentima kao i njihova fragmentiranost zahtijevaju pomno planiranje pri objavljivanju. Autor je kroz nekoliko svojevrstih pilot-radova prezentirao građu dubrovačkih vijeća (pristupima o Visokom –Podvisokom, Blagaju, Despotovini i Osmanlijama), u kojima se uspješno predstavio kao njihov dobar poznavalac. Međutim,

stručna reakcija još uvijek nije apsorbirala pojavnu demonstraciju i efekat novoobjavljenih ispisa građe, niti je stigla da reagira na ponuđena egdotička rješenja. Na ovom mjestu, kao svojevršno finale, autorov pristup do sad je njegova najuspješnija izvedba. Sve odluke grupisane su u formama kojima su događanja zajednička, pa su uočljivije, a svaka odluka, ili više odluka o istoj problematici, prošla je s registom koji dodatno ubrzava pristup i osvježava uvid u prezentiranu dokumentaciju. Pratećim registrima omogućeno je sistematično sagledavanje spominjanih imena i topografskih pojmova.

Objavljenoj dokumentaciji obično je potrebno duže vrijeme da zaživi u novim istraživanjima. Razlozi su različiti, ali se ponajviše svode na ovisnost istraživača o ranijim literarnim rješenjima, koja su za podlogu imala istu ili srodnu građu. Zbog toga se provjera literature kroz prizmu novoobjavljenih izvora najčešće događa postepeno kroz rad narednih generacija istraživača.

U ovom izdanju predstavljeno je oko 1.450 odluka i uredaba među kojima će se zasigurno naći one koje će vrlo brzo osvježiti, osporiti ili potvrditi postojeće spoznaje. Jedan

takav primjer je odluka koja govori o sudbini posljednjih Pavlovića. Naime, osmanski prodor 1463. godine po mnogima je značio kraj moćne porodice Pavlovića, uključujući vojvodu Petra i njegovog brata kneza Nikolu, koje je, zajedno s bosanskim kraljem Stjepanom Tomaševićem, sultan Mehmed II tada pogubio. Dijelu literature odgovarajućim se čini da je jedan od braće Pavlovića preživio, ili da je možda neko iz loze Pavlovića preživio, mada za takvu postavku još nema ponuđenih adekvatnih dokaza u izvorima. U prilog stradavanju Pavlovića ide odluka Velikog vijeća iz autorovih ispisa od 28. maja 1468, pet godina nakon osmanskog prodora i pokoravanja Bosne, koja govori o dubrovačkoj prodaji zemljišta u Konavlima koje je bilo u vlasništvu pokojnih vojvode Petra i njegovog brata kneza Nikole Pavlovića. Pored izrijekom datog navoda da braća više nisu među živima (*que fuerunt olim voiuode Pethari Paulouich et comitis Nicole eius fratris*, 430 strana) ova odluka značajna je jer pokazuje da pored dvojice braće nije bilo niti drugih srodnika s pravom vlasništva, zbog čega se njihova zemlja daje na prodaju. Općepoznato je da se imovina drugih živućih loza bosanskog porijekla, primjerice Ko-

sača, održavala među nasljednicima kroz više generacija poslije osmanskog osvajanja Bosanskog Kraljevstva. Ovim dokumentom još jednom se zatvaraju vrata spekulacijama o preživljavanju loze velmoža Pavlovića i potvrđuje brutalna odmazda i obračun osvajača prema bosanskim velmožama. Poput ovog primjera, istraživači će među ispisima pronaći niz drugih interesantnih informacija kojima će se dodatno potencirati njihov interes za postojeća, ali i za nova tematska zanimanja.

Okviri pristupa ispisa izvora za historiju srednjovjekovne Bosne dr. Enesa Dedića podrazumijevaju kretanja prema podacima iz Malog vijeća i Vijeća umoljenih. Produkti tih dubrovačkih plemićkih tijela predstavljaju daleko opsežnije autorske i izdavačke zahvate, što podrazumijeva veći obim rada, ali i, što može veseliti stručnu publiku, još bogatiji fond informacija kojima će se proširiti dostupni polazni momenti u izučavanju historije srednjovjekovne Bosne. Na kraju, aktualna postavka podrazumijeva da se praznina u sagledavanju djelovanja sva tri dubrovačka vijeća u periodu 1397–1415. popuni zasebnim izdajem ispisa građe relevantne za bosansku historiju.

Napor dr. Enesa Dedića i izdavača Instituta za historiju u ovom izdanju predstavljaju respektabilan rezultat, hvale vrijedan i značajan doprinos u obogaćivanju dosad poznatog izvornog korpusa građe za historiju srednjovjekovne bosanske države. Objavljeni dokumenti značajno će skratiti put istraživačima u njihovim tematskim pravcima i omogućiti sa-

dašnjim i budućim generacijama da na temelju ovih podataka budu u prilici da u startu odu korak dalje od nas i traže informaciju više kojom bi dali svoj doprinos u povećavanju znanja i obogaćivanju kulturnog identiteta moderne Bosne i Hercegovine.

Esad Kurtović

Danijel Džino, *Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450–1200: Beyond Myths*, London – New York: Routledge, 2023, 284 str.

Razdoblje kasne antike i ranog srednjeg vijeka, kada su u pitanju srednjovjekovne “zemlje” Bosna i Hum, u velikoj je mjeri “mračno doba”, barem po pitanju izvora i pouzdanosti podataka, što je dovelo do nedovoljne istraženosti i zanimanja naučnika s jedne strane i dosta prostora za krive percepcije i anahrona tumačenja u historiografiji s druge. Ono što jeste obrađeno u historiografiji često je pisano pod utjecajem vladajućih nacionalnih ili ideoloških narativā tumačenja prošlosti. Stoga je pojava studije *Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450-1200: Beyond Myths* historičara i predavača s Odsjeka za

historiju i arheologiju Univerziteta Macquarie u Sydneyu Danijela Džine od velikog značaja za historiografiju o ovoj tematici. Knjiga je izašla u izdanju uglednog izdavača Routledge u okviru serije *Studies in Medieval History and Culture* 2023. godine.

Džino se i u svojim prijašnjim monografijama (iz 2010. i 2021) bavio pitanjima društvenih preobrazbi i nastankom srednjovjekovnih društava na istočnom Jadranu, s najvećim naglaskom na priobalna područja provincije Dalmacije. U ovoj knjizi pak autor prati te procese u dubljem jadranskom zaleđu, u srednjovjekovnim zemljama Humu i Bosni. Njegov

narativ prati jedno duže vremensko razdoblje, od kasne antike, prijelaznog “mračnog doba” i ranog srednjeg vijeka (okvirno godine 450–1200). Podnaslov djela *Beyond Myths* (“Iz(v)a(n) mitova”) odnosi se na bitno obilježje ove monografije u kojoj je autor nastojao prevazići i donekle dekonstruisati prevladavajuće nacionalne i ideološke mitove koji su se ukorijenili u historiografiji kroz XIX i XX stoljeće o ovome razdoblju. Nasuprot tome autor je nastojao da uz moderne teoretske okvire, dostatno korištenje i analizu materijalnih i kritičko ispitivanje pisanih izvora da naučno utemeljena tumačenja i ponudi solidno polazište za buduća istraživanja.

Knjiga je podijeljena na 8 poglavlja, s uvodom i zaključkom. Osim toga naučno korištenje je olakšano popisom fotografija, karata i skraćena i opsežnim indeksom. Prva tri poglavlja su tematska i služe poglavito za kontekstualizaciju teme, kao i za upoznavanje (većinom stranog) čitateljstva s osnovnim podacima i bitnim objašnjenjima ove tematike. Ostalih pet poglavlja su hronološka i sačinjavaju glavni dio ove studije. U uvodnom dijelu predstavljeni su glavni zadaci knjige, uz terminologiju i kratki pregled poglavlja.

U prvom poglavlju *Setting the stage* (str. 8–28) dat je geografski opis Bosne i Huma i njihov opseg kako ga je definisao autor za potrebe ove studije. Uz to, ukratko je predstavljena kasnija historijska evolucija pojmova Bosne i Huma – Hercegovine. S tim u vezi jeste i njihov prikaz kao “osporavanih zemalja” (13–17) kroz prizmu izgradnje nacionalnih pokreta Srba, Hrvata i Bošnjaka i odgovarajućih narativa i mitova koji su utjecali na razumijevanje ovoga razdoblja. Također, autor se osvrnuo na najvažnije materijalne izvore poput nalazišta crkava, nekropola, grobnica i naselja, kao i na pisane, s posebnim osvrtom na *De administrando imperio* (DAI), *Ljetopis popa Dukljanina* (LJPD) i *Historia Veneticorum* Ivana Đakona, obrazlažući osnovne podatke o njima i ističući glavne nedostatke i poteškoće u njihovom korištenju i razumijevanju.

Neka pitanja iz prvog poglavlja autor proširuje u narednom – (*A long overdue*) *essay on historiography and archaeology of late antique and early medieval Hum and Bosnia* (str. 29–56) kroz “esej” o historiografiji i arheologiji o Bosni i Humu od novovjekovnih početaka (Orbini i dr.), kritičke historiografije i početaka arheologije u XIX i XX stoljeću pa sve

do novijih tendencija u “lokalnim historiografijama” u BiH i šire. Arheologija i historiografija odvojeno su razmatrani kroz različite političke tvorevine – austrougarska vladavina, monarhistička i socijalistička Jugoslavija te države nastale raspadom Jugoslavije. Zamijećeni su različiti načini na koje su dominirajući narativi utjecali na oblikovanje slike o ovom periodu.

The Prelude: making of imperial society (str. 57–73) posljednje je “uvodno” poglavlje u kojem autor ističe i prikazuje društvene promjene koje su uslijedile s uključenjem prostora budućega Huma i Bosne u provinciju Dalmaciju i imperijalne okvire Rimskog Carstva. Te su promjene rezultat dugotrajnih procesa i integracije kroz izgradnju saobraćajnica, doseljavanje stranaca i privredne aktivnosti. Naprimjer, premda urbanizacija po rimskim uzusima nije provedena do kraja (osim u Naroni), integracija društva i društvenih elita u rimski imperijalni i provincijalni sistem je vidljiva, s određenim za-kašnjenjem sjevera (buduće Bosne) u odnosu na jug (budući Hum). Autor se osvrće i na promjene koje su uslijedile u kasnoj antici, a na prvom mjestu jeste pojava i raširenost

kršćanstva kao nove vladajuće ideologije i podizanje ranokršćanskih bazilika kao znak moći i ugleda domaćih elitâ. Džino ističe da je Dalmacija u kasnoj antici bila društvo poput ostatka Sredozemlja, koje se mijenjalo, ali nije propadalo.

Ustaljeno shvaćeno razdoblje nadzivanja i propadanja od 450. do 630. godine obrađeno je u poglavlju ‘*Long sixth century* (ca. 450-630.) (str. 74–110), u kojem autor prati promjene nastale nakon sloma zapadnog dijela Rimskog Carstva i u toku Ostrogotske *laissez-faire* (103) uprave i Justinijanove “Obnove carstva”. Materijalni ostaci svjedoče o utvrđenim upravnim mjestima (Debelo Brdo, Ilinjača i dr.) koji su služili izvlačenju i izvozu resursâ, izgradnji crkava, kao privatnih kapela i mjesta ukopa elitâ.

Iako dosta kratko poglavlje, u *The Dark Age interlude* (ca. 630-800) (str. 111–123) obrađen je prijelazni period između preobrazbe kasnoantičkog u ranosrednjovjekovno društvo. S povlačenjem bizantinske vlasti nakon 630-ih godina urušavaju se o njoj ovisne društvene strukture, a iz materijalnih podataka, tj. nedostatka istog, evidentna je depopulacija ovoga prostora. Arheološka nalazišta

pak ne potvrđuju masovno pristizanje i doseljavanje (slavenskih) migranata, osim u nekim izoliranim slučajevima, nasuprot onome što je poprilično ustaljeno u ranijoj historiografiji pod utjecajem *DAI* i nacionalnih narativā.

Kao važna prekretnica, IX stoljeće i promjene koje ono donosi razmatrano je u poglavlju *‘The force awakening’: the ninth century* (124–164). Na promjene su utjecali izvanjski politički događaji, poput nadmetanja između Bizantijskog i Karolinškog (Franačkog) Carstva i širenja zone utjecaja potonjeg. To se posebno odnosi na prostor Huma, gdje se to odrazilo na materijalne ostatke (karolinško oružje, ostruge u ratničkim grobovima). Također, to je vrijeme ubrzanog naseljavanja (nakon sloma Avarske države) Slavena, premda to, po autoru, nisu masovne etnički definisane seobe, već regionalne ili lokalne i često dvosmjerne migracije manjih skupina, koje su se integrirale s domaćim stanovništvom i prijašnjim migrantima.

U slučaju buduće Bosne materijalni ostaci dosta su skromniji i ne svjedoče o većem karolinškom utjecaju, niti o velikom prisustvu novopridošlih doseljenika, što autor

objašnjava mogućim razlikovanjem tih skupina od onih u Humu ili pogrbnim običajima koji ostavljaju malo traga, pa i s mogućnošću ranijih kolonizatorskih pokreta iz Panonije u VII stoljeću. U svakom slučaju, popravke i kontinuirano korištenje crkava (Bilimišće i Breza 1 i 2) svjedoče o postojanju složenijih društvenih struktura i novih političkih snaga, čime su ostvarene pretpostavke za budući razvitak zemlje Bosne.

U posljednja dva poglavlja – *The lords of Hum (900-1200)* (165–192) i *‘Good ol’ days of ban Kulin’: the birth of Bosnia (900-1200)* (193–220) autor je zasebno razmatrao razvitak i društvene promjene koje su dovele do uspostavljanja jasnih političkih zajednica Huma i Bosne u istom vremenskom periodu, od X do XII stoljeća. Za Hum je od velikog značaja politička integracija Huma i Zahumlja, moguće u liku vojvode Mihajla “arhonta Zahumljana”. I pisani izvori i materijalni ostaci svjedoče o složenoj političkoj strukturi koja se očituje od XII stoljeća, ponovo kroz djelovanje i položaj drugog vladara Huma kneza Miroslava. Autorov je zaključak da takvo stanje iz XII stoljeća nije moglo nastati iz ničega, već da je to ishod dužeg i kontinuiranog

razvoja u X i XI stoljeću. Važno je napomenuti da je autor u oba poglavlja posvetio pažnju revalorizaciji i analizi tzv. "Lokrumskih falsifikata", skupini vladarskih isprava koje su dugo smatrane falsifikatima s potpuno netačnim podacima, čime je otvorio vrata za novija tumačenja.

Što se tiče Bosne, saznanja su ponovo dosta manja u odnosu na Hum. Podaci i vijesti iz *DAI* i *LJPD* moraju se uzeti uz veliku dozu opreza, dok su materijalni ostaci oskudni i potječu iz kasnijeg vremena. Uprkos tome autor smatra da je do XI stoljeća Bosna postojala kao politička činjenica, ali uvid u njene vladare i društveni razvoj nije u velikoj mjeri moguć. Njeno područje obuhvatalo je šest županija/župa u dolini rijeke Bosne s knezom na čelu. Posebno je zanimljiv autorov zaključak da je Bosna imala vladare koji su održavali "fluidne" političke veze s drugim državama (savezništva ili podložništvo), dok je lokalna elita imala u rukama lokalnu upravu, što s jedne strane osporava mišljenje da je Bosna bila integralni dio susjednih država (Srbije, Duklje, Hrvatske), ali s druge i o bosanskoj "državnosti" u tome periodu (197).

Kao dvije važne prekretnice u XII stoljeću autor je izdvojio širenje

ugarske zone utjecaja na Bosnu od 1130-ih godina, te smrt bizantijskog cara Manuela Komnena 1180. godine. Širenje ugarske zone vidljivo je, između ostalog, kroz djelovanje bana Borića, kojeg autor smatra ugarskim vazalom, najvjerojatnije postavljenim od ugarskog kralja (o čemu svjedoči njegovo moguće slavonsko, nebosansko porijeklo). Autor se potom posvetio ključnim pitanjima vezanim za vlast i ličnost bana Kulina, poput odnosa prema ugarskom kralju i stanju kršćanstva u Bosni. Posebno se dotiče materijalnih ostataka iz njegovog vremena (ploča iz Biskupića, natpis sudije Gradeše iz Podbrežja) koji govore o ranosrednjovjekovnom bosanskom društvu – predstava bana Kulina kao kršćanskog vladara ratnika, elitne porodice koje vladaju župama i prisustvo dvorjana poput sudije Gradeše. Krajnji je autorov zaključak da Bosna ne odudara u mnogo čemu od ostatka srednjovjekovnih društava u istočnojadranskom zaleđu i u Panonskoj ravnici u XII stoljeću, a da su crkveni problemi više odraz infrastrukturnih nego heterodoksnih prilika.

Knjiga Danijela Džine značajna je iz više razloga. Uprkos poteškoćama s kojima se Džino i drugi istraživači

susreću pri istraživanju ovog razdoblja, poput nedostatka izvora, posebno pisanih, poteškoća u pouzdanom datiranju materijalnih ostataka, nedovoljne i nepotpune arheološke istraženosti i drugih, autor je ponudio svježiju perspektivu i solidnu studiju. Ona je u biti sinteza dosadašnjih istraživanja i ispravljenih ili nijansiranih historiografskih saznanja o prostoru Bosne i Huma u kasnoj antici i istoimenim zemljama u ranom srednjem vijeku. U tom kontekstu ona predstavlja “nedostajuću kariku” koja popunjava prazninu u histori-

ografiji o ovom periodu. Posebno se ističu autorov kritički pristup pisanim izvorima i veće korištenje materijalnih izvora i dostignuća arheologije. Ostaje na budućim istraživačima da dalje prodube ili korigiraju zaključke iznesene u ovoj knjizi, ali je na osnovu svega spomenutog jasno da se radi o kvalitetnom, dobro istraženom i prijemčivo prezentiranom naučnom djelu koje će svakako ostati nezaobilazno u daljnjim razmatranjima ovog nedovoljno rasvijetljenog razdoblja i tematike.

Faris Filipović

Amer Maslo, *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, Sarajevo: JU Historijski arhiv Sarajevo; Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2024, 188 str.

Među različitim arhivskim vreli-
ma pisma predstavljaju vrlo značajnu
građu koja služi za multidisciplinarna
istraživanja važnih tema iz prošlosti.
Iako je epistolografija kao izvor već
zastupljena u nauci, u pismima, ovim
nerijetko zanimljivim prijepiskama,
pronalazimo podatke koje ne otkri-
vaju drugi izvori. Kako su bazirana
uglavnom na neformalnom odnosu

između pošiljaoca i recipijenta, u nji-
ma dolaze do izražaja njihovi stavovi,
emocije, ali se otkrivaju i drugi deta-
lji iz socijalne i kulturne historije, a
često i manje poznate informacije o
znamenitim ličnostima lokalne sre-
dine. Takav je slučaj s *Ličnim fondom*
Hamdije Kreševljakovića, koji se čuva
među ostalim ličnim i porodičnim
fondovima u Historijskom arhivu

Sarajevo, pod signaturom O-HK-219. Ovaj fond važan je za proučavanje života i djela Hamdije Kreševljakovića, jednog od najznačajnijih historičara u prvoj polovini 20. stoljeća, te Muhameda Hadžijahića, koji je po vokaciji bio pravnik, ali su njegove istraživačke preokupacije i bogati naučni opus obuhvatali raznovrsne teme iz opće i kulturne historije, antropologije, jezika, folklora i sl. Upravo na temelju *Ličnog fonda Hamdije Kreševljakovića* nastala je knjiga *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, koju je priredio Amer Maslo. U knjizi je predstavljen prijelom pisama iz ovog fonda kojima prethodi opširan uvodni tekst. Štampana je u suizdavaštvu JU Historijskog arhiva u Sarajevu i Orijentalnog instituta. Ova knjiga nije važna samo za proučavanje života i djela Hamdije Kreševljakovića i Muhameda Hadžijahića, nego je dala značajan doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji uopće. U *Uvodu* (str. 15–27) Amer Maslo piše o kontekstu komunikacije u današnjem informacijskom dobu, nudi podatke o historičaru Hamdiji Kreševljakoviću, razvoju njegove karijere, ličnostima s kojima je sarađivao, utjecaju njegovog predanog pedagoškog rada na učenike koji slove za važne historičare, a među njima

je upravo i Muhamed Hadžijahić. U uvodnom tekstu, koji je zapravo prvi dio knjige, Maslo je dao uvid u kratak sadržaj pisama koje je Hamdija Kreševljaković uputio Muhamedu Hadžijahiću te je pojasnio njihovu formu i strukturu. Kroz pisma saznajemo mnoge detalje o kretanju tadašnjih intelektualaca, literaturi koju su koristili u svom radu i nastajanju najznačajnijih radova i knjiga. Drugi dio knjige posvećen je prijepisu pisama koji su preneseni u originalnom jeziku autora i bez ispravljanja grešaka bilo koje vrste. Pisma su pisana u periodu od 1938. do 1959. godine i u ovoj knjizi predstavljeno je njih 86 (str. 31–154). Važno je napomenuti da su gotovo sva pisma u Kreševljakovićevom rukopisu, osim nekoliko koje je diktirao svojoj asistentici jer, vjerovatno iz zdravstvenih razloga, nije bio u mogućnosti da ih sam napiše. U knjigu su uvršena i dva pisma koja je njegova asistentica Melika Jarebica samoinicijativno poslala Muhamedu Hadžijahiću i jedno pismo koje je Kreševljaković uputio Svetozaru Rittigu. Osim ovih pisama u fondu postoji jedno u rukopisu Alije Bejtića, te jedno pisano na štampačkoj mašini. Na kraju knjige su prilozi među kojima je priređivač odabrao tri pisma i jednu dopisnicu (str. 156–162).

Objavljivanje ovakve vrste izvora zavređuje pažnju jer su se njime ispoljili neki novi detalji iz života i djela plodnosnih autora kakvi su bili Kreševljaković i Hadžijahić. Kada bismo imali uvid u odgovore na pisma koje je Muhamed Hadžijahić slao Hamdiji Kreševljakoviću, mogli bismo dobiti potpuniju sliku o tome kakve su bile naučne aspiracije Muhameda Hadžijahića te kakva je mišljenja imao o određenim pitanjima

u složenim društveno-političkim odnosima u kojima su obojica živjeli i djelovali. Međutim, kako se pisma često nadovezuju na prethodna, ipak možemo naslutiti kakve je odgovore nudio Muhamed Hadžijahić. Ova knjiga bit će korisna prvenstveno historičarima, ali i kao polazište za različita istraživanja iz kulturne, socijalne i intelektualne historije.

Lamija Ljuša

Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1525)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2025, 1798 str.

U izdavaštvu Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu krajem 2025. godine u okviru elektronskih izdanja iz serije *Dokumenti* objavljena je nova knjiga Esada Kurtovića, profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, pod naslovom *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1525)*. S ovim izdajem profesor Esad Kurtović nastavlja plodnu praksu publiciranja izvora iz Državnog arhiva u Dubrovniku ve-

zanih za prostor srednjovjekovne Bosne. Profesor Kurtović je do sada objavio šest knjiga koje tretiraju ovu vrstu izvora koje bismo neslužbeno mogli nazvati edicijom *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne*. Najaktuelnije izdanje obimom predstavlja do sada najveću publikaciju koja sadrži ispise izvora iz Državnog arhiva u Dubrovniku vezane za historiju srednjovjekovne bosanske države na 1.798 stranica. Radi se o drugom, dopunjenom, ispravljenom i proširenom izdanju

dvotomne knjige koja je pod naslovom *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 i I/2 (Ispisi iz knjiga zaduženja državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)* objavljena 2017. godine u izdavaštvu Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Autor je u okviru novog izdanja knjige priredio dodatne ispise koji nisu sadržani u prvom izdanju, pojedine ispise ispravio, neke izostavio, proširio marginu perioda koji je obuhvaćen istraživanjem do 1525. godine, te za svaki ispis priredio regist na bosanskom jeziku, što ujedno predstavlja i najznačajniji doprinos novog izdanja ove knjige.

Publiciranje neobjavljene latinske arhivske građe Državnog arhiva u Dubrovniku predstavlja izuzetno zahtjevan poduhvat s obzirom na činjenicu kako rad na ovoj vrsti dokumenata podrazumijeva temeljito poznavanje latinskog jezika, te vještinu čitanja srednjovjekovnih rukopisa karakterističnih za mediteranski prostor. Također, neophodno je odlično razumijevanje historijskog konteksta i relevantne historiografske literature. Nastanak jedne ovakve knjige obuhvata niz koraka koji podrazumijevaju istraživanje, prikupljanje građe, digitalizaciju, selekciju i transkripciju, kreiranje regista, te

sve druge korake vezane za samo publiciranje. Jasno je kako se radi o izuzetno složenom višegodišnjem procesu koji predstavlja ogroman izazov čak i za iskusne historičare.

U fokusu ove publikacije je 69 svezaka serije *Debita Notariae* Državnog arhiva u Dubrovniku, odnosno knjiga započinje s ispisima iz sveska 7, a završava s ispisima iz sveska 76, obuhvatajući vremenski period od 1365. do 1525. godine. Bitno je naglasiti kako su u okviru ove publikacije priređeni i ispisi iz 31. sveska serije *Diversa Notariae*, u kojem su pronađena kreditna zaduživanja u periodu od početka 1446. do početka 1447. godine. Autor je priredio ukupno 6.158 dokumenata. Ako uzmemo u obzir kako u prosjeku svaki svezak ima oko 200 dvostrano ispisanih folija, dobijamo u osnovnim crtama informaciju o skoro 30 hiljada istraženih stranica, na osnovu čega stječemo dojam o obimu arhivskog materijala koji je iskorišten za ovu knjigu. Spomenute sveske ovog arhivskog fonda solidno su očuvane, iako autor za određeni broj ugovora nije bio u mogućnosti u potpunosti izvršiti transkripciju zbog oštećenja ili potpunog nedostatka dijela dokumenata. Ovi dokumenti pisani su na

latinskom jeziku od strane velikog broja notara s obzirom na vremenski period koji je istražen.

Serijska *Debita Notariae* u najvećoj mjeri sadrži ugovore o kreditnom zaduživanju, dok se rjeđe u okviru ove serije mogu pronaći i uobičajeni kupoprodajni ugovori. Radi se najčešće o kraćim tipološkim ugovorima u kojima su specificirani osnovni elementi kreditnog zaduženja. Tako su navođena imena kreditora, dužnika, mjesto odakle potječe ili dolazi osoba koja se zadužuje, imena jemaca, te iznos na koji se zadužuje, kao i vrijeme u kojem će se izmiriti dug prema kreditoru. Pored navedenih sadržani su i podaci o izvršenju plaćanja, odnosno finaliziranju kreditne obaveze, odnosno o preusmjeravanju potraživanja prema prokuratorima ili nasljednicima kredita u slučaju smrti ili nekih drugih događaja koji bi utjecali na prvobitno sklopljeni ugovor. Zaduzivanje se izvršavalo u robi. Najčešće nije navođena roba koju kreditor daje na odgođenu otplatu, međutim, na osnovu imena i zanimanja kreditora u određenom broju slučajeva moguće je ustanoviti koja je roba bila predmetom ugovora. Izvršenje kreditne obaveze obavljano je u novcu. U najvećem broju slučajeva kao kreditori se pojavljuju Dubrovčani, dok

se kao dužnici pojavljuju trgovci iz unutrašnjosti, odnosno dubrovačkog zaleđa, od kojih se po broju i obimu poslovanja posebno izdvajaju trgovci s prostora bosanske države. U suštini proces se odvijao tako da se roba zadužuje u Dubrovniku, gdje prispijeva iz različitih dijelova Evrope, sačinjava se ugovor o zaduženju, trgovac prodaje robu najčešće na prostoru dubrovačkog zaleđa, te po zarađenom novcu izvršava isplatu kredita. Određeni broj ugovora odnosi se na uplaćivanje iznosa unaprijed za robu koja će biti iz zaleđa dostavljena u Dubrovnik. U ovakvim ugovorima najčešće se naručuje olovo, krimiz i stoka. Imena dužnika bilježena su u različitim latiniziranim varijantama s obzirom na jezičku barijeru i problematiku bilježenja slavenskih imena od strane pisara koji su pisali latinskim jezikom. Pored imena dužnika nije uvijek navođeno mjesto odakle dolazi, što bi brojne osobe moglo isključiti iz okvira ove publikacije. Ovaj izazov autor je uspješno riješio praćenjem osoba s prostora Bosne u različitim ugovorima i povezivanjem dobijenih podataka.

Podaci koje nudi serija *Debita Notariae*, odnosno ispisi publicirani u okviru ove knjige vezani za prostor srednjovjekovne bosanske države u

najvećoj su mjeri građa za praćenje trgovine i svega onoga vezanog za trgovačku djelatnost. Posmatranje parametara obima i frekventnosti zaduženja iz jasno specificiranih gradova ili oblasti u različitim vremenskim periodima pruža ozbiljna uporišta za daljnja istraživanja privrede srednjovjekovne Bosne ili pojedinih manjih geografskih oblasti, odnosno naselja. Ova publikacija predstavlja značajno uporište za analiziranje djelatnosti velikog broja osoba. Prezentirane su osobenosti poput identifikacija kreditora, trgovaca, jemaca i ostalih osoba uključenih u ugovore. Ako uzme-mo u obzir da registar ličnih imena sadrži 105 stranica, jednostavno je zaključiti kako je ovom publikacijom pružen veliki doprinos razumijevanju ličnosti srednjovjekovne Bosne.

Pored značaja za proučavanje ekonomije i ličnosti ova publikacija nudi izvanredno uporište za istraživanje topografije srednjovjekovne Bosne. Topografski registar podrazumijeva veliki broj naseljenih gradova, mjesta, sela, od kojih mnogi nisu bili poznati prema postavkama ranijih izvornih podloga. Osobe s prostora Bosne identificirane su s odrednicama koje su predstavljale oznake zemlje, župe, oblasti, grada ili sela. Pojedina mjesta identificirana

su prema oblasti kojoj su pripadali poput: *Bistriza de Drina*, dok su neka mjesta identificirana i prema susjednim mjestima poput: *Gliubina de Barnos*, *Dropgnach locus de Gazcho*, *Milouichi de Rudine*, *Orachou de Tribigne*. Za pojedina naselja koja se ne pojavljuju u izvorima druge vrste na osnovu prezentiranog oblika navođenja moguće je ubicirati ova mjesta makar u širim okvirima. Notari su također vodili računa i da naglase aktuelno stanje kojem državnom okviru pripada određeno mjesto poput: *Glas parcium Bossine*, *Quoiniza partium Bosne*, *Gazcho partium Turchie*. Svi ovi podaci, uzimajući u obzir njihov obim, pružaju nove domete u razumijevanju topografije srednjovjekovne Bosne ili pojedinih manjih pitanja unutar ove problematike.

Publikacija profesora Esada Kurtovića *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1525)* u novom ruhu predstavlja značajan iskorak u odnosu na izdanje iz 2017. godine i nudi nove podatke, te novi metodološki pristup koji unapređuje i ubrzava pristup podacima iz serije *Debita Notariae* Državnog arhiva u Dubrovniku. S obzirom na činjenicu kako se radi o elektronskoj publikaciji dostupnoj istraživačima i

zainteresiranim čitaocima širom svijeta, sasvim je izvjesno kako će broj korisnika ovog izdanja biti veliki. U korak s unapređenjem metodološkog pristupa publiciranja arhivskih izvora o srednjovjekovnoj Bosni od strane medievista predvođenih profesorom Kurtovićem unapređuju se i digitalni sistemi distribucije ovih izdanja kroz vizuru izdavaštva Instituta

za historiju Univerziteta u Sarajevu. Ova simbioza predstavlja kvalitetno uporište za prezentaciju srednjovjekovnih arhivskih dokumenata koji lako postaju dostupni širom svijeta, te čine podlogu svim budućim istraživanjima srednjovjekovlja ovog prostora kako aktuelnim tako i budućim generacijama.

Enes Dedić

Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko, knjiga I, broj 3, Visoko: JU Zavičajni muzej – Visoko, 2024, 252 str.

Treće po redu izdanje časopisa *Radovi ZMV* nudi čitaocima bogat i raznovrsan broj članaka iz oblasti historije, orijentalistike, zaštite kulturnohistorijske baštine, filologije, umjetnosti, muzeologije i bibliografije. Glavna i odgovorna urednica časopisa je Đenana Ganić. Strukturu časopisa čine *Sadržaj, Riječ urednice, Članci, Prikazi, Pregled najvažnijih aktivnosti ZMV za period 2022–2024.* i *Podaci o autorima i autoricama.* Ukupno je objavljeno devet članaka, od kojih su četiri klasificirana kao izvorni naučni rad, dva kao pregledni rad, te po jedan stručni rad, izvorna građa i bibliografija.

Prvi članak u časopisu je rad Salmedina Mesihovića pod nazivom *Arduba – “Visoki grad”?* (str. 9–31). Polazeći od citata “Svako voli priču o izgubljenom gradu...”, autor najavljuje zanimljivosti o stoljetnoj historijskoj potrazi za nestalom Ardubom – posljednjem desidijatskom gradu, koji je ljeta 9. godine na tragičan način uništen tokom Velikog ilirskog ustanka. U zapisima antičkog historičara i senatora Kasija Dionona, između ostalog, zabilježena je i dramatična epska slika sudbine žena Ardube, koje su, suprotstavljajući se ropstvu Rimljana, uzimale svoju djecu u naručja i bacale u vatru ili rijeku.

Nakon što je utvrda osvojena, Arduba je izbrisana iz postojanja. Iako su u historiografiji iscrpljena sva nastojanja ubikacije Ardube, lokacija ovoga grada nije nikada do sada utvrđena. Tezi o pozicioniranju Ardube u Vranduk dosadašnjih istraživača Tomascheka (1880), Šišića (1925), Imamovića (1978), kao i drugim tezama poput Bojanovskog (1988), Paškvalina (2000) ili Periša (2009) Mesihović suprotstavlja teoriju da se Arduba nalazila na prostoru Visokog, na uzvišenju Visočica. Prateći arheološke nalaze (najstarijih kultura) i filološke tragove, etimologiju imena Arduba, Mesihović donosi prijedlog nove lokacije: Visoki u Visokom. Njegova istraživanja upućuju na protoindoevropski korijen riječi “*h₃erdh”, iz kojeg su se razvili protoitalski, protoelki, starogrčki i sanskrit oblik riječi u značenjima: visok, uzvišen, uzdignut, teško dostupan i sl.

Prilikom izrade Elaborata za proglašenje srednjovjekovne nekropole Didorada nacionalnim spomenikom BiH Zijad Halilović dolazi do najnovijih saznanja koje nam prezentira u drugom članku po redu pod nazivom *Nekropola Didorada i novopronađeni epigrafski spomenik s područja Vareša* (str. 32–55). Prilikom istraživanja srednjovjekovnih nekropola općine

Vareš i katalogizacije ukrašenih stećaka autor je evidentirao epitaf na jednom od spomenika nekropole Didorada (Kat. br. 52), jedinom na ovom području do sada, čita ga i datira u 15. stoljeće. Natpis je pisan srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, a govori nam o sahranjenom Bogčinu, sinu Vlatkinom, kovaču Tvrtku i pisaru (dijaku) Vuku.

U nastavku časopisa na ovu temu nadovezuje se rad Đenane Ganić pod naslovom *Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – IV faza* (str. 56–70). Naime, riječ je o institucionalnom projektu koji se implementira od 2015. godine, a na kojem autorica Ganić kontinuirano radi. U ovom članku predočavaju se najnoviji rezultati o stanju, brojnosti i tipologiji srednjovjekovnih nekropola Visokog i njegove okoline, te skreće pažnja na pojavu kontinuirane devastacije ovih spomenika i odnos društva prema njima. Značaj ovog rada je u upućivanju na sukcesivne rezultate institucionalnog istraživanja, koji će u konačnici generirati sliku stanja srednjovjekovnih nekropola na području grada Visokog, te olakšati institucionalni nadzor u njihovoj zaštiti i turističkoj prezentaciji.

Rad o kulturno-historijskim spomenicima iz osmanskog perioda pod naslovom *Stara muslimanska mezarja u Lužnici i Podvincima kod Visokog: stanje mezarja i mjere zaštite* (str. 71–96) treći je članak po redu. Autorica članka Mubera Pulo predočava stanje starih muslimanskih mezarja na području grada Visokog, posljedice devastacije, ulogu nadležnih institucija u njihovoj zaštiti, zakonske mjere i prijedloge u provođenju istih. Poseban osvrt daje na stanje mezarja u Lužnici i Podvincima, primjere kojima autorica skreće pažnju na opću (ne?)brigu lokalne zajednice budući da se njihov nastanak datira u period s kraja 16. i početka 17. stoljeća.

Emir Demir donosi nam interesantan članak iz oblasti orijentalistike, s fokusom na istraživanja iz izvorne arhivske građe, pod naslovom *Osmanski porezni defteri za Visočku nahiju: Mahala Zgošća u prvoj polovini XIX stoljeća* (str. 97–118). U uvodu autor definira teritorijalne granice mahale Zgošća s naseljima koja su joj pripadala: sama Zgošća, Bukovlje, Zgošća – Pope, Brnj, Hausovići, Crnač, Ivnic, Semetiš, Zagrađe, Zlokuće, Vukanovići i Slagošćići, predočava zbirni popis i detaljnu etničko-religijsku strukturu stanovništva za 1850. godinu, a zatim

sažeto komparira sadržaj dostupnih izvora u BiH, 6 manjih popisnih deftera sačuvanih u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu s izvorima iz Osmanskog arhiva u Istanbulu (Turska), u kojem je sačuvano više zbirnih poreznih deftera za cijeli Bosanski pašaluk prve polovine 19. stoljeća. Komparativnom metodom objedinjuje i upotpunjuje arhivske sadržaje u glavnom dijelu, te kroz tabelarni prikaz “Porezni defteri za mahalu Zgošća iz prve polovine XIX stoljeća (za 1802, 1825, 1833, 1840. i 1848. godinu)” autor donosi iscrpan izvorni popis prezimena, imena, pa i titula vlasnika/korisnika zemljišta, odnosno poreskih obveznika, pojedinačno utvrđeno za svako naselje mahale Zgošća. Važno je spomenuti da se u članku Emira Demira nalaze i drugi značajni podaci kao što su pregled agrikulturnih aktivnosti i prihoda mahale Zgošća prikupljenih za 1850. i 1851. godinu s pojedinačnim i zbirnim prihodima poljoprivrednih kultura za Zgošću, a potom i ukupnim za Visočku nahiju, ali i pregled njihovih preračunatih vrijednosti u akćama/grošima po naseljima. Članak je obogaćen faksimilom *Poreznog deftera za Zgošću iz 1840. godine* iz Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu i faksimilom *Zapisnika iz*

zbirnog poreznog deftera za Visoko iz 1853. godine iz Osmanskog arhiva u Istanbulu, čiju transkripciju i prijevod čitamo u radu.

Članak Mehmeda Kardaša *Fonet-ske odlike govora Visokog krajem 19. stoljeća* (str. 119–138) temelji se na građi iz zbirke Rešetarovih *Pitanja* u okviru ispitivanja bosanskohercegovačkih govora, jedinstvenog naučnog projekta iz 19. stoljeća koje je provela Austro-Ugarska Monarhija. Rešetarova *Pitanja* sadrže građu od 226 ispunjenih upitnika iz svih krajeva BiH, koja predstavljaju i danas neiscrpnu izvornu naučnu filološku građu. Četiri od njih popunjena su u Visokom i predmet su analize fonetskih odlika u Kardaševom radu. Zanimljiva je ilustracija afrikatskih parova č ~ ć, dž ~ đ zapisivača: “U P51 od zapisivača se tražilo da navedu da li se u Visokom razlikuju afrikatski parovi te svi navode da Visočani ne razlikuju afrikate. Ahić bilježi: *Kod nas se ne razlikuju č od ć, niti gj od dž*, dok Mešterović navodi da Ч и ђ, ђ и џ разликују само сељаци, који су подаље од Високог – бива од варошана. Zečević: *hamaп nejma razlike i izgovara se na mehko (ć): Đorđo, Đamija, Đemija, Hođa, Vođa, od plaća, on plaća, večera, ‘veče’ i kuće nejma razlike*. Nerazlikovanje afrika-

ta jedna je od tipičnih odlika govora Visokog, a potvrđuju je istraživanja Brozovića (2007) i Valjevac (1983)” – samo je jedna od konstatacija u istraživanjima autora Kardaša (str. 130).

Sljedeći, sedmi po redu je članak na engleskom jeziku autora Andrewa Lawlera *Izgubljena baština: Radovi visočkog umjetnika Ranka Milanovaća na temu Narodnooslobodilačkog rata* (str. 139–202). Članak govori o likovnom/skulptorskom stvaralaštvu visočkog umjetnika Ranka Milanovaća (1935–2012), koji je pored Pere Jelisića i Marijana Kockovića bio jedan od najplodonosnijih bosanskohercegovačkih umjetnika memorijalne skulpture NOB-a. U radu se konstatuje umjetnički opus Milanovaćevog stvaralaštva od 32 autorska djela, koja su nekada bila postavljena širom Bosne i Hercegovine, od kojih se do danas očuvalo samo pet (tri u Visokom), a što upućuje na pitanje memorijalizacije NOB-a u lokalnim sredinama. Ovim pitanjem autor Lawler otvara diskusiju o spomeničkoj baštini i memorijalizaciji NOB-a u širem kontekstu, predočavajući činjenično stanje očuvane, devastirane ili nestale spomeničke baštine. Zapravo, autor daje sliku sudbine djela umjetnika mnogih spomen-obilježja narodnooslobodilačkog rata u savre-

menom društvu Bosne i Hercegovine.

Osmi po redu članak časopisa jeste rad iz oblasti muzeologije *O značaju muzeja za obrazovanje i društveni razvoj u lokalnoj zajednici* (str. 203–214) autorice Ivane Belline. Autorica se bavi aktivnostima muzejskih institucija u 21. stoljeću, koje proširuju i upotpunjuju sliku uloge muzeja u savremenom društvu. U fokusu rada skreće pažnju na kompleksnost zavičajnih muzeja i donosi dodatne prijedloge za njihovo unapređenje.

Posljednji, deveti članak u nizu je autorski rad Tarika Silajdžića pod nazivom *Bibliografija radova Antuna Smodića* (str. 215–220). Članak bi se mogao okarakterisati i kao biobibliografija budući da se prvi put javnosti izlažu i biografija i bibliografija Antuna Smodića (1905–1960), kustosa, arheologa i etnologa. Tokom svog radnog vijeka Smodić je objavljivao pretežno u *Časopisu za zgodovino in narodopisje* i *Arheološkom vestniku*, ali i u *Etnologu*, *Koledaru družbe sv. Mohorja* i drugim stručnim časopisima. Bibliografijom od 16 stručnih radova Antuna Smodića autor Silajdžić podsjeća naučnu javnost na značaj ovog imena u slovenskoj/jugoslavenskoj arheologiji i odaje priznanje prvom kustosu i upravniku Zavičaj-

nog muzeja Visoko, u kojem je radio sve do smrti 1960. godine.

Strukturu trećeg izdanja časopisa *Radovi ZMV* zaokružuju *Prikazi recentnih izdanja*: Amina Šehović donosi prikaz knjige *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine* autora Adisa Zilića; Enes Dedić daje prikaz knjige *Srednjovjekovno naslijeđe hadžičkog kraja* autora Edina Bujaka i Vahida Alađuza; Amir Džinić predstavlja prikaz knjige *Osmanski popisni defteri stanovništva Visokog i okoline iz 1850. godine* autorice Ramiže Smajić; Lamija Keso donosi prikaz knjige Mustafe Berhamovića: *Vakufi u Visokom: nacionalizacija i povratak (1945–2021)*; Edin Huseinović donosi prikaz 51. broja časopisa *Prilozi Instituta za historiju – Univerziteta u Sarajevu*, s kojim se zatvara zadnja strukturalna cjelina, nakon čega su dati kratak *Pregled najvažnijih aktivnosti ZMV za period 2022–2024.* i *Podaci o autorima i autoricama.*

Na osnovu strukturalnog prikaza sadržaja, raznosvrsnosti i kvalitete objavljenih radova može se konstatovati da je i ovaj, treći broj po redu časopisa *Radovi ZMV* dao značajan doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji, posebno Visokog i okoline.

Habiba Efendira-Čehić

Zbornik radova “Historija Roma u Bosni i Hercegovini”,
Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu; Zagreb:
Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar”, 2024, 309 str.

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu objavio je krajem 2024. godine, u suizdavaštvu sa Institutom društvenih znanosti “Ivo Pilar” iz Zagreba, Zbornik radova “Historija Roma u Bosni i Hercegovini”. Publikacija je rezultat međunarodne naučne konferencije koju su ove dvije naučne institucije organizirale 22. februara 2024. godine u Sarajevu.

Simbolično, Zbornik je objavljen u godini u kojoj se navršilo 125 godina od rođenja Rade Uhlika, prvog bosanskohercegovačkog romologa, a objavljen je i kao devetnaesto izdanje u ediciji “Posebna izdanja” Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu.

Urednici ovog pionirskog poduhvata i izdanja su dr. sc. Sanja Gladanac-Petrović, naučna saradnica Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, i dr. sc. Danijel Vojak s Instituta “Ivo Pilar” iz Zagreba.

Ova publikacija predstavlja izuzetno važan doprinos istraživanju historije romske zajednice u BiH, koja je često bila zanemarena u domaćoj historiografiji. Prema riječima

urednika, upravo je “indiferentan odnos prema povijesti Roma, koji je manifestiran u malom broju objavljenih naučnih radova, te izostanku naučnih skupova, tribina, okruglih stolova i sl. naveo ove dvije naučne institucije da organiziraju konferenciju kojom će podstaknuti istraživanja tema iz prošlosti bosanskohercegovačkih Roma, i time istaći značaj njihove povijesti kao sastavnog dijela historije Bosne i Hercegovine”.

Zbornik je pionirski poduhvat i ključni pomak u domaćoj historiografiji kada je riječ o ovoj temi, a ono što ga čini nezaobilaznim za svako ozbiljno proučavanje i istraživanje romske zajednice je i u radovima zasnovanim na primarnim izvorima (defteri, bujruclije, sudski spisi, popisi stanovništva), u kojima autori nude novu perspektivu na društveni, pravni i politički položaj Roma od osman-skog perioda do savremenog doba.

Romi su na prostoru Bosne i Hercegovine prisutni stoljećima, no naučni interes za Rome javio se u Bosni i Hercegovini mnogo kasnije, tek krajem 19. stoljeća.

Iako se naučno zanimanje za ovo pitanje u Bosni i Hercegovini javilo krajem 19. stoljeća, ipak možemo reći da su ona na početku, s obzirom na mali broj do sada objavljenih radova, ali i izostanak događaja o ovoj temi – konferencija, seminara, javnih skupova itd.

Prvi naučni rad, tačnije, antropološki rad o Romima u Bosni i Hercegovini objavio je 1896. godine Leopold Glück u *Glasniku Zemaljskog muzeja BiH*. Bio je to rad pod nazivom *Prilog fizičkoj antropologiji Cigana u Bosni i Hercegovini – Muhamedanski Cigani*, u kojem je autor donio osnovne podatke o Romima u BiH. Iste godine u *Sarajevskom listu* pojavio se folkloristički rad Ivana Zovke pod nazivom *Nešto o Ciganima*.

Sporadično zanimanje za Rome nastavljeno je i kasnije, u međuratnom razdoblju i u prvim decenijama nakon svršetka Drugog svjetskog rata.

Općenito, Romima u BiH u razdoblju od kraja 19. do kraja 20. stoljeća bavilo se tek nekoliko autora, nažalost, fragmentarno, s izuzetkom Rade Uhlika, i to iz različitih uglova – antropološkog, folklorističkog, etnološkog, historijskog i lingvističkog. Svaki od tih autora doprinio je boljem poznavanju romske problemati-

ke u našoj zemlji. Međutim, njihovo bavljenje Romima bilo je uzgredno i fragmentarno do pojave romologa i lingviste Rade Uhlika, koji se više od šest decenija bavio i koji je bio jedini u BiH koji se sistematski i isključivo bavio proučavanjem historije, jezika i kulture Roma.

Zbornik predstavlja prvi sveobuhvatan naučni doprinos o historiji Roma u BiH kroz različite epohe, perspektive i pristupe – od osmanskog perioda do savremenog doba. Kao takav pruža temeljne izvore i analize, te podstiča (uključujući i osmanske izvore, popise stanovništva i opsežnu bibliografiju) za sva buduća istraživanja i buduće istraživače, ove zapostavljene i marginalizirane teme u našoj zemlji i šire.

Pokriva širok spektar tema koje na jednom mjestu osvijetljavaju višestoljetno prisustvo i položaj Roma na ovim prostorima kroz različite historijske periode. Na 314 stranica, uključujući predgovor urednika izdanja i direktora obaju Instituta, te biografije autora tekstova, i strukturno kroz 11 radova autora iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Njemačke i Švicarske rekonstruirana je društvena, politička i kulturna historija Roma u Bosni i Hercegovini – od njihova

prvog prisustva na bosanskohercegovačkom tlu, od osmanskog preko austrougarskog perioda, međuratnog perioda, Drugog svjetskog rata, pa sve do socijalističkog perioda.

Stephane Laederich u svom radu pod nazivom *Roma i Bosnia: Unravelling Sources from Ottoman Tax Registers to Linguistics* daje analizu osmanskih poreznih registara i lingvističke tragove Roma u BiH, kao izvora za historijsku rekonstrukciju, propituje kroz osmanske porezne dokumente ko su Romi, te ističe važnost jezičkih podataka za razumijevanje migracija i identiteta Roma.

Koristeći podatke koje pružaju bujrukdije, kao veoma važni i rijetki arhivski dokumenti o romskoj zajednici, a koje su izdali valije Ebu Bekir i Husrev Mehmed-paša, te bosanski valija Mehmed Salih Vedžihi-paša, autor Amir Džinić u radu *Romi u Bosanskom ejaletu* kroz prizmu bujrukdija prve polovine 19. stoljeća analizira položaj Roma u ovom periodu, a iz kojih se može vidjeti da su činili nered, krađe, razbojništva i sl. Komparativim pristupom autor istovremeno ukazuje i na to da nisu samo Romi bili skloni krađi, nasilju itd., odnosno predstavljanjem bujrukdija sličnog sadržaja nastalih u istom

periodu, u kojima se ne spominju Romi. Uzimajući u obzir turbulentna dešavanja na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, ne samo na području Bosanskog ejaleta već cijele Osmanske Države, autor smatra da bujrukdije zahtijevaju dublju analizu, pri čemu treba uzeti u obzir vrijeme njihova nastanka i širi kontekst zbivanja.

Rad Amile Kasumović pod nazivom *Romi u austrougarskom administrativnom diskursu u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća* govori o širim društvenim stavovima, ali i politikama tog vremena, fokusirajući se na način na koji su Romi bili tretirani i predstavljeni u administrativnim dokumentima austrougarske vlasti.

Hana Younis kroz rad *Sudski spisi kao izvor za rekonstrukciju položaja Roma u austrougarskoj Bosni i Hercegovini* analizom sudskih spisa i arhiva i kroz konkretne pravne slučajeve prikazuje i društvene odnose, identitet i svakodnevni život Roma, interakcije s pravnim sistemom, te probleme s kojima su se suočavali kao oštećeni ili počinioci kaznenih djela "mali ljudi" s društvenih margina, ali i predrasude i načinu na koji su bili percipirani od strane tadašnjih vlasti.

Danijel Vojak i Paula Simon u tekstu pod nazivom *Položaj muslimanskih Roma na bosanskohercegovačkom području uoči Drugog svjetskog rata* istražuju njihov broj, te društveni, pravni i politički položaj muslimanskih Roma tzv. Bijelih Cigana u tridesetim godinama i godinama pred Drugi svjetski rat.

U radu *Komparacija nepoželjnosti Jevreja i Roma za ustaški režim* autorica Sanja Gladanac-Petrović analizira ideološke temelje i politiku ustaškog režima prema Jevrejima i Romima u BiH tokom Drugog svjetskog rata. Komparativnim pristupom, te kroz prizmu zakonodavstva, rasne politike i propagande autorica analizira položaj Jevreja i Roma, koji s uspostavom ustaškog režima postaju nepoželjna rasna kategorija, te propituje na koji su način ustaške vlasti definirale nepoželjnost Jevreja i Roma i da li se prema nepoželjnim pristupalo na isti način.

Danijel Vojak u radu *Mjesta masovnih zločina nad romskim stanovništvom na bosanskohercegovačkom području u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* dokumentira zločine koje su ustaške vlasti počinile u periodu 1941–1945. godine na području Nezavisne Države Hrvatske, a kroz

arhivsku građu, svjedočanstva i sekundarne izvore on mapira lokacije masovnih deportacija, zatvaranja i likvidacije Roma, odnosno konkretna mjesta u BiH gdje su Romi hapšeni, zatvarani i ubijani, uključujući lokalne zatvore, improvizirane logore i lokacije masovnih grobnica.

Sredinom 60-ih godina 20. stoljeća započinje i razvija se svjetski pokret tzv. otkrivanja Roma, koji je istaknuo važnost i potrebu za naučnim osvjetljavanjem tadašnjeg položaja Roma, njihove historije i identiteta, kulture i jezika. U radu pod nazivom *Institucionalno otkrivanje Roma u SR Bosni i Hercegovini* autorica Dženita Sarač Rujanac govori o ovom pokretu i njegovu utjecaju na prostorima bivše Jugoslavije, odnosno tadašnje SRBiH, te između ostalog, i o radu Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa u Sarajevu u periodu 1983–1990. godine, koji je s velikim međunarodnim skupom *Jezik i kultura Roma*, održanim 1986. godine, ogromnu pažnju posvetio njihovoj jeziku i pitanju njihova kolektivnog identiteta, a časopis *Sveske* ovog Instituta objavio je niz članaka koji su se ticali Roma, njihove kulture i tadašnjeg položaja.

Rezultati popisa stanovništva jedan su od najvažnijih izvora u procesu istraživanja i rekonstrukcije etničke i nacionalne strukture stanovništva i demografskih promjena. U radu pod nazivom *Popisi stanovništva kao izvor za proučavanje romskog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1879–1948)* autor Enes S. Omerović analizira popise stanovništva u BiH od prvog austrougarskog popisa 1879. godine, Kraljevine SHS/Jugoslavije, do prvog popisa u socijalističkom periodu 1948. godine, kao izvore za istraživanje demografskih kretanja, odnosno pouzdanost i iskoristivost rezultata popisa, s posebnim akcentom na romsko stanovništvo.

Prvi moderni popis stanovništva u BiH proveden je 1879. godine, odmah nakon austrougarske okupacije, kada su prikupljeni samo osnovni podaci o našem stanovništvu, nakon čega je do 1948. godine provedeno 7 popisa u tri različita državna okvira i sistema. Iako popisi stanovništva u navedenom periodu nisu pouzdani i, prema autoru, ne govore o broju Roma, već o njihovom najmanjem mogućem broju, ipak su najvažniji za demografsko kretanje stanovništva.

Rade Uhlik, akademik i prvi bosanskohercegovački romolog i jedan

od začetnika romologije na području bivše Jugoslavije, dao je najveći doprinos istraživanju kulture i jezika Roma u našoj zemlji. Upravo se Hedina Tahirović Sijerčić u tekstu pod nazivom *O Uhlikovom radu u historijskom kontekstu* bavi istraživačkim doprinosom radova Rade Uhlika u vezi s prevodenjem i bilježenjem romskih priča – njih ukupno 547, sakupljenih u periodu između 1926. i 1960. godine, a koje otkrivaju jezičke, kulturne i društvene slojeve u romskim narječjima, osobito u gurbetskom dijalektu romskog jezika, koji je bio fokus Uhlikovog istraživanja. Sam značaj tih pripovjedača ogroman je za razumijevanje načina života, religije, teritorijalne rasprostranjenosti i položaju Roma u historijskom i kulturnom kontekstu Bosne i Hercegovine.

Na kraju ovog Zbornika nalazi se veoma važan *Izbor iz bibliografije radova o povijesti Roma u BiH*, koji su priredili Danijel Vojak, Neven Kovačev i Sanja Gladanac-Petrović – dragocjen resurs za sve one koji žele dublje istraživati historiju Roma i koja obuhvata najvažnije članke, knjige, te naučne radove o Romima, ali pokazuje i razvoj interesa za romsku historiju kroz vrijeme, što u konačnici

otvara prostor za daljnja istraživanja o romskoj historiji, identitetu i marginalizaciji.

Zbornik *Historija Roma u Bosni i Hercegovini* interdisciplinarni je i prvi sveobuhvatan naučni pristup historiji romske zajednice na području Bosne i Hercegovine. Ova publikacija je zbog svoje sveobuhvatnosti, raznovrsnosti i vremenskog raspona (16–20. st.) nezaobilazna za istraživače romskih studija, ali i za širu akademsku zajednicu zainteresiranu za pitanja manjina, identiteta i historijske pravde. Zbornik ne samo da dokumentira već i afirmira romsku historiju kao sastavni dio bosanskohercegovačke prošlosti i historije i, što je jako važno, otvara prostor za

dalja istraživanja i javnu raspravu o romskoj historiji, identitetu i marginalizaciji. U isto vrijeme je i osnova i polazna tačka za sva buduća istraživanja u oblastima historije, sociologije, antropologije, prava manjina, kulturnih studija i sl., i materijal na predmetima iz historije, antropologije, studija o manjinama i sl.

Publikacija će u budućnosti pomoći mnogo boljem i jasnijem razumijevanju historije i kulture romske zajednice u BiH. Također, može biti od velike pomoći i civilnom društvu, te aktivistima u pripremi različitih kampanja i afirmaciji romske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Alma Leka

Fahd Kasumović (ur.), *Nasilje nad ženama: Diskursi, perspektive i lekcije iz bh. povijesti*, Sarajevo – Berlin: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet i Fondacija “Heinrich Böll” Sarajevo, 2024, 475 str.

Monografija *Nasilje nad ženama: Diskursi, perspektive i lekcije iz bh. povijesti* objavljena je 2024. godine u izdanju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Fondacije “Heinrich Böll” kao dio šireg istraživačkog

projekta koji je realiziran uz podršku Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo i Fondacije “Heinrich Böll”. Urednik izdanja Fahd Kasumović, profesor na Odsjeku za historiju Filozofskog

fakulteta Univerziteta u Sarajevu, okupio je tim autora i autorica iz različitih disciplina na projektu koji je osim same publikacije uključivao i niz popratnih aktivnosti: radionice, javna predavanja i diskusije s ciljem pokretanja društvenog dijaloga o nasilju nad ženama i jačanja svijesti o njegovim historijskim korijenima i savremenim oblicima. Sama knjiga obuhvata deset poglavlja i hronološki prati fenomen nasilja od rimskog doba do savremenog perioda, oslanjajući se na pravne, historiografske, književne, sociološke i medijske izvore.

Knjiga sadrži predgovor, popis ilustracija i tabela, bilješke o transkripciji i transliteraciji, sažetke na engleskom i njemačkom jeziku, indeks te podatke o autorima i autoricama. Takva tehnička struktura omogućava lako snalaženje i upotrebu monografije kako u akademskom tako i u obrazovno-aktivističkom kontekstu. *Predgovor*, koji potpisuje urednik Fahd Kasumović, postavlja teorijsko i metodološko polazište: u uvjetima porasta nasilja nad ženama u savremenom kontekstu autor se pita o historijskim korijenima i kontinuitetima te pojave, istovremeno ukazujući na prazninu u domaćoj

historiografiji koja dosad nije sistemski pristupila ovom problemu.

U prvom poglavlju *Od vatre do okova: Nasilje nad ženama na istočnojadranskoj obali u rimsko doba* Almir Marić vodi čitatelja kroz rimski pravni i društveni okvir, kroz širi kontekst pokazujući kako su žene na širem prostoru današnje Bosne i Hercegovine bile podložne raznim oblicima nasilja, unatoč formalnoj pravnoj zaštiti. Kroz analizu epigrafskih izvora, arheoloških nalaza i rimskog prava rad pokazuje kako su žene, iako formalno-pravno zaštićene, u praksi često bile obespravljene i izložene nasilju – od porodičnog nasilja i prisilnih brakova do seksualnog nasilja i robovskog statusa. Posebna pažnja posvećena je ulozi muža kao *pater familiasa* i njegovom zakonskom pravu da “kažnjava” ženu, što autor s pravom dekonstruira kao institucionalizirani oblik nasilja. Nastavljajući hronološki slijed, Dženan Dautović u drugom poglavlju istražuje položaj žena u srednjovjekovnoj Bosni. Dautović razmatra različite oblike nasilja – fizičko, seksualno, verbalno i ekonomsko, te pokazuje kako su žene iz viših slojeva imale više mehanizama zaštite, dok su žene nižeg statusa ostale ranjive i bez pravne sigurnosti.

Posebna pažnja posvećena je razlici između normativne zaštite (što je zakon propisivao) i praktične primjene tih normi, koja je često zavisila od društvene moći počinitelja i žrtve.

Treći tekst, koji potpisuje sam urednik Zbornika, fokusira se na osmanski period. Kasumović koristi šerijatske izvore, fetve i sidžile kako bi mapirao mogućnosti pristupa žena pravdi, ističući prepreke koje su proizlazile iz šireg kulturnog i institucionalnog konteksta. Rad donosi temeljitu analizu odnosa između idealno propisanih normi i njihove praktične implementacije. Kasumović pokazuje da su žene imale pristup sudovima i mogle pokretati postupke protiv svojih muževa zbog fizičkog nasilja, prijetnji, zlostavljanja ili izostanka materijalne brige, te da su sudovi ponekad donosili i razvod braka kao rješenje. Posebna vrijednost rada ogleda se u kritičkom korištenju izvora i sposobnosti autora da iz šerijatskih i sudskih dokumenata izvuče konkretne slučajeve koji ilustriraju složenost odnosa moći i rodne dinamike u osmanskome društvu.

Složen odnos između modernizacije i rodne neravnopravnosti u radu *Maskulinitet, mizoginija i modernizacija: Seksualno i tjelesno nasilje nad ženama u habsburškoj Bosni*

analizira Amila Kasumović. Autorica ističe kako je ulazak žena u javnu sferu izazvao patrijarhalni otpor izražen kroz seksualno i fizičko nasilje, trgovinu ljudima i femicid. Rad se teorijski oslanja na Sylviju Walby i koncept društveno strukturiranog patrijarhata, dok metodološki koristi arhivske izvore (posebno građu Zemaljske vlade) čija fragmentarnost i selektivnost otvara brojne izazove, ali i svjedoči o samoj naravi institucionalne neosjetljivosti prema nasilju nad ženama.

U period između dva svjetska rata uvodi nas Minela Radušić u poglavlju koje donosi temeljitu analizu seksualnog i fizičkog nasilja nad ženama u Kraljevini SHS s fokusom na Bosnu i Hercegovinu u međuratnom periodu. Autorica pažljivo proučava kako se nasilje nad ženama reflektiralo u društvenim diskursima, medijima i pravosudnom sistemu, oslanjajući se na arhivske izvore, novinske tekstove i zakonsku regulativu. Njeno istraživanje otkriva kako su zakonske norme nominalno štatile žene, dok su mediji nerijetko banalizirali ili senzacionalizirali nasilje, pri čemu je institucionalna zaštita često izostajala. Važan segment poglavlja čini i analiza zakonskih rješenja: iako su određeni oblici nasilja bili zakonski

sankcionirani, praktična primjena zakona bila je izrazito patrijarhalna i često je tolerirala ili ignorirala nasilje nad ženama, posebno kada su počinitelji bili članovi porodice ili lokalne zajednice s društvenim utjecajem. Na traumatično iskustvo Drugog svjetskog rata fokus stavlja Adnan Jahić. Ovo poglavlje donosi detaljnu i potresnu analizu rodno zasnovanog nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata, s naglaskom na sistemsko i masovno nasilje koje su počinile ustaške, četničke, njemačke i druge okupatorske i kolaboracionističke snage. Autor se fokusira na seksualno nasilje, masovna silovanja, otmice, prisilna zatvaranja i javna poniženja žena, ukazujući kako je nasilje nad ženama bilo strateški oblikovano i korišteno kao sredstvo zastrašivanja, etničkog čišćenja i društvene kontrole. U radu se koriste brojni primarni izvori – partizanski izvještaji, spisi AVNOJ-a, zapisi iz fondova ZAVNOBiH-a, memoarska građa i svjedočenja preživjelih – koji autentično i potresno svjedoče o razmjerima nasilja, ali i o dubokoj institucionalnoj i historioografskoj šutnji koja je uslijedila nakon rata.

Mirza Džananović u sedmom poglavlju oslanja se na analizu novinskog

sadržaja lista *Oslobođenje* kako bi prikazao ambivalentan odnos medija prema nasilju nad ženama u socijalističkoj epohi. Autor polazi od teze da mediji ne odražavaju neutralno društvenu stvarnost, nego je oblikuju i proizvode, te da su kao takvi i instrumenti političkih elita. Analiza se temelji na sadržajnoj analizi uzorka brojeva *Oslobođenja* iz različitih godina, s posebnim fokusom na izvještavanje o nasilju nad ženama. Džananović u uvodu daje kontekst emancipacije žena u jugoslavenskom socijalizmu, ističući zakonske reforme, djelovanje AFŽ-a te opće modernizacijske procese. Međutim, autor vrlo jasno uočava jaz između deklarirane ravnopravnosti i duboko ukorijenjenog patrijarhalnog mentaliteta, koji se odražavao i u novinskom diskursu.

Sabina Subašić Galijatović analizira nasilje nad ženama u kontekstu oružanih sukoba, s naglaskom na međunarodnopravne instrumente, dominantne diskurse o ženskom stradanju i njihove političke implikacije. Autorica pristupa temi interdisciplinarno — povezujući međunarodno pravo, feminističku teoriju i mirovne studije — s ciljem propitivanja načina na koje su žene konstruirane kao subjekti (ili objek-

ti) pravne zaštite, ali i kao politička figura u ratovima, tranziciji i post-konfliktnom miru. Autorica pruža pregled pravnih normi i razvoja međunarodnog kaznenog prava, uključujući presedane koje su postavili ICTY i ICTR (sudovi za bivšu Jugoslaviju i Ruandu). Poseban naglasak stavlja na institucionalizaciju silovanja i seksualnog nasilja kao ratnog zločina i zločina protiv čovječnosti, što predstavlja važan iskorak u međunarodnoj pravnoj praksi. Ipak, autorica zadržava kritički stav prema formalističkom pristupu prava, koji često zanemaruje širi politički i društveni kontekst u kojem se nasilje događa i sankcionira. Deveti prilog, iz pera Sarine Bakić, razmatra rodno zasnovano nasilje kroz sociološko i kulturološko čitanje struktura moći, normi i šutnje. Polazeći od teorijskih pristupa i kvalitativnih podataka, autorica problematizira načine na koje patrijarhalne vrijednosti, rodne uloge i institucionalni otpor prema promjeni omogućuju i prikrivaju nasilje. Poseban naglasak stavlja na dinamiku moći u profesionalnim i obrazovnim sredinama te na potrebu za transformacijom društvenih normi koje toleriraju nasilje nad ženama.

Na kraju Zbornika Ajla Demiragić otvara pitanje simboličkog nasilja

u školskim lektirama. Autorica polazi od premise da je nasilje nad ženama strukturirani društveni fenomen duboko ukorijenjen u patrijarhalnim narativima, koji se reprodukuju i normaliziraju putem književnosti, osobito one koju obrazuje i ovjerava obrazovni sistem. Pomoću Žižekove distinkcije između subjektivnog i objektivnog nasilja te feminističke metodologije “čitanja s otporom”, Demiragić analizira reprezentacije nasilja nad ženama u djelima iz srednjoškolskog kurikulumu – od *Ilijade* preko Plautovog *Škrtca*, *Patnji mladog Werthera* i *Sto godina samoće* do *Božanstvene komedije*. Pokazuje kako su žene često svedene na simboličke ili funkcionalne figure čiji se glas rijetko čuje, a nasilje nad njima opravdava, prešućuje ili prikazuje kao “normalno”. Iznimku predstavlja Danteova Francesca, kojoj se daje prostor za artikulaciju vlastite patnje. Kroz analizu kanonskih djela autorica problematizira reprezentaciju ženskih likova i poziva na čitanje s otporom kao metodološku i pedagošku strategiju.

Monografija završava uredničkim tekstom *Kada se kritički sagleda duga povijest nasilja*, prijevodom sažetaka na engleski i njemački jezik kao i korisnim indeksima i biografijama

autora. Kao cjelina knjiga nudi sveobuhvatan, temeljit i tematski usklađen pregled različitih povijesnih i institucionalnih oblika nasilja nad ženama. Iako su pojedina poglavlja više empirijska, a druga teorijska, zbirno gledano knjiga demonstrira kako su strukture patrijarhata i nasilja

duboko ukorijenjene, ali i promjenjive.

Preporučuje se istraživačima, nastavnicima, aktivistima, studentima i svima zainteresiranim za razumijevanje historije, prava, društva i rod-nih praksi u Bosni i Hercegovini.

Emina Mostić

***ISTINA o “događajima o Srebrenici od 10. do 19. jula 1995.”
(Rezultati istraživanja Vlade Republike Srpske 2004.–2005.
godine), Sarajevo: Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti,
2022, 191 str.***

Tokom mjeseca jula 2025. godine, u godini kada se obilježava tridesetogodišnjica Genocida u Srebrenici, promovisana je knjiga *ISTINA o “događajima o Srebrenici od 10. do 19. jula 1995.” (Rezultati istraživanja Vlade Republike Srpske 2004.–2005. godine)*, u izdanju Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti iz Sarajeva. Knjiga je izazvala veliku pažnju javnosti zbog toga što su u njoj objavljeni rezultati istraživanja Vlade Republike srpske, koji su potvrdili objektivnu istinu da je u julu 1995. godine u Srebrenici i oko nje, sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija, izvršen

zločin genocida. Ovaj izvještaj Komisije, kao i drugi dokazi prikupljeni kasnije dokazali su zločin genocida koji je i presuđen od strane Haškog tribunala.

Na zahtjev žrtava genocida Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti – BANU prihvatila je da objavi ovu knjigu kao rezultat istraživanja Komisije koju je formirala Vlade Republike srpske. Komisija koja je istraživala događaje u Srebrenici i oko nje od 10. do 19. jula 1995. godine formirana je 15. decembra 2003. godine Odlukom Vlade Republike srpske.

Knjiga *ISTINA o “događajima o Srebrenici od 10. do 19. jula 1995.”* pored Uvoda podijeljena je na četiri poglavlja:

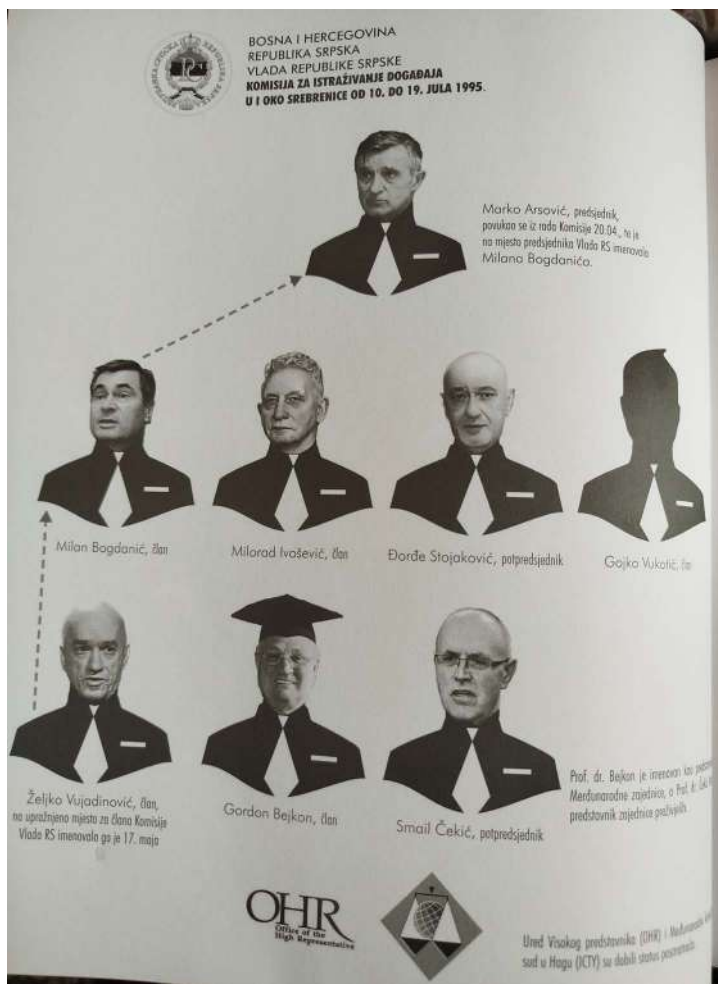
- *Sudbina Bošnjaka u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995.*
- *Masovne grobnice*
- *Utvrđivanje sudbine lica za kojima se još uvijek traga*
- *Spisak i identitet žrtava za koje su podnesene apelacije Domu za ljudska prava BiH*
- *Zaključci i Prilozi*

U uvodnim napomenama knjige govori se o formiranju i radu Komisije. Komisija se sastojala od 7 članova, od čega je Vlada Republike srpske imenovala 5 članova Srba, a dva člana visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu (OHR) Peddi Ashdown: Gordana Bocona, u svojstvu predstavnika Međunarodne zajednice, a prof. dr. Smaila Čekića u svojstvu predstavnika zajednice žrtava genocida.

Rezultati istraživanja Komisije od historijskog su značaja sa stanovišta utvrđivanja istine, kao bitne kategorije i principa u istraživanju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

U poglavlju *SUDBINA BOŠNJAKA U I OKO SREBRENICE OD 10. DO 19. JULA 1995.*, str. 19–68, govori se o Vladi Republike srpske koja je formirala *Komisiju za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995.*

Komisija je zadužena da Vladi Republike srpske podnosi mjesečne izvještaje o radu, a *najkasnije tri dana prije prestanka rada* da dostavi završni izvještaj o svom radu i utvrđenim činjenicama. Na 54. sjednici Vlade RS-a od 25. 12. 2003. godine imenovala je članove Komisije u sastavu: Marko Arsović, predsjednik, Milan Bogdanić, Milorad Ivošević, Đorđe Stojaković, Gojko Vukotić, Gordon Bejkom, Smail Čekić. Članove Bejkoma i Čekića nominovao je visoki predstavnik za BiH.

Najvažnija pitanja kojima se Komisija trebala baviti je prikupljanje odgovarajuće činjenične građe: ispitati navedene zločine, kolikog su obima, ko ih je naredio i izvršio. Jedan od prioriteta rada Komisije je izrada što je moguće tačnijeg spiska lica nestalih tokom događaja u Srebrenici

od 10. do 19. jula 1995. godine s utvrđivanjem sudbine navedenih lica.

Komisija je trebala prikupiti činjenice o stradalima:

- u Potočarima,*
- u mješovitoj koloni, kao i u masovnim grobnicama.*

Navedeno poglavlje obogaćeno je mnogim dokumentima, fotografijama, fotografijama napadača, branilaca, pripadnika snaga UN-a, mnogim fotografijama i priložima iz propagande novosadske i beogradske televizije, koja je snimala, pratila i izvještavala o tim događajima.

U poglavlju *MASOVNE GROBNICE* jedno od najvažnijih pitanja o radu Komisije bilo je pitanje otkrivanja do sada nepoznatih lokacija masovnih grobnica srebreničkih žrtva.

Prve aktivnosti na istraživanju novih lokacija masovnih grobnica otpočele su upućivanjem službenih pisanih zahtjeva za pružanje informacija od nadležnih vladinih ministarstava i službi RS-a: Ministarstva unutrašnjih poslova RS-a, Ministarstva odbrane RS-a, Glavnog štaba VRS-a, Obavještajno-bezbjedonosnih službi RS-a, Republičke uprave civilne zaštite RS-a, Kancelarije za traženje zarobljenih i nestalih lica i drugih.

Van RS-a upućeni su zahtjevi i ostvareni kontakti sa: Federalnom komisijom za treženje nestalih lica, Kantonalnim tužilaštvom u Tuzli, Kancelarijom Haškog tribunala (ICTY), Međunarodnom komisijom za traženje nestalih osoba/lica (ICMP).

Zahtjev se odnosio na broj eks-humiranih i identifikovanih posmrtnih ostataka te na broj do sada obrađenih masovnih grobnica koje su u vezi s događajima u Srebrenici 1995. godine.

Drugi zadatak u okviru mandata Komisije bio je sastavljanje što je moguće tačnijeg spiska s imenima lica nestalih tokom događaja u Srebrenici od 10. do 19. jula 1995. godine. Poseban naglasak dat je utvrđivanju sudbine 1.849 lica koja su navedena u Odluci Doma za ljudska prava BiH od 3. 3. 2003, povodom koje je Vlada RS-a i osnovala Komisiju.

Pored mnogobrojnih teškoća u radu, reagovanja i mjera visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu, stvoreni su optimalni uslovi za realizaciju zadataka Komisije. Komisija je svoj Izvještaj sa zaključcima dostavila Vladi RS-a u Banjoj Luci 11. juna 2004. godine. Svi ti podaci nalaze se u *Priložima* knjige.

Komisija je, u cilju što cjelovitijeg istraživanja događaja u Srebrenici i oko nje prikupila obimnu dokumentaciju različite provenijencije Republike srpske. To su dokumenti Glavnog štaba Vojske RS-a, kao i jedan broj dnevnih, sedmičnih, mjesečnih i godišnjih izvještaja Ministarstva

unutrašnjih poslova i njegovih organa, manji broj dokumenata iz Federacije BiH, Srbije i Crne Gore, kao i iz dokumentacije Haškog tribunala.

Nakon što je dostavljen Izvještaj u junu, Komisija je nastavila s pokušajima da pribavi dodatne informacije o mogućim grobnicama. Komisija je angažovala stručni tim da sačini spiskove prijavljenih nestalih lica sa zadatkom da se bavi samo ovim problemom. Metodom komparacije i analize sačinila je pet uporednih spiskova lica koja se spominju u raspoloživim izvorima.

Izvještaj je potkrijepljen mnogim spiskovima, fotografijama, dokumentacijom i dr. kako bi dao iscrpne podatke o događajima koji su istraživani.

Vlada RS-a na posebnoj sjednici održanoj 28. oktobra 2004. godine usvojila je Izvještaj Komisije za istraživanje događaja u Srebrenici i oko nje 10–19. jula 1995. godine i izrazila opredijeljenost za provođenje njegovih zaključaka. Tako je Vlada RS-a imenovala i Radnu grupu na sjednici od 12. januara 2005. godine za provođenje zaključaka iz konačnog Izvještaja Komisije za Srebrenicu. Tim rješenjem utvrđen je sastav i zadatak Radne grupe, kao i rok za realizaciju.

Analizirajući evidentirane i obrađene podatke, Radna grupa otklonila je navedene propuste. Tako je sačinjen spisak od 6.018 lica, dopunjen s prikupljenim identifikacionim podacima MUP-a RS-a i Ministarstva odbrane RS-a. Na osnovu navedenog spiska Radna grupa je, po osnovi pripadnosti/učešća u predmetnim događajima, utvrdila tri kategorije lica:

- Pripadnici/učesnici iz reda Vojske RS-a – Spisak od 4.507 lica
- Pripadnici/učesnici iz reda MUP-a RS-a – Spisak od 1.208 lica
- Ostali – Spisak od 231 lica za koja Radna grupa nije mogla utvrditi da li su pripadnici Vojske RS-a ili MUP-a RS-a, a uglavnom je riječ o civilima.

Objavljeni su i spiskovi navedenih lica. Radna grupa je identifikovala ona lica koja su i dalje zaposlena u općinskim, entitetskim ili državnim institucijama. U tom cilju Radna grupa koristila je spisak zaposlenih u trinaest institucija vlasti.

Na osnovu dostavljenih podataka o zaposlenim u institucijama vlasti koje su dostavile podatke Radna grupa izvršila je provjere kroz tri različite baze podataka:

- Spisak Radne grupe (6.018)
- Spisak MUP-a RS-a (1455)
- Spisak MO RS-a (25.126)

Gotovo svi spiskovi objavljeni su u knjizi u njenim *Prilozima*, kao i podaci gdje se mogu naći.

Rezultati istraživanja Radne grupe dostavljeni su Vladi RS-a 30. marta 2005. godine. Izvještaj koji je sačinila Radna grupa Vlada RS-a razmatrala je na sjednici održanoj 31. marta 2005, a zatim ga istog dana dostavila OHR-u i Tužilaštvu Bosne i Hercegovine.

Radna grupa u svom radu nakon nekoliko mjeseci došla je do novih podataka, koji predstavljaju izvore prvog reda. To su obračuni plaća i isplatne liste policijskih stanica za juli 1995; jedinični kartoni pripadnika; radne liste (knjiga – raspored službe) za juli 1995; spiskovi PJP i CJB Zvornik i dr.

Utvrđivanje broja i identiteta pripadnika VRS-a i Ministarstva odbrane koji su učestvovali u događajima u Srebrenici i oko nje 10–19. jula 1995. godine predstavljalo je izuzetno složen i težak zadatak.

Analizirajući i komparirajući navedene podatke, Radna grupa je utvrdila broj i identitet pripadnika komandi, jedinica i ustanova VRS-a i

Ministarstva odbrane RS-a u navedenim događajima. Njihov broj iznosi 22.952 lica, kao i 209 pripadnika civilne zaštite i 34 angažovana vozača.

Spiskovi učesnika, zbog nedostupnosti cjelokupne dokumentacije iz ICTY, koji još nisu obrađeni, nisu konačni. Rezultati istraživanja Radne grupe nisu potpuni ni konačni. Zbog obimnog materijala, složenosti posla, prirode mandata, kratkog roka i pozitivnih propisa Radna grupa nije bila u mogućnosti da poboljša svoj Izvještaj.

Na kraju knjige *ISTINA o "događajima o Srebrenici od 10. do 19. jula 1995."* (*Rezultati istraživanja Vlade Republike Srpske 2004.–2005. godine*) nalaze se kopije posljednjih stranica dokumenata Komisije i Radne grupe.

Izdavač knjige *ISTINA o "događajima o Srebrenici od 10. do 19. jula 1995."* (*Rezultati istraživanja Vlade Republike Srpske 2004.–2005. godine*) je BOŠNJAČKA AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI, urednik je prof. dr. Mehmed A. Akšamija, dok su redakciju činili prof. dr. Hasnija Muratagić-Tuna, prof. dr. Dževad Jahić i dr. Mustafa Cerić, na čemu im od srca čestitam.

Knjiga *ISTINA o "događajima o Srebrenici od 10. do 19. jula 1995"* (*Rezultati istraživanja Vlade Republi-*

ke Srpske 2004.–2005. godine) važan je istraživački poduhvat za objavljivanje, koji će pomoći budućim istraživačima da dođu jednostavnije do mnogih izvora prvog reda za istraživanje navedene teme. Izvještaj Komisije, koji je sada štampan, jedan je od koraka i dokaza da se u presudi Haškog tribunala dokaže i presudi genocid u Srebrenici i oko nje.

Uz dokumente i literaturu koja je do sada objavljena o Srebrenici

i ova knjiga o istini, o dokazanom i presuđenom genocidu u Srebrenici i oko nje važan je dokument kojim se dokazuje istina, a koju je prihvatila i Vlada RS-a. Ova knjiga je historijski poduhvat, zbog čega je preporučujem stručnoj i naučnoj javnosti kako u regionu tako i svijetu. Preporučujem izdavaču da se prevede na više jezika i dostavi relevantnim institucijama koje se bave ovim pitanjem.

Adnan Hadžiabdić

Славяне и Россия. Россия: взгляд на Балканы. XVIII–XXI вв. К 100-летию со дня рождения И. С. Достяна, Москва: Институт славяноведения Российской академии наук, 2021, 670 стр.

Slavs and Russia. Russia: A Look at the Balkans. 18th–21st Centenary. On the 100th Anniversary of I.S. Dostyan's Birth, Ed. S. I. Danchenko, Publisher: Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow 2021, 670 pages.

Slaveni i Rusija. Rusija: pogled na Balkan. 18.–21. stoljeće. Uz 100. obljetnicu rođenja I. S. Dostjan, odg. urednik S. I. Dančenko, Izdavač: Institut za slavistiku Ruske akademije nauka, Moskva 2021, 670 str.

Savremena ruska historiografija tematski obuhvata, kako pokazuje njena obimna produkcija, širok raspon pitanja o nacionalnoj, regionalnoj i svjetskoj historiji. Njeni

rezultati doprinose da se govori o pretenzijama Rusije na status “velike historiografske sile” (“российская модель – многовекторность и многовариативность развития”).

Ruska historiografija posvećuje u širem kontekstu veliku pažnju i Balkanu, naročito višestoljetnim vezama Rusije s pojedinim narodima i državama na tom prostoru. On se nerijetko u međunarodnim odnosima tretira kao cjelina sa složenim unutrašnjim međusobnim odnosima. Rusku balkanistiku karakterizira široki raspon istraživačkih tema, revaloriziranje historijskih događaja, aktivno učešće u međunarodnim naučnim raspravama, okrenutost brojnim temama iz historije Balkana, oslobođene ideološkog balasta sovjetske ere. Uz političku historiju kontinuirano se proučavaju i društveni, kulturni i ekonomski aspekti prošlosti Balkana. Rusija i Balkan su, prema nekim navodima u stručnoj literaturi, bliski u svojim zajedničkim korijenima, kulturi i historiji (“Россия и Балканы очень близки по своим общим корням, культуре, даже истории”). Historijske veze, kulturna bliskost i popularnost Rusije među značajnim dijelom pravoslavnog stanovništva daju razlog da se Rusija vidi kao moćna i nepredvidiva sila. Ona je imala ozbiljan uticaj na historijske sudbine balkanskih naroda i država. Regionalni pristup proučavanju ruske politike na Balkanu čini se izuzetno važnim.

Velika je geopolitička, geostrateška i geoe ekonomska važnost tog prostora ne samo za Rusiju. To je bifurkacijska tačka u sistemu međunarodnih odnosa, referentna zona svjetske politike. Kroz njega prolazi jedna od geopolitičkih i historijskih linija razdvajanja između Rusije i Zapada. Geopolitički položaj Balkana uvjetovao je njegovo uključivanje u složene igre vodećih aktera svjetske politike.

Slaveni i Rusija serijska je publikacija Instituta za slavistiku Ruske akademije nauka (Институт славяноведения Российской академии наук ИСл РАН), čije prvo izdanje datira iz 2013. godine. Radovi objavljeni u ovim zbornicima mahom se iznose na Naučnoj konferenciji “Никитинские чтения”, koja se održava tradicionalno svake godine u spomen na istaknutog slavistu Sergeja Nikitina (Сергей Александрович НИКИТИН, 1901–1979), jednog od osnivača Instituta za slavistiku. Svaki broj je tematski objedinjen. Naučni radovi temelje se na neobjavljenim dokumentima iz ruskih i stranih arhiva, uzimajući pritom u obzir i najnovija dostignuća historiografije. Objavljeni zbornici su, između ostalog, posvećeni problemima rata i mira na Balkanu

(*Славяне и Россия: Проблемы войны и мира на Балканах. XVIII–XXI вв.; Славяне и Россия: Россия, Болгария, Балканы. Проблемы войны и мира. XVIII–XXI вв. (Мифы и реальность)*), rusko-slavenskim odnosima s kraja XVIII do prvih decenija XXI stoljeća (*Славяне и Россия: Славяне и Россия в системе международных отношений*), ruskoj politici na Balkanu (*Славяне и Россия: Балканы в вихре национально-освободительных движений; Славяне и Россия: проблемы государственности на Балканах (конец XVIII–XXI вв.)*), etnokonfesionalnim pitanjima i problemima historiografije (*Славяне и Россия: исторический контекст и проблемы историографии; Славяне и Россия: Историческое славяноведение и балканистика. К 75-летию основания Института славяноведения*).

Zbornik radova *Slaveni i Rusija. Rusija: pogled na Balkan. 18.–21. stoljeća. Uz 100. obljetnicu rođenja I. S. Dostjan* pripremili su saradnici Instituta za slavistiku, kao i oni iz drugih naučnih i obrazovnih institucija u Rusiji i Bugarskoj na osnovu priloga s istoimene naučne konferencije održane u decembru 2020. u Moskvi, posvećene 100. obljetnici rođenja

slavistkinje i balkanistkinje Irine Stepanovne Dostjan (1920–2012). Ona je dala značajan doprinos razvoju ruske slavistike i balkanistike u drugoj polovini XX stoljeća. Njeno ime je u tom vremenu postalo dobro poznato u naučnim krugovima balkanskih zemalja, osobito u Jugoslaviji i Bugarskoj. Radovi u ovom Zborniku pokrivaju različite aspekte historijskog razvoja rusko-balkanskih odnosa, temelje se na raznovrsnoj literaturi i arhivskim dokumentima. Tematski se, kako je u *Predgovoru* naveo Petar Iskenderov, mogu svrstati u pet skupina.

Prva obuhvata radove o djelu Irine Dostjan (*Skromni korifej balkanologije; Irina Stepanovna Dostjan – sjećanje na nju*), koje je pripremila njena dugogodišnja kolegica Svjetlana Dančenko. Tu je svrstana i bibliografija radova Irine Dostjan. Druga se odnosi na analize konceptijskih i metodoloških pitanja vezanih za osmišljavanje i provođenje balkanske politike Rusije u širem vremenskom rasponu. Tu spadaju radovi Jelene Kudrjavceve (*Kriza rusko-srpskih odnosa krajem 30-ih godina XIX stoljeća*), Petra Iskenderova (*Politika Rusije na Balkanu uoči Prvog svjetskog rata: ključni aspekti problema*), Olge Aganson (*Velika*

Britanija i problem "balkanske ravnoteže" 1939.), Jelene Guskove (*Sovjetska politika na Balkanu tokom pada "perestrojke" 1990.–1991.*) i Jevgenija Kalinova (*Uloga SSSR-a u pripremi mirovnog ugovora s Bugarskom nakon Drugog svjetskog rata – mitovi i činjenice*). Sljedeća skupina obuhvata niz pitanja o odnosima Rusije i Balkana. Tome su posvećeni radovi Vasilija Kaširina (*Pravi opis prošlog turskog rata: Nepoznati strateški memorandum generala grofa P. I. Panina i rješenje zagonetke autorstva anonimnih memoara o ratu između Rusije i Turske 1736.–1739.*), Olge Petrunine (*Grčke zemlje u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća u percepciji ruskih konzula*), Aleksandra Stikalina (*Dunavske kneževine i Transilvanija kroz oči ruskih vojnih promatrača 1848–1849. Prema dokumentima Ruskog državnog vojno-historijskog arhiva*), Varvare Hlebnikove (*Ruski diplomat P. M. Vlasova o rezultatima i perspektivama razvoja Crnogorske kneževine na početku XX stoljeća i o potrebi promjene u rusko-crnogorskoj saradnji*), Natalije Strunina-Borodina (*Crna Gora u izvještajima ruskog izaslanika na Cetinju S. V. Arsenjeva 1910.–1912.*), Jaroslava Višnjakova (*Dokumenti Policijskog departmana Ruskog carstva o dinastičkoj krizi u*

Srbiji početkom XX stoljeća), Ljubov Kiriline (*Publikacije slovenskog lista "Slovan" o Srbima, Bugarima i Crnogorcima 1884–1887*), Nikite Guseva (*Putni zapisi P. A. Kulakovskog o Bugarskoj*), Olge Sokolovske (*Rusko ministarstvo vanjskih poslova i grčko-srpski ugovor tokom Prvog svjetskog rata. (Prikaz zbirki diplomatskih dokumenata)*), Zoje Klimenko (*"Albanska zora": rusko društvo i albansko pitanje na početku XX stoljeća (na temelju materijala iz nekih književnih časopisa)*). Četvrta skupina odnosi se na rekonstrukciju pojedinih događaja, pojava i procesa koji su ušli u historiju međudržavnih, vojno-političkih i društveno-kulturnih odnosa Rusije i pojedinih balkanskih naroda. Tome su posvećeni radovi Marine Frolove (*"Poklonjena pobjeda": Zauzimanje Grivitskog reduta br. 1 kod Plevne 30. avgusta 1877.*), Tine Georgijeve (*Spomenik Aleksandru II u Sofiji – historijat nastanka*), Ksenije Meljčakove (*Mjesto službe – Sarajevo. Prvo diplomatsko iskustvo A. S. Ionina*), Irine Zaharove (*Posjeti Rusiji srpskog kralja Aleksandra Obrenovića i srpska odlikovanja S. I. Speranskog*), Julije Lobačeve (*O pitanju rusko-srpskih odnosa početkom 1920-ih. Iz historije porodice I. G. Grickat-Radulović*). Posljednja

skupina je upućena na prezentiranje nekih kontroverznih dionica u dugim odnosima Rusije i Balkana. Ovu tematiku su obradili Jura Konstantinova (*Slavenske i antislavenske ideje Bugara i Grka: sredina XIX – početak XX stoljeća*), Konstantin Nikiforov (*Osobenosti izučavanja ruske emigracije u Kraljevini SHS (Jugoslaviji)*) i Tatjana Volokitina (*Balkanska verzija režima osobne vlasti: Todor Živkov i Nikolae Čaušesku*). U kratkom zaključku na kraju ovog Zbornika navodi se da su odnosi Rusije i balkanskih naroda ”выдержали проверку временем, и в новом тысячелетии вновь окажутся востребованными, как это уже неоднократно происходило в истории”.

Autori su nastojali kritički sagledati najnovija dostignuća nacionalne i inostrane historiografije o aktuelnim temama iz historije Balkana i Rusije. Njihovi radovi upućuju na važnost i prioritet balkanskog smjera u vanjskoj politici Rusije, počevši od XVIII stoljeća. Teza koju je formulirao car Aleksandar I ”o savezima vjere i krvi” nije ostala bez odjeka. Pravoslavlje i slavenski identitet postali su argument u službi geostrateških interesa Rusije. Stoljećima su usmjevali balkanski pravoslavni narodi

svoje poglede na Rusiju kao jednu od ključnih velikih sila, sposobne da im bude moćna podrška, zaštitnica i saveznica. Stranice historije odnosa Rusije i tih naroda i njihovih država predstavljaju razdoblja uspona i padova, saveza i sukoba. Na više načina to je bilo zbog ”proturječnosti međusobnog očekivanja”. Radovi savremenih ruskih historičara nisu usmjereni samo i na prošlost Balkana, već i na analize njegove perspektive, odnosa s Rusijom, koristeći pritom načelo situacijske logike (”принцип ситуационной логики”), koje se shvaća kao identifikacija ”višestruke uzročnosti događaja i procesa vanjske politike”.

Historija odnosa između Rusije i Balkana je složena, obuhvata brojne reljefne segmente. Tokom XX stoljeća razdoblja savezništva Rusije s pravoslavnim narodima i državama bila su isprepletena sukobima i razdobljima zahlađenja. Uprkos dvostoljetnoj tradiciji prijateljstva, približavanje započeto devedesetih godina tog stoljeća dobrim dijelom se temelji na emocijama, odbojnom stavu pojedinih država i naroda prema Zapadu. Historija je duboko utkana u savremenost. Samooodređenje Rusije proizlazi iz trodimenzionalnog prostora, duž tri koordinatne ose:

Rusija i Zapad, Rusija i Istok, Rusija i slavenski svijet. Otud su se u ovoj velikoj multietničkoj i multikonfesionalnoj državi u XIX stoljeću pojavili zapadnjaci, slavenofili i evroazijci. Uz tradicionalni evrocentrizam u Rusiji su razvijene orijentalistika i slavistika. Slavistika je "dio ruskog nacionalnog identiteta, nastavak mentaliteta i ruske kulture. I općenito, slavenski svijet je nastavak ruskog svijeta".

U ruskoj nacionalnoj svijesti, usprkos svim kataklizmama sovjetske ere, dominantna je ideja da je Rusija u središtu slavenskog pravoslavnog svijeta i da je pozvana da mu bude pokrovitelj i zaštitnik. Zato je Balkan područje u kojem ruska vanjska politika ne samo da uzima u obzir etničke i vjerske faktore već se na neke od njih izravno oslanja.

Safet Bandžović

Славяне и Россия: Балканы и российский дипломатический корпус. XVIII–XXI вв., Москва: Институт славяноведения Российской академии наук, 2024, 348 стр.

Slavs and Russia: The Balkans and the Russian Diplomatic Corps. 18th–21st Centuries. / Ed. S. I. Danchenko, Publisher: Institute for Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow 2024, 348 pages.

Slaveni i Rusija: Balkan i ruski diplomatski kor. XVIII–XXI stoljeće, odg. urednik S. I. Dančenko, Izdavač: Institut za slavistiku Ruske akademije nauka, Moskva 2024, 348 str.

Diplomatija je "sluga državničkog umijeća", posebno velikih sila. Kao državna aktivnost na području vanjske politike ona, potvrđuju historijska iskustva, podrazumijeva i specifičnost metoda, kao i aparat koji obavlja te djelatnosti. U sveprisutnoj anglosaksonskoj teoriji međunarodnih

odnosa veoma je uticajna "realistička škola", koja ukazuje da u spoljnoj politici u odnosima između država glavni princip ponašanja nisu moral, vjera ili tradicija, već moć, izražena u veličini teritorije, broju stanovnika, prirodnom bogatstvu, industrijskoj i naročito vojnoj snazi jedne zemlje.

Realističke teorije pretpostavljaju da države nemaju stalne prijatelje, već samo interese. Suštinski ciljevi su osnovani na trajnim strateškim vrijednostima i nikad se u historiji ne mijenjaju. Sve se temelji na odnosu snaga i moći među državama.

U Rusiji se tradicionalno velika pažnja posvećivala pripremi diplomata, naučnika i drugih stručnjaka za rad u stranim zemljama. Te profesije su, kao i sama diplomatska služba, bile vrlo prestižne. Ruska diplomatija ima dugu historiju. Njeni počeci bilježe se još u IX stoljeću, kada je 838. upućena diplomatska misija u Konstantinopolj. "Poslanička kancelarija" – (Посольский приказ) resor nadležan za odnose sa stranim državama formiran 1549, predstavlja najranije spominjanje prve spoljopolitičke institucije Rusije. "Poslanička kancelarija" je 1718. transformirana u Kolegijum vanjskih poslova (Коллегия иностранных дел ili Иностранная коллегия Российской империи). Ministarstvo vanjskih poslova (Министерство иностранных дел) osnovano je 1802. godine. Rusija je s vremenom razgranala svoju mrežu diplomatskih i konzularnih predstavništava. Pred izbijanje Prvog svjetskog rata imala je diplo-

matske odnose s 47 zemalja i više od 200 predstavništava u inostranstvu. U Osmanskom Carstvu i istočnim zemljama bila je izražena politička usmjerenost konzularnog rada. Ruski konzuli su tretirali i razrješavali trgovačke, ali i brojne političke probleme. Višestoljetne veze Rusije s balkanskim pravoslavnim narodima zasnivale su se "na podudarnim političkim interesima, etničkoj bliskosti i kulturnom i verskom jedinstvu".

Korijeni sadašnjosti uvijek leže u prošlosti. Ovaj princip posebno je važan za Balkan. Mnoga savremena pitanja i problemi s kojima se suočavaju zemlje ovog regiona i ruska diplomatija ne mogu se razumjeti bez poznavanja njegovih historijskih specifičnosti. Rusija je stoljećima aktivni sudionik političkih procesa na Balkanu, jednim od glavnih i dugovječnih pravaca njene vanjske politike. To je tradicionalno mjesto i polje sukoba interesa niza velikih sila, koje su u različitim historijskim razdobljima nastojale tu učvrstiti i ojačati svoj uticaj, u skladu sa svojim geopolitičkim potrebama. "Pandorina kutija", "Evropsko bure baruta" – epiteti su koje je Balkan, jedna od zona sukoba brojnih ukrštenih i suprotstavljenih interesa, stekao u stručnoj literaturi

o međunarodnim odnosima. U XIX stoljeću pod osmanskom vlašću on je za Rusiju predstavljao Aziju. Nije slučajno da se njime tada bavio Azijski departman ruskog Ministarstva vanjskih poslova. Dva su pitanja bila u ruskom fokusu: statusu osmanskih moreuza (Bosfor i Dardaneli) i sudbina balkanskih pravoslavnih naroda. Rusija je kao više ili manje radikalno rješenje oba povezivala s konačnim slomom Osmanskog Carstva. Za Petrograd su podjednako bila važna tri aspekta njegove balkanske politike: odnosi s Portom, s velikim silama, prvenstveno s Austro-Ugarskom, te s državama i narodima Balkana. Strateški značaj Bosfora i Dardanela uvijek je bio u fokusu, ali je radikalno rješavanje ovog kardinalnog pitanja odgađano do trenutka “kada će Rusija na to moći koncentrirati sve svoje snage”. Ruska vlada je na “putu za Konstantinopolj” trebala i saveznike u “balkanskim poslovima”. Postojale su značajne razlike unutar ruskog državnog vrha, pa i unutar Ministarstva vanjskih poslova u provedbi ruske politike na Balkanu. Krajem XX i početkom XXI stoljeća pažnja Rusije prema Balkanu oscilirala je ovisno o međunarodnim političkim prilikama. Ona, prema sudu nekih ruskih autora, ne može bez Balkana, niti on

može bez nje (“Россия не обойдется без Балкан, как и Балканы — без России”).

Historijski, postoje bitni ideološki elementi u ruskoj politici prema Balkanu. U različitim periodima ti ideološki elementi bili su panslavizam, pravoslavlje (u carskoj Rusiji) i komunizam (u SSSR-u). Uz njih su se ispreplitali i ruski strateški, ekonomski i tradicionalni geopolitički interesi. Savremeni Balkan nalazi se u sferi ruskih geopolitičkih interesa, koristi ga povremeno i u propagandne svrhe i za diplomatske nagodbe i manevre. Povezanost Rusije i pravoslavnih naroda Balkana zauzima važno mjesto u radovima ruskih historičara. Naučno proučavanje slavenskih naroda započelo je u Rusiji početkom XIX stoljeća, kada su na ruskim univerzitetima otvorene katedre za historiju i književnost na slavenskim jezicima, a ruski naučnici upućivani u slavenske zemlje. Slavenofil Aleksandar Giljferding (*Александр Ф. Гильфердинг*, 1831–1872), historičar i prvi ruski konzul u Bosanskom elajetu, pisao je kako “daleko na zapadu i jugozapadu od granice Ruskog carstva postoje narodi čiji je govor razumljiv Rusima, čiji su preci činili jedno pleme s precima Rusa, i većina njih ispovije-

da našu pravoslavnu vjeru i moli se Bogu na istom ruskom jeziku kao i mi. Ti narodi – braća Rusa i koji vole Ruse kao braću – nazivaju se Slaveni”. Brojni segmenti historije balkanskog regiona predmet su kontinuiranog proučavanja u Rusiji. Brojni su prilozi metodologiji društvene historije za istraživanje različitih tema podsticajni za dalja promišljanja.

Zbornik radova *Slaveni i Rusija: Balkan i ruski diplomatski kor. XVIII–XXI stoljeća* proistekao je kao rezultat istoimene naučne konferencije (*XIII Никитинские чтения*), održane u novembru 2023. na Institutu za slavistiku u Moskvi. Autori radova predstavljaju djelovanje ruskih diplomata u balkanskim prijestolnicama u kontekstu ključnih smjerova vanjske politike Ruskog Carstva/SSSR-a/Ruske Federacije na Balkanu i u Evropi. Radovi bazirani na raznovrsnoj literaturi, kao i na dokumentima iz ruskih i balkanskih arhiva obuhvataju razdoblje od sredine XVIII do početka XXI stoljeća. Posvećeni su djelovanju ruskih diplomata na Balkanu u tom vremenskom rasponu. Predstavnici ruskog diplomatskog kora bili su i ostali u samom središtu akutnih, ponekad dramatičnih balkanskih sukoba i sporova koji su prijetili stabilnosti i sigurnosti Evro-

pe. Rusija je stoljećima pružala vojnu, političku i diplomatsku pomoć pravoslavnim narodima tog prostora u njihovu oslobađanju od osmanske vlasti i uspostavi vlastite državnosti. Savremena Rusija, prema nekim analitičarima, vidi Balkan kao bojno polje u svom “političkom ratu”. Prema nekim ruskim historičarima, njoj ipak nedostaje jasno strukturirana i formulirana politika u odnosu na države i narode Balkana. Djelovanje Rusije na Balkanu tradicionalno je izvor zabrinutosti Zapada. Rusija nastoji promijeniti posthladnoratovski poredak i pokušava unaprijediti svoje interese, uključujući i one izvan postsovjetskog prostora.

Sadržaj Zbornika može se raščlaniti u nekoliko tematskih skupina. Vasilij Kaširin (*Greške ministra rezidenta: o ulozi ruskog predstavnika u Carigradu A. M. Obreskova u nastanku rusko-turskog rata 1768.–1774.*), Olga Petrunina (*Mihail Konstantinovič Onu: okvir za portret diplomate*), Ksenija Meljčakova (*Između duga i dugova: E. R. Ščulepnikov u Bosni i Hercegovini*), Svjetlana Dančenko (*Diplomatski predstavnik u Srbiji 1877–1895. Aleksandar Ivanovič Persiani i njegove aktivnosti*), Varvara Hlebnikova (*Aleksandar Vasiljevič Kaulbars o razgraničenju*

između Bugarske, Srbije i Turske nakon Berlinskog kongresa 1878. (na temelju materijala iz Ruskog državnog vojno-historijskog arhiva)), Jaroslav Višnjakov (*Poslanik N. V. Čarikov o unutrašnjoj političkoj situaciji u Srbiji početkom XX stoljeća i prevratu 1903.*), Petar Iskenderov (*A. M. Petrjajev i ruska balkanska politika*) i Denis Rodin (*“Grčka nam je važna... zbog balkanskih odnosa”: aktivnosti A. M. Ustinova kao opunomoćenog predstavnika SSSR-a u Grčkoj (1924.–1929.)*) u svojim radovima analiziraju djelovanje pojedinih ruskih diplomata na Balkanu. U tom smislu zanimljiv je posebno rad K. Meljčakove o Jevgrafu Ščulepnikovu (*Е. Р. Щулепников*), koji je obavljao dužnost ruskog konzula u Sarajevu (1858–1868). Služba u Bosanskom vilajetu označila je zalazak njegove diplomatske karijere. Razlog tome bila je nepovoljna finansijska situacija Ščulepnikova, bio je u dugovima. Njegove dužničke obaveze bile su opterećenje za rusko predstavništvo u Sarajevu. Imale su negativan uticaj i na ugled Rusije.

Marina Frolova (*“Ovdje samo birokratska vještina nije dovoljna...”*: *diplomati ruskog konzulata u Bitolju (1861–1877)*), Denis Nikiforov (*Ru-*

ska diplomatija i Carigradska konferencija 1876.–1877.), Aleksandar Stikalin (*Ruska diplomatija u potrazi za načinima rješavanja rumunsko-bugarskog spora oko Silistrije, 1912. – proljeće 1913. (na temelju materijala iz Arhiva vanjske politike Ruskog carstva)*) i Oleg Alpejev (*“Mobilizacijska kriza” na Balkanu 1912–1913. u izvještajima ruskog vojnog agenta u Austro-Ugarskoj pukovnika M. I. Zankeviča*) svoju su pažnju usmjerili na ključne događaje balkanske historije krajem XIX i početkom XX stoljeća u kontekstu ruske vanjske politike. Ljudmila Kuzmičeva (*Ruski konzulat u Beogradu na početku Velike istočne krize 1875–1878.*), Tatjana Volokitina (*Problem Dunava u kontekstu poslijeratnog mirovnog rješenja i sovjetske diplomacije 1945–1948.*), Jelena Guskova (*Izolacija Republike Srpske 1994–1995. kao metoda rješavanja krize na području bivše Jugoslavije i ruska diplomatija*) i Jevgenij Korenjev (*Odnos ruske diplomatije prema procesu evroatlantskih integracija na Balkanu*) posvetili su svoje radove analizi uloge ruske diplomatije u raspravama i rješavanju nekih važnih pitanja XX i XXI stoljeća. Stara je praksa da se historičari određuju i prema brojnim otvore-

nim procesima i pitanjima. Autori u svojim istraživanjima široko koriste novije metode historijskih istraživanja, uključujući interdisciplinarni pristup. U zaključku ovog Zbornika navodi se da su u savremenim uslovima Rusija i njen vanjskopolitički resor ponovno suočeni s globalnim izazovima: “И образованные, высококвалифицированные и опытные российские дипломаты по-прежнему на своем посту”. Kompetentnost je “suštinski kvalitet

diplomate” – riječi su čuvenog šefa sovjetskog Ministarstva vanjskih poslova Andreja Gromika.

Diplomatija je važna sastavnica moći, osmišljena i vješta aktivnost, sredstvo za provođenje vanjske politike koje omogućava državama da postignu svoje ciljeve. To se, potvrđuje i ovaj Zbornik, posebno odnosi na široki spektar specifičnog djelovanja Rusije i njenog dugotrajnog diplomatskog prisustva i na Balkanu.

Safet Bandžović

Almir Grabovica, *TRAGOVI GENOCIDA GRAPSKA 1992–1995*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2025, 365 str.

Među mlađim istraživačima bosanskohercegovačke historije posebno se ističe ime dr. sc. Almira Grabovice, koji je svojim istraživanjima i objavljenim knjigama privukao pažnju naučne i stručne javnosti. Njegova posljednja knjiga *TRAGOVI GENOCIDA GRAPSKA 1992–1995* dokaz je koji potvrđuje da zločini u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu nisu izolovani slučajevi, već

dio detaljno planiranog i organizovanog plana zločina i genocida nad nersrpskim narodom. To se ponavljalo u svim agresorskim napadima širom Republike Bosne i Hercegovine u vidu masovnih zločina, zatvaranju i ubijanju zatočenih civila u logorima, masovnim grobnicama, uništavanju kulturne baštine i dr.

Dokazi izneseni u knjizi *TRAGOVI GENOCIDA GRAPSKA 1992–1995*.

plod su višegodišnjeg istraživanja zločina u Doboju 1992–1995. godine. To nisu bili izolovani incidenti, već sastavni dio šireg organizovanog i izvršenog velikosrpskog projekta stvaranja etnički čistih prostora, što je autor dokazao u ovoj knjizi. To je i dokazano pred domaćim, regionalnim i međunarodnim sudovima, kao i pred ICTY, da su velikosrpski zločini sastavni dio organizovanog i planski provedenog velikosrpskog projekta. Presuda njemačkih sudova, posebno slučaj Nikole Jorgića, imaju izuzetnu važnost u razumijevanju i dokazivanju genocida nad Bošnjacima izvan prostora Srebrenice.

Knjiga dr. sc. Almira Grabovice *TRAGOM GENOCIDA GRAPSKA 1992–1995. pored Uvoda* (str. 7–10) podijeljena je na šest poglavlja i to:

- *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i zločini na području Općine Dobar* (str. 11–103),
- *Rušenje i razaranje vjerskih i kulturnih objekata na području Općine Dobar* (str. 105–108),
- *Zločini genocida u Grapskoj kod Doboja* (str. 109–191),
- *Masovne grobnice u Grapskoj* (str. 193–200),
- *Odgovornost za zločine počinjene u Bosni i Hercegovini s posebnim fokusom na području Općine*

Dobar (str. 201–246) i

- *Rezultati empirijskih istraživanja* (str. 247–258).

U prvom poglavlju *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i zločini na području Općine Dobar* autor analizira proces disolucije nekadašnje države i uvod u agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Zatim se vraća na temu knjige i elaborira događaje u Doboju. Ove događaje iznosi dokumentovano i s nizom historijskih činjenica, koji pokazuju postojanje logora i drugih zatočeničkih objekata formiranih na širem području općine Doboja. Tu su i radni logori kao specifični oblici zatočenja. Ovo poglavlje ima podnaslove:

- *Disolucija Jugoslavije – uvod u agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu,*
- *Vojno-politička događanja i zločini izvršeni na području općine Dobar,*
- *Logori i zatočenički objekti općine Dobar,*
- *Centralni zatvor “Spreča” u Doboju,*
- *Vojni hangari u blizini DD “Bosanka” u Doboju,*
- *Perčin disko,*
- *“Bare” – magacini vojne ekonomije “3. maj” u mjestu Bare kod Doboja,*

- *Kasarna JNA "4. juli" u naselju Miljkovac,*
- *Sekretarijat za unutrašnje poslove,*
- *Radni logori na području Doboja,*
- *Radni logor u mjestu Majevac u Doboju,*
- *Radni logor na području Kotorškog,*
- *Radni logor na području Modriče,*
- *Radni logor na području mjesta Foča,*
- *Radni logor "Rudnik Stanari",*
- *Radni logor u mjestu Sjenina Rijeka.*

U proljeće 1992. godine na cijeloj teritoriji regije Doboja osnovani su logori i drugi zatočenički objekti u kasarnama, vojnim kompleksima, fabrikama, školama, sportskim objektima, policijskim stanicama i drugim privatnim i javnim ustanovama. Zatočenje kao zločin protiv čovječnosti podrazumijeva lišenje slobode nekog pojedinca u sklopu sistematskog napada usmjerenog protiv civilnog stanovništva. To je bio klasičan primjer na području općine Doboja.

Sve te logore i zatočeničke objekte uspostavila je i kontrolisala tzv. VRS, civilne vlasti i srpska policija. Uslovi u logorima i zatočeničkim objektima bili su izuzetno teški. Bilo je prisutno svakodnevno premlaćivanje i drža-

nje u nečovječnim uslovima, silovanja žena, dešavala su se mnoga ubistva i dr.

Podaci o navedenim logorima, pored istraživanja, korišteni su i iz *"Dokumenata o logorima u Doboju koji je korišten u istragama MKSJ"*, što tekstu daje historijski dokazane činjenice.

U periodu od aprila 1992. do kraja 1995. godine na prostorima općine Doboja Haški tribunal utvrdio je da je ubijeno ili nestalo najmanje 1.326 osoba. Pored zločina genocida u Grapskoj autor navodi iz istih dokumenata da je tokom 1992. godine ubijeno ili nestalo preko 639 osoba. Svi ti zločini na prostoru općine Doboja imaju elemente genocida.

Drugo poglavlje knjige *Rušenje i razaranje vjerskih i kulturnih objekata na području Općine Doboja* posvećeno je stručnoj analizi rušenja vjerskih i kulturno-historijskih objekata, kao i infrastrukture nesrpskog stanovništva na navedenoj općini. Planski i organizovano agresor je destrukcijom, ideologijom i politikom nastojao izbrisati svaki trag egzistiranja nesrpskog naroda. Prema izvještaju Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Republike Bosne i Hercegovine, tokom agresije na

prostoru općine Doboj opljačkano je, srušeno i razoreno 29 islamskih i katoličkih objekata.

Treće poglavlje *Zločini genocida u Grapskoj kod Doboja* autor stručnom analizom elaborira zločin nad Bošnjacima Doboja kroz primjer studije slučaja dobojskog naselja Grapska.

Navedeno poglavlje podijeljeno je na podnaslove:

- *Pripreme napada na Grapsku,*
- *Zločini nad civilnim stanovništvom Grapske u maju i junu 1992.,*
- *Ubijeni Grapčani tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995.,*
- *Bošnjaci Grapske u logorima i zatočeničkim objektima širom Republike Bosne i Hercegovine.*

Grapska je mjesto udaljeno šest kilometara od Doboja, na regionalnom putu Doboj – Modriča, na desnoj obali rijeke Bosne. Grapska je bila razvijeno mjesto s infrastrukturom kojoj bi mogla pozavidjeti i druga mjesta. Kako je Grapska bila na važnom koridoru, jedino bošnjačko mjesto iz Posavine prema Doboju i Ozrenu, tako je postojao plan da se taj put očisti od nesrpskog stanovništva. To je i urađeno i provedeno. Nakon okupacije Doboja 3. maja 1992. godine

na red je došla Grapska. Građanima Grapske 10. maja 1992. godine dat je ultimatum da do 11 sati predaju oružje, koje nisu imali, sa zastrašujućom prijetnjom da će ih napasti i gađati svim raspoloživim sredstvima.

Kako se stanovništvo nije odazvalo, Grapska je gađana iz tenkova, protivavionskih raketa, minobacača i drugog oružja, tako da je većina kuća razorena i zapaljena. U sumrak istog dana agresorska vojska i paravojne trupe izvukle su preostalo stanovništvo iz njihovih kuća i podruma. U dugoj koloni krenuli su pješke prema Kostajnici. U Domu kulture u Kostajnici žene, djeca starci i invalidi odvezeni su i pušteni. Preostalo radno sposobno stanovništvo odvedeno je u logore, gdje su bili izloženi mučenjima i raznim vrstama zlostavljanja koji su bili opasni po život. Te činjenice utvrdio je i Viši regionalni sud u Düsseldorfu, IV – 26/96 2 StE 8/96, Generalno savezno tužilaštvo u presudi Nikoli Jorgiću.

Svirepi zločini nad stanovništvom Grapske i njihovo dugogodišnje zatvaranje u logore i zatočeničke objekte autor Grabovica je opisao i dokazao brojnim historijskim izvorima, kao i dokazima sa suđenja zločincima koji su to izvršili. Zločinci su uglavnom

komšije i ljudi koji su dobro poznavali svoje komšije koje su svirepo ubijali. Dio posmrtnih ostataka sahranjen je u masovnim grobnicama, koje su više puta premještane. Jedan dio ubijenih pronađen je, a dio svirepo ubijenih civila još nikad nije pronađen i identifikovan. Autor navodi podatke o ubijenim civilima iz Grapske u periodu Agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995.

U četvrtom poglavlju *Masovne grobnice* autor prezentuje podatke o masovnim grobnicama koje su do sada pronađene, što uključuje identifikaciju posmrtnih ostataka. Masovne grobnice – masovni zločini jedan su od dokaza o zločinu genocida. U prvoj masovnoj grobnici u Grapskoj pronađena su 34 posmrtna ostatka civila, a u drugoj 25. Ostali odvedeni i ubijeni Grapčani još nisu pronađeni.

Neki od izvršilaca zločina navedeni su u knjizi *TRAGOVI GENOCIDA GRAPSKA 1992–1995*. Oblici zločina presuđeni sudskom praksom su: pojedinačna i masovna ubistva, silovanje i seksualno zlostavljanje, prisilni nestanci, živi štit i dr.

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju za zločine, između ostalih, izvršene na području općine Doboje podigao je optužnice protiv:

Biljane Plavšić, Slobodana Miloševića, Jovice Stanišića, Franka Simatovića, Miće Stanišića, Stojana Župljanića i Momčila Krajišnika.

Jednog od zločinaca na području Doboja uhapsio je njemački sud. Radi se o zločincu Nikoli Jorgiću zvanom "Jorga". Prilikom zadnjeg ulaska u Njemačku 16. decembra 1995. godine uhapšen je od strane njemačkog pravosuđa, pošto je bio osuđen za genocid. Nikola Jorgić optužen je za genocid u jedanaest slučajeva, zatim na četverostruku doživotnu zatvorsku kaznu i osam kazni u trajanju od sedam do devet godina zatvora. Takve kazne objedinjene su u doživotnu zatvorsku kaznu za zločine počinjene na dobojskoj regiji. Vrhovni sud u Düsseldorfu u presudi izrečenoj 26. septembra 1997. godine zaključio je da zločin u Doboju predstavlja **čin genocida**.

Sud Bosne i Hercegovine za zločine na području Doboja podigao je optužnice i osudio sljedeće ratne zločince: Marković Miodrag, Ninković Milan, Paravac Borislav, Bjelošević Andrija, Savić Milan (Ninković Milan i dr.), Kujundžić Predrag, Karagić Predrag.

Okružni sudovi u Bosni i Hercegovini, Doboje, podigli su optužnice

protiv sljedećih osoba: Vojislav Breštovac, Branislav Ninković, Staniša Miljkanović, Milovan Peulić i Miladin Stević.

Apelacioni sud u Beogradu podigao je optužnice protiv Nebojše Stojanovića.

Sve optužnice i presude navedene su u ovoj veoma značajnoj knjizi, što potvrđuje činjenicu da se na prostoru dobojske regije desio nepresuđeni genocid i otvorena agresija susjeda na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

U šestom poglavlju knjige *Rezultati empirijskih istraživanja* predstavljeni su rezultati empirijskih i naučnih istraživanja na temelju analize i obrade historijski relevantno pribavljene građe i podataka.

U *Zaključku* knjige autor u dokazima iznesenim u njoj dokazuje i potvrđuje da zločini na području Grapske i šire regije Doboja 1992–1995. godine nisu bili izolovani incidenti. To je bio dio šireg planiranog, organizovanog i izvršenog plana velikosrpskog projekta agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad primarno bošnjačkim stanovništvom.

Knjiga dr. sc. Almira Grabovice *TRAGOVİ GENOCIDA GRAPSKA 1992–1995.* istraživački je dokumenat, doprinos istini i pravdi i očuva-

nju kolektivnog pamćenja da se zločini nikada i nikome više ne ponove.

Recenzenti knjige dr. sc. Almira Grabovice *TRAGOVİ GENOCIDA GRAPSKA 1992–1995.* su: dr. sc. Muamer Džananović, dr. sc. Hikmet Karčić i mr. Mustafa Dedović, a urednik prof. dr. Ermin Kuka.

Svako poglavlje ove vrijedne naučne knjige moglo bi biti posebna knjiga. Činjenice u njoj dokaz su da se istina i pravda ne može sakriti i zaboraviti, a zločinci ne mogu izbjeći pravdi.

O vrijednosti knjige *TRAGOVİ GENOCIDA GRAPSKA 1992–1995.* govore i 383 citata iz izvora, literature, radova, periodike, internet-izvora koji su u njoj navedeni. U knjizi se nalazi i spisak logoraša iz Grapske i faksimili brojnih dokumenata, sudskih presuda, pisama logoraša, fotografija, kopije tekstova u domaćoj i stranoj štampi i dr. Popis izvora i literature pomoći će budućim istraživačima da lakše dođu do podataka prilikom istraživanja navedene teme kako bi je koristili u pisanju stručnih i naučnih radova, zbog čega je preporučujem stručnoj i naučnoj javnosti kako u Bosni i Hercegovini tako i šire.

Hadžija Hadžiabdić

OSVRT

UDK: 94 (497.6) “ 14 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.579

Primljen: 18. 4. 2025.

Prihvaćen: 7. 11. 2025.

Izvorni naučni rad

Esad Kurtović

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

kurtovic.esad@gmail.com

Jelača nije bila majka Milivoja Mihočevića niti baka Mustafa-bega Milivojevića

(Povodom neispravne postavke u radu Adisa Zilića,
“Mustafa-beg Milivojević na funkciji hercegovačkog sandžak-bega”,
Prilozi, br. 52, (2023): 41–86)

Apstrakt: Pristup predstavlja reakciju na iznesenu postavku dr. Adisa Zilića o porijeklu Mustafa-bega Milivojevića u segmentu njegovog vezivanja za direktno srodstvo s Brailom Tezalovićem. Utvrđeno je da se namjera autora da Mustafinog oca Milivoja Mihočevića predstavi potomkom Jelače, kćerke Braila Tezalovića, ne zasniva na izvornoj podlozi. Stavovi ranije literature nisu u dovoljnoj mjeri iskorišteni da bi se adekvatnije razumjela i u polazištu spriječila iznesena pogrešna konstrukcija.

Ključne riječi: Brailo Tezalović, Jelača, Mihoč Utvičić, Milivoj Mihočević, Mustafa-beg Milivojević

Abstract: This contribution represents a response to the argument presented by Dr. Adis Zilić regarding the origins of Mustafa-bey Milivojević, specifically the claim that he was directly related to Brailo Tezalović. It has been established that the author's attempt to present Mustafa's father,

Milivoj Mihočević, as a descendant of Jelača, the daughter of Brailo Tezalović, is not based on original source material. The positions found in earlier literature were not sufficiently utilized to provide a more accurate understanding and to prevent the erroneous conclusion presented in the initial argument.

Keywords: Brailo Tezalović, Jelača, Mihoč Utvičić, Milivoj Mihočević, Mustafa-bey Milivojević

U nedavnom izdanju historijskog časopisa *Prilozi* Instituta za historiju u radu koji je posmatrao porijeklo hercegovačkog sandžakbega Mustafa-bega Milivojevića autora dr. Adisa Zilića (dalje: autor) konstatirano je da je bračna veza Tezalovića, porijeklom iz Prače, i Utvičića, koji su živjeli u Foči, rezultirala direktnim nasljednikom.¹ Autor navodi da “majka Mustafa-bega i njena porodica uopće nisu poznati, ali mu je baka s očeve strane istaknutog porijekla, od plemićkog roda Tezalovića, vazala velmoža Pavlovića”, te na osnovu relevantne literature daje kraći prikaz loze Tezalovića ističući najmoćnijeg predstavnika Braila Tezalovića u njegovoj privrednoj i političkoj poziciji kao kneza i poslanika vojvode Radoslava Pavlovića. Poslije konstatacije da je Brailova kćerka Jelača bila udata za Mihoča Utvičića iz Foče, autor konstatira da “Jelača i Mihoč su baka i djed Mustafa-bega Milivojevića”.² Nakon predstavljanja loze Milovčića-Utvičića, ističući Radića Utvičića kao poznatijeg predstavnika uz dvojicu sinova Radoja i Mihoča, opravdano nalazeći da su se Tezalovićima i Utvičićima poklapali određeni interesi pri bračnom povezivanju, mada u 1449. godini ne znamo ko poslije Braila Tezalovića predstavlja ovaj rod, na kraju konstatira da “iz bračne veze Mihoča i Jelače rodio se Milivoje Mihočević, otac Mustafa-bega”.³ Navedeno je značajno preusmjeravanje dosadašnjeg znanja koje se može upratiti

¹ Adis Zilić, “Mustafa-beg Milivojević na funkciji hercegovačkog sandžak-bega”, *Prilozi*, br. 52, (2023): 41–86.

² Isto, 43.

³ Isto, 44.

u postojećoj literaturi. Na navedenim stranicama autorovog rada koje dosad spomenuto opisuju nije dat niti jedan pokazatelj kojim bi se isto potkrijepilo, jer se podrazumijeva da je kasnije izlaganje u radu dovoljna istraživačka osnova iz koje ovaj stav proizlazi.

Uprkos više ranijih pristupa koji su obrađivali Tezaloviće i Milovčiće-Utvičiće, spominjali njihovo bračno vezivanje i specijalizirano se bavili pitanjem naslijeđa imovine Braila Tezalovića, ovakva pozicija da je Jelača imala sina nije bila poznata historiografiji, pa ni kao moguća pretpostavka. Pri iznošenju svoga stava autor je dobro poznao dostignuća ranije literature koja je isključivala potomstvo Mihoča i Jelače.⁴ Zbog ranijih napora u rješavanju pitanja nasljednika imovine Braila Tezalovića novo rješenje samo po sebi predstavljalo bi značajno otkriće i zasluživalo zasebnu obradu koja bi bila dostatna zbog takvog konačnog rješenja. Naravno, i zbog niza pitanja koja takva postavka može ponuditi jer sva upravo proizlaze iz novog razumijevanja ranije davanih rješenja.

Autorova argumentacija za postavku da se iz bračne veze Mihoča i Jelače rodio Milivoje Mihočević, otac hercegovačkog sandžakbega Mustafa-bega Milivojevića, znakovito, nema direktne Mihoču i Jelači savremene pokazatelje. Kao ni u literaturi, tako ni u izvorima nigdje se ne spominje da je Jelača imala sina, niti da je to baš Milivoj Mihočević. Jelača se ne spominje među živima poslije 1465, ali autor nalazi da se dvije decenije kasnije Jelačin unuk Mustafa-beg Milivojević interesovao za imovinu njenog oca Braila Tezalovića. Prema autoru, to bi značilo da se direktni nasljednik interesirao za imovinu svoga pradjeda Braila Tezalovića, pa shodno tome, bez postavljanja konkretne argumentacije i razmatranja, podrazumijeva da bi Mustafin otac Milivoj Mihočević bio ustvari Jelačin sin.⁵

⁴ Autoru je to poznato i za ovu priliku izdvaja se stav ranije literature: “na osnovu podizanja kamata iz Brailove zaostavštine i njegovog testamenta Živković zaključuje da su sva njegova djeca, uključujući i kćerku Jelaču, ostala bez potomstva”. Isto, napomena 3 na stranici 43; Pavo Živković, “Genealogija porodice Tezalovića iz Prače”, *Pregled*, br. LXV/6, (1975): 755–759.

⁵ A. Zilić, “Mustafa-beg Milivojević na funkciji hercegovačkog sandžak-bega”, 45, 53.

Osnova za autorovu postavku o Jelačinom sinu jeste boravak jednog neimenovanog nasljednika Braila Tezalovića početkom 1483. u Dubrovniku, a kojeg, iako imenom nije spomenut, autor prepoznaje da je ili Milivoj Mihočević ili njegov sin Mustafa-beg Milovojević. Autorovim riječima:

“Nepoznati nasljednik Braila Tezalovića nalazio se početkom 1483. u Dubrovniku zbog regulacije prava, kada mu se razmatrala isplata iznosa od 400 dukata. Ovdje je riječ o Milivoju Mihočeviću ili njegovom sinu Mustafa-begu. Naime, za Brailovu ostavštinu ubrzo je zanimanje iskazalo nekoliko njegovih neimenovanih rođaka, uz pismeno posredovanje ugledne osobe iz političkog života, bosanskog sandžak-bega Jahje. Bez obzira na čin posredovanja istaknute ličnosti, isplata iznosa od 400 dukata nije odobrena. Umjesto isplate, Jahja-begu proslijeđeno je prateće izvinjenje”.⁶

Uz ovaj podatak autor kasnije pridodaje direktno interesiranje, opet imenom nenavedenog “craisnichum nostrum” za imovinu Braila Tezalovića iz jula 1485, posmatrajući navedeni interes u širem pasusu sastavnim dijelom djelatnosti aktualnog hercegovačkog sandžakbega Mustafa-bega Milivojevića (podvukao E. K.):

“Dubrovčani su spremali izaslanstvo na Portu, uz paralelni kontakt s Mustafa-begom povodom odlaska delegacije sultanu. U kontekstu ovih pregovora možemo posmatrati naredbu sultana Bajezida upućenu hercegovačkom sandžak-begu i kadijama Novog i Foče o strogom postupanju prema kanunima i beratima u pogledu prodaje soli. Craisnicum nostrum je iskoristio povoljnu priliku da uputi molbu Dubrovčanima u ime nasljednika Braila Tezalovića, kojoj tada nisu udovoljili. Mustafa-beg se odlučio poslati na Portu subašu Balija, zajedno s dubrovačkim poklisarima Bartolom Zamanjom i Nikolinom Gondolom.

⁶ Uz dolazak “nepoznatog nasljednika” i izvinjenja bosanskom sandžakbegu Jajhi ponuđene su prateće signature dva podatka Vijeća umoljenih Državnog arhiva u Dubrovniku, Isto, 45.

Dubrovčani su subašu Balijski darovali tkaninama vrijednim 20 dukata, uz obrazloženje što ga je Mustafa-beg otpremio na put, a samog Mustafa-bega dvjema tacnama. Prije polaska na Portu još jednom su se kod sandžak-bega našli poklisari Francisko Poza i Nikolino Gondola zbog distribucije soli.”⁷

Navedene dvije kontekstualizacije jedina su osnova za elaboraciju autorove konstatacije da “iz bračne veze Mihoča i Jelače rodio se Milivoje Mihočević, otac Mustafa-bega”. Poznajući postavke ranije literature i bez ulaska u detaljnije praćenje izvorne podloge za ovdje izneseno, primjećuju se određene nelogičnosti u datim postavkama i širim kontekstualizacijama. U obje situacije direktno (imenom) nije navedena ni Jelača, ni njen eventualni sin Milivoj, niti njen eventualni unuk Mustafa-beg Milivojević. Pored te manjkavosti, koja se mora dobro pojasniti, obje konstatacije izazivaju podozrenje. U prvom slučaju iz 1483. godine neimenovani nasljednik Braila Tezalovića od strane autora poistovjećuje se s ocem ili sinom, mada to sistem nasljeđivanja ne poznaje kao prihvatljivu formu jer obojica su tada živi i eventualni nasljednik može biti i jeste samo jedna, obično starija osoba u datom srodstvenom nizu. Uz ovaj podatak, ne navodeći stav Dubrovčana o zahtjevu “nepoznatog nasljednika”, autor je pridodao konstataciju da za Brailovu imovinu, ponovimo, “*ubrzo je zanimanje iskazalo nekoliko njegovih neimenovanih rođaka*”, koji su u Dubrovniku boravili uz “*pismeno posredovanje ugledne osobe iz političkog života, bosanskog sandžak-bega Jahje*.” Navedeno bi podrazumijevalo zaista neobičnu situaciju. To bi značilo da Jelačin nasljednik nije dobio ono što ga sljedeće u tom svojstvu (po autoru Milivoj ili Mustafa), a onda uz nepoznatog nasljednika autor povezuje rođake za koje posreduje bosanski sandžakbeg Jahja-beg. Kao da su u pitanju dvije radnje povezane za isto pitanje naslijeđa Braila Tezalovića. Prema stavovima ranije literature oko nasljedstva Braila Tezalovića, prate se

⁷ Nekoliko napomena navedeno je uz navedeni pasus, a dvije folije odluka Vijeća umoljenih od 12. 7. i 14. 7. 1485. godine pokrivale bi stav o interesiranju nasljednika Braila Tezalovića, Isto, 53, i prateća napomena broj 39.

promjene već 1466, pa bi se postavilo pitanje zašto Jelačin sin Milivoj, ili unuk Mustafa, ništa nisu činili u periodu 1466–1483. godine za zaštitu svoga prava, odnosno svoje imovine, jer su oni prvi nasljednici. Drugo bi pitanje bilo zašto bosanski sandžakbeg Jahja nije stao iza legitimnog nasljednika Jelačinog sina Milivoja ili unuka Mustafe, nego uz Brailove rođake.

U drugoj konstataciji iz 1485, a koja je usputno navedena u širem pasusu (*Craisnicum nostrum je iskoristio povoljnu priliku da uputi molbu Dubrovčanima u ime nasljednika Braila Tezalovića, kojoj tada nisu udovoljili.*), autor podrazumijeva da se Mustafa-beg Milivojević, sin Milivoja Mihočevića i unuk Jelače, obraća Dubrovčanima “u ime nasljednika Braila Tezalovića”. Situacija je potpuno nejasna. Bilo bi da za života oca Milivoja (-1489), sina Jelače, Mustafa-beg, hercegovački sandžakbeg (unuk Jelače), zastupa neke druge nasljednike Braila Tezalovića, a ne vlastitog oca ili samog sebe. Kontekstualizacija u oba slučaja u startu ukazuje da tu nešto nije dobro postavljeno.

Šta se nalazi u odnosnim izvorima na kojima autor temelji postavku da “iz bračne veze Mihoča i Jelače rodio se Milivoje Mihočević, otac Mustafa-bega”. Januara 1483. zaista je “neimenovani nasljednik” boravio u Dubrovniku. Dubrovčani su kao prvi prijedlog postavili odluku da se nasljedniku Braila Tezalovića isplati 20 dukata kamata za jednu godinu od glavnice u iznosu od 400 dukata koje je Brailo imao uložene kod njih uz odgovarajuću potvrdu o prijemu kamata. Drugi prijedlog bio je da se isplata ne izvrši. Onda su oba prijedloga prekrížena i dodana je naznaka da odlučivanje o ovim odlukama kao prijedlozima nije bilo izvršeno. Naredni dan je odlučeno da se s nasljednikom razgovara o imovini Braila Tezalovića u Dubrovniku.⁸ Četrdesetak dana kasnije, krajem februara 1483,

⁸ “Prima pars est de soluendo successori Braili Thesalouich ducatos viginti pro prode unius anni de ducatorum 400 dicti olim Braili qui sunt in comuni nostro ipsi faciente comuni cautelam opportunam. Secunda pars est de non soluendo” (10.1. 1483), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Consilium Rogatorum (dalje: Cons. Rog.), XXIV, 126. [Sve

Dubrovčani odlučuju da ne mogu izići u susret onima koji se predstavljaju nasljednicima Braila Tezalovića, a za koje se pismom zauzima iz Vrhbosne sandžakbeg Jahja-beg.⁹ U navedenim informacijama (iz 1483) zaista nije bilo prostora da se prepoznaje Milivoj Mihočević i njegov sin Mustafa-beg Milivojević. Bilo bi da su, ovako istrgnuti iz konteksta, u svom stavu i zahtjevu zapravo oni sami (Milivoj ili Mustafa) bili potpuno nelegitimni pred Dubrovčanima i neobično bi bilo da za njih intervenira bosanski sandžakbeg, a ne hercegovački sandžakbeg.

U drugom kontekstu iz 1485. godine autor je u širem pregledu aktivnosti Mustafa-bega Milivojevića usputno naveo i informaciju koju mu je pripisao, a koja navodi da se sandžakbegu po pitanju novca što traže oni koji se nazivaju nasljednicima Braila Tezalovića, odgovori izvinjenjem (*excusando se craisnico sanzacho*), kako je i ranije urađeno.¹⁰ Sandžakbeg nije dat imenom, a autor očito podrazumijeva da je u pitanju hercegovački sandžakbeg, kako navodi, "*craisnico noster*", mada je formulacija izvora drugačija. Hercegovački sandžakbeg Mustafa-beg Milivojević opet bi, što bi rekli, kod sebe živa kao unuka i uz živa oca Milivoja kao sina Jelače, kćerke Braila Tezalovića, intervenirao za one koji se predstavljaju nasljednicima Braila Tezalovića. Kontekstualizacija nije kako treba. Dio odluke ipak pokazuje da je sandžakbegu odgovoreno izvinjenjem, onako kako mu je i ranije odgovoreno (*prout facta est antea excusatio*), a ranije se nije izvinjavalo Mustafa-begu, nego Jahja-begu. Navedeni kontekst i odluka koju je autor nesretno i nespreno povezao s Mustafa-begom Milivojevićem nije tačno izveden.

prekriženo] Sa strane: "Non fuit posita"; "Prima pars est de praticando cum successore Braili Thesalouich pro ducatorum 400 qui sunt in comuni nostro" (11.1. 1483), Isto, 126v.

⁹ "Prima pars est de excusando se illis qui faciunt se propinquos Brayli Thesalouich pro quibus Jachibegh sanzach in Verchbossania scribit" (25. 2. 1483), DAD, Cons. Rog., XXIV, 136; "Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio mittendi ducatorum quinquaginta in donum secundum consuetum Jachibegh sanzacho Verchbossanie per unum mensem prout ipsis melius videbitur. Et sequendo excusationem pro facto Brayli Thesalouich prout incepimus" (27. 2. 1483), Isto, 137v.

¹⁰ "Prima pars est de excusando se craisnico sanzacho pro facto denariorum quos petunt illi qui se dicunt successores Braili Thesalouich prout facta est antea excusatio" (12. 7. 1485), DAD, Cons. Rog., XXV, 45.

Autor nije uočio kontinuiranu borbu nasljednika Braila Tezalovića koju su vodili preko aktualne osmanske administracije u svome kraju u pokušaju da zaštite svoja prava pred Dubrovčanima. Između ove dvije situacije koje je autor upratio (1483–1485) jedna je odluka koja uz stavove ranije literature jasno pokazuje da su nasljednici Braila Tezalovića bili u Vrhbosni, a ne u Foči, i da Milivoj Mihočević i Mustafa-beg Milivojević iz Foče s nasljedstvom i nasljednicima Braila Tezalovića iz Vrhbosne nisu imali ništa, naročito da dolaze u situaciju da preko dužnosnika u Bosanskom sandžaku oni posebno intervenišu s područja Hercegovačkog sandžaka. Naime, juna 1484. Dubrovčani su u prvom prijedlogu u Vijeću umoljenih odlučivali o izvjesnoj osobi iz Vrhbosne koja se predstavljala za nasljednika Braila Tezalovića. Željeli su da izaberu dvije osobe koje će to pitanje s njim raspravljati, ali se nisu odlučili za tu opciju, nego za drugi prijedlog, koji je podrazumijevao da se odgovori na pismo vojvode Ajas-bega na način kako je ranije odgovarano.¹¹ Više je ranijih napora iz Vrhbosne i preko službenika iz Bosanskog sandžaka koji su intervenirali za nasljednike imovine Braila Tezalovića, a među njima nema nikakvih vidljivih napora Milivoja Mihočevića ili njegovog sina Mustafe Milivojevića.¹² Među imenima onih koji se

¹¹ Nije prošao prvi prijedlog: “Prima pars est de faciendo duos qui praticent cum illo de Verchbossania qui facit se propinquum Braili Thesalouich et dicto duo fiant pet Minus consilium”, već je odlučeno: “Secunda pars est de respondendo litaris voyuode Aiasbegh prout fuit alias responsum” (23. 6. 1484), DAD, Cons. Rog., XXIV, 254v.

¹² “litas scribendas voyuode Aiasbegh pro denariis olim Braili Thesalouich” (5. 2. 1472), DAD, Cons. Rog., XVIII, 160; “respondendi litaris habitis a voyuoda Aiasbegh pro facto denariorum Braili Thesalouich” (5. 10. 1473), Cons. Minus, XXII, 65. Nije prošao prijedlog: “de mittendo voyuode Aiasbegh ducatos 40 pro prode duorum annorum denariorum olim Braili Thesalouich qui sunt in comuni nostro” (25. 10. 1473), Cons. Rog., XVIII, 69v; “officiales facti ad portandum parere pro denariis olim Braili Thesalouich qui sunt in comune nostrum” (7. 12. 1473), Cons. Minus, XIX, 76; Nije prošao prijedlog: “de acceptando testificationem literarum voyuode Aiasbegh quam facit pro Giuragh Radassinouich quem dicit esse magis propinquum olim Braili Thesalouich” (3. 12. 1473), Cons. Rog., XVIII, 81; (11. 12. 1473), Isto, 84; “de mittendo ad voyuodam Aiasbegh literam portatam per oratores a Porta pro facto denariorum braili Thesalouich” (7. 2. 1474), Isto, 95; “officiales ad ordinandum litas scribendas voyuode Aiasbegh pro facto denariorum olim Braili Thesalouich” (7. 2. 1474), Cons. Minus, XIX, 93v; “de fermando litas directiuas voyuode Aiasbegh pro denariorum Braili Thesalouich” (10. 2. 1474), Cons. Rog., XVIII,

pojavljaju među nasljednicima (poimenice Vlatko Popović, Juraj Bogišić (Hvalović), Đurađ Radašinović) nema nikakvih naznaka o Mihočevićima ili Milivojevićima.¹³ Autoru u njegovoj postavci nije smetalo da prava Milivoja Mihočevića i Mustafa-bega Milivojevića aktivira tek 1483, iako je Jelača umrla još 1465. godine, što je startna i velika manjkavost ove postavke. Taj vakuum prvo je trebalo kontekstualizirati i pojasniti kako je to moguće, pa tek onda sagledati mogućnost pojavljivanja Milivoja i Mustafe kao eventualnih nasljednika.

Postavljena autorova konstrukcija uz poznavanje ranije literature prošla je i nelogičnom pozicijom Dubrovčana. Oni su po pitanju imovine izuzetno precizni. Bez obzira na pretenzije onih koji su se borili za naslijeđe Braila Tezalovića, Dubrovčani su im redovno suprotstavljali pravnu dokumentaciju koja je regulisala pitanje naslijeđa imovine. Testament Braila Tezalovića jasno je precizirao redoslijed nasljeđivanja. Od uloženog novca na dobit u iznosu od 400 dukata Brailo svojim testamentom, inače objavljenim od strane Pava Živkovića prije pola stoljeća, upravo u časopisu *Prilozi* Instituta za historiju, ostavlja supruzi Vitosavi pravo na uživanje kamata za svoga života, a poslije nje njihovoj kćerki Jelači i njenim nasljednicima. Zatim naglašava da ako njegova kćerka Jelača ne bude imala potomstva, tada uloženi novac i kamate, po njegovoj želji, trebaju pripasti nasljednicima njegove braće Hvala i Bogiše Tezalovića (*Et se erede non auesse Jelaza mia fiola voglio chel'li sopradeti ducati et lo suo frutto sia allo herede delli mey fradelli de Chiau et de Boghissa*).¹⁴ Tako je i bilo. Jelača nije imala direktnih nasljednika, a poslije

96v; “de induciendo super responso faciendo voyuode Aiasbegh et cadie Verchbossanie et cadie Visegradi pro denariis Braili Thesalouich” (25. 2. 1474), Isto, 99; “de dando Giuraghio Radassinouich uni ex cubis declaratis per Aiasbegh et chadias pro propinquis Braili Thesalouich” (1. 3. 1474), Isto, 100; (8. 2. 1475), Isto, 168v; (15. 1. 1482), Isto, XXIV, 46v.

¹³ Uporedi: Esad Kurtović, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (Ulaganje novca na dobit)*, (Beograd: Istorijski institut, 2010), 112–114; Srđan Rudić, *Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija*, (Beograd-Banja Luka: Istorijski institut-Univerzitet u Banjaluci-Centar za napredne srednjovekovne studije, 2021), 217–218.

¹⁴ “Testamentum Braylli Texalouich ... Io Braillo azo in deposito in le comun de Ragusa ducati 400 d'oro delli quali ducati mi dano profitto 5 per C. Li quali ducati [24] 400 voglio

njene smrti otvara se svojevrsna borba za naslijeđe uložениh sredstava na dobit od strane srodnika Brailove braće Hvala i Bogiše Tezalovića, koji su za ostvarenje svojih ciljeva pomoć tražili i dobijali od osmanskih organa vlasti.¹⁵

Prvi put poslije Jelačine smrti knez Vlatko Popović podiže 20 dukata dohotka (kamata) za godinu koja završava sa 1. 1. 1466. Naglašeno je da to čini po Jelačinoj volji (testamentu) i s preporukom (poručenjem) vojvode Isa-bega.¹⁶ Navedeno bi kroz prizmu autorove postavke značilo da je Jelača namjerno zaobišla rođenog sina Milivoja Mihočevića i opredijelila se za rođaka Vlatka Popovića i da su to Dubrovčani prihvatili. Da je tako bilo, to bi, barem u Dubrovniku, izazvalo reakciju, jer oni su davali novac.

U ime drugog rođaka Braila Tezalovića, Jurja Bogišića (Hvalovića), pred Dubrovčane je postavljeno svjedočanstvo uglednih ljudi iz susjedstva. U njemu se navodi da je Brailo imao dva sina i dvije kćeri, da su oba sina umrla, a da se nisu ni oženila, a da su se kćerke udale, Jelača za

chel la mia moyer Vitossaua posseda et golda li et piglia lo frutto d'essi in vita soa et poy la vita soa voglio chel'li goldi lo frutto delli deti ducati Jelaça fiola mia. Et poy Jellaza li soy fioli. Et se erede non auesse Jelaza mia fiola voglio chel'li sopradeti ducati et lo suo frutto sia allo herede delli mey fradelli de Chian et de Boghissa [24v]" (20. 1. 1446), DAD, Testamenta Notariae, XIV, 24-24v; P. Živković, "Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića", *Prilozi*, br. 9, (1973), 324.

¹⁵ Maja 1460. Jelači je odobreno podizanje dobiti, a vjerovatno je dobit podizala do 1465, jer januara 1466. dobit podiže novi nasljednik Vlatko Popović. Uporedi: P. Živković, "Genealogija porodice Tezalovića iz Prače", 758–759; Isti, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod Radanovića-Mikojevića-Tezalovića-Ozrisaljića (Kopijevića)*, (Osijek: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 2006), 173–179; Esad Kurtović, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (Ulaganje novca na dobit)*, 112–113; Srđan Rudić, *Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija*, 217–218.

16 “а кнезь Влатко Поповик ближик и родиякъ покойного кнеза Браила Тезадовика и негов кћере госпоге Ђлаче по речене Ђлаче по тестаментѹ и са порѹчением господина воеводе Ђсвега примихѹ од монопочтенога кнеза и все ошћине властель ДѢвровачеѹ за дохѹдакъ що сѢ давали госпошћи Ђлачи за живота како всенаследникѹ кнеза Браила и она по себие мене оставила кнезѹ Влаткѹ Поповикѹ и примихѹ ѿ дѢкътъ златехъ за годище кое се свршило рожавства Христова ѹбѹѹ лето ѿ днь ченара месеца” (1. l. 1466), Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma 1/2*, (Beograd-Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1934), 169–170.

Mihoča Utvičića u Foču, a Vladisava za Ivaniša Pićevića u Dabar. Dalje se navodi da su obje kćerke umrle. Poslije nabiranja stanja među Brailovom braćom konstatirano je da je najbliži Brailov sinovac Juraj sin Brailovog brata Bogiše Hvalovića. Navedeno izjavljuju i na navedeno se zaklinju oni koji su živjeli uz Braila i vojvodu Radoslava Pavlovića.¹⁷ Za njih ni Jelača ni Vladislava nisu imale potomke, nego nasljednika nalaze među Brailovom braćom. Svojim potezom, navodeći da je Juraj najbliži preostali Brailov rod, oni osporavaju Jelačinu volju i testament na koji se poziva Vlatko Popović. Dubrovčani su prihvatili jednako oba nasljednika kao najbliže preživjele Brailove srodnike i dali su im da podijele kamate.¹⁸ I Dubrovčani, koji poslovično znaju za sve, opet pokazuju da ne znaju za Jelačinog sina.

Prilikom razrješavanja pitanja nasljednika između Vlatka Popovića i Jurja/Đurđa Bogišića Hvalovića februara 1470. izrijekom je spomenuto da je Jelača umrla bez nasljednika (*olim Jelaze, filie dicti olim Braili Tesalouich, sine heredibus defuncte*).¹⁹ Autor je pokušao pisati, ali bez valjanog dokaza, protiv ovakvog stava izvora, ali ipak se to ne može. U dimenziji date ponude autor nije razumio prateću dalekosežnost i svojevrsnu revolucionarnost koju ona izaziva da bi je onda kao takvu bolje sagledao, prizemljio, provjerio, obrazložio i suprotstavio postojećim stavovima u ranijoj literaturi i u dostupnim izvorima. Stavovi ranije literature jako su upozorenje koje je trebalo ostaviti utjecaja bar na recenzente, koji očito, kao ni autor, u ovom razmatranom segmentu nisu

¹⁷ “а њ Браила виста два сына Радона и Радосавъ и двѣ кѣре Елача и Владисава. И ова сына Браилова имреста не оженивша се. А њда се Елача за Михоча Ствичића њ Хотчъ а њда се Владисава за Иваниша Пићевића њ Даваръ. И онѣ обѣ ѡмреста, Елача њ Дринѣ а Владисава њ Даври. ... а сада никога инога ние ближнега синовца кнезъ Браилъ него Юраа син брата Браилова Богише кои се зове подритомъ Хваловићъ” (augusta 1467), Isto, 171–172.

¹⁸ (14. 1. 1469), Isto, 172–173.

¹⁹ (16. 2. 1470), DAD, Diversa Notariae, LIV, 51–51v; P. Živković, “Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića”, 320, 322; E. Kurtović – Almir Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju – Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfi-karpašića – Historijski arhiv Sarajevo, 2021), tom. II, 775–776.

doraski tretiranoj problematici. Oni su trebali upozoriti autora i redakciju časopisa da izneseni dokazi nisu uvjerljivi i da nisu u korelaciji s već iznesenim stavovima u istom časopisu.

Mali dio dokumentacije, nekoliko dokumenata, autor je izvadio iz konteksta koji prikazuje dio angažmana osmanske vlasti za imovinu Braila Tezalovića, a koja potječe iz Bosanskog sandžaka, i nesretno povezao sa svojim tematskim okvirom Mustafa-begom Milivojevićem. Autorovo nastojanje da Milivoja Mihočevića proglasi Jelačinim sinom, a Mustafa-bega Milivojevića njenim unukom neuspješna je konstrukcija koja nije izdržala ponuđenu historijsku kontekstualizaciju. Jelača nije bila majka, nego maćeha Milivoja Mihočevića. A ko je onda bila majka Milivoja Mihočevića i baka Mustafa-bega Milivojevića, to je pitanje za nova istraživanja i promišljanja.

Zaključak

Nedavno iznesena postavka u časopisu *Prilozi* Instituta za historiju autora dr. Adisa Zilića da “iz bračne veze Mihoča i Jelače rodio se Milivoje Mihočević, otac Mustafa-bega” nema oslonca u izvorima, niti kao pretpostavka zadovoljava realnu historijsku kontekstualizaciju. Izdvojeni dokumenti koji predstavljaju napore osmanskih vlasti iz Bosanskog sandžaka za osiguranje prava njihovih podanika po pitanju stjecanja kamata i zaostale imovine Braila Tezalovića neispravno su povezani kao djelatnost hercegovačkog sandžakbega. Zbog tog pogrešnog konteksta stvorena je neodrživa vizija da je hercegovački sandžakbeg zastupao svoje interese, da i sam pripada liniji naslijeđa, odnosno da je praukun Braila Tezalovića. Starija literatura iznijela je jasne postavke potkrijepljene izvorima da je Jelača umrla bez nasljednika.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik (DAD)
- Serije:
 - Acta Consilii Rogatorum (Consilium Rogatorum)
 - Diversa Notariae,
 - Testamenta Notariae.

Objavljeni izvori

- E. Kurtović – Almir Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Is-pisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370-1529)*, (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju – Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića – Historijski arhiv Sarajevo, 2021), tom. II.
- Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/2*, (Beograd-Srem-ski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1934). (ćir.)

LITERATURA

Knjige

- Esad Kurtović, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (Ulaganje novca na dobit)*, Beograd: Istorijski institut, 2010, (ćir).
- Srđan Rudić, *Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija*, Beograd-Banja Luka: Istorijski institut- Univerzitet u Baanjaluci-Centar za napredne srednjovekovne studije, 2021, (ćir)
- Pavo Živković, *Bosanski srednjovjekovni plemićki rod Radanovića-Mi-kojevića-Tezalovića-Ozrisaljića (Kopijevića)*, Osijek: Hrvatsko kultur-no društvo *Napredak*, 2006.

Članci

- Adis Zilić, “Mustafa-beg Milivojević na funkciji hercegovačkog sandžak-bega”, *Prilozi*, br. 52, (2023), 41–86.
- P. Živković, “Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića”, *Prilozi*, br. 9, (1973), 319–325.
- P. Živković, “Genealogija porodice Tezalovića iz Prače”, *Pregled*, br. LXV/6, (1975), 755–759.

Summary

Jelača was neither the Mother of Milivoj Mihočević nor the Grandmother of Mustafa-Bey Milivojević

The thesis of Dr. Adis Zilić, that Jelača, the daughter of Brailo Tezalović, was the mother of Milivoj Mihočević and the grandmother of the Herzegovinian sanjak-bey Mustafa-bey Milivojević, is not well founded. Jelača's death in 1465, as well as the efforts to claim Brailo's inheritance between 1483 and 1485, create too large a chronological gap to explain why her direct heir would not have asserted their claims earlier. On the contrary, the efforts of Brailo Tezalović's relatives, who, with the support of Ottoman officials in Vrhbosna, sought to assert their inheritance rights before the Ragusan authorities, have been mistakenly identified as the activities of the Foča-based Milivoj Mihočević and his son, the Herzegovinian sanjak-bey Mustafa-bey Milivojević, as if they were direct descendants of Brailo Tezalović's lineage. The issue here concerns two distinct centers of Ottoman authority (Vrhbosna and Foča) that have been incorrectly conflated. Analyses in earlier literature clearly presented original evidence showing that Jelača had no heir, and therefore the newly constructed narrative about the continuation of Brailo Tezalović's lineage is not justified.

INDEKS AUTORA

ALISPAHIĆ, Selma

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet
političkih nauka
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
selma.alispahic@fpn.unsa.ba

BAKIĆ, Sarina

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet
političkih nauka
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sarina.bakic@fpn.unsa.ba

BANDŽOVIĆ, Safet

Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
safet.bandzovic@iis.unsa.ba

DEDIĆ, Enes

Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
enesdedich@gmail.com

DUJMOVIĆ, M. Sonja

Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

EFENDIRA-ČEHIĆ, Habiba

JU Zavičajni muzej – Visoko, Visoko,
Bosna i Hercegovina
habi.cehic@gmail.com

FILIPOVIĆ, Faris

filipovic.faris@gmail.com

HADŽIABDIĆ, Adnan

Historijski arhiv Sarajevo
adnan.hadziabdic@hotmail.com

HADŽIABDIĆ, Hadžija

Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine
hadzija.afbih@gmail.com

HUSIĆ, Aladin

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni
institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
aladin.husic@ois.unsa.ba

JUKIĆ, Milo

Kreševo, Bosna i Hercegovina
milo.malum@gmail.com

KARČIĆ, Hikmet

Univerzitet u Sarajevu – Institut za
istraživanje zločina protiv čovječnosti i
međunarodnog prava
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
karcichikmet@gmail.com

KURTOVIĆ, Esad

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
kurtovic.esad@gmail.com

LEKA, Alma

Historijski muzej Bosne i Hercegovine,
Sarajevo
lekaalma@hotmail.com

LJUŠA, Lamija

Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni
institut
lamija.ljusa@ois.unsa.ba

MOSTIĆ, Emina

Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni
institut
mostic.emina@gmail.com

NAMETAK, Muhamed

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
muhamed.nametak@iis.unsa.ba

OMANOVIĆ-VELADŽIĆ, Alma

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
almav37@gmail.com

SILAJDŽIĆ, Tarik

JU “Zavičajni muzej” Visoko
Visoko, Bosna i Hercegovina
tarik.silajdzic@gmail.com

SUŠIĆ, Osman

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
osman.susic@fpn.unsa.ba

ŠAČIĆ BEĆA, Amra

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amra.sacic@ff.unsa.ba

ŠADINLIJA, Mesud

Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mesud.sadinlija@gmail.com

PERKOVIĆ, Nikola

Karlovac, Hrvatska
nikola.perkovic50@gmail.com

VRANA, Sead

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
vranax@gmail.com

UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA

Časopis *PRILOZI* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu u rubrici Članci i rasprave objavljuje radove koji prethodno nisu objavljeni i mogu biti kategorisani kao izvorni naučni rad, prethodno priopćenje, pregledni rad i stručni rad. Pored navedenog u časopisu *PRILOZI* objavljuju se i naučno-polemički tekstovi i osvrti, informativni prikazi knjiga i periodike, izvještaji sa naučnih skupova i konferencija, historijska građa, bilješke i vijesti o radu Instituta i slično.

Rukopisi radova za *PRILOGE* dostavljaju se na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku uz prijevod apstrakta, sažetka i ključnih riječi na engleski jezik. Radovi moraju biti obima do 32 kartice teksta (jednu karticu teksta čini 1800 znakova sa razmacima) i pisani fontom Times New Roman, veličine slova 12 i proredom 1,5, dok je u fusnotama veličina slova 10, a prored jednostruk. U iznimnim slučajevima glavni i odgovorni urednik može odlučiti da se prihvate i radovi većeg obima od preporučenog.

Rukopisi radova za časopis *PRILOZI* dostavljaju se u elektronskoj formi putem e-maila na adresu prilozi@iis.unsa.ba. Radove ispisane na CD-u moguće je dostaviti i poštom ili lično na adresu Instituta s naznakom "ZA ČASOPIS *PRILOZI*".

U trenutku predaje rukopisa rada autor pristaje na recenzentski postupak. Glavni i odgovorni urednik i redakcija mogu u skladu sa važećim Pravilnikom o izdavaštvu Instituta za historiju odbiti rad i bez provedenog recenzentskog postupka ukoliko smatraju da tema rada ne odgovara profilu časopisa, ako se autor ne pridržava Uputa za autore/autorice objavljenih u javnom pozivu za dostavljanje radova ili ako se ne pridržava etičkih normi, te ako je članak loše kvalitete. Glavni i odgovorni urednik osigurava standardni recenzentski postupak dvostruke slijepe recenzije u kojoj se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenata.

Glavni i odgovorni urednik i redakcija odlučuju kojim će recenzen-tima pristigli radovi biti poslani na ocjenjivanje. Svaki rad će biti poslan na najmanje dvije recenzije. Po potrebi rad može biti poslan i trećem recenzentu ukoliko rad obuhvata više razdoblja/područja ili ako u dvi-je recenzije bude različito ocijenjen ili kategoriziran. Recenzenti pišu recenzije na unaprijed pripremljenim obrascima. Kategorizaciju članka predlaže autor prema kategorizaciji koja će biti objavljena u javnom po-zivu za dostavljanje radova, a recenzent predloženu kategorizaciju pri-hvata ili predlaže novu. Nakon ocjenjivanja rada autor je dužan unijeti eventualne promjene koje su sugerisane od strane recenzenata ili prema uputama glavnog i odgovornog urednika.

U časopisu *PRILOZI* bit će objavljeni samo oni radovi za koje budu napisane dvije pozitivne recenzije.

Radovi koji se dostavljaju redakciji časopisa *PRILOZI* moraju imati slijedeću strukturu i dolje navedeni redoslijed se mora poštovati:

- predložena kategorizacija rada (ravnanje lijevo, malim slovima, font 12, prored 1,5)
- titula, ime i prezime autora/autorice, naziv, mjesto i država institucije, e-mail adresa autora/autorice (ravnanje lijevo, malim slovima, font 12, prored 1,5)
- naslov rada (centrirano, malim slovima, bold, font 16, prored 1,5)
- eventualne napomene uz naslov rada (podaci o projektu u okviru ko-jeg je realiziran, zahvalnosti, finansijeri itd.) staviti u prvu nenumeri-sanu fusnotu
- apstrakt na bosanskom ili hrvatskom ili srpskom jeziku (malim slovi-ma, font 11, prored 1,5)
- ključne riječi (do 10 termina, malim slovima, font 11, prored 1,15)
- abstract na engleskom jeziku (malim slovima, font 11, prored 1,15)
- key words na engleskom jeziku (do 10 termina, malim slovima, font 11, prored 1,15)

- tekst sa fusnotama
- zaključak ili rezime
- popis izvora i literature (prema priloženom uputstvu i abecednim redom, font 12, prored 1,5)
- summary na engleskom jeziku (naslov centriran, malim slovima, bold, font 14, prored 1,5; tekst font 12, prored 1,5)
- osnovni tekst rada može sadržavati poglavlja i potpoglavlja (njihovi naslovi se ravnaaju lijevo, pišu malim slovima, bold, font 14)
- fotografije, karte, tabele, grafikone i druge priloge treba dostaviti na određenom mjestu u tekstu i obilježiti rednim brojem i opisom, odnosno legendom

DETALJNE UPUTE ZA CITIRANJE U FUSNOTAMA I BIBLIOGRAFIJI

(The Chicago Manual of Style)

Citiranje neobjavljene arhivske građe:

Kada koristimo arhivsku građu podatke navodimo od općeg ka pojedinačnom poštujući i koristeći specifična pravila pojedinačnih arhiva. Ako se radi o sređenom fondu navodimo naziv arhiva, mjesto arhiva, naziv i broj fonda/serije ili knjige, broj kutije ili fascikla, broj arhivske jedinice ili signatura/broj folije ili stranice. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), opći spisi (dalje: opća), kut. 62, sign. 87/198/1.

² ABiH, ZVBiH, opća, kut. 62, sign. 87/198/1.

³ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Dubrovnik, Diversa Cancellariae (dalje: Div. Canc.), XX, 24, (14.02.1415).

⁴ DAD, Div. Canc., XX, 24, (14. 02. 1415).

⁵ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Sarajevo, Zbirka fotografija i razglednica, 574 (dalje: ZFR-574), sign. 1666 (10).

⁶ HAS, ZFR-574, sign. 1666 (10).

⁷ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, 66 (dalje: MPKJ), sign. 66-1611-1718.

⁸ AJ, MPKJ, sign. 66-1611-1718.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), Istanbul, Muhimme defteri (dalje: MD), broj 108, strana 15.

¹⁰ BOA, MD, br. 108, 15.

Kada koristimo nesređene arhivske fondove, podatke koji nedostaju mi-jenjamo sa nazivom ili opisom dokumenta te upisujemo datum nastanka.

Primjer u fusnoti:

¹¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR Bosne i Hercegovine 1974-1986 (dalje: TFSMRRD SR BiH), Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) sastavljen 19. 3. 1991. godine.

¹² ABiH, TFSMRRD SR BiH, Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) sastavljen 19. 3. 1991. godine.

U popisu izvora i literature treba navesti naziv arhiva, mjesto i skraćenicu u zagradi. U drugom redu navodimo naziv fonda:

Primjer u bibliografiji:

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Prilikom citiranja arhivske građe Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Haag – ICTY) treba navesti zvaničan naziv suda, te podatke o samoj građi. U popisu izvora i literature primjenjivati isti model.

Primjer u fusnoti i bibliografiji:

¹³ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Predmet pretresnog vijeća II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, Den Haag, 27. mart 2013, paragraf 523.

¹⁴ ICTY, CSB Banja Luka, *Izvještaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa aktivnostima*, Banja Luka, 18. august 1992.

Citiranje objavljene arhivske građe:

Kada koristimo zbirke objavljene arhivske građe navodimo ime i prezime urednika/glavnog i odgovornog urednika/priređivača/prevodioca, *naslov zbornika dokumenata/ostalih publikacija* (mjesto: izdavač, godina), broj i/ili naziv dokumenta, stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁵ Andrej Rodinis, ur., *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa* (Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008), 25. Zapisnik o sjednici održanoj kod Narodne vlade 26. XII 1918, 247-250.

¹⁶ Rodinis, ur., *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu*, 25. Zapisnik o sjednici održanoj kod Narodne vlade 26. XII 1918, 247-250.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime ur. *naslov zbornika dokumenata/ostalih publikacija*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Rodinis, Andrej ur. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.

Kod navođenja putopisne ili memoarske građe navodimo ime i prezime autora, *naslov knjige*, ime i prezime urednika/prevodioca (mjesto: izdavač, godina), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁷ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 21-22.

¹⁸ Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 21-22.

U popisu izvora i literature navodimo prezime i ime autora. *naslov knjige*, ime i prezime prevodioca ili urednika. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.

Kada nije poznat urednik/priređivač publikacije navodimo *naslov publikacije* (mjesto: izdavač, godina), broj i/ili naziv dokumenta, stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁹ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921), 10. Uredba o privremenom ukidanju § 32. Zakona o ustavu za sudove u Bosni i Hercegovini, 12.

²⁰ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*, 10. Uredba o privremenom ukidanju § 32. Zakona o ustavu za sudove u Bosni i Hercegovini, 12.

U popisu izvora i literature navodimo *naslov publikacije*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.

Citiranje članaka iz štampe:

Navodimo ime i prezime autora članka, “naslov članka”, *naziv novine/lista*, datum izdavanja, stranica. U slučaju da nije poznat autor članka fusnotu započinjemo sa naslovom članka.

Primjeri u fusnotama:

²¹ Albert Baer, "Hanuka", *Židovska svijest*, 25. kisleva 5679/29. novembra 1918, 2.

²² R. Kolar, "Brčkanje po košticama", *Oslobođenje*, 23. oktobar 2000, 6.

²³ "Razbijači", *Narodno jedinstvo*, 26. mart 1919, 3.

U popisu izvora i literature navodimo samo *naziv novine/lista*, mjesto, godine koje su korištene.

Primjer u bibliografiji:

– *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1919.

Citiranje intervjua:

Kada koristimo video ili zvučne zapise te pisane bilješke razgovora sa pojedinim osobama (oral history) navodimo ime i prezime ili inicijale intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua (mjesto pohranjenog zvučnog ili pisanog zapisa). Na isti način intervju navodimo u popisu izvora i literature.

Primjeri u fusnotama i bibliografiji:

²⁴ Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. godine (u arhivi autora).

²⁵ Intervju sa H. K. obavljen u Sarajevu 30. aprila 2011. godine (tonski zapis u posjedu autora).

Citiranje ličnih prepiski:

Kada kao izvor koristimo ličnu prepisku, uključujući elektronsku poštu, tekstualne (sms) poruke ili poruke upućene preko društvenih mreža navodimo ime osobe koja je uputila poruku, način slanja, kome je upućena i vrijeme slanja. Navedene prepiske se rijetko uključuju u popise izvora i literature.

Primjeri u fusnotama:

²⁶ Enes Omerović, e-mail poruka poslana Sonji Dujmović, 2. 2. 2020. godine.

²⁷ Sonja Dujmović, facebook poruka poslana Enesu Omeroviću, 21. 2. 2019. godine.

Citiranje iz knjiga:

Kada koristimo knjigu jednog autora navodimo ime i prezime autora, *naslov knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

²⁸ Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica* (Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003), 51-61.

²⁹ Kemura, *Narodna uzdanica*, 77.

U popisu izvora i literature navodimo prezime i ime autora. *naslov knjige*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– – Kemura, Ibrahim. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003.

U slučaju dva ili tri autora knjige navodimo ime i prezime i ime i prezime autora, *naziv knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

³⁰ Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2015), 47.

³¹ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 47.

Kada knjiga ima četiri ili više autora navodimo ime i prezime autora i dr., *naslov knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

³² Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije* (Beograd: Prosveta, 1972), 82.

³³ Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 82.

U slučajevima kada knjiga ima dva, tri, četiri ili više autora u popisu izvora i literature navodimo prezime, ime prvog autora, i imena i prezimena ostalih autora. *naslov knjige*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

- Božić, Ivan, i Sima Ćirković i Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.

Citiranje članaka iz zbornika radova, enciklopedija ili dijelova knjige:

Navodimo ime i prezime autora, “naslov teksta”, u: *naslov knjige/zbornika/enciklopedije*, ime i prezime urednika (mjesto, izdavač, godina), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

³⁴ Seka Brkljača, “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”, u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012), 14.

³⁵ Brkljača, “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata”, 14.

³⁶ Tomislav Išek, “Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)”, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, redaktor Ibrahim Tepić (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998), 305.

³⁷ Išek, “Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti zajedničke države”, 305.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. “naslov teksta”. u: *naslov knjige/zbornika/enciklopedije*, ime i prezime urednika. mjesto: izdavač, godina, broj stranica.

Primjer u bibliografiji:

- Brkljača, Seka. “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”. u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.

Citiranje članaka iz časopisa:

Navodimo ime i prezime autora, “naslov teksta”, *naziv časopisa*, broj (godina izdanja): stranica. U slučaju više autora prilikom navođenja njihovih

imena koristimo pravila koja se primjenjuju kod knjiga. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

³⁸ Fatima Hadžić, “Češki muzičari u Bosni i Hercegovini”, *Muzika: časopis za muzičku kulturu* IX, br. 2 (juli-decembar 2005): 68-87.

³⁹ Hadžić, “Češki muzičari”, 67-87.

⁴⁰ Vlatka Dugački, “‘Manjinska posla’ – Političko organiziranje češke i slovačke manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2 (2012): 394.

⁴¹ Dugački, “‘Manjinska posla’”, 394.

⁴² Hatidža Čar-Drnda, “Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo”, *Prilozi*, br. 37 (2008): 40.

⁴³ Čar-Drnda, “Integracija nekih Egipćana”, 40.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. “naslov teksta”. *naziv časopisa*, broj (godina): stranica.

Primjer u bibliografiji:

– Čar-Drnda, Hatidža. “Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo”. *Prilozi*, br. 37 (2008): 31-43.

Citiranje neobjavljenih magistarskih i doktorskih radova:

Navodimo ime i prezime autora, “naslov rada” (vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina odbrane), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

⁴⁴ Edin Omerčić, “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996” (magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013), 55.

⁴⁴ Omerčić, “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova”, 55.

⁴⁶ Enes Omerović, “Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)” (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017), 173.

⁴⁷ Omerović, “Nacionalne manjine”, 173.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime, “naslov rada”, vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina.

Primjer u bibliografiji:

- Omerčić, Edin. “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996”. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013.

Citiranje e-knjiga i članaka:

Prilikom citiranja knjiga ili članaka koji su objavljeni u elektronskoj verziji, uključujući i one koji su objavljeni u različitim oblicima (štampana i elektronska verzija) treba primijeniti ista pravila kao za štampane knjige ili članke, ali u produžetku dodati (pristup ostvaren datum, internetska adresa).

Primjeri u fusnotama:

⁴⁸ Oleg Rumjancev, “Pitanje nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije”, u: *Zakarpats'ka Ukrajin: povijest – tradicija – identitet. Zbornik radova*, priredio Jevgenij Paščenko – prijevod sa ukrajinskog (Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 2013), 301-311. (pristup ostvaren 11. aprila 2016, [https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+\(prijevod+sa+ukrajinskog\).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599\)](https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+(prijevod+sa+ukrajinskog).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599)))

⁴⁹ Rumjancev, “Pitanje nacionalnog identiteta”, 301-311.

⁵⁰ Salmedin Mesihović, RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba (Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011), 58. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-RIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)

⁵¹ Mesihović, RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA, 58.

U popisu izvora i literature primjenjujemo ista pravila kao kod navođenja štampanih knjiga ili članaka uz dodavanje podataka o datumu pristupa i internetskoj adresi.

Primjer u bibliografiji:

- Mesihović, Salmedin. *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SMRIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)

Citiranje drugih sadržaja sa www. (World Wide Web):

Prilikom citiranja sadržaja sa interneta koristiti ista pravila kao za štampane publikacije uz dodatak podataka o datumu pristupa i internetskoj adresi. Kada nisu dostupni detaljni podaci (autor, mjesto, datum objave) treba napisati “naslov teksta”, naziv stranice ili institucije koja objavljuje sadržaj, datum pristupa i internetsku adresu. U popisu izvora i literature primjenjivati isti model.

Primjer u fusnoti i bibliografiji:

- ⁵² “Nacionalne manjine u BiH”, Organization for Security and Co-operation in Europe (pristup ostvaren 28. decembra 2019, <https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true>)

PRIMJER PRAVLJENJA POPISA IZVORA I LITERATURE

Popis izvora i literature korištenih u radu treba navesti prema dolje navedenoj shemi. Unutar odvojenih cjelina popis mora biti urađen abecednim redom. U popisu izvora i literature sve bibliografske jedinice moraju biti navedene latiničnim pismom. Sve bibliografske jedinice objavljene ćirilničnim pismom (na srpskom, ruskom, ukrajinskom, makedonskom i drugim jezicima) trebaju biti transliterirane na latinicu prema pravilima za transliteraciju tih jezika, a na kraju bibliografske jedinice u zagradi staviti (ćirilica). Isti model primijeniti i na bibliografske jedinice objavljene drugim pismima.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
 - Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)
- Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ):
 - Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (14), (MUPKJ, 14)

Objavljeni izvori:

- Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- Rodinis, Andrej ur. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.
- *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.

Štampa:

- *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1919.
- *Oslobođenje*, Sarajevo, 2000.
- *Židovska svijest*, Sarajevo, 1918.

Intervju:

- Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. godine (u arhivi autora).
- 22 Intervju sa H. K. obavljen u Sarajevu 30. aprila 2011. godine (tonski zapis u posjedu autora).

LITERATURA

Knjige:

- Božić, Ivan, i Sima Ćirković i Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.
- Hasanhodžić, Anisa, i Rifet Rustemović. *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.
- Kemura, Ibrahim. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003.

Članci:

- Brkljača, Seka. “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”. u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.
- Čar-Drnda, Hatidža. “Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo”. *Prilozi*, br. 37 (2008): 31-43.
- Dugački, Vlatka. “‘Manjinska posla’ – Političko organiziranje češke i slovačke manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2 (2012): 389-413.
- Hadžić, Fatima. “Češki muzičari u Bosni i Hercegovini”. *Muzika: časopis za muzičku kulturu* IX, br. 2 (juli-decembar 2005), 68-87.
- Išek, Tomislav. “Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)”. u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, redaktor Ibrahim Tepić. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998, 299-337.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

- Omerčić, Edin. “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996”. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Omerović, Enes. “Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017.

E-knjige i članci:

- Mesihović, Salmedin. *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SMRIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)
- Rumjancev, Oleg. “Pitanje nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije”. u: *Zakarpats’ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet*. Zbornik radova, priredio Jevgenij Paščenko – prijevod sa ukrajinskog. Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 2013, 301-311. (pristup ostvaren 11. aprila 2016, [https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+\(prijevod+sa+ukrajinskog\).+Zagreb:+Hrvatsko-ukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEw-ljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599\)](https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+(prijevod+sa+ukrajinskog).+Zagreb:+Hrvatsko-ukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEw-ljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599)))

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

- “Nacionalne manjine u BiH”, Organization for Security and Co-operation in Europe (pristup ostvaren 28. decembra 2019, <https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true>)

Rukopisi radova koji se dostavljaju za časopis *PRILOZI* moraju biti priređeni prema navedenim detaljnim uputama. Rukopisi koji nisu uređeni prema uputama iz javnog poziva za dostavljanje radova bit će vraćeni autorima na doradu.

Rukopisi dostavljeni redakciji *PRILOGA* se ne vraćaju.

Autori objavljenih radova dobivaju po tri primjerka aktuelnog broja *PRILOGA*.

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju. Za sve dodatne informacije obratite se na navedenu e-mail adresu.

KONTAKTI:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Podgaj 6,

71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63 fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: prilozi@iis.unsa.ba

PRILOZI
UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Izdavač
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Za izdavača
Sedad Bešlija

Glavni i odgovorni urednik
Muhamed Nametak

Lektura – bosanski, hrvatski, srpski jezik
Dalila Potogija

Lektura – engleski jezik
Anela Dedić

DOI
Anida Ibričić

UDK
Igor Mišković

DTP
Amra Mekić

Štampa
Štamparija Fojnica

Za štampariju
Senad Šabanović

Kontakti izdavača:
Podgaj 6, 71000 Sarajevo Bosna i Hercegovina
tel.: ++387 33 21 72 63
fax: ++387 33 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: prilozi@iis.unsa.ba
ISSN 0350-1159 (Print) ISSN 2744-1172 (Online)

Časopis izlazi godišnje.
Časopis Prilozi je indeksiran u SCOPUS, EBSCO Publishing, CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Index Copernicus i ROAD (Directory of Open Access scholarly Resources)

ISSN 2744-1172

9 772744 117009

